

UNIWERSYTET W BIAŁYMSTOKU
WYDZIAŁ FILOLOGICZNY
Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej

STUDIA
WSCHODNIOŚLOWIAŃSKIE

TOM 12

BIAŁYSTOK 2012

RADA NAUKOWA

Natalia Ananiewa (Państwowy Uniwersytet Moskiewski im. M. Łomonosowa),
Dmytro Buczko (Narodowy Pedagogiczny Uniwersytet Tarnopolski im. W. Gnatuka),
Aleksandra Cieślikowa (Instytut Języka Polskiego PAN w Krakowie),
Zofia Czapiga (Uniwersytet Rzeszowski),
Ludmiła Czernyszowa (Państwowy Uniwersytet Białoruski w Mińsku),
Zinaida Charitonczik (Państwowy Uniwersytet Lingwistyczny w Mińsku),
Tatiana Gridina (Państwowy Pedagogiczny Uniwersytet Uralski w Jekaterinburgu),
Milan Harvalík (Czeska Akademia Nauk w Pradze),
Czesław Łapicz (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu),
Bogusław Nowowiejski (Uniwersytet w Białymstoku),
Igor Żuk (Państwowy Uniwersytet Grodzieński im. Janki Kupały)

KOMITET REDAKCYJNY

Zofia Abramowicz, Lilia Citko, Leonarda Dacewicz (redaktor naczelną),
Roman Hajczuk, Walentyna Jakimiuk-Sawczyńska, Walentyna Mieszkowska (sekretarz),
Wanda Supa (redaktor), Halina Twaranowicz, Vladimir Zaika

REDAKCJA JĘZYKOWA

Evguenia Maximovitch, Kirk Palmer, Bazyli Siegień, Urszula Sokólska

ADRES REDAKCJI

„Studia Wschodniosłowiańskie”
15–420 Białystok, Plac Uniwersytecki 1, pok. 69
telefon: 85 745 7450; fax: 85 745 7449
mail: ifw@uwb.edu.pl

Opracowanie graficzne i skład:
Stanisław Żukowski

Korekta:
Zespół

© Copyright by Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2012

Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku
15-097 Białystok, ul. Marii Skłodowskiej-Curie 14
tel. 085 7457059, e-mail: ac-dw@uwb.edu.pl, <http://wydawnictwo.uwb.edu.pl>

ISSN 1642–557X

Druk i oprawa: „QUICK-DRUK” s.c., Łódź

SPIS TREŚCI

LITERATUROZNAWSTWO

Agnieszka Baczevska-Murdzek — Absurralny świat totalitarnego zniewolenia. Władimira Nabokowa gry z mitami i symbolami	7
Weronika Biegluk-Leś — Narracja jako przestrzeń gry. <i>Miedzy psem a wilkiem</i> Saszy Sokołowa	23
Zofia Brzozowska — Wizerunki władczyń moskiewskich XVI i XVII w. w bylinach i folklorze rosyjskim	41
Walentyna Jakimiuk-Sawczyńska — Петербург в творчестве Константина Фофанова	57
Nino Kvirikadze, Iraklij Cchwediani (Нино Квирикадзе, Ираклий Цхведiani) — Деталь-заголовок у Уильяма Сарояна и Николая Гоголя (опыт сравнительной характеристики)	77
Joanna Nikołajuk — Sen jako przejaw podświadomości w autobiograficznej powieści A. Biełego <i>Kocio Letajew</i>	93
Iwona Ostaszewska — Elementy humanizmu ekologicznego w prozie „wiejskiej”	107
Ewa Pańkowska — Numerologia mistyczna w powieści <i>Liczby</i> Wiktora Pielewina	117
Wanda Supa — Сатирическое наследие И. Ильфа и Е. Петрова вчера и сегодня	133
Paweł Uszkiewicz (Павел Ушкевіч) — Наратыўныя стратэгіі беларускай “жаночай” гістарычнай прозы (на прыкладзе творчасці Вольгі Іпатавай)	155
Anastazja Zieziulewicz (Анастасия Зезюлевич) — Сюжет о Пигмалионе и Галатее в стихотворении Михаила Гофайзена <i>Теогония</i>	163
Anna Żegało (Анна Жегало) — Чудесный мир эпического пространства в фольклоре	171

JĘZYKOZNAWSTWO

Zofia Abramowicz, Leonarda Dacewicz — Polityczne aspekty przemian w nazewnictwie miejskim Polski północno-wschodniej w przekroju historycznym	187
Lilia Citko — U źródeł leksykografii zachodnioruskiej	199

Ludmila Czernyszowa (Людмила Чернышова) — Концептуализация <i>сна</i> в русской и белорусской фразеологии	211
Julia Gałkowska (Юлия Галковская) — Антропонимия приграничья: адаптативные процессы и особенности межкультурных контактов	229
Julia Gurskaja (Юлия Гурская) — Процессы трансонимизации в балтийских и славянских языках (на материале этнонимов <i>латыш</i> , <i>лотовин</i> , <i>латгалец</i>)	237
Irina Iwaszkiewicz (Ирина Ивашкевич) — Когнитивные модели восприятия водного пространства в английской языковой картине мира	247
Anna Kulik — Влияние греческой азбуки на формирование кириллицы . .	259
Irena Łukaszuk — Rosyjskie słownictwo pola semantycznego ‘zapach’	273
Manana Mikadze (Манана Микадзе) — Лингвостилистический анализ грузинского перевода рассказа Л. Н. Толстого <i>Хаджи-Мурат</i>	287
Anna Romanik — Anglicyズmy w rosyjskich czasopismach kobiecych	295
Krzysztof Rutkowski — Polsko-rosyjskie homonimy i paronimy między- językowe – propozycja klasyfikacji	305
Tatiana Wasiliewa (Татьяна Васильева) — Объективизация топоморфного кода культуры в системе названий населенных пунктов Бело- русского Поозерья	321

DEBIUTY NAUKOWE

Justyna Gryko — Несколько замечаний о семантике <i>еды</i> в русской литературе	329
Ewa Jastrząb — Myśl filozoficzno-etyczna Lwa Tołstoja w recepcji polskiej .	341

RECENZJE

Lilia Citko: I. A. Гапоненка, <i>Лексіка беларускай літаратурнай мовы XIX</i> – <i>пачатку XX ст. Асаблівасці станаўлення і развіцця</i> , Мінск 2012	353
Monika Famielec: <i>Белорусская ономастика. Топонимия</i> : учебное пособие / А. М. Мезенко [и др.]; под общ. ред. А. М. Мезенко – Минск: Элайдза, 2012	357
Walentyna Mieszkowska: B. N. Шапошников, <i>Семантические преобразова- ния в современном русском языке</i> , Москва 2011	359
Irena Rudziewicz: <i>Don Juan w literaturze rosyjskiej</i> , Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2009	362
Joanna Szerszunowicz: <i>Tulnukad ja internetilapsed. Uurimus laste- ja noorte- kultuurist</i> , (Publication series <i>Tänapäeva folkloorist</i> [On Contemporary Folklore], vol. 8, ed. Eda Kalmre, Tartu 2010	365
Joanna Szerszunowicz: <i>Uma (re)visão da teoria e da pesquisa fraseológicas</i> , eds Maria Luiza Ortiz Alvarez, Enrique Huelva Unternbäumen, Pontes, Campinas 2011	368

SPRAWOZDANIA

Jolanta Chomko — XVIII Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Droga ku wzajemności”, Grodno, 15–16 listopada 2012 r.	371
Leonarda Dacewicz — Międzynarodowa konferencja „Onomastic investigations to commemorate the 100th anniversary of Valija Dambe (1912–1995), Latvian onomastician”, Riga, 10–12 maja 2012 r.	373
Leonarda Dacewicz — Międzynarodowa konferencja „Trends in toponymy 5”, University of Berne, 9–13 July 2012	375
Monika Famielec — V Международная научно-методическая конференция “Славянские языки: системно-описательный и социокультурный аспекты исследования”, Брест 24–25.11.2011 г.	378
Monika Famielec — Круглый стол «Книжная культура православной церкви в Беларуси» и презентация книг А. Мироновича, Минск 20 ноября 2012	383
Iwona Ostaszewska, Joanna Nikołajuk — Międzynarodowa konferencja naukowa „W kręgu problemów antropologii literatury (Świat człowieka w literaturze: metodologiczne aspekty badań problematyki antropologicznej)”, Białystok, 20–22 września 2012 r.	384
Joanna Szerszunowicz — „The Third Conference for the Japan Society for Phraseology”, Osaka, 3 rd March 2012	388

CONTENTS

LITERATURE

Agnieszka Baczewska-Murdzek — Absurd world of totalitarian oppression. Vladimir Nabokov's play with myths and symbols	7
Weronika Biegluk-Leś — Narrative as a playground. <i>Between Dog and Wolf</i> by Sasha Sokolov	23
Zofia Brzozowska — Images of Russian grand princesses and tsarinas of the sixteenth and seventeenth centuries in Russian bylinas and folklore	41
Walentyna Jakimiuk-Sawczyńska — Petersburg in Konstanty Fofanov's literary production	57
Nino Kvirikadze, Iraklij Cchwediani (Нино Квирикадзе, Ираклий Цхведини) — Title as detail in W. Saroyan's and N. Gogol's writing (comparative analysis)	77
Joanna Nikołajuk — Dream as manifestation of subconsciousness in A. Biely's autobiographical novel <i>Kocio Letajew</i>	93
Iwona Ostaszewska — The elements of ecological humanism in the “country-side” prose	107
Ewa Pańkowska — Mystical numerology in Victor Pelevin's novel <i>Numbers</i>	117
Wanda Supa — The legacy of satire of I. Ilf and J. Pietrow in the past and present	133

Paweł Uszkiewicz (Павел Ушкевіч) — Narrative strategy of the Belarusian “female” historical prose (on the example of Olga Ipatova)	155
Anastazja Zieziulewicz (Анастасия Зезюлевич) — The eternal story about Pigmalion and Galateya in the poem <i>Teogonija</i> by Michael Gofajzen	163
Anna Żegało (Анна Жегало) — The miracle world of epic space in folklore	171

LINGUISTICS

Zofia Abramowicz, Leonarda Dacewicz — Political determinants of renaming in urbanonymy of north-eastern Poland in historical perspective	187
Lilia Citko — At the roots of West Ruthenian lexicography	199
Ludmila Czernyszowa (Людмила Чернышова) — Night dream conceptualization in Russian and Belarusian phraseology	211
Julia Galkowskaja (Юлия Галковская) — The anthroponyme of the border zone: adaptive processes and the specificity of crosscultural contacts	229
Julia Gurskaja (Юлия Гурская) — The process of transonymisation in Baltic and Slavic languages (on the examples of ethnonyms <i>latysh</i> , <i>lotvin</i> , <i>latgalec</i>)	237
Irina Iwaszkiewicz (Ирина Ивашкевич) — Sognitive models of semantic group ‘expanse of water’ within the English language world picture	247
Anna Kulik — Influence of the Greek alphabet on formation of the Cyrillic script	259
Irena Łukaszuk — Russian vocabulary of the semantic field ‘smell’	273
Manana Mikadze (Манана Микадзе) — Linguistic-stylistic analysis of the Georgian translation of the story L. Tolstoy’s <i>Hadjı Murat</i>	287
Anna Romanik — English loanwords in Russian women’s magazines	295
Krzysztof Rutkowski — Interlingual Polish-Russian homonyms and paronyms – a proposal of classification	305
Tatiana Wasiliewa (Татьяна Васильева) — The realisation of topographical code of culture in the names of settlements of the Belarusian Poozerye	321

DEBUTS

Justyna Gryko — Some comments on food semantics in Russian literature	329
Ewa Jastrząb — Philosophical and ethical thought of Leo Tolstoy in Polish perception	341

REVIEWS	353
-------------------	-----

REPORTS	371
-------------------	-----

LITERATUROZNAWSTWO

Agnieszka Baczewska-Murdzek

Białystok

Absurdalny świat totalitarnego zniewolenia. Władimira Nabokowa gry z mitami i symbolami

Słowa kluczowe: Nabokow, satyra, totalitaryzm, wolność, absurd, strach

Pojęcie totalitaryzmu stało się w II połowie XX wieku przedmiotem licznych dociekań naukowych¹. Andrzej Walicki tak oto definiuje samo zjawisko:

„Termin totalitaryzm oznacza w danym kontekście typ dyktatury nie ograniczający się do faktycznego pozbawienia ludności praw politycznych i obywatelskich, ale dążący również do rozciągnięcia najścisłej kontroli na umysły i sumienia; żądający nie tylko biernego konformizmu, lecz również czynnej partycypacji; wywierający na ludzi nieustanną, brutalną presję ideologiczną i starający się utrzymać swoich zwolenników w stanie permanentnej mobilizacji” [Walicki 1996, 21].

Totalitaryzm prowadzi zatem do fizycznego, umysłowego i duchowego zniewolenia człowieka, narzucenia mu określonych postaw i zachowań, jest ściśle związany z „...atakiem wymierzonym w różnorodność człowieczą jako taką, to znaczy w ową cechę charakterystyczną „osoby ludzkiej”, bez której pojęcia takie jak „rodzaj ludzki”, lub ludzkość byłyby znaczeniowo puste” [Arendt 1989a, 348].

Ideologia totalitarna kształtuje się w opozycji wobec kantowskiego imperatywu kategorycznego [zob. Kant 2005, por. Zielińska 2000, 43–62,

¹ Przegląd najnowszych publikacji można znaleźć w pracach Andrzeja Walickiego. Zob. np.: Walicki [1996].

Arendt 1994, 176–177], który domagał się, by człowiek był zawsze celem działania, a nie środkiem do celu².

„Doktrynerskie teorie filozofów – pisze z kolei Jan Józef Szczepański w *Małeńskiej encyklopedii totalizmu* – na których żerują ideolozy i tyrani, przybierają w praktyce kształt ciasnego gorsetu, dławiącego nie tylko swobody intelektualne, ale samego ducha inicjatywy we wszystkich dziedzinach życia. Toteż, mimo głoszonych hasł postępu totalitaryzm staje się nieuchronnie przyczyną stagnacji. Jego trwanie zapewnić może tylko przymus, nie cofający się przed środkami terroru” [Szczepański 1990, 5].

Najniebezpieczniejszym wyróżnikiem totalitaryzmu, najgroźniejszą dominantą systemu rządów wykluczających wszelką demokrację, jest jego monopolistyczna ideologia, będąca źródłem totalnego zniewolenia „rzeczywiście absolutnej i niczym nieograniczonej władzy nie tylko nad ludźmi i rzeczami, lecz zwyczajnie nad całą rzeczywistością” [Kamiński 1990, 137]. Totalitarna ideologia nie dopuszcza sprzeciwu, wyklucza wszelką dyskusję, ustanawia rządy jedynej słusznej partii, tworząc, za sprawą środków masowego przekazu, które konsekwentnie zawłaszcza, fikcję woli całego narodu. To ideologia owa ostatecznie rozprawia się z tradycją, obala wypracowane przez wieki kategorie myślenia politycznego i estetycznego oraz uznawane powszechnie dotąd normy moralne. W to miejsce narzuca światu własne i wyłączne wzorce w każdej dziedzinie, w tym również w dziedzinie kultury.

I chociaż w ustroju totalitarnym widać przedstawia siebie samą jako w y r a z s i ły t o t a l n e j , to znaczy takiej, która w l a d a w s z y s t k i m , totalitaryzm to nie tylko tyrania i absolutyzm. Józef Tischner dowodzi [Stawroński 2004], iż różnica polega tu nie tyle na zamianie systemu prawnego totalnym bezprawiem, lecz na wszelkich sposobach l e g i t y m i z a c j i w l a d z y .

Istotę totalitaryzmu trafnie oddała już prawie pół wieku temu Hannah Arendt, stwierdzając, iż system ten „stanowi kulminację wszystkich negatywnych tendencji w rozwoju cywilizacji, ale na szczęście jest on z j a w i s k i e m p r z e j ści o w y m ” [Arendt 1989b].

„Każe myślenie filozoficzne – pisze Zbigniew Bieńkowski – ma swoje źródła w osobistych doświadczeniach człowieka, przeżywającego swój czas na swoim miejscu na Ziemi” [Bieńkowski 1992, 5].

Źródłem buntu Władimira Nabokowa, który lubował się w zawiłej grze kontekstów znaczeń i symboli, buntu pisarza wobec totalitaryzmu, moż-

² „Postępuj tak, byś człowieczeństwa tak w twej osobie, jak też w osobie każdego innego używałeś zawsze zarazem jak celu, nigdy tylko jak środka” [Kant 1984, 62].

na doszukiwać się znacznie głębiej niż tylko w doświadczeniu rosyjskiego emigranta wynikającym z bezpośredniego zetknięcia się z destrukcyjnymi systemami politycznymi. W aspekcie tym nie sposób pominąć szerszej, społeczno-kulturowej rzeczywistości.

W prezentacji każdego twórcy wpisany jest zazwyczaj zabieg wyszukania dla niego własnej kategorii samotności. W przypadku Nabokowa-Sirina³, możemy z całą pewnością mówić o dramacie niezrozumienia⁴. Jak słusznie zauważa Oleg Michajłow [Михайлов 1989, 14], zjawisko to daje o sobie znać już wówczas, gdy jako chłopiec z platynowym drucikiem na źle rosnących zębach, Nabokow styka się ze „zwyczajnymi” dziećmi, które nie potrafią i nie chcą go zaakceptować.

„W wirze wspólnych zabaw, kiedy podniecenie sięgało zenitu, rówieśnicy nagle go opuszczali, jakby wyczuwając, że świetliwość wzroku i błękit skroni to chytry podstęp i, że w istocie Cyncynat jest nieprzenikalny” [Nabokov 1990, 6].

To już fragment antyutopii „*Zaproszenie na egzekucję*” (*Приглашение на казнь*, 1938⁵), gdzie, w wymyślonym na użytek powieści społeczeństwie dalekiej przyszłości, króluje ślepy tłum, skazujący na unicestwienie jednostki nieoddające się powszechnie panującej unifikacji, a pozostające, wbrew zaleceniom władz, nieprzeniknionymi indywidualnościami.

Z buntu przeciwko totalitarnej rzeczywistości wyrastają jeszcze dwa utwory Sirina. Swą nienawiść i pogardę wobec władzy totalitarnej, wszelkich przejawów dyktatury i reżimu, utrwały pisarz w opowiadaniu *Zagłada tyranów* (*Истребление тиранов*, 1936) i dramacie *Wynalazek Walca*⁶ (*Изобретение Вальса*, 1938), uznanym przez Rene Guerra za „jeden z najbardziej modernistycznych utworów Nabokova” [Guerra 1991, 90].

³ Sirin to literacki pseudonim pisarza, którym sygnował on swoje rosyjskojęzyczne utwory.

⁴ Pamiętajmy, że światowy rozgłos przyniosła pisarzowi dopiero *Lolita*, powieść, uznana początkowo za pornograficzną, napisana w latach 1947–54 i opublikowana w 1955 roku przez, cieszące się dwuznacznią sławą, paryskie wydawnictwo Olympia Press. I choć z czasem dostrzeżono jej walory artystyczne, do utworu, na dobre, przylgnęło miano książki skandalizującej, która dla wielu stała się wizytówką jej autora: „«Лолита» стала уже салонным чтением в России. Но, на самом деле, ощущение, что никто роман не читал. Если начинаешь с кем-то говорить о содержании романа, выясняется, что никто не помнит, в чем там было дело. Гумберт Гумберт вовсе не соблазняет Лолиту – это главное наше открытие. Лолита активно его соблазняет и заташивает в постель. В этом мире любовь мужчины к коленкам девочки не преступление. В мире, который изобразил Набоков. Ибо другого там нет”. Autorem przytoczonych przez nas słów jest rosyjski reżyser i literat Oleg Kowałow. Wypowiedź pochodzi z audycji radiowej *Герои времени. Лолита*. Cyt. za: Вайль [2006].

⁵ Daty, które pojawiają się w nawiasach, są datami publikacji książkowych.

⁶ Za jeden z ważniejszych w twórczości Nabokowa utworów i za najważniejszy jego dramat uznał *Wynalazek Walca* Leszek Engelking [1984, 340].

Po wyjeździe Nabokowa do Ameryki, traumatyczne wydarzenia początku wieku zagoszczą w jego prozie raz jeszcze, tym razem na kartach pierwszej amerykańskiej⁷ powieści Vladimira Nabokova⁸ *Skośnie w lewo* (*Под знаком незаконнорожденных*, 1947), na język polski przetłumaczonej również jako *Bękarci znak*.

We wszystkich wymienionych przez nas dziełach na plan pierwszy wy-suwa się problem zniewolenia jednostki w obliczu totalitarnych reżimów. W każdym z utworów rzecz dzieje się w wymyślonym przez Nabokowa świecie. Każdy opowiada wreszcie o jednym, określonym etapie rozwoju władzy absolutnej, o postępującym „odczłowieczeniu, o skretynieniu całych grup społecznych, założonym z góry, wkalkulowanym i przeprowadzonym konsekwentnie” [Strzemżalski 1990, 55].

I tak, jeśli *Wynalazek Walca* opisuje jedynie senne rojenia szaleńca o dojściu do władzy, których ziszczenie się może doprowadzić do zagłady człowieczeństwa, w *Zaproszeniu na egzekucję* mamy już do czynienia ze społeczeństwem zorganizowanym w pełni, w którym, bez szczególnego udziału władz, posłuszní obywatele, w znacznej mierze z własnej woli, wykonują polecenia totalitarnego reżimu. Gdzieś pomiędzy tymi dwiema ewentualnościami umiejscawia Sirin swego rodzaju „trzecią możliwość”, którą przedstawia czytelnikowi w opowiadaniu *Zagłada tyranów*, utworze przedstawiającym narodziny i stopniowe dojrzewanie pewnej totalitarnej państwowości.

Bohater wymienionego wyżej opowiadania, już w młodości żądny władz, wykorzystując rewolucyjną sytuację w kraju, staje „u steru”. Rozwijająca się w nim agresja, wrodzona chęć podporządkowania sobie innych, potrzeba ujednolicenia otaczającego świata powodują, iż stworzone przez niego państwo staje się sceną teatru marionetek. Jego totalitarne rządy nieuchronnie prowadzą do zaniku wolności wewnętrznej.

W wykreowanych w dziełach Nabokowa światach totalnej utopii, „totalnego absurd” jak inaczej określa je Jacek Strzemżalski [Strzemżal-

⁷ Świadomie, choć nieco przewrotnie, określiliśmy ten utwór mianem pierwszego amerykańskiego dzieła Nabokowa. Dla naszego toku rozumowania mało istotne wydają się zarówno fakt, iż już na dwa lata przed wydaniem *Skośnie w lewo* pisarz porzuca swój rosyjski pseudonim i postanawia pisać wyłącznie po angielsku, jak również i to, że, tak naprawdę, pierwsza jego anglojęzyczna powieść (*Prawdziwe życie Sebastiana Knighta*) ukazuje się drukiem już w roku 1946, a więc na rok przed ukazaniem się *Bend Sinister*. Nasze twierdzenie oparliśmy natomiast na tym, iż *Skośnie w lewo* to pierwszy utwór pisarza, który jest opublikowany już po otrzymaniu przez Nabokowa obywatelstwa USA.

⁸ Wprowadzenie angielskiej formy nazwisk rosyjskiego pisarza było w tym miejscu zbiegiem świadomym. Taką właśnie pisownię nazwiska zastosowaliśmy w odniesieniu do dzieła, jakie pisarz stworzył w języku angielskim, by podkreślić, iż po wyjeździe do USA rosyjski emigrant, porzucając swój pseudonim, powrócił do prawdziwego nazwiska w sygnowaniu swoich dzieł, używając jednak już anglojęzycznej jego formy.

ski 1990, 56], mają miejsce liczne manipulacje. Rządzący dążą bowiem nieustannie do całkowitego podporządkowania sobie całej rzeczywistości. Chcą panować nawet nad czasem.

To dlatego właśnie w Zagładzie *tyranów* czasem rządzi wódz.

„Obudziwszy się z rana, mniej więcej o wpół do dziewiątej, usiłuję wyobrazić sobie jego [wodza – A. B.-M.] przebudzenie (...) O dziewiątej jak i on zadawalam się szklanką mleka i słodką bułeczką (...) On czyta kilka gazet i ja czytam je razem z nim (...) On zasypia, zasypia, a ponieważ na jego aresztanckim łóżu ani jedna myśl nie niepokoi go przed snem, to i ja mam wolne (...)" [Nabokov 1993, 10].

Czas został więc znacjonalizowany [zob. Геллер 1985]. Totalitarna utopia dąży bowiem do likwidacji przypadku. Wszystko powinno być zaplanowane i poddane najściślejszej kontroli. Ideałem jest całkowita jednomyślność we wszystkim⁹, nie tylko więc dotyczyć ona będzie tych samych celów politycznych, ale też jednakowych upodobań.

Władza w świecie totalitarnej zagłady, regulując najbardziej osobiste szczegóły w życiu rządzonej przez siebie jednostek, próbuje je poddawać całkowitej unifikacji. Na przykład, główny bohater *Zaproszenia na egzekucję „Cyncynat włożył (...)" białe jedwabne skarpetki, które jako pedagog miał prawo nosić na galowych przedstawieniach...*" [Nabokov 1990, 72].

Mamy tu zatem do czynienia z szerszym niż tylko polityczne rozumieniem totalitaryzmu. Chodzi tu przecież o narzucanie całej ludności jednego rodzaju norm kulturowych, co prowadzi do rozpoznawania totalitaryzmu jako formy szeroko pojmowanego „irracjonalizmu”.

Prawa regulujące życie bohaterów mają charakter totalny. Władza stara się ingerować we wszystkie sfery ludzkiej egzystencji. Stąd szósty punkt regulaminu więziennej w świecie odmalowanym na kartach *Zaproszenia ...* odnosi się do obszaru snu.

„Pożądane jest, aby więzień nie miewał snów (w przeciwnym razie powinien niezwłocznie je przerywać), których treść mogłaby być sprzeczna z pozycją i mianem więźnia, takich jak: wspaniałe krajobrazy, obiady rodzinne, a także stosunki seksualne ze wszystkimi tymi, którzy w realnej rzeczywistości i na jawie nie zezwoliliby rzeczonej osobie na zbliżenie, wobec czego będzie ona uznana przez prawo za winną gwałtu" [Nabokov 1990, 46].

⁹ O tego typu dyktaturze Michał Heller i Aleksandr Niekricz piszą: „Всякая крупная машинная индустрия – т. е. именно материальный, производственный источник и фундамент социализма – требует безусловного и строжайшего единства воли... Но как может быть обеспечено строжайшее единство воли? Подчинением воли тысяч воле одного" [Геллер, Некрич 1995, 60–61].

Taka koncepcja, zawarta w prozie Nabokowa, bliska jest orwellowskiej teorii „kontroli myśli.”. Rosyjski pisarz-emigrant, podobnie jak George Orwell [por. Orwell 1999], stara się objawić umowność konstrukcji totalitarnego świata, jej niezborność, a nawet szaleństwo.

Stąd w świecie absurdów naszkicowanym jego piórem nieposłusznych czeka zawsze przemyślna kara:

„(...) w ostatnim czasie konam z bezsenności. – wyznaje Cyncynat C., bo-hater *Zaproszenia na egzekucję*. – Tak, jakby zawsze przyzwyczajano mnie do najpopularniejszych tortur, stosowanych na dzisiejszych przestępcach” [Nabokov 1990, 6–9].

Jednak należy pamiętać, że w utworze ten właśnie środek przymusu bezpośredniego nabiera również głębszego, symbolicznego wymiaru. W odniesieniu do pisarskiej koncepcji swobody u Nabokowa pozbawianie człowieka snu prowadzi do unicestwiania jednostki poprzez odebranie jej możliwości obcowania z Absolutem. Dla pisarza bowiem pojęcie wolności tożsame jest z przechodzeniem do światów lepszych, meta-światów.

Przedstawiając zasady, jakimi rządziła się nasycona pierwiastkiem zła totalitarna rzeczywistość, pisarz porównuje świat totalizmu do przepelionej wszelkim nieszczerściem mitycznej puszki Pandory.

„A oto teraz mam przed sobą nie po prostu słaby roztwór zła, jaki można uzyskać z każdego człowieka, a zło o największej mocy, bez domieszki, ogromne naczynie, pełne po brzegi i zapieczętowane” [Nabokov 1993, 6–7].

Stwierdzając fakt istnienia zbrodniczych systemów, przedstawiając zasady, jakimi rządziła się totalitarna rzeczywistość, Władimir Nabokow stawia zarazem pytania o przyczyny takiego stanu rzeczy. Odpowiedzi na nie udziela m.in. w dramacie *Wynalazek Walca*. Kreując świat absurdalny, wyłaniający się z rzeczywistości przedstawionej utworu jak senny koszmar, świat, w którym do władzy miałby dojść szaleniec, a jako jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy podaje strach.

To właśnie badając zjawisko strachu psychiatra Antoni Kępiński opisuje pewne prawidłowości zachowań powodowanych lękiem w sytuacji, kiedy zagrożeniu ulega nie jednostka, lecz większa grupa społeczna.

„Ciekawe są obserwacje historyków i socjologów nad zachowaniem się społeczeństwa pod wpływem silnej presji zagrożenia. Niezależnie od epok i kręgów kulturowych pewne stereotypy zachowania się powtarzają. Na przykład w czasie epidemii dżumy w Europie (...) obserwować można było następujące modele zachowania: dezintegrację dotychczasowych norm zachowania, a więc

niezwykłą brutalizację obyczajów (...), naczelną zasadę „ratować własne życie za wszelką cenę”, zanik uczuć pozytywnych, człowiek człowiekowi stawał się wilkiem, ludzie obojętnieli na los swoich najbliższych – dzieci, rodziców, współmałżonków (...) [Kępiński 1977, 291–292].

Nietrudno znaleźć analogie pomiędzy na pozór tak różnymi sytuacjami jak średniowieczna epidemia dżumy i życie w świecie totalnego terroru, bez którego „żaden z tych reżimów nie jest do pomyślenia”¹⁰. W obu przypadkach, w lękowych reakcjach ludzi zauważalne jest podobieństwo dotyczące sfery zachowań powtarzających się, jak czytamy powyżej, niezależnie od miejsca i czasu. Jak daleki wpływ na życie jednostek pod presją totalitarnych rządów miała atmosfera wszechogarniającego strachu pokazuje Nabokow m.in. w jednej z rozmów Cyncynata z żoną:

„— Przecież po drodze na pewno go (list A.B.-M.) przeczytali, zrobili odpis, powiedzieli: Aha! Ona musi z nim trzymać, skoro on tak do niej pisze. Nie rozumiesz, że nic nie chcę wiedzieć o twoich sprawkach, zabraniam ci w przyszłości przesyłać takie listy, wciągać mnie w swoje przestępstwa (...) odwołaj wszystko, wszystko (...) [Nabokov 1990, 183].

Boją się niewątpliwe wszyscy bohaterowie Nabokowa, którym przyszło żyć w totalnie totalitarnej rzeczywistości. Strach paraliżuje działania jednego z bohaterów dramatu *Wynalazek Walca* generała Berga, odczuwając go szeregowi mieszkańców państwa nakreślonego w Zagładzie tyranów, boi się wreszcie Cyncynat C, jedyny prawdziwy człowiek w powieści *Zaproszenie na egzekucję*.

Ale pisarz zwraca uwagę na przynajmniej jeden jeszcze, bardzo istotny aspekt całej sprawy. Szaleniec, którego postać wykreował pisarz w *Wynalazku Walca*, posiadał dar, upraszczający władanie światem – „dziwny magnetyzm emanujący.... w tak zniewalający sposób” [Ritter 1989, 62].

„Ten dar fascynacji... w rzeczywistości polegał «na jego fantastycznej wieźce w siebie», na jego pseudoautorytatywnych sądach o wszystkim pod słoıcem oraz na tym, że jego opinie – niezależnie od tego czy dotyczyły szkodliwości palenia, czy polityki Napoleona – można było zawsze dopasować do wszechobejmującej ideologii” [Arendt 1989b, 62].

Walc, stworzony, co nietrudno zauważyc na obraz i podobieństwo Hitlera, okazuje się być psychicznie chorym człowiekiem. Mimo to, jest on jednak

¹⁰ „Żaden z tych reżimów nie jest do pomyślenia bez terroru” [Paxton 2005, 174].

w stanie przejąć władzę. Legitymacje do tego daje mu niezłomna wiara we własną moc, której to mocy tak naprawdę przecież nie ma. Wystarczy tylko o tym pamiętać, zdaje się przypominać pisarz Nabokow.

A zatem, by unicestwić jedynowładcę-despotę należy najpierw ujarzmić wywołany przez niebezpieczeństwo niepokój i „chłodnym okiem” spojrzeć na osobę „duchowego przywódcy narodu”.

Ideeę tę doskonale realizuje Nabokow w *Zagładzie tyranów*. W utworze tym przedstawia pisarz proces stopniowego dojrzewania jednostki do buntu. Stawką jest tu zburzenie reguł gry, celem zaś, tak charakterystyczne dla modernisty Nabokowa, wyjście poza utarte tory myślenia.

Skoro u podstaw państw totalitarnych leży właśnie uwielbienie wodza¹¹ to przede wszystkim jego osoba podlega w utworze prześmiewczej degradacji.

Proces odczlowieczania postaci tyrana rozpoczyna się od odarcia go z cech indywidualnych. W tym właśnie celu, pisarz odbiera „boskiemu”¹² władcę, jak chce o sobie myśleć on sam, coś najbardziej ludzkiego – jego imię. O wodzu wiemy zatem tylko, że jest to on.

Reifikacja postaci tyrana, rozumiana jako zjawisko uprzedmiotowienia istoty ludzkiej [Wysłouch 2001, 142], postępuje w utworze stopniowo, ale konsekwentnie.

I tak, w opowiadaniu czytamy dalej:

„(...) powoli jego wygląd utrwały się, jego kości policzkowe i policzki na fotoetudiach nabraly boskiego połysku, pokryte oliwą narodowej miłości, lakiem zakończonego dzieła” [Nabokov 1990, 6].

Na boskim niemal wizerunku władcę da się jednak zauważycią pewną skazę. To co początkowo skłonni jesteśmy uznawać za wyraz uwielbienia wodza, oddawanie mu czci, wynoszenie postaci, uważającej się za „charyzmatycznego” przywódcę na ołtarze¹³, czy wreszcie panegiryk na cześć „obdarzonego

¹¹ Oto jak fenomen ten tłumaczy na przykładzie faszystowskich Niemiec Gerhard Ritter: „Fascynacja jest zjawiskiem społecznym, toteż wyjaśnienie powodów fascynującego oddziaływanego Hitlera na otoczenie wymaga znajomości środowiska, w którym się obracał. Społeczeństwo zawsze gotowe jest uznać kogoś bezceremonialnego za tego, za kogo się podaje. Pomyleniec udający geniusza ma więc zawsze pewne szanse na to, że nikt się na nim nie pozna”. Zob. [Ritter, 1989, s. 62].

¹² „Totalitaryzm jest w pewnym sensie skazany na sakralizację świata. Zaludnia świat bóstwami...” – pisze ks. Józef Tischner [Tischner 1998, 52–53]; Augusto Del Noce natomiast stwierdza, iż faszyzm jest to „w istocie świecka religia, rozpatrywać ją należy w ramach kryzysu wartości religijnych”. Zob. [Karpiński 1977, 132].

¹³ „Przeciwstawienie władztwu tradycyjnemu, jest władztwo charyzmatyczne. Charyzmę można określić jako ponadpowszednią właściwość pewnej osobistości (pierwotnie uwarun-

powszechną miłością narodu” władcy, po dokładniejszym przeanalizowaniu, okazuje się być wyłącznie karykaturą.

„(...) ta sama rzeczywistość może rozszczepiać się na wiele odmiennych rzeczywistości, jeśli patrzeć na nią z różnych punktów widzenia” [Ortega y Gasset 1980, 288].

By się o tym przekonać, wystarczy na opis, przytoczony powyżej, spojrzeć pod nieco innym kątem. W oliwie, która pokrywa „boskie” ciało tytułowego tyrana, można wyczuć zapachy wonnych olejków używanych w starożytności przy mumifikacji zwłok faraonów. A zatem rzecz nie dotyczy raczej uwielbienia. Posługując się metodą reifikacji pisarz wyraził swój zdecydowany sprzeciw wobec kultu jednostki.

Szkicując tak właśnie osobę wodza, kreując ją na podobieństwo mumii, Nabokow sprowadza go z jednej strony do wymiaru przedmiotu, z drugiej zaś za życia uśmierca. Wpisana w prezentację jego osoby metoda kontrastu ma zwrócić naszą uwagę na sprzeczności tkwiące w samym tyranie: oto człowiek o nieludzkich rysach ma sprawować duchową władzę nad całym społeczeństwem. Taki sposób prezentacji postaci zwraca uwagę na nieludzką naturę tyrana. Metafora, jaką zastosował tu W. Nabokow, pozwoliła na ukazanie oczom czytelnika prawdziwego oblicza władcy, który tak naprawdę okazuje się być bezdusznym organizmem, przypominającym raczej lakierowaną lalkę, po jakiej trudno spodziewać się przecież uczuć wyższych. Błysk lakieru, wieńczącego wizerunek, świadczy najdotkniej o wyjątkowej nienaturalności wodza.

Ośmieszając tyrana jako duchowego przywódcę narodu, ale też jako człowieka, pisarz zwraca uwagę czytelnika na marionetkowość omawianej postaci. Aspekt ten, będąc jednym z ważniejszych tematów groteskowej sztuki i literatury [Ziomek 1980, 359], poprzez hiperboliczne przejakrawienie wad portretowanej postaci, dowodzić ma niekompetencji wodza i przeczyć jego wielkości.

Tytułowy tyran to kukła, która gra jedynie rolę przywódcy. Od samego początku stara się on zostać kimś, kim w rzeczywistości nie jest. Stąd właśnie jego rzekoma „wielkość” sztucznie budowana jest z wykorzystaniem lakieru i oliwy.

kowaną jako magiczna zarówno u proroków, jak i u terapeutów, mędrców w prawie, wodzów – łowców czy bohaterów wojennych), dzięki której osobistość ta jest oceniana jako obdarzona nadnormalnymi czy nadludzkimi bądź przynajmniej specyficznie ponadpowersznymi, nie każdemu dostępnymi siłami lub przymiotami albo jako zeslaną przez Boga lub jako wzór dla innych i dlatego wszystkiego jako wódz”. Zob. [Hertz 1994, 63].

Nadając opisywanej postaci formę kukły, pisarz wyraźnie kpi sobie z jednowładcy, umniejszając tym samym jego rolę i rangę jego władzy. Element komizmu pojawiający się w omawianym przedstawieniu jest konsekwencją faktu, iż śmieszne jest zredukowanie człowieka do „bezdusznego mechanizmu”, jak według Bergsona głosi podstawowe prawo komizmu. „Śmiejemy się za każdym razem, ilekroć osoba sprawia na nas wrażenie rzeczy” – przekonuje nas francuski filozof [Bergson 1977, 98], zwracając przy tym uwagę na prawo człowieka do wolności, rozumianej jako samodzielne i świadome ocenianie zastanych sytuacji. Wolny jest bowiem według niego ten, kogo postępkie wypływają z jego jaźni [Por. Tatarkiewicz 1993]. Ta otwiera maksyma filozofa Henriego Bergsona przywieca również jak widać pisarzowi Władimirowi Nabokowowi.

Aby raz jeszcze obwieścić światu niezgodę na totalitarne formy sprawowania władzy, uwalniając się tym samym od narzuconej z zewnątrz cudzej woli, autor *Zagłady tyranów* postanawia ukazać brzydotę stworzonej przez siebie postaci, nie tyle cielesną, ile przede wszystkim duchową.

W stworzonym przez siebie obrazie despoty Nabokow odsłania to, co nie tylko przed czytelnikiem, ale też przed rządzącymi w krainie irrealności, skrywa polakierowana maska.

Pokazując nam osobę przyszłego okrutnego wodza w młodości, kiedy nikt jeszcze nie starał się poprawiać wizerunku władcy, autor prezentuje nam chłopaczynę mizernego, ułomnego fizycznie i niechlujnego zarazem. Jednym ruchem autorskiego pióra odsłania naszym oczom:

„(...) metaliczną solidność twarzy (...) chorobliwie nabrzmiałą, źle ogoloną, tak, że słyszać było szelest włosków o brudny, wykrochmalony kołnierzycy, kiedy kręcił głową. I okulary – gdzie się podziały okulary, które nosił jako młodzieniec?” [Nabokov 1990, 6].

Kluczowy problem stanowi w przytoczonym fragmencie zdemaskowanie pozornej wielkości tyrana. Istotnym elementem prześmiewczej prezentacji stają się okulary. Dzięki ich obecności dowiadujemy się bowiem, iż tak naprawdę rządzący krajem władcą to tylko wątpliwy organizm, schowany głęboko pod powłoką stworzonego utopijnie wizerunku. Ponadto okulary właśnie zapowiadają mogą polityczną krótkowzroczność wodza. Wrodzona krótkowzroczność, którą bezwzględny przywódca próbuje ukryć przed rządzącymi nie tylko deprecjonuje go jako dobrego wodza, ale pozwala też spojrzeć na niego chłodnym okiem człowieka wyzwolonego.

W takiej kreacji postaci mamy do czynienia z groteskowym zniekształceniem portretu wodza o aspekcie zarówno odrażającym jak i śmieszonym. Zniekształcenie to polega na pogwałczeniu podstawowych norm i doświad-

czenia naszego codziennego życia, które każą nam wierzyć, że każda osoba publiczna, a głowa państwa zwłaszcza, jest i była zawsze zadbane i że ten, kto staje na czele państwa, potrafi i może patrzeć w przyszłość bez najmniejszych nawet przeszkód.

Jednak przeszłość totalitarnego władcę skrywa w swych zakamarkach okrutniejszą jeszcze prawdę. Ze wspomnień narratora wyłania się postać człowieka, który od zawsze skłonny był szukać przyjemności w obserwowaniu cudzego bólu. Dowiadujemy się, iż dzisiejszego „ojca narodu” już w młodości cieszyły niezmiernie cudze tragedie i że przy każdej nadarzającej się okazji napawał się on unoszącą się wokół niego atmosferą rozpaczli i bólu.

„W pierwszych dniach po śmierci mojego brata ciągle nawijał mi się na oczy i kilka razy u nas nocował... jeśli ciągnęło go do nas w gości to tylko dla tego, że nigdzie tak swobodnie nie oddychał jak wśród żywiołu przygnębienia i rozpaczli” [Nabokov 1990, 8].

Skłonność do obcowania z cudzym nieszczęściem potwierdza tak okrucieństwo, jak i psychiczną słabość tyrana. Bywanie tam, gdzie ludzie skoncentrowani są na własnym bólu, uczynił on bowiem swoją tarczą. Nikt przecież nie mógł być mniej zainteresowany przywarami jego charakteru jak Ci, którzy przeżywali akurat własną tragedię.

Eksponując tę i inne słabości tyrana pisarz buduje w czytelniku siłę potrzebną do buntu i zakreśla przestrzeń sprzeciwu. Im bardziej udaje mu się obnażyć strach despotycznego władcę, tym bardziej otwiera sobie i odbiorcom swej sztuki drogę do wolności.

Poza tchórzami skrywającymi się pod osłoną polakierowanych masek, w państwach totalitarnym, stworzonych piorem Nabokowa, istnieje jeszcze jeden, specjalny rodzaj władców, którzy działają w przeświadczenie, że posiadają jakąś misję daną im z góry, że są nosicielami specjalnego posłannictwa, które otrzymali z mocy łaski (charyzmy).

„Tego rodzaju władcy czują się wyniesieni ponad zwykły porządek rzeczy, a uważając siebie za wybrane narzędzie jakieś siły wyższej, która ich wezwala do spełnienia określonych zadań, żądają od swojego otoczenia uznania tego wyjątkowego stanowiska i bezwzględnego posłuchu” [Hertz 1992, 337].

Dyktatorzy z nabokowskich państw reżimowych, wbrew temu, co sądzą o samych sobie, nie są ani wybitni, ani genialni, ani też wyjątkowi. Szej władzy nie opierają przecież na sile swego autorytetu¹⁴.

¹⁴ O władzy autorytarnej i autorytetach zob. [Hertz 1992, 62–152; Arendt 1994, 113–174].

Demaskowanie prawdy o rządzących, o ich sposobach na zdobywanie posłucha, dokonuje się w *Zagładzie tyranów*, m.in. w scenie przedstawiającej pewną manifestację, podczas której wódz „ukazuje się narodowi” z daleka „a każdy musi unosić ciężki drzewiec przydzielonego mu sztandaru, aby ręce były zajęte, a wszystkich obserwuje niezliczona straż (nie mówiąc o szpiegach i tych, którzy szpiegują tych szpiegów)” [Nabokov 1993, 8].

W budowaniu autorytetu wodza w stworzonych piórem Nabokowa państewach totalnego reżimu znaczącą rolę, jak widzimy, pełni przemoc, reprezentowana m. in. przez cały absurdalny system kontroli podwójnej, w którym kontrolujący jest zarazem kontrolowanym. Fantastyczne wyobrażymienie, z którym mamy tu do czynienia, znakomicie służy wykpieniu legitymacji władz, podobnie jak inna hiperbola, dotycząca tym razem propagandy wszechmocnej dyktatury proletariatu.

Arcydziełem takiej hiperbolizacji, ostrego powiększenia dochodzącego do granic fantastyki, jest scena audiencji, jakiej w formie wyróżnienia udzielono wdowie, która najpierw „wyhodowała dwupudową rzepę”, a potem „przez dziesięć niezapomnianych minut opowiadała, jak rzepę zasadziła” i „wciąż nie mogła wyciągnąć” do chwili, kiedy zdała się na moc sprawczą kolektywu i „zwołała syna, a potem wnuka i jeszcze dwóch strażaków [Nabokov 1993, 8]. Kluczowy problem stanowi w przytoczonym fragmencie zdemaskowanie mitu dotyczącego możliwości „nowego człowieka” i siły kolektywu.

Wymowę tej sceny pogłębiają słowa samego tyrana – meritum absurdalności sytuacji:

„Oto poezja zwrócił się (tyran – przyp. A.B.-M.) do swych przybocznych – ot, u kogo panowie poeci powinni się uczyć – gniewnie polecił zrobić odlew z brązu i wyszedł” [Nabokov 1993, 8].

Ostrze satyry Sirina zostało tym razem skierowane przeciwko obłudzie totalitarnego świata i fałszywemu mniemaniu o roli, jaką ma do spełnienia w wychowaniu „nowego człowieka”¹⁵ społecznie zaangażowana literatura.

Aby w takich okolicznościach umasowione społeczeństwo mogło trwać w uwielbieniu wodza potrzebne są, jak twierdzi Małgorzata Szpakowska, co najmniej dwa instrumenty: propaganda i terror [Szpakowska 1997, 53].

Oba te zjawiska zostały prześmiewczo odmalowane w *Zagładzie tyranów*. I tak, w opowiadaniu pojawia się:

¹⁵ „В деле конструирования этого нового человека и его сознания важное место и роль отводились литературе – в аспекте создания нужных моделей поведения, мышления, чувствования”. Zob. [Салайчик, online].

„nowy gatunek przestępcołów państwowych (innych kryminalistów właściwie nie ma, ponieważ najdrobniejsza kradzież urasta do rangi defraudacji), szczególnie słabych z bardzo przezroczystą skórą i błyszczącymi wytrzeszczonymi oczami... każdy schwytany egzemplarz witany jest ogólnonarodowymi oklaskami, choć w gruncie rzeczy polowanie na nie jest ani szczególnie trudne, ani niebezpieczne – one są całkiem oswojone te dziwne, przezroczyste zwierzęta” [Nabokov 1990, 9].

Przez te przezroczyste postaci doskonale prześwituje jeszcze jedna prawda o świecie, w którym przyszło im żyć, świecie, w którym większość zastraszona lub pozyskana, z pomocą szerzonych przez władzę haśł, z entuzjazmem odpowiada na jej oczekiwania. I tylko sama ta władza, której nieodłącznym elementem jest przecież system policyjny, w obliczu śmiesznie nieskomplikowanych sytuacji okazuje swą niewspółmierną do nich słabość.

Tak oto cała totalitarna rzeczywistość okazuje się, na podobieństwo wodza, organizmem wątłym i tchórzliwym, który na przeciwnika wybiera sobie wyłącznie istoty słabsze, a zatem jest z całą pewnością pokonywalna. Obalając mit o rzekomej wielkości władzy i potędze jej policyjnego aparatu Nabokow skutecznie rozprasza strach, będący, w warunkach totalitarnych reżimów, największą przeszkodą zamkającą drzwi do wolności. Nabokow zwraca tym samym uwagę na fakt, iż okazując strach wobec wodza obywatele państwa totalitarne utrwalają mit jego siły i wielkości, mit, który jest wyobrażeniem. „To wyobrażenie jest jednak w obiektywny sposób fałszywe. Z tym wyobrażeniem powiązana jest subiektywna, silna wiara jednostki i zbiorowości w jego prawdziwość” [Kępiński 2006, 57].

To dlatego w stworzonych piórem Nabokowa krainach totalitarnych reżimów przeciwko tyranii występują zwykle twórcy.

„Jakkolwiek bym nie był skromny w ocenie swego bezładnego dzieła, coś jednak mi mówi, że zostało ono napisane nieprzeciętnym piórem. Wierzę w cuda, wierzę w to, że jakimś sposobem... notatki te dotrą do ludzi... w przeddzień nowych przykrości nie mniej zabawnych niż obecne. Kto wie... przypuszczam, że moje przypadkowe dzieło okaże się nieśmiertelne towarzyszyć będzie wiekom... Ja natomiast „cień bez kości”, rad będę, jeśli owoc mych zapomnianych bezsennych nocy posłuży na długie lata jako pewien tajny środek przeciw przyszłym tyranom, trygoidom, obłąkanym dręczycielom człowieka” [Nabokov 1993, 10].

Wolność i autentyczność, o której trudno zawsze mówić w aspekcie rzeczywistości totalitarnej wiążą się zatem u Nabokowa z pewnym rodzajem nadświadomości. W świecie terroru jest ona możliwa tylko jako świadomość

uwarunkowań zewnętrznych, świadomość, która może stać się zaczynem wolności, początkiem drogi każdej pojedynczego człowieka do osobistego wyzwolenia. Tu i teraz, ale także w dalekiej przyszłości.

Literatura

- Arendt H., 1989a, *Eichmann w Jerozolimie*, przeł. A. Szostkiewicz, Warszawa.
- Arendt H., 1989b, *Korzenie totalitaryzmu*, przeł. cz. 1 i 3 Daniel Grinberg, cz. 2 Mariola Szawiel, Warszawa.
- Arendt H., 1994, *Miedzy czasem minionym a przyszłym. Osiem ćwiczeń z myśli politycznej*, przeł. M. Godyń, W. Madej, Warszawa.
- Bergson H., 1977, *Śmiech. Esej o komizmie*, przeł. S. Cichowicz, Kraków.
- Bieńkowski Z., 1992, *Egzystencjalista nawiedzony*, [w:] G. Bataille, *Literatura a зло*, przeł. Maria Wodryńska-Walicka, Kraków.
- Engelking L., 1984, *Przezroczyste rzeczy przezroczyste osoby*, „Literatura na świecie”, nr 2, 322–341.
- Ortega y Gasset J., 1980, *Dehumanizacja sztuki i inne eseje*, przeł. P. Niklewicz, Warszawa.
- Guerra R., 1991, *Nabokov – wcielenie niezwykłe*, przeł. Michał B. Jagiełło, „Dialog”, nr 4, s. 84–97.
- Hertz A., 1994, *Posłannictwo wodza*, [w:] *Szkice o totalitaryzmie*, Warszawa.
- Hertz A., 1992, *Socjologia nieprzedawniona*, Warszawa.
- Hertz A., 1937, *Socjologia, a polityka*, „Wiedza i życie”, nr 1, s. 15–23 i nr 2, s. 75–84.
- Kamiński A. J., 1990, *Koszmar niewolnictwa. Obozy koncentracyjne od 1896 do dziś. Analiza*, Warszawa.
- Kant I., 2005, *Imperatyw kategoryczny*, [w:] R. Tokarczyk, *Historia filozofii*, Zakamycze.
- Kant I., 1984, *Uzasadnienie metafizyki moralności*, Warszawa.
- Karpiński W., 1977, *Interpretacje faszyzmu*, „Twórczość”, nr 9, s. 131–135.
- Kępiński A., 1977, *Lęk*, Warszawa.
- Kępiński M., 2006, *Mit, symbol, historia, tradycja. Gombrowicza gry z kulturą*, Warszawa.
- Nabokov V., 1993, *Zagłada tyranów*, przeł. K. Turska „Literatura”, nr 1, s. 6–10.
- Nabokov V., 1990, *Zaproszenie na egzekucję*, przeł. L. Engelking, Warszawa.
- Orwell G., 1999, *Rok 1984*, przeł. T. Mirkowicz, Warszawa.
- Paxton R. O., 2005, *Anatomia faszyzmu*, przeł. P. Bandel, Poznań.
- Ritter G., 1951, *Wstęp*, [w:] *Hitlers Tischgespräche*, Bonn. Cyt. za: Arendt H., 1989, *Korzenie totalitaryzmu*, przeł. cz. 1 i 3 Daniel Grinberg, cz. 2 Mariola Szawiel, Warszawa.

- Stawroński Z., 2004, *O pewnej fundamentalnej iluzji świata. Polemiczny komentarz do myślenia politycznego Józefa Tischnera*, artykuł wygłoszony w Krakowie 6 maja 2004 na konferencji Józefa Tischnera Refleksja nad życiem publicznym, która była częścią Dni Tischnerowskich, [online] http://tischner.org.pl/artykuly/o_pewnej_fundamentalnej_iluzji.pdf
- Strzemżalski J., 1990, *Mieszkaniec mostu, „Literatura”*.
- Szpakowska M., 1997, *Zakorzenieni, wykorzenieni. O carach, wodzach i człowieku osobnym*, Warszawa.
- Tatarkiewicz W., 1993, *Historia Filozofii. Filozofia Nowożytna do roku 1830*, Warszawa.
- Tischner J., 1998, *W krainie schorowanej wyobraźni*, Kraków.
- Walicki A., 1996, *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa.
- Wysłouch S., 2001, *Literatura i semiotyka*, Warszawa.
- Ziębińska A., 2000, *Metafora w funkcji poznawczej – doświadczenie Holocaustu, „Studia Judaica 3”*, nr 1, s. 43–62.
- Ziomek J., 1980, *Powinowactwa literatury*, Warszawa.
- Вайль П., 2006, *Герои времени Лолита*, «Другие берега», № 5, [online] <http://www.drugieberega.com/2004/4/lolita>
- Геллер М., 1985, *Машина и винтикуи*, Лондон.
- Геллер М., Некрич А., 1995, *Утопия у власти*, Москва.
- Михайлов О., 1989, *Король без королевства*, [в:] В. Набоков, *Истребление тиранов*, Минск.
- Салайчик Я., *Полемика с мифом «нового человека»: В. Каверин Художник неизвестен*, [online] http://pbunjak.narod.ru/zbornik/tekstovi/24_Salajczyk.htm

ABSURD WORLD OF TOTALITARIAN OPPRESSION.
VLADIMIR NABOKOV'S PLAY WITH MYTHS AND SYMBOLS

S U M M A R Y

The author of the present paper focuses on the relationship between the individual and the power in a totalitarian state of absurd, created in Russian prose of Vladimir Nabokov. According to the author of the article, by describing totalitarian reality, the Russian writer deals with the problem of human oppression and asks about the reasons for this state of affairs. He shows areas of growing opposition and builds in the reader strength needed to rebel.

Agnieszka Baczevska-Murdzek e-mail: agbacz@wp.pl

Weronika Biegluk-Leś
Białystok

**Narracja jako przestrzeń gry.
Między psem a wilkiem Saszy Sokołowa**

Słowa kluczowe: postmodernizm, narracja, gra, intertekstualność

Druga powieść Saszy Sokołowa *Między psem a wilkiem* (*Междуд собакою и волком*, 1980) jest jeszcze większym czytelniczym wyzwaniem niż jego debiutancka *Szkoła dla głupków* (*Школа для дураков*, 1976). Polski tłumacz powieści Aleksander Bogusławski zwracał uwagę na fakt, iż kiedy na początku lat dziewięćdziesiątych rozpoczynał prace nad przekładem, tekst Sokołowa uważany był za najtrudniejszą powieść kiedykolwiek napisaną po rosyjsku, za odpowiednik *Finnegan's Wake* Joyce'a¹. Uznanie krytyków i badaczy² dla kunsztu pisarskiego autora często idzie w parze z podkreśleniem

¹ Patrz: [Bogusławski 2000, 225]. Pisze o tym również D. Barton Johnson, amerykański badacz twórczości S. Sokołowa „(...) *Between Dog and Wolf*, a dazzling and stylistic *tour de force* that remains untranslated (and untranslatable) has been called a Russian *Finnegans Wake*.” [Barton Johnson 1989, 163]. Np. w recenzji spektaklu na motywach powieści *Między psem a wilkiem* (reż. Андрей Могучий, „Формальный театр”, Санкт-Петербург), który był prezentowany w 2006 roku na festiwalu „Золотая Маска” Kristina Matwijenko nazywa Saszę Sokołowa „постсоветским Джойсом”. [Матвиенко, online]

² Leningradzkie czasopismo Samizdata „Часы” uznało powieść S. Sokołowa za „jeden z najlepszych utworów prozatorskich roku 1981” – Patrz: [Kasack 1996, 584–585]. Oleg Dark uważa powieść *Między psem a wilkiem* za najlepszą w dorobku pisarza. Patrz wprowadzenie do wywiadu [Соколов-Ерофеев 1989, 195–196]. Młoda pisarka amerykańska Norah Labiner, autorka dobrze przyjętych powieści *Our Sometime Sister* i *Miniatures* na pytanie, jaką książkę chciałaby przeczytać przed śmiercią, odpowiedziała: „*Between Dog and Wolf*” by Sasha Sokolov. It's rumored to be the best novel ever written, but it's so perfect that it's impossible to translate from Russian to any other language. They say that you have to read it with a spoon, a knife, and a magnifying glass”. [Labiner, online]

złożoności formalnej utworu, stopnia jego skomplikowania i co za tym idzie – niejasności:

„(...) *Between Dog and Wolf*, a work of startling originality, difficulty, and daring (...).”

[Barton Johnson 1989, 168]

„struktura ma charakter skomplikowanego rebusu o przemieszczonych płaszczyznach przestrzenno-czasowych”

[*Słownik pisarzy rosyjskich* 1994, 360]

„(...) потокdziwnых,пропоминающихбелкотвыразови здаи,з которых склада си нова повеь Сокоюа, створы для оdbiorcy барьеру трудну до поконания.”

[Szczukin 1993, 328]

„Самое сложное произведение Соколова, роман «Между собакой и волком» (...), сочетает трагизм и «затемненность» структуры (...) с пародийной наррацией (...).”

[Карбышев, Кулепин 2007].

Wiktor Jerofejew, literaturoznawca i prozaik, w rozmowie z Saszą Sokołowem prosi wręcz o klucz do odczytania powieści, którą nazywa „zaszyfrowaną”: „(...) произведение сложное, зашифрованное. Ты не мог бы дать ключ?” [Саша Соколов – Виктор Ерофеев 1989, 198]

W jednym ze swoich eseów (*Ключевое слово словесности*) Sokołów wyznaje, że jego ulubionym kierunkiem w sztuce i literaturze jest impresjonizm, ponieważ u jego podstaw leży: „размытость как метод ми-ровосприятия и способ его отражения”. Owo „rozmycie” pojmuję pisarz jako protest przeciw „узаконненой узости норм и правил” [Соколов 2007, 154]. Powieść *Miedzy psem a wilkiem* jest swoistą artystyczną i filozoficzną egzemplifikacją takiego stanowiska. Sam tytuł powieści, biorący swój rodowód od łacińskiego powiedzenia *inter canem et lupum*³, wyraża taki stan „rozmycia”, zarówno w swoim dosłownym, jak i przenośnym znaczeniu. Literalne znaczenie idiomu „междy псем a wilkiem” nieaktualizowane w standardowym użyciu oznacza przecież formę hybrydczną, przejściową i niestabilną – złożony i paradoksalny w swej istocie konstrukt, w którym

³ Jako motto do utworu wykorzystuje Sokołow fragment poematu Aleksandra Puszkina, w którym pojawia się to wyrażenie. Strofy z *Eugeniusza Onieginia* zostały jednak dodane już po napisaniu powieści, nie były zatem źródłem inspiracji. Dopiero Nabokow podczas lektury tekstu nie wydanej jeszcze powieści zwrócił autorowi uwagę na tę zbieżność. Patrz np.: [Глэд 1991, 194].

spotykają się i przenikają antynomiczne kategorie i jakości. Na przykład dla wyrazów „pies” i „wilk” możemy utworzyć następujące asocjacyjne pola:

pies	wilk
dzień	— noc
udomowienie	— dzikość
bezpieczeństwo	— niebezpieczeństwo
przyjaciel	— wróg
kultura	— natura

Metaforyczne (prymarne wobec „dosłownego”) znaczenie powiedzenia „pora między psem a wilkiem” – ‘zmierzch’ – również wyraża stan pośredni, stan „miedzy dniem a nocą”. Sokołów nie tylko aktualizuje oba te znaczenia⁴, czyniąc je elementem gry na wielu płaszczyznach tekstu, ale też „wtórnie metaforyzuje”. Ożywia skamieniałą metaforę, jaką w pewnym sensie jest każdy związek frazeologiczny. Zmierzch w powieści Saszy Sokołowa nie przestając oznaczać określonej pory doby staje się jednocześnie symbolem kondycji świata i człowieka. Pojawiające się w tekście sformułowania wprowadzają również odcień znaczeniowy „schyłkowości”⁶ („сумерки бытия”), ale pisarz eksponuje raczej specyficzną sytuację poznanawczą i egzystencjalną „pomiędzy”⁷: płynność konturów, zacieranie granic, przenikanie, niejasność, złożoność, nietrwałość. Specyfikę artystyczną utworu determinują różnorodne i wielopłaszczyznowe interferencje wykorzystujące m.in. żywiołowość przekształceń językowych i energię kontrastów.

Powieść Sokołowa składa się z trzech grup rozdziałów powiązanych misterią, subtelną siecią zależności. Dwie z nich – *Zaitylszczyna* (Заитильщина) oraz *Opowieść łowiecka* (Ловчая повесть) to partie prozatorskie, trzecia – *Zapiski nałogowego myśliwego* (Записки запойного охотника) tworzy cykl wierszy (każda *Zapiska* posiada odrębny tytuł, ale mają wspólną numerację). Nazwy te są zwyczajowe, arbitralnie przyjęte przez krytyków

⁴ Patrz np.: [Kopaliński 1993, 1133] – „szara godzina, szarówka, pora dnia, kiedy w mieszkaniu zmrok już zapada, a światło jeszcze nie zapalone (...).”

⁵ Pisze o tym [Barton Johnson 1989, 170].

⁶ Patrz np. interpretacja powieści *Miedzy psem a wilkiem* w ramach „eschatologicznego mitu” [Ащеурова 2000, 5].

⁷ Znamienne, że w tekście stan taki jest ukazany ambiwalentnie. Fakt, że wracając o zmierzchu Ilia Pietrikiecz zabija psa myśliwskiego, będąc święciem przekonanym, że stoczył zwycięską walkę z wilkiem, zapoczątkowuje ciąg wydarzeń, w którym z jednej strony należy upatrywać genezy jego opowieści (unieruchomiony Ilia rozpoczyna swoją „mentalną podróż”), z drugiej zaś – przyczynę śmierci bohatera. Z kolei np. Jakub Pałamachierow (bohater *Opowieści łowieckiej*) „oczarowany” porą między psem a wilkiem, zauważa, że sprzyja ona twórczej percepcji świata.

i badaczy dla przejrzystości wywodu, ponieważ inicjują daną grupę rozdziałów i najczęściej się powtarzają.

Każda z trzech głównych części powieści Sokołowa charakteryzuje się odrębnym, swoistym podmiotem narracji⁸. Ułatwia to w pewnym stopniu czytelnikowi poruszanie się w gąszczu „epizodycznych” narratorów, instancji narratorskich i technik narracyjnych. Na przykład specyfika narracji w *Zaitylszczyźnie* (jej dyskursywny charakter) krystalizuje się poprzez wielopłaszczyznowe interferencje sytuacji komunikacyjnych projektowanych przez określony gatunek (list), technikę narracyjną (skaz)⁹, odwołania do konkretnego tekstu literackiego (*Suplika Daniela Więźnia*). Zarówno gatunek listu, jak i narracja skazowa są formami monologowymi projektującymi sytuację rozmowy bądź imitującymi dialog¹⁰. Ukonstytuowanie się ram nadawca–odbiorca (Ilia Pietrikieicz Dziędzierewa zwraca się do Sidora Fomicza Pożyłych) jest jednoczesnym wypełnieniem schematu komunikacyjnego i jego przekroczeniem. Cechy podkreślające oficjalny charakter relacji pomiędzy autorem listu a jego adresatem, tzn. „suchość”, formularność stylu kancelaryjnego, w zestawieniu z grami językowymi i intonacją skazową nabierają odcienia parodystycznego. Elementem gry opartej na paronomazji staje się na przykład nazwisko adresata, do którego chwilę wcześniej zwracał się Ilia z szacunkiem:

„Гражданин **Пожилых**. Я, хоть Вы меня, вероятно, и не признаете, гражданин, то же самое, **пожилой** и для данных мест сравнительно посторонний (...)"

[Соколов 1999, 199, pogrub. w cytatach tu i dalej – W.B.-L.]

Przez długi czas cel pisania listu pozostaje niejasny. W początkowych partiach tekstu pojawiają się sygnały-aluzje dotyczące kalectwa Ilii i utraty kul:

⁸ Np. Mark Lipowiecki wyróżnia trzech „центральных повествователей”: ostrzyciela Ilię, myśliwego Jakuba Pałamachtierowa i bezosobowego autora [Лейдерман, Липовецкий 2003, 407].

⁹ Połączenie formy epistolarnej i skazu ma bogatą tradycję w literaturze rosyjskiej, patrz np. *Konne Armię* Isaaka Babla, czy nowelistykę Michała Zoszczenki. List traktowany jest np. jako jedna z form wprowadzenia do tekstu narracji skazowej: „(...) очень распространенной формой введения С. является монологический характер повествования – Ich-Erzählung, дневник, письмо (...).” [Шор 1937, 763, online].

¹⁰ „(...) типологическими признаками сказа являются „повествовательность” как акцент на полюсе повествователя как носителе речи с его «характерной» манерой, двуголосость, устность, спонтанность, разговорность, диалогичность.” [Осьмухина 2007, 236].

„Пара, правда, нам ни к чему, но один снегурок на блезире всегда висит. Что мне за важность, что очутился, к сожалению, ущерблен, ежели по натуре кремнист: полюбил раскатиться – и не уймешь, было б чём отпихнуться. (...) А вот именно и оно, что отпихнуться в последнее время нечем как есть.”

[Соколов 1999, 200]

Stają się one jednak zrozumiałe dopiero w trakcie dalszej lektury. Czytelnik zmuszony jest wyławiać okruchy często sprzecznych informacji, by dopiero pod koniec tekstu móc je zaledwie częściowo zweryfikować. Powstaje wrażenie, że doniesienie sędziemu śledczemu, panu Pożyłych, o kradzieży kul i prośba o pomoc pełnią tak naprawdę funkcję pretekstową. Inicjując sytuację komunikacyjną Ilia Pietrikieicz nazywa swoje pismo „Заityлsczyczna”, przydając mu tym samym rangę czegoś więcej niż listu. Zamiast od razu wyjaśnić powód, dla którego zwraca się do urzędnika państwowego, opisuje świat Zaitylszczyzny, pogmatwane, groteskowe losy jego mieszkańców oraz historię własnego życia. Powstaje specyficzna „kronika”, w której nie obowiązują zasady chronologii („за числами не уследишь”), a wydarzenia przedstawiane są fragmentarycznie i subiektywnie: „Такова, если не возражаете, эта хроника” [Sokołow 1999, 201]. Ilia Pietrikieicz Dziędzierewa jest jednocześnie bohaterem i narratorem owej opowieści. Wraz z tą postacią kalekiego ostrzyciela, wędrownego żebra, jurodiwego i proroka „wkracza” do Zaitylszczyzny żywioł mowy potocznej i „сказочная, фольклорная картина мира” [Ефимова 2008, 42–50]. Zwraca uwagę nasycenie opowieści deminutywami i zgrubieniami, wprowadzającymi z jednej strony odcień rubaszności i familiarności (np. „писулька”, „Ильюша”, „мамашка”, „сторонушка”, „Боженка”, „егерята”), a z drugiej – element pospolitości (np. „глухарь”, „слепак”, „племяш”, „винице”, „страшила”, „жирняга”). Dzięki temu m.in. łączone są różne rodzaje emocjonalności – np. szorstkość i pieszczołliwość, delikatność i ordynarność. Licznie reprezentowane są również wyrażenia potoczne typu: „тары-бары”, „фигли-мигли”, „штучки-дручки” „тити-мити”, „тяп да ляп”, które zazwyczaj mają żartobliwy charakter, a ich użycie rytmizuje tekst oraz eksponuje motyw przekomarzania się, gry słownej.

Do świata ludowych opowieści, bylin i cudownych baśni odsyłają czytelnika np. zagadkowe postacie, które zdają się naturalnie wpisywać w krajobraz Itylu: Wilkolis (Волколис) nadzorca, posiadający moc zsyłania ciemności; Człowiek-Zimak (Зимарь-Человек) który żonę swoją topić wiezie; Skrzydłobył (Крылобыл – „егерь мудрый”, „месяцеликий”, „змей вешний”), czy sposób obrazowania:

„Лепота невозможная. Бор – красный, лес – лис с подпалинами, Итиль – медом потек перламутровым – ложкой ешь. И вода просвечена, что луной (...).”

[Соколов 1999, 269]

„Жил да был во дыре уключины мизгирь-крестовик. Все он днище, как небо высокое, паутиной оплел.”

[Соколов 1999, с. 323]

„(...) стояла Орина бела да ясна, словно шашка в сияньи месяца.”

[Соколов, с. 209].

Narracja w *Zaitylszyńie* nie do końca mieści się w ramach skazu, chociaż niewątpliwie nosi jego wyraziste cechy, takie np. jak: sposób prowadzenia narracji zakładający realną bądź projektowaną obecność adresata (słuchacza bądź rozmówcy); nastawienie na odtworzenie „dialogicznego monologu” bohatera-narratora; orientacja na cudze słowo, przy czym realizujące się w formie ustnej; imitacja spontaniczności rozmowy, tworzenie wrażenia jej jednaczesności z momentem przyswajania. Metatekstowe uwagi narratora ujawniające świadomość specyfiki kreowanego tekstu oraz trudności czekających odbiorcę częściowo tylko wpisują się w skazową manierę zwrotów do słuchacza i są przez nią motywowane:

„Перегреб и тащусь вдоль кромки Лазаря наобум, хромотой хромоту поправ, Вы же – здесь, в настоящем периоде, изучаете сей волапюк¹¹.”

[Соколов 1999, 320]

Ilia nie tylko podaje różne „definicje” – określenia gatunkowe swojej opowieści, sygnalizując tym samym jej heterogeniczność (‘хроника’, ‘очерки’, ‘послание’, ‘письмо’), ale podkreśla także relację między mową a piśmem, raz aktualizując sytuację lektury, by za chwilę odwołać się do formy swobodnej, bezpośredniej rozmowy:

„Зачерпнул я, читайте, сивухи страстей человеческих (...).”

[Соколов 1999, 263]

„Но я заболтался с Вами, пора и на боковую. В случае чего забредайте почайничать без всяких обиняков (...).”

[Соколов 1999, 329]

¹¹ „Волапюк, воляпюк, -а; м. [от англ. world – мир и speak – говорить]. Искусственний язык, который пытались использовать в качестве международного (изобретён в 1880 г.). // Разг. Набор непонятных слов; тарабарщина.” [Большой толковый словарь русского языка 1998, 146].

Zwraca również uwagę sprawność Ilia w poruszaniu się wśród różnych rejestrów języka, swoboda łączenia w opowieści mowy potocznej i języka literackiego. Powstaje niezwykły konglomerat, w którym żargonizmy, dialektyzmy i wulgaryzmy występują obok poetyzmów i wyrażeń książkowych, a wyrazy przestarzałe obok neologizmów, tworzonych zarówno w oparciu o leksykę języka potocznego, jak i literackiego. Mimo że na pierwszy rzut oka łatwo byłoby „zaszufladkować” skaz *Zaitylszczyzny* jako próbę odtworzenia języka i mentalności prostego, niewykształconego i mało intelligentnego przedstawiciela „nizin” społecznych, to analiza sposobu, w jaki bohater-narrator *Zaitylszczyzny* posługuje się słowem, obnaża „ułomność” i naiwność takiego założenia¹².

Waźną rolę w budowaniu specyfiki tekstu *Zaitylszczyzny* odgrywają również wielopłaszczyznowe odwołania do *Supliki Daniela Więźnia* (*Моление Даниила Заточника*)¹³, zabytku literatury staroruskiej datowanego przez badaczy na drugą połowę XII lub początek XIII wieku. Zarówno w *Suplice*, jak i w *Zaitylszczyźnie* podobnie wygląda „zaczyn” sytuacji komunikacyjnej. Obaj bohaterowie¹⁴ znaleźli się bowiem w tarapatach – Daniel Więzień (Daniil Zatocznik) popadł w nielaskę i został zesłany/uwięziony („заточенный на озере Лаче” [*История русской литературы в четырех томах*, 1980, online]), a Ilia Pietrikiecz, straciwszy kule nie może się samodzielnie przemieszczać. Trudna sytuacja zmusza ich do szukania pomocy u osoby wyżej stojącej w hierarchii społecznej – Daniel zwraca się do księcia Jarosława Wsiewołodowicza, a Ilia do sędziego śledczego pana Pożyłych. Sokołowiek dodatkowo eksponuje zbieżność sytuacji Iliego Pietrikieca i Daniela Więźnia poprzez travestację wypowiedzi tego ostatniego:

„Кому Слобода, Вышелбауши, кому Городнище, а он – сиди, будто на блевотине пес.”

[Соколов 1999, 328]¹⁵.

¹² „Если Илья Петрикеич и косноязычен, то это давольно изощренное косноязычие, обладающее ощутимой поэтической силой. Даже там, где лексика и синтаксис носят демонстративно устный и просторечный характер, сказ Ильистроен и строго организован (...).” [Десятов, Карбышев 2005, 82].

¹³ Oczywiście *Suplika Daniela Więźnia* nie jest jedynym intertekstem pojawiającym się w *Zaitylszczyźnie*.

¹⁴ Traktuję postać Daniela Więźnia jako wypełnienie „literackiej konstrukcji” bohatera-narratora, pomijając w tym momencie kwestię autorstwa *Supliki*. Co prawda, zwyczajowo przyjmuje się hipotezę, że jest on również autorem utworu, jednak wśród badaczy nie ma zgodności, co do tego, czy była to realnie żyjąca osoba, czy jest to wyłącznie literacka kreacja – patrz np.: [*История русской литературы X–XVII вв., Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов* 1980, online].

¹⁵ Por. „Ибо, господине, кому Боголюбове, а мне горе лютое; кому Белоозеро, а мне

Również ranga (tematyka i wymowa) obu opowieści daleko wykracza poza formułę osobistego, jednostkowego listu-skargi. W *Suplice Daniela Więźnia* prośba o przywrócenie do łask sąsiaduje z postulatem utrzymania silnej władzy książęcej oraz krytyką bojarów i duchowieństwa. Przez pryzmat autoprezentacji bohatera *Zaitylszczyzny* (czytelnik poznaje niełatwne kolejce życia Ilii – nędza, tułaczka, żebraczy styl życia, samotność, wielka miłość do Oriny, zdrada ukochanej, utrata nogi itd.) przeziera określona wizja świata i człowieka, pojawiają się rozważania dotyczące filozoficznych i egzystencjalnych zagadnień, takich np. jak natura czasu, czy doświadczanie śmierci. Kilkakrotnie powraca refleksja na temat Rosji-ojczyszny, ujęta w „obrazowe” ramy groteskowych w swej wymowie metafor:

„Россия-мать огромна, игрива и лает, будто волчица во мгле, а мы ровно блохи скакем по ней, а она по очереди выкусывает нас на ходу, и куда лучше прыгнуть, не разберешь, ау, никогда.”

[Соколов 1999, 246]

„Распрекрасно снаружи – родина. Вроде – мать, но хитра поразительно, охмуряет. Поначалу все кажется – земля как земля, только бедная, нету в ней ничего. Но обживешься, присмотришься – все в ней есть, кроме валенок.”

[Соколов 1999, 233–234].

Nawiązanie do intertekstu widoczne jest także w stosunku bohatera-narratora do adresata „listu”. Bohater *Supliki*, Daniel Więzień łączy pochwałę księcia i silnej władzy książęcej z poczuciem własnej intelektualnej wyższości. Natomiast wypowiedzi Ilii kierowane do pana Pożyłych oscylują pomiędzy uniżonością i pełnym szacunku uwielbieniem a żartobliwą familiarnością, np.:

„Ваше слово – закон, Вы еще моргнуть не успели – а я уже и на Вашу долю надрал.”

[Соколов 1999, 232]

„Он же поэт (...) далеко до него нам с Вами, Сидор мой, Исидор.”

[Соколов 1999, 234].

Sokołow wykorzystuje także wieloznaczność wyrazów „ заточник ” i „ заточить ”. Czasownik „ заточить ” oznacza ‘pozbawić wolności’ oraz ‘заточить’, przy czym pierwsze znaczenie jest już przestarzałe (książkowe)

оно смолы чернее; кому Лаче-озеро, а мне, на нем живя, плач горький; кому Новый Город, а у меня в доме углы завалились, так как не расцвело счастье мое.” [Моление Даниила Заточника, online].

[Ожегов, Шведова 1997, 222]. Ilia Pietrikieicz pracuje w spółdzielni indywidualu imienia D. Zatocznika jako ostrzyciel. Natomiast unieruchomienie bohatera w wyniku kradzieży kul to swoisty odpowiednik „uwięzienia”, ponieważ pozbawiony „podpór” Ilia nie może wędrować, jest uzależniony od pomocy „biedulki” u której mieszka. Traci w ten sposób ważną część swojej wolności i niezależności. Z kolei słowo „заточник” oprócz podstawowego dziś znaczenia ‘człowiek zajmujący się ostrzeniem’ mogło dawniej oznaczać nie tylko ‘заключенный’ (‘uwięziony’), ale i ‘заложившийся’ („закуп” – człowiek odpracowujący swój dług) [История русской литературы X–XVII вв., 1980, online]. Warto w tym kontekście wspomnieć, że Dziędzierewa mówi o pobycie w spółdzielni jako o formie „покуты” – okazania skruchy za swoje wcześniejsze „безтроские” tułacze i żebracze życie:

„Куковал где поселят и запросто, за семью по-настоящему не болел, а зарабатывал, прося у публики вспомоществовать (...). В чем и раскаиваюсь, избрав для этого артель индивидов имени Д. Заточника.”

[Соколов 1999, 199].

Motyw „zależności-zadłużenia” pojawia się także w obrazie ojczyszny:

„(...) все мы у нашей краины светлой – как поперок горла кость, все **задолжники**, во всем кругом виноватые.”

[Соколов 1999, 246].

Ta gorzka – niepozbawiona odcienia parodii – konstatacja pokazuje, w jaki sposób bohater postrzega siebie i sobie podobnych – kalekich, ułomnych, pogrążonych w nędzy i egzystujących na marginesie życia, ekscentryków kochających wolność i dumnie dźwigających brzemię swojego losu.

Nawiązanie do jednego z ciekawszych zabytków literatury staroruskiej – *Suplik Daniela Więźnia* – widoczne jest również na płaszczyźnie języka jako np. zabiegi archaizujące: wprowadzanie dawnych form czasowników, zaimków, czy spójników (np. „есмъ” – starorus. forma 1 os. cz. ter. czasownika „быть”; „аз” starorus. odpowiednik 1 os. l.p. zaimka osobowego „я”; „рек” – forma starorus. perfektu bez łącznika od dawnego bezokolicznika „печи”; „глаголет” – cz. ter. od dawnego czasownika „глаголати”; spójnik „дабы” zamiast współczesnego „чтобы”), rzeczowników z tzw. niepełnogłosem (np. „град” zamiast „город”) w połączeniu z krótkimi formami przymiotnika („град деревянен, велик”) czy nasycanie tekstu archaizmami i historyzmami (np. „терем”, „чадо”, „дреколье”, „волхв”, „сударь”). Wspomniana już wcześniej zadziwiająca stylistyczna różnorodność opowieści kalekiego ostrzyciela Ilia, parodystyczne travestacje cytatów z Bibliai, (czy

całych przypowieści, np. o siewcy) łączenie elementów profetycznych i mądrościowych z parodystycznymi, czy z perspektywą gry aktualizowaną przez „energią” językowych przekształceń (aliteracje, paronomazje, powtórzenia, paralelizm składniowy i semantyczny) także odsyła w pewien sposób do *Suplik Daniela Więźnia*¹⁶.

Fabuła jako taka w *Suplice* praktycznie nie istnieje¹⁷, również w przypadku *Zaitylszczyzny* trudno mówić o chronologicznym, opartym na zasadach przyczynowo-skutkowych układzie zdarzeń. Wyrazistą cechą narracji nie tylko w tych rozdziałach powieści Sokołowa, w których głównym narratorem jest szlifierz Ilia, jest bowiem przemieszanie płaszczyzn czasoprzestrzennych. Konstrukcja fabuły uwolniona od determinizmu przyczynowo-skutkowego traci też swoją liniowość. Całość zastąpiona zostaje przez koegzystencję fragmentów, które pojawiają się np. dzięki grze symultanicznością czy „żywiołowej” asocjacyjności:

„Вижу – Зимарь супругу теперь губить повез, не вытерпел, Даниилы мои с Гурием-звероловом под городом воскурили, беседуют, а Илья Дзынзырэлла в отхожей местности старшой объявили: жадаю ракушек твоих, мне их побольше давай, соль и спички имеются. Всюду сумерки, всюду вечер, везде Итиль. Но там, где Зимарь-Человек телегой скрипит – заосеняло с небес, у коллег в Городнице завьюжило, а на моей Волка-речке – иволга да желна. Поступаю, как старшая велит, и вступаю по колено в волну. Набиваю суму переметную я битком и развожу костерок. Слыщу – мастера в декабре под горой гудят. Речь у них, главным образом, про Петра, недостаточно ясно точильщиком, что с ним такое. (...) а у Илии дело к ужину, ракушки на угольях пеку.”

[Sokolov 1999, 265].

Narrator-bohater łączy i uobecnia trzy różne historie: o Zimak-Człowieku wiozącym „żonkę gubić”, o kolegach ze spółdzielni („Daniły moje”),

¹⁶ Patrz np.: „Сочетание приемов и образов высокой книжности со скоморошьим балагурством, переплетение книжных учительных изречений с «мирскими притчами» придают произведению Даниила Заточника особое своеобразие.” [История русской литературы в четырех томах 1980, online]. Jako pierwszy zwrócił uwagę na tę właściwość stylu *Suplik* (tzn. „скоморошье балагурство” – „блазеńskie, kuglarskie gawędziarstwo” – [Hum. moje – W.B.-L.] D. Lichaczow, wybitny badacz literatury staroruskiej. Patrz [Лихачев 1975, 205–221].

¹⁷ „Это собранные воедино афоризмы по поводу самых различных обстоятельств человеческой жизни.” [История русской литературы в четырех томах 1980, online]. „Сочинение Даниила Заточника представляет собой подбор афоризмов, каждый из которых или какая-то группа их могут восприниматься как законченный самостоятельный текст. (...) Вечные и общие истины становятся перипетиями судьбы одного человека, вот этого самого Даниила. Это придает памятнику облик не сборника отдельных афоризмов, а повествования о конкретной судьбе конкретного человека.” [История русской литературы X–XVII в. 1980, online].

którzy zebrali się pod miastem i rozmawiają z myśliwym Gurijem o smutnym końcu Piotra/Fiodora/Jegora oraz o pieczeniu małży nad Wilczą rzeką. Perspektywa prowadzenia narracji (formy czasownikowe – 1 os. 1. p. cz. ter. „вижу”, „слышу”, „пеку”, oraz przysłówek „теперь”) stwarza wrażenie nie tylko jednoczesności czasu narracji i czasu fabularnego, ale i symultaniczności samych wydarzeń. Narrator ogarnia spojrzeniem całą przestrzeń jak z lotu ptaka, widzi i opisuje rozgrywające się w różnych miejscach Zatyłszczyzny zdarzenia. W miarę rozwoju narracji okazuje się, że jednoczesność owych zdarzeń – przy założeniu tradycyjnej koncepcji czasu – byłaby niemożliwa, ponieważ „relacjonowane” historie rozwijają się nie tylko w różnych miejscach, ale i w różnym czasie (jesienią – zimą pod miastem – latem nad Wilczą rzeką). Połączenie różnych wymiarów czasoprzestrzennych w jeden „symultaniczny konstrukt” prowadzi do zawieszenia koncepcji czasu opartej na liniowości. Zamiast „naturalnego” następstwa zdarzeń pojawia się specyficzna „wielowymiarowa jednoczesność”. Spojrzenie Ilii-narratora postrzega wydarzenia nie jako kolejne ogniska w łańcuchu, ale jak rozgałęzione drzewo. Można zobaczyć je całe (od razu) i swobodnie przechodzić z „gałęzi na gałąź”. Można zatem opowiadać te wszystkie historie tak, jakby właśnie się wydarzały.

Zwraca uwagę również gra naruszająca integralność konstrukcji narratora-bohatera. Ilia jest jednocześnie podmiotem relacjonującym zdarzenia, jak i przedmiotem opisu. Na płaszczyźnie języka realizuje się to poprzez mówienie o sobie zarówno w pierwszej, jak i w trzeciej osobie. Rodzi to migotliwość perspektyw opisu, zatarciu ulega bowiem wyrazistość opozycji między dystansem a brakiem dystansu:

- a) 3-os. – widzę siebie na brzegu Wilczej, rozmawiam z rzeką: „(...) **Илья Дзынзырэлла** в отхожей местности старшой **объявил** (...).”
- b) 1-os. – wchodzę do Wilczej rzeki łowić małże: „**Поступаю**, как старшая велит, и **вступаю** по колено в волну.”
- c) połączenie w jednym zdaniu dwóch perspektyw, tzn. mówienie o sobie w 3-os i 1-os. – „(...) а у **Илии** дело к ужину, ракушки на угольях **пеку**.”

To, co na płaszczyźnie języka nie narusza „normy” w zderzeniu ze specyficzną konstrukcją czasoprzestrzeni, okazuje się jeszcze jednym elementem gry symultanicznością. Łudząco podobny fragment odnajdzie czytelnik w kolejnej części listu-opowieści Ilii Pietrikieicza. Niektóre zdania zostają w nim przywołane w prawie niezmienionej postaci (elementy stylu formułarnego), w innych metafora zastępuje lakoniczność („лист сухой в самокрутку сворачивается на лету” zamiast „заосеняло”). Nie tylko powracają te same zdarzenia, ale także sposób ich prezentacji nie ulega istotowej

zmianie. Następuje kontynuacja i poszerzenie wątków. Pojawia się więcej szczegółów, np.: dowiadujemy się w jakim miesiącu rozmawiają koledzy Ilii, dlaczego Zimak-Człowiek żonę „do kostuchy” wiezie, jak dalej potoczyła się historia Piotra/Fiodora/Jegora.

Sytuację komplikuje również pojawiająca się w obu fragmentach fraza „Всюду сумерки, всюду вечер, везде Итиль”¹⁸, która przywołuje specyfczną sytuację poznaną człowieka w świecie Zaitylszczyzny. W tej przestrzeni, zdeterminowanej przez swoistość pory „между пsem a wilkiem”, kontury świata są zamazane, płynne i niestabilne. Łatwo się w niej zagubić – psa pomylić z wilkiem, a człowieka wziąć za lisa. Z jednej strony fraza ta przybliża czytelnikowi charakter opisywanej przestrzeni, z drugiej podważa wiarygodność spojrzenia narratora. Sprowadza jego niezwykłość (oczywiście w jednym z możliwych odczytań) do rangi egzemplum epistemologicznego zagubienia.

Znamienne, że „tu i teraz” łączy się w odczuciu Ilii z „wszędzie”. Teraźniejszość sąsiaduje z wiecznością. Można „dwa razy wejść do tej samej rzeki”, co też Ilia czyni – wielokrotnie „убечиајај” te same sytuacje. Konstrukcja jego opowieści przypomina zbiór historii/wątków rozbitych na fragmenty, które wciąż powracają i rozwijają się w porządku wyznaczonym nie przez chronologię, ale np. przez asocjacyjność, grę słowną lub... przypadek.

Na zasadzie asocjacji pojawia się po raz pierwszy w tekście historia nieszczęśliwej miłości bohatera-narratora. Opowiadanie o spotkaniu księgowego Piotra/Fiodora/Jegora z tajemniczą damą (zdaniem Ilii jest to szukający go duch Oriny) przywołuje sytuacje związane z osobistą tragedią. Katalizatorem staje się podobny final obu znajomości (porzucenie-zdrada i związane z tym cierpienie). Opowieść Ilii rozwija się jak łańcuch skojarzeń, zmieniają się miejsca, czas i sam temat. Motyw zdrady przywołuje obraz Oriny, częszaczej o świecie włosy grzebieniem. Ilia zauważa, że to nie ten sam grzebień, który jej podarował. Podejrzewając, że jest to oznaka zdrady przepytuje ukochaną. Jednocześnie promienie zorzy, wpadające przez okno i odbijające się w zwierciadle, „зalewają” Orinę „миготливым lazurem”. Ilia postrzega to jako „pluskanie się” w promieniach zorzy. Przypomina mu to ich wspólną kąpiel w stawie. Szczęśliwy czas miłości powraca wraz z opisem kąpieli i stawu. Niestety powraca również niefortunny szczegół – węzeł na sznurówce, który musiał Ilia przegryźć, aby zdjąć buty – a wraz z nim temat zdrady. Sytuacja ta budzi bowiem skojarzenie z innym węzłem, który nie dał się już „rozwiązać” – kiedy Orina została dyspozytorką zaczęła zdradzać Ilię

¹⁸ W drugim, niecytowanym fragmencie ma ona postać: „Всюду сумерки, повсюду вечер, везде Итиль”.

z pracownikami węzła kolejowego. Z kolei małże, które dostrzega bohater na dnie stawu inicują kolejną asocjację i przenoszą opowieść nad Wilczą rzekę. Obraz rzeki-siostry – życzliwej, współczującej, dającej spokój, wytchnienie i pokarm (małże) poprzedzony zostaje gorzką refleksją o własnym tułaczym losie i ludzkiej obojętności. Motyw odrzucenia przez kobietę nakłada się na motyw odrzucenia przez świat i ludzi.

Jak widać, narracja realizująca się w porządku asocjacji tworzy heterogeniczne, wielowymiarowe konstrukcje, w których spotykają się i przenikają różne czasoprzestrzenie. Zdarzenia, motywy i wątki generowane przez siłę swobodnych skojarzeń powracają potem w tekście wielokrotnie w tych samych, bądź podobnych konfiguracjach (motyw grzebienia-zdrady pojawia się np. kiedy spotkany w pociągu marynarz opowiada o dziewczynie, którą uwiódł i porzucił, motyw małży zaś np. podczas wyobrażonej/projektowanej przez bohatera wyprawy po grzyby/jagody z panem Pożyłych, podobnie motyw soli i zapałek).

Powtarzalność wątków, scen, motywów czy obrazów w powieści Sokołowa nie tylko wiąże się z ich rozwojem, ale i z wariantywnością. Niehierarchizowane i nieweryfikowalne wersje zdarzeń zaczynają funkcjonować jako równoprawne. Alternatywne realizacje wątków ilustrują następujące, nierozstrzygalne w procesie lektury, kwestie:

- a) udział Ilii w pogrzebie myśliwego Gurija
 - „Шел, читайте, из-за всеобщей реки (...) от Гурия, с его похорон.” [Соколов 1999, 304]
 - „(...) лично я порожнее погребение это присутствием пропустил как неверное (...).” [Соколов 1999, 346]
- b) co się stało z Oriną po rozstaniu z Ilią
 - wyjechała, zabrała syna, zmieniła adres i nazwisko;
 - zginęła na torach ratując Ilię;
 - „niepojęta dama” to duch Oriny, błakający się w poszukiwaniu ukochanego-Ilii
- c) jak Ilia został kaleką
 - bohater stracił nogę próbując w deszczowy dzień wskoczyć do jadącego już pociągu;
 - przywiązaný do torów przez marynarzy zabawiających się z Oriną.
- d) kto wysłał kogo do miasta po drozdzie: Piotr Pawła, czy Paweł Piotra.

Również kwestia zniknięcia kul pozostaje nierozwiążana: „Может пропито, может кинуто за ракитов куст, может просто уплыло вниз” [Соколов 1999, 328]. Najbardziej prawdopodobne wydają się dwie wersje wydarzeń – Ilia i Skrzydłobyłowa. Ilia sądzi, że kule ukradli myśliwi mszcząc się w ten sposób za obicie psa myśliwskiego Mumu, omyłkowo wziętego

przez niego za wilka. Kradzież miała miejsce w Gorodniszczu, w sieni domu "biedulki" u której pomieszkwał Ilia. Przemawia za tym pozostawione przez myśliwych „pokwitowanie”. Z kolei w *Ostatnich uwagach* (*Последнее*) Srzydłobyl sugeruje, że kule Ilii mogą być pogrzebane w trumnie Gurija. Myśliwi włożyli je zamiast ciała, którego nie odnaleziono. Przy czym Skrzydłobyl zaznacza, że jegrzy wzięli osprzęt przybłędy, który „zaparzywszy łeb” [Sokołów 2000, 220] spał na ławie w świetlicy, ponieważ szukali czegoś podobnego do zwłok. Zabranie kul w tym wariantie nie było aktem zemsty czy kary. Rewelacje Skrzydłobylowa przekazuje Ilia po swojej śmierci, ciesząc się z nich i podważając je jednocześnie. Finalne fragmenty *Zaitylszyzny* pozostawiają czytelnika w gąszczu wątpliwości. Mnożą tylko pytania: czy wśród sprawców kradzieży był Skrzydłobyl i Jakub Pałamachtierow, czy byli to inni myśliwi, kiedy i jak dokładnie zginął Ilia, czy cała jego skarga-list do pana Pożyłych została napisana pośmiertnie, czy tylko *Ostatnie uwagi*.

Nierostrzygalność typowa nie tylko dla rozdziałów powieści określanych mianem *Zaitylszczyzny* motywowała jest na różnych poziomach tekstu. Na płaszczyźnie konstrukcji świata przedstawionego konstytuuje ją wspomniana już epistemologia i ontologia pogrążonego w „zmierzchu”¹⁹ świata. W obrębie narracji zwraca uwagę gra wiedzą – niewiedzą narratora czy złożona i niestabilna tożsamość narratora-bohatera.

Nazwisko Ilii Pietrikieicza, stając się materiałem onomatopeicznej gry, przestaje być zewnętrznym gwarantem jednorodności postaci. W tekście pojawiają się następujące warianty nazwiska bohatera-narratora: Зынзырэла – Дзынзырела – Дзындзырела – Джынжирела – Дзындзырелла – Джынжэрэла. Tworzą one ciąg brzmieniowy imitujący odgłos, jaki wydają łyżwy w zetknięciu z lodem: „зынз” – „дзынз” – „дзындз” – „джынж”. Dźwiękonaśadowcza gra odsyła do straceńczej wręcz pasji mieszkańców *Zaitylszczyzny* ślizgania się czy też wyścigów po słabnącym lodzie, eksponując kruchość, niepewność istnienia. Brawurowa jazda na łyżwach pozwala im zapomnieć o własnej ułomności i kalectwie, staje się synonimem wolności i pełni. Tożsamość bohatera ulega „rozmyciu” także za sprawą nakładania się w jego obrazie inkarnacji-wymiarów. Postać Ilii Pietrikieicza funkcjonuje w *Zaitylszczyznie* jako wielowymiarowa struktura. Jest on bowiem jednocześnie: kalekim ostrzycielem, prorokiem, szewcem-chałupnikiem z opowieści Oriny, przywiązanym do torów lisem. Dotyczy to także pozostałych postaci, np. Oriny, Skrzydłobylowa, Piotra i Pawła.

¹⁹ Aleksiej Cwietkow we wstępie do powieści stwierdza: „Между собакой и волком – путеводитель в сумерках.” [Цветков 1999, 9].

Swoistość narracji w powieści *Miedzy psem a wilkiem* determinowana jest przez charakterystyczną dla całej powieści Sokołowa tendencję do ukazywania „stanów pośrednich”, fascynację płynnością i heterogenicznością bytu-tekstu, co znajduje swój wyraz w konstrukcji postaci (rozmyta/złożona tożsamość bohatera-narratora, mnożenie „wariantów”, „wymiarów”, „inkarnacji” postaci), niejednorodności stylistycznej i estetycznej (mowa potoczna i język literacki, parodystyczność, elementy stylu profetycznego, kancelaryjnego, formularnego, tragizm, komizm, groteskowość, wzniósłość, cudowność, trywialność), charakterze fabuły (achronologia, fragmentaryczność, wariantywność) i narracji (asocjacyjność, quasi-symultaniczność, dyskursywność) oraz specyfice przekształceń językowych (gra brzmieniem i znaczeniem słów, uwalniająca żywiołowość języka staje się nośnikiem rozwoju fabuły, przejmując momentami kompetencję narratorskie, stając się jedną z narratorskich instancji). Charakterystyczną cechą powieści Sokołowa są także brzmieniowe i znaczeniowe leitmotivy. Powtarzalność wątków, sytuacji, postaci, a nawet pojedynczych wyrazów tworzy podskórную tkankę łączącą w jeden skomplikowany „krwiobieg” tak różne grupy rozdziałów składających się na powieść *Miedzy psem a wilkiem*, jak: *Zaitylszczyza, Opowieść łowiecka (Obrazki z wystawy)* i *Zapiski nałogowego myśliwego*²⁰. Projektuje przestrzeń różnorodnych i wielopłaszczyznowych interferencji: semantycznych, brzmieniowych, stylistycznych, gatunkowych... Złożoność i procesualność tekstu-bytu nie tylko zmusza czytelnika do trudu wielokrotnej lektury, ale zmienia także spotkanie z tekstem w proces współtworzenia.

Literatura

- Barton Johnson D., 1989, *Sasha Sokolov: The New Russian Avant-Garde*, „Critique”, nr 1, s. 163–178.
- Bogusławski A., 2000, *Od tłumacza*, [w:] S. Sokołow, *Miedzy psem a wilkiem*, Warszawa, s. 225–227.
- Kasack W., 1996, *Leksykon literatury rosyjskiej XX wieku. Od początku stulecia do roku 1999*, przekład, opracowanie, bibliografia polska i indeks osób B. Kodzis, Wrocław, s. 584–585.
- Kopaliński W., 1993, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Kraków.

²⁰ W artykule omówione zostały reprezentatywne zjawiska determinujące przestrzeń gry narracyjnej w powieści Saszy Sokołowa. Analiza ograniczona została do jednej grupy rozdziałów – *Zaitylszczyzny*. Specyfika *Opowieści łowieckiej* i *Zapisków nałogowego myśliwego* zasługuje na odrębną analizę.

- Labiner N., [online] <http://www.coffeehousepress.org/authors/norah-labiner/>, [25.04.2012].
- Słownik pisarzy rosyjskich*, 1994, pod red. F. Nieuważnego, Warszawa.
- Sokołow S., 2000, *Miedzy psem a wilkiem*, przeł. A. Bogusławski, Warszawa.
- Szczukin W., 1993, *Sasza Sokołow. Na przekór absurdowi historii*, [w:] *Dać świadectwo prawdzie. Portrety współczesnych pisarzy rosyjskich*, red. L. Suchanek, Kraków, s. 319–337.
- Ащеурова И. В., 2000, *Поэтика прозы Саши Сокола (изменение принципов мифологизации)*, автореф., Томск.
- Большой толковый словарь русского языка*, 1998, глав. ред. С. Кузнецов, Санкт-Петербург.
- Глэд Д., 1991, *Беседы в изгнании. Русское литературное зарубежье*, Москва.
- Десятов В. В., Карбышев А. А., 2005, *Система субъектов речи в романе Саши Соколова “Междуд собакой и волком”*, „Известия Алтайского государственного университета”, nr 4 (38), s. 82–86.
- Ефимова С. Н., 2008, *Четыре образа мира и слово в романе Саши Соколова “Междуд собакой и волком”*, „Известия Смоленского государственного университета”, Смоленск, nr 1, s. 42–50. [online] http://www.smolgu.ru/files/doc/izvestia/Izvestija%20SmolGU_1_2008.pdf, [10.03.2012].
- История русской литературы X–XVII вв.*, Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов, 1980, под ред. Д. С. Лихачева, Москва, [online] http://www.info-liolib.info/philo/lihachev/2_2.html, [25.04.2012].
- История русской литературы в четырех томах*, 1980, глав. ред. Н. И. Пруцков, т. 1 *Древнерусская литература. Литература XVIII века*, редакторы тома Д. С. Лихачев и Г. П. Макогоненко, Ленинград, [online] http://www.ereading.org.ua/chapter.php/111899/33/Pruckow_Drevnerusskaya_literatura._Literatura_XVIII_veka.html, [12.02.2012].
- Карбышев А. А., Куляпин А. И., 2007, *Проблема адресации и повествуемого мира в романах Саши Соколова*, „Известия Алтайского государственного университета”, nr 2 (54), [online] <http://izvestia/asu/ru/2007/2/phll/TheNewsOfASU-2007-2-phll-01/pdf>, [12.03.2012].
- Лейдерман Н. Л., Липовецкий М. Н., 2003, *Современная русская литература: 1950–1990-е годы*, т. 2, Москва.
- Лихачев Д. С., 1975, *Моление Даниила Заточника. – Великое наследие*, Москва, s. 205–221.
- Матвиенко К., *Рецензия*, [online] <http://www.timeout.ru/theatre/event/15088/>, [12.03.2012].
- Моление Даниила Заточника*, w przekładzie D. Lichaczowa, [online] <http://old-russian.chat.ru/14zatoch.htm>, [15.02.2012].
- Ожегов С. И., Шведова Н. Ю., 1997, *Толковый словарь русского языка*, 4-e изд., доп., Москва.
- Осьмухина О. Ю., 2007, *Сказ, „Знание. Понимание. Умение”*, nr 4, s. 236.

- Соколов С., 2007, *Ключевое слово словесности*, [w:] С. Соколов, *Тревожная куколка*, Санкт-Петербург, с. 143–158.
- Соколов С., 1999, *Междú собакой и волком*, [w:] С. Соколов, *Школа для дураков. Междú собакой и волком*, Санкт-Петербург.
- Соколов С. – Ерофеев В., 1989, “Время для частных бесед...”. *Диалог с нашими зарубежными соотечественниками*, „Октябрь”, nr 8, s. 195–202.
- Цветков А., 1999, *Уроки Меркатора*, [w:] С. Соколов, *Школа для дураков. Междú собакой и волком*, Санкт-Петербург, с. 5–16.
- Шор Р., 1937, *Сказ*, [w:] *Литературная энциклопедия в 11 т.*, т. 10, Москва. [online] <http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclop/lea/lea-7621.htm>, [15.03.2012].

NARRATIVE AS A PLAYGROUND.
BETWEEN DOG AND WOLF BY SASHA SOKOLOV

S U M M A R Y

Narrative specificity of Sasha Sokolov's novel *Between Dog and Wolf* is determined by a tendency to expose liminality, by a fascination of heterogeneity and fluidity of the text's meanings. The novel's characters are thus variable, complex and ambiguous. The narrative style shimmers as a sophisticated mix of different types and modes of language, different tones, emotions and attitudes. A scrappy plot can be hardly re-established by reader, which finds herself deeply involved in the play of multi-faceted interferences and altered repetitions.

Weronika Biegluk-Leś e-mail: weronika.les@gmail.com

Zofia Brzozowska

Łódź

**Wizerunki władczyń moskiewskich XVI i XVII w.
w bylinach i folklorze rosyjskim**

Słowa kluczowe: folklor rosyjski, byliny, władczyń moskiewskie

XVI i XVII w. stanowią w historii pozycji społecznej i politycznej żon władców rosyjskich epokę przejściową. Od późnośredniowiecznego okresu kształtowania się państwości moskiewskiej, w którym osoby ówczesnych wielkich księżyń nie odgrywały praktycznie żadnej roli, oddziela je znacząca postać Zoe – Zofii Paleolog, bratanicy ostatniego cesarza bizantyńskiego Konstantyna XI, a jednocześnie drugiej żony Iwana III, której przypisuje się często przeniesienie na Ruś Moskiewską bizantyńskiego modelu sprawowania władzy, a co za tym idzie, podniesienie statusu wielkoksiążęcej małżonki [Chojnicka 2001, 134, 152–153]¹.

Pod koniec XV w. wielka księżna zaczyna udzielać audiencji posłom innych państw, a jej imię pojawia się w oficjalnym protokole dyplomatycznym [Chojnicka 2001, 152–153]. Mimo to, pozycja władczyń moskiewskich w tym okresie nie została jeszcze ugruntowana. Zgodnie z obyczajowością panującą wówczas na Rusi były one, podobnie jak wszystkie kobiety z wyższych warstw społecznych, prawie całkowicie odizolowane od życia publicznego, zamknięte w wydzielonej dla nich części pałacu, zwanej *teremem*. Co

¹ Warto tu zwrócić uwagę na odchodzenie w najnowszej historiografii od tej koncepcji. Według Krystyny Chojnickiej, wkroczenie osoby wielkiej księżnej w sferę życia politycznego Rusi Moskiewskiej nie było spowodowane przeszczepieniem na grunt rosyjski bizantyńskiego modelu władzy przez Zofię Paleolog, lecz staraniami jej męża, Iwana III, mającymi na celu upodobnienie zwyczajów panujących na Kremlu, do wzorców upowszechnionych na dworach Europy Zachodniej.

więcej, w XVI i XVII w. odsunięcie od władzy niewygodnej małżonki przez przymusowe zamknięcie jej w monasterze, nie stanowiło jeszcze dla moskiewskiego władców większego problemu.

Należy również zwrócić uwagę na fakt, że w okresie tym kobieta sprawująca samodzielną władzę na Kremlu jest praktycznie niespotykanym zjawiskiem. Wyjątek stanowi tu Helena Glińska, będąca w latach 1533–1538 regentką państwa moskiewskiego, w imieniu swego małoletniego syna Iwana, późniejszego cara Iwana IV Groźnego [Andrusiewicz 2006, 22–24]². Tym samym samowładnie rządząca Rosją władcyni, czyli caryca, to już symbol kolejnej, całkowicie odmiennej, epoki, za początek której przyjmuje się najczęściej reformy Piotra I (jedną z nich była wszak likwidacja *teremów* i wprowadzenie kobiet do życia dworskiego), choć być może za jej prawdziwego zwiastuna należałyby w tym przypadku uznać jego starszą siostrę Zofię, będącą, według niektórych historyków, pierwszą kobietą, która oficjalnie przekroczyła próg męskiej części pałacu kremlowskiego [Mapkova 1977, 22].

Rozpatrując pozycję wielkich księżyckich i carowych rosyjskich na przestrzeni całej epoki nowożytnej, nie sposób nie dostrzec rażącego kontrastu między ich położeniem w dwóch pierwszych stuleciach, a pierwszoplanową rolą, jaką odgrywały w państwie carów przez bez mała cały XVIII w.³ Kontrast ten rodzi podstawowe pytanie – w jaki sposób mogła się dokonać tak gwałtowna i radykalna zmiana w rosyjskich wyobrażeniach na temat miejsca kobiety w strukturach władzy? Jak to się stało, że na tronie do niedawna ultrapatriarchalnej Rusi nagle zaczęły zasiadać kobiety (kolejno: Katarzyna I, Anna Iwanowna, Anna Leopoldowna, Elżbieta Piotrowna i Katarzyna II)?

Wydaje się, że kluczowym dla znalezienia odpowiedzi na to pytanie, jest:

- zrozumienie stosunku społeczeństwa rosyjskiego do swych władczyń w okresie poprzedzającym „epokę caryc”, a więc w XVI i XVII w.;
- dostrzeżenie różnicy między rolą, jaką przydzielała małżonkom władców moskiewskich oficjalna doktryna państwową, a tą, którą powinny spełniać w oczach swych poddanych;
- zrekonstruowanie wizerunku władcyni, rozpowszechnionego w umysłowości ruskiej przed tzw. „przełomem Piotrowym”, za pomocą którego panujące w XVIII w. caryce skutecznie legitymizowały swoją władzę i uzyskiwały akceptację społeczną.

² Autor zwraca uwagę na tytuł przyznany Helenie Glińskiej w chwili ustanawiania regencji: *prawitielnica* (panująca).

³ XVIII w. bywa czasem, w odniesieniu do historii Rosji, nazywany nawet „epoką caryc”, ze względu na fakt, że pomijając panowanie Piotra Wielkiego (do 1725 r.), łączny czas „męskich” rządów rosyjskim imperium w tym stuleciu wynosi zaledwie sześć/siedem lat.

W tym miejscu rodzi się jednak kolejna wątpliwość, wynikająca z dość szeroko rozpowszechnionego, błędного przekonania, jakoby zjawisko opinii publicznej w nowożytnej Rosji praktycznie nie istniało: czy w ogóle można uchwycić wyobrażenia społeczeństwa rosyjskiego o swych władcyniach? Nie jest przecież tajemnicą, że Rosjanie (zwłaszcza z niższych warstw społecznych) nie pozostawili po sobie wielu przekazów pisanych. Na szczęście dla historyka istnieją źródła, będące doskonałym zwierciadłem nastrojów poddanych władczy moskiewskiego, tj. przekazywane ustnie z pokolenia na pokolenie (a zapisywane przez etnologów począwszy od XVIII w.) legendy, poezje i byliny ludowe.

1. Sołomonia Saburowa – od wielkoksiążęcego tronu do świętości

Przegląd nowożytnych władczyń rosyjskich, których sylwetkom warto się bliżej przyjrzeć, otwiera Sołomonia (Salomonida) Saburowa, pierwsza żona Wasyla III [Serczyk 1986, 9]. Na wielkoksiążęcym tronie zasiadała od 1505 do 1525 r., a więc okrągle 20 lat, nie odgrywając przez cały ten czas praktycznie żadnej roli politycznej [Andrusiewicz 2006, 18]. Mimo to księżnę tę uznać można za swoją ulubienicę rosyjskiego folkloru, a ilość i różnorodność zachowanych o niej legend jest naprawdę zdumiewająca. Należy więc zadać sobie pytanie, jakie elementy jej biografii zaważyły na tak znacznej popularności?

Wydaje się, że samo pojawienie się Sołomonii na moskiewskim dworze sprzyjało powstawaniu legend ludowych, została ona bowiem wielką księżną jako zwyciężczyni swoistego „konkursu piękności”, zorganizowanego na Kremlu przez matkę Wasyla III, Zofię Paleolog, w myśl mającego wielowiekową tradycję w Bizancjum, lecz zastosowanego najprawdopodobniej po raz pierwszy w Moskwie, zwyczaju. Co więcej, nowa władczyni Rusi Moskiewskiej mogła wzbudzać sympatię poddanych również swym pochodzeniem – nie wywodziła się wszak z żadnego z wpływowych stołecznych rodów bojarskich, lecz z tatarsko-ruskiej rodziny szlacheckiej z Suzdalu [Fedorowski 2002, 11]. Na Kremlu była więc swoistym *homo novus*.

Jak już zostało powiedziane wyżej, będąc małżonką wielkiego księcia, Sołomonia nie odgrywała żadnej roli politycznej. Można by uznać, że nie wyróżniała się niczym spośród wszystkich swych poprzedniczek w kremlowskim *teremie*, gdyby nie wzmianki źródłowe o stawianych jej często zarzutach braku poszanowania dla tradycji, wynikających z faktu, że uwielbiała

jazdę konną, uważaną wówczas za zajęcie całkowicie nieodpowiednie dla wysoko postawionej kobiety [Fedorowski 2002, 11].

Najwięcej emocji we wszystkich warstwach społecznych wzbudziły wydarzenia z 1525 r., kiedy to Wasyl III postanowił rozwieść się z żoną. Dla Sołomonii oznaczało to jedno – pozbawienie wszystkich przysługujących jej prerogatyw i dożywotnie zamknięcie w monasterze. Oficjalnie wielki książę uzasadnił swoją decyzję racją stanu – Sołomonia była ponoć bezpłodna, w przeciągu trwającego 20 lat małżeństwa nie urodziła mężowi ani jednego dziecka, a co za tym idzie – okazała się niezdolna do zapewnienia państwu następcy tronu.

Ani hierarchia cerkiewna, ani społeczeństwo rosyjskie nie uznalo jednak powyższej motywacji za wystarczającą dla rozerwania sakramentu małżeństwa. Wasyl III uzyskał, co prawda, od metropolity Daniela zgodę na rozwód i ponowny ożenek, jednak sympatia społeczna była całkowicie po stronie wielkiej księżnej [Andrusiewicz 2004, 306]. Świadczą o tym powstałe w nieco późniejszym okresie legendy o charakterze profetycznym. Według jednej z nich Wasyl III, przed podjęciem decyzji o odtrąceniu Sołomonii, miał zwrócić się o radę do trzech mnichów z monasteru Świętej Trójcy oraz do św. Sergiusza [Fedorowski 2002, 11]. Według innej wersji był to patriarcha jerozolimski Marek [*Библиотека*]. Udzielona przez nich odpowiedź wydaje się zawierać wyraźne odniesienie do osoby Iwana Groźnego, syna Wasyla III, narodzonego z drugiego małżeństwa z Heleną Glińską:

„Если женишься вторично, то будешь иметь злое чадо: царство твое наполнится ужасом и печалью, кровь польется рекою, падут главы вельмож, грады запылают” [*Библиотека*].

„Jeśli ożenisz się powtórnie, będziesz mieć złe dziecko: carstwo twoje napełni się przerażeniem i smutkiem, krew popłynie rzeką, spadną głowy wielmożów, a grody się zapalą.”

W ujęciu tym wszystkie okrucieństwa, jakie spadły na społeczeństwo rosyjskie za panowania Iwana IV, były jednoznacznie interpretowane jako kara Boża za przewinienie jego ojca, Wasyla III. Krzywda wyrządiona Sołomonii musiała zostać odkupiona przez cierpienie całego narodu.

I tak dochodzimy do najbardziej dramatycznego epizodu w biografii wielkiej księżnej – sceny postrzyżyn na mniszkę, która rozegrała się w 1525 r. w moskiewskim Monasterze Bogorodice-Rożdzieściwienskim [Andrusiewicz 2006, 18]. Co ciekawe, nawet przy pobieżnej analizie zachowanych źródeł dostrzec można interesujący element – rażąca sprzeczność pomiędzy tymi przekazami, które powstały w bezpośrednim otoczeniu Wasyla III, a co za tym idzie, zawierającymi „oficjalną” wersję wydarzeń, a tymi, które stwo-

rzono poza księzcym dworem, w kręgach duchowieństwa lub (jak legendy ludowe) wśród niższych warstw społecznych [Andrusiewicz 2006, 18]. I tak, powstały najprawdopodobniej na zlecenie wielkiego księcia, latopis *O но-стрижении великой княгини Соломониды* podaje, że Sołomonia wstąpiła do klasztoru z własnej woli, by swemu mężowi wyprosić u Boga upragnionego następcę tronu z inną kobietą [Andrusiewicz 2006, 18]. Jednak tylko z tego jednego źródła wyłania się obraz wielkiej księżnej jako kobiety bez reszty podporządkowanej woli swego męża. W tradycji ludowej i cerkiewnej zachowała się bowiem krańcowo różna wizja sceny postrzyżyn Sołomonii na mniszkę. Wielka księżna miała się bowiem sprzeciwiać przywdzianiu szat zakonnich „ze wszystkich sił”, posunęła się ponoć nawet do tego, by zedrzenie z głowy mnisi klobuk i go podeptać. Wtedy jeden ze sług Wasyla III, obecny przy ceremonii, uderzył swoją byłą władczynię knutem, krzycząc: „Смеешь ли ты противиться воле государя!?” („Jak śmiesz sprzeciwiać się woli władcy?!”). Sołomonia uległa, wypowiadając jednak przy tym prorocze słowa: „Бог отомстит моему гонителю!” („Bóg odpłaci mojemu prześladowcy!”) [Лебедева 2007]. Kiedy w niecałe dziewięć lat później, w wieku zaledwie 54 lat wielki książę Wasyl zmarł na skutek rany odniesionej przy upadku z konia, wiele osób uznało to za zapowiedzianą przez Sołomonię karę Bożą [Andrusiewicz 2006, 21].

Wielka księżna tymczasem, już jako mniszka Zofia, żyła w Monasterze Pokrowskim w Suzdalu, gdzie zmarła w 1542 r., otoczona wielką czcią i szacunkiem. Po śmierci grób jej stał się miejscem powszechnego kultu, pojawiły się nawet pierwsze przypadki cudownych uzdrawień. Za panowania cara Fiodora Iwanowicza była już przez swych dawnych poddanych czczona jako święta, mówiono też, że w 1609 r. ocaliła mieszkańców Suzdala przed polskimi wojskami [Жуме]. W 1916 r. została oficjalnie zaliczona w poczet świętych Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej.

Co ciekawe, z taką wizją Sołomonii w świadomości społecznej współistniał również inny obraz byłej wielkiej księżnej. Istniały bowiem legendy o urodzeniu przez nią już w suzdalskim klasztorze syna, któremu dała na imię Grigorij [Pushkareva 1999, 65]. Można tu rozpatrywać trzy koncepcje:

1. Sołomonia była w ciąży już w momencie rozwodu z Wasylem, który był ojcem jej dziecka. Po narodzinach Grigorija miał on uznać swe ojcostwo i nadać Sołomonii posiadłość ziemską Wyszesławsk wraz z poddanymi [Andrusiewicz 2006, 18].
2. Sołomonia była w ciąży w czasie rozwodu, jednak ojcem jej dziecka był inny mężczyzna – w takim układzie prawdziwym powodem jej odtrącenia byłaby zdrada małżeńska [Andrusiewicz 2006, 18].
3. Sołomonia zaszła w ciążę już po rozwodzie z mężem.

W przypadku uznania każdej z tych możliwości za prawdziwą, jest zdumiewającym zjawiskiem współistnienie w świadomości społeczeństwa rosyjskiego wizerunku świętej księżnej z legendą o jej urodzonym w monasterze synu. Ten ostatni stał się bohaterem ludowej *Pieśni o dwunastu rozbójnikach*, w której występuje pod imieniem Kudiejar [Балязин 2007, 261].

2. Anastazja Romanowna – prawowierna carowa protoplastką dynastii

Anastazja Romanowna Zacharina to postać znacząca w historii Rosji z kilku podstawowych względów. Jako pierwsza żona Iwana IV Groźnego uważana jest za pierwszą carową moskiewską (ze względu na koronację jej męża, która miała miejsce w 1547 r.). Była również pierwszą władcynią na Kremlu, którą poddani określili zaszczytnym mianem „carycy”, chociaż, w przeciwieństwie do swych następczyń w XVIII w., nie sprawowała nawet przez chwilę samodzielnnych rządów. Co więcej, można ją również uznać za pierwszą przedstawicielkę rodu Romanowych na moskiewskim tronie. Z punktu widzenia tematu niniejszej pracy jej osoba posiada jeszcze inny walor – stanowi doskonały przykład przenikania wizerunku władcyni, ukształtowanego „oddolnie” w społeczeństwie rosyjskim, do oficjalnej historiografii państwej.

Anastazja Romanowna, podobnie jak poprzednia bohaterka naszych rozważań, została wybrana na carską małżonkę w trakcie specyficznego „konkursu piękności” i tak jak Sołomonia wywodziła się ze średniozamożnej ruskiej rodziny bojarskiej, nie posiadającej dotąd większych wpływów na moskiewskim dworze: jej ojciec, Roman Jurjewicz Zacharin był sokolniczym [Andrusiewicz 2006, 31; Pushkareva 1999, 71]. Na rosyjskim tronie zasiadała przez 13 lat (1547–1560). Urodziła mężowi trzy córki, z których żadna nie dożyła wieku dorosłego i trzech synów: Dymitra (w efekcie tragicznego wypadku utonął w rzece w wieku niecałych dwóch lat), Iwana (tego samego, który zginie z ojcowskiej ręki w pamiętnej scenie z 1581 r.) oraz Fiodora, który obejmie tron po śmierci Iwana IV Groźnego w 1584 r. [Pushkareva 1999, 72–74].

Pozycja polityczna Anastazji i jej wpływ na męża są sprawą wielce dyskusyjną. Z jednej strony funkcjonuje bowiem w historiografii wyobrażenie o pierwszym carze i carowej jako o wyjątkowo kochającej się i przywiązańej do siebie parze, z drugiej – nie brak w źródłach śladów przeciżących takiemu stanowi rzeczy. Zachowane opisy życia na Kremlu pozwalają stwierdzić, że Iwan Groźny zachowywał się wobec żony w sposób arogancki, gro-

ził jej zamknięciem w klasztorze (tak, jak pamiętamy, jego ojciec uczynił z Sołomonią), negował nawet jej monarszy status, stwierdzając: „Ja – car! Ty – Nast’ka Zacharina!” [Andrusiewicz 2006, 37].

Najjaskrawszym przykładem stosunku Iwana do żony były wydarzenia mające miejsce w trakcie ciężkiej choroby cara w marcu 1553 r. Spodziewając się rychłej śmierci, moskiewski władca kazał wezwać do swej komnaty wszystkich najważniejszych dostoyników państwowych, by przysięgli na wierność jego maleńkiemu synowi Dymitrowi, w trakcie tej sceny nie padły jednak żadne słowa odnośnie Anastazji. Nie została obwołana regentką czy „panującą” jak Helena Glińska w 1533 r., co wydawać by się mogło dziwnym, jeśli przyjmiemy tezę o jej niezwykłym oddziaływaniu na męża [Andrusiewicz 2006, 35–37].

Skąd więc wzięło się wyobrażenie o Anastazji, jako o wpływowej władczyni, carycy? I tym razem odpowiedzi dostarczyć mogą zachowane utwory ludowe. Pierwsza żona Iwana Groźnego pojawia się w dwóch cyklach bylin – *Иван Грозный и его сын* (*Iwan Groźny i jego syn*) oraz *Смерть царицы* (*Śmierć carycy*).

Fabułę pierwszego z wymienionych cyklów osnuto wokół fikcyjnych wydarzeń sporu carewicza Fiodora z ojcem oraz, będącej jego konsekwencją, kaźni carskiego syna, dokonanej przez Malutę Skuratową. Postać carowej Anastazji jest tu raczej drugoplanowa, co ciekawe, nie pojawia się nawet we wszystkich wariantach byliny, a w żadnym z nich nie jest nazwana z imienia. Anonimowy twórca, a raczej twórcy, określili ją mianem: „(prawo)wierniej carycy prawosławnej” [*Иван Грозный и его сын* 2002, 100–104, 120–125]. Również jej wpływ na rozgrywające się w bylinie wydarzenia jest raczej niewielki. Na uwagę zasługuje zwłaszcza fakt, że z chwilą, gdy carowa dowiaduje się o kaźni syna, nie próbuje interweniować bezpośrednio u męża, lecz biegnie po pomoc do swego brata, Nikity Romanowicza. I to właśnie między nim a Iwanem Groźnym następuje finałowa rozgrywka w utworze. Reasumując, bylina ta stanowi raczej dowód przekonania społeczeństwa rosyjskiego o wyjątkowych wpływach rodziny Zacharinów na dworze carskim, niż o wysokiej pozycji carowej Anastazji.

Zupełnie inny wizerunek władczyni wyłania się z bylin, ukazujących scenę jej śmierci. We wszystkich zachowanych wariantach utworów z tego cyklu Anastazja jest postacią kluczową, choć – jeśli pominąć ich tytuły, nadane najprawdopodobniej dopiero przez XIX-wiecznych redaktorów – nie została ona w nich ani razu nazwana z imienia, w przeciwieństwie do swego męża, którego imię i *otczestwo* pojawiło się wielokrotnie.

Niemniej jednak byliny poświęcone śmierci Anastazji stanowią wyraźny dowód przywiązania społeczeństwa rosyjskiego do swej carowej, a także od-

zwierciedlają jego wyobrażenia o roli, jaką miała odgrywać na Kremlu. Już pierwsze wersy omawianych utworów wprowadzają odbiorcę w klimat niezwykłego, przełomowego wydarzenia – śmierć Anastazji nie jest osobistym dramatem cara, lecz ogólnonarodową tragedią, którą przezywa głęboko zarówno świat ludzi, jak i natura.

Umierająca carowa wysyła do męża swoich dwóch małoletnich synów (w utworze nie wymienia się ich imion, niemniej jednak można się domyślać, że chodzi tu o Iwana i Fiodora), by sprowadzili Iwana IV Groźnego do jej łoża. W tym miejscu zaznacza się interesująca różnica między poszczególnymi wariantami byliny – w jednym z nich car Iwan stawia się na pierwsze wezwanie żony. Warto zwrócić uwagę na opis czynności, które wykonuje po drodze do jej komnaty – zdejmuje z siebie czapkę Monomacha i wszystkie oznaki władzy, tak, że ostatecznie przed żoną staje jako zwykły człowiek [*Смерть царицы* 2002, 372–374]. W innej wersji zaś carowa musi prosić męża o przybycie kilka razy, gdyż za każdym razem wymawia się on sprawami wagi państowej [*Смерть царицы* 2002, 144–145]⁴. *Nota bene* to właśnie ta postawa cara wobec żony koresponduje z jego autentycznymi poczynaniami – w trakcie śmiertelnej choroby Anastazji w Kołomienskoje, Iwan wrócił do Moskwy, by nadzorować gaszenie pożaru [Andrusiewicz 2006, 36].

Ostatecznie jednak Iwan staje przed umierającą żoną. Zaskakuje charakter ostatniej rozmowy carowej z carem – nie ma w niej nic ze wzruszającego pożegnania kochającego się ponoć małżeństwa. Anastazja na łożu śmierci nie jest kobietą, tylko właścicielką, która udziela pouczenia swemu mężowi. We wszystkich wariantach byliny, na co warto zwrócić uwagę, występują w tym miejscu takie frazy, jak: „....накажу тибе наказ великия, / Я велик-от те наказ накажу, немалъя” [*Иван Грозный* 2002, 481–482] lub „буду я тебе наказ наказывать” [*Смерть царицы* 2002, 372–374]⁵. Umierająca carowa nie prosi więc, lecz rozkazuje. A testament jej dotyczy we wszystkich wersjach utworu praktycznie jednej sprawy – stosunku Iwana do powierzonych jego opiece dzieci. W bliższym planie słowa te odnoszą

⁴ Iwan Groźny wypowiada tu następujące słowa: „Я сижу-ту за писью, пишу грамотку (...) Я про землю пишу да Святоруськую, / Я про веру пишу да християнскую”.

⁵ W tym miejscu warto również zwrócić uwagę na pewien ciekawy aspekt języka bylin staroruskich, powstały w okolicach Archangielska oraz w rejonie białomorskim, tj. występowanie zaimka wskazującego, użytego w postpozycji, wykazującego znaczne podobieństwo z rodzajnikiem we współczesnym języku bułgarskim, np. велик-от, сапог-от, шурин любимой-от, Кострюк-от (rodzaj męski), царица-та, Марья-та (rodzaj żeński), солнышко-то, царькоё-то серце, полё-то, платьё-то (rodzaj nijski), горючи-ти (liczba mnoga). Występowanie rodzajnika w dialektach północnoruskich jest tematem wciąż ciekającym na naukowe opracowanie. Na gruncie slawistyki polskiej badania w tym kierunku prowadził m.in. prof. Leszek Moszyński.

się, rzecz jasna, do carewiczów i carewien, które osieroci Anastazja, w szerszym jednak, zgodnie z obowiązującą w ruskiej kulturze poetyką, wszystkich poddanych carskich. W jednym z wariantów byliny pouczenie carowej ujęte jest bardziej szczegółowo: Anastazja nakazuje mężowi, by był miłosierny dla swych dzieci, ale także poleca mu strzec wiary prawosławnej, opiekować się monastyrami i cerkwiami, nie być srogim dla żołnierzy (gdyż bronią oni prawosławia), a także dla kniaziów, bojarów i chłopów – dla całego społeczeństwa rosyjskiego [Смерть царицы 2002, 372–374]. Nie sposób nie zauważać, że w mowie tej carowa wyraźnie wkracza w krąg spraw państwowych. Jej koronowany małżonek przyjmuje natomiast jej słowa bez najmniejszego protestu.

Istnieje jednak element pouczenia Anastazji, który wywołuje tak żywy sprzeciw cara, że wychodzi on w gniewie z komnaty żony. Jest nim przestroga przed powtórnym małżeństwem z Marią Tiemgriukowną, zawierająca również element profetyczny: wg Anastazji Maria nie będzie Iwanowi żoną, lecz sroga żmiją [Иван Грозный 2002, 481–482]. Jak wiadomo, to życzenie pierwszej żony nie zostało przez Groźnego spełnione.

Pomimo powyższego akcentu, z byliny tej wyłania się obraz carowej, cieszącej się u męża wielkim poważaniem i autorytetem, potrafiącej zapanować nad jego gwałtowną naturą, ograniczyć jego okrucieństwo. Widać więc, że przekonanie o znaczącym, pozytywnym wpływie Anastazji na Iwana narodziło się już w czasach im współczesnych. Jego wyrazem było chociażby zachowanie się ludności moskiewskiej na pogrzebie Zachariny, będącym olbrzymią manifestacją przywiązania poddanych do swej carowej – „matki” [Andrusiewicz 2006, 36].

Teza o wyjątkowej pozycji Anastazji na Kremlu zadomowiła się również w rosyjskiej historiografii. Wielu historyków, od Karamzina poczynając, przyjmowało nawet jej śmierć za ważną cezurę w periodyzacji panowania Iwana IV Groźnego. „Koniec szczęśliwych dni Jana i Rosji, albowiem on stracił nie tylko żonę, lecz i cnoty” – pisał Karamzin, oceniąc okres rządów Iwana u boku Anastazji, jako czas pomyślności państwa rosyjskiego, a lata 1560–1584, jako nieustanne pasmo terroru, zbrodni i nieszczęścia [Błachowska 2001, 55–56]. Należy jednak pamiętać, że nie bez znaczenia była w tym wypadku polityczna wymowa tej koncepcji – chcąc podniesienia, w oczach aktualnie panującego w Rosji cara Aleksandra I Romanowa, znaczenia władczyńi, mogącej uchodzić za protoplastkę jego rodu [Лихачев 2004, 227]⁶.

⁶ D. Lichaczew uważa, że teza o wyjątkowym, pozytywnym wpływie Anastazji na męża pojawiła się w oficjalnej historiografii rosyjskiej znacznie wcześniej, bo już w XVII w. i była kardynalnym argumentem, legitymizującym prawa rodu Romanowych do tronu carskiego.

3. Maria Tiemgriukowna – okrutna Tatarka u boku okrutnego cara

Kolejną małżonką Iwana IV Groźnego, a jednocześnie następną bohaterką niniejszego artykułu, jest Maria Tiemgriukowna, córka kabardyńskiego, tzn. czerkieskiego kniazia Tiemgriuka Ajdanowicza [Andrusiewicz 2006, 37; Pushkareva 1999, 72]. Nowa wybranka cara Iwana nie była Rusinką, można nawet powiedzieć, że wogóle nie była Europejką. Świadczy o tym chociażby egzotyczne imię *Kuczenoj*, jakie nosiła przed ślubem z moskiewskim władcą i przed – związany z tym faktem – chrztem w wierze prawosławnej [Andrusiewicz 2006, 37]. Carową była Maria od sierpnia 1561 r. do swej śmierci w 1569 r., a więc ok. 8 lat. Przez ten czas urodziła mężowi tylko jedno dziecko – carewicza Wasyla, zmarłego zresztą po kilku zaledwie miesiącach życia.

Kwestia wpływów politycznych Marii jest, podobnie jak to miało miejsce w przypadku Anastazji, wielce dyskusyjna, należy tu jednak podkreślić, że w przeciwnieństwie do pierwszej żony Iwana Groźnego, drugiej nie przypisywano pozytywnego oddziaływanego na męża. Przeciwne, wywodząca się z tatarskiej rodziny carowa miała, według opinii społeczeństwa rosyjskiego, zachęcać Iwana do okrucieństw [Andrusiewicz 2006, 38; Pushkareva 1999, 72].

Maria Tiemgriukowna jest również postacią bardzo często pojawiającą się w bylinach i innych utworach ludowej provenienции. Niemniej jednak wszystkie zachowane teksty zamknięte są raptem w jednym motywie epicznym, ukazującym wydarzenia towarzyszące pojawiению się nowej carowej na dworze moskiewskim.

Kim więc była Maria dla swych russkich poddanych? Przede wszystkim widziano w niej cudzoziemską księżniczkę, noszącą tak egzotyczne miano, że praktycznie nie sposób go poprawnie zapamiętać. O takim nastawieniu społeczeństwa rosyjskiego do swej nowej władczyni świadczy chociażby zdumiewająca różnorodność wariantów wymowy jej *otczestwa*, poświadczona w zachowanych bylinach:

- Берблюковна [*Иван Грозный* 2002, 481–482];
- Демрюковна [*Женитьба Грозного* 2002, 587–588];
- Небрюковна [*Кострюк* 2002, 145–149];
- Темрюковна [*Мастрюк Темрюкович* 1977, 27–32].

Po raz pierwszy znaleźć ją można już w *Gramocie zatwierdzającej wybór na tron rosyjski, na cara i samodzierżęcę Michała Fiodorowicza Romanowa*, powstałej w wyniku działań, specjalnie w tym celu powołanej, komisji Soboru Ziemskiego z 1612–1613 r.

Z omawianych utworów wynika również, że społeczeństwo na swój sposób zastanawiało się nad powodami, dla których władca moskiewski postanowił wziąć sobie za żonę kobietę z rodziny tatarskiej [Serczyk 1986, 115]⁷. Pamiętamy przecież, że na związku tym ciażyła niejako w świadomości ogółu klątwa „prawowiernej carycy” Anastazji. Co więcej, w jednej z zachowanych bylin, ukazującej wydarzenia z życia dworu moskiewskiego od śmierci pierwszej żony cara do momentu jego powtórnych zaślubin, Iwana Groźnego przed małżeństwem z Marią Tiemgriukowną przestrzega jego własny syn.

Pojawienie się tej postaci na kartach byliny jest niezwykle ciekawym zjawiskiem. Carewicz określony jest z imienia i *otczestwa*, jako Wasiliuszko Iwanowicz. Poza tym dowiadujemy się, że w czasie wydarzeń, przedstawionych w utworze, ma on 20 lat i jest jedynym dzieckiem cara („чядышко одинакое”). Za próbę powstrzymania ojca od małżeństwa z Tatarką zostaje stracony [*Иван Грозный* 2002, 481–482].

Jak wspomniano wcześniej, syna o imieniu Wasyl urodziła Iwanowi właśnie Maria Tiemgriukowna i nie dożył on wieku, w jakim występuje w bylinie. Sprzeczne z prawdą historyczną jest również określenie go mianem jedynego dziecka władcy, żyli bowiem przecież dwaj synowie Anastazji. Mamy tu więc z całą pewnością do czynienia z postacią synkretyczną, stworzoną w folklorze przez nałożenie się na siebie kilku odmiennych wątków – carewicz Wasyl pojawia się w utworze, poświęconym swojej matce, gdyż w świadomości ogółu był z nią kojarzony, a jego kaźń jest najprawdopodobniej przeniesieniem innego motywu bylinnego, zaczerpniętego z cyklu *Iwan Groźny i jego syn* (tam, jak pamiętamy, ofiarą gniewu ojcowskiego był Fiodor, co również nie znajduje odzwierciedlenia w faktografii).

Wartość historyczną mają natomiast zarzuty wysuwane przez Anastazję, carewicza, a nawet samego narratora bylin, wobec Marii Tiemgriukowny, stanowią one bowiem odzwierciedlenie nastrojów społeczeństwa. Na pierwsze miejsce wśród nich wysuwają się dwa: nowa wybranka cara jest cudzoziemką i poganką. Analizując sposób sformułowania tego zarzutu, zauważać można jedną niezwykle interesującą rzecz. Otóż w przytaczającej większości zachowanych utworów Maria pochodzi z „przeklejącej ordy pogańskiej Litwy”: „В прокляту орду поганую, / Да в поганую Литву, Литву женитисе” [*Kocmrook* 2002, 374–377]. To utożsamienie Litwy z tatarską ordą tłumaczyć można dwojako – albo mamy tu do czynienia z projekcją wydarzeń z życia Wasyla III w czasy jego syna (po Sołomonii, tj. prawowiernej, ro-

⁷ Współcześni badacze motywują decyzję Iwana przyczynami natury politycznej. Małżeństwo z Marią miało być gwarantem pokoju na południowej granicy ówczesnego państwa moskiewskiego.

syjskiej władcyni na tronie moskiewskim zasiadła wówczas Helena Glińska, czyli cudzoziemka – Litwinka), albo znajduje tu odzwierciedlenie przekonanie całego społeczeństwa rosyjskiego o tym, iż każdy chrześcijanin innego wyznania niż prawosławne jest takim samym poganinem, jak np. Tatar.

Co ciekawe jednak, mimo przeświadczenia społeczeństwa o rzekomym okrucieństwie Marii, jej bylinne wizerunki nie zawierają dowodów na jej negatywny wpływ na męża. Jak już zostało wcześniej wspomniane, brak jest również jakichkolwiek śladów istnienia utworów, opisujących jej poczynania jako władcyni. Co więcej, nawet w zachowanych – przedstawiających wydarzenia związane ze ślubem – Maria nie odgrywa kluczowej roli. Za zamieszanie w trakcie wesela i będącą jego konsekwencją walkę, mającą miejsce w carskim pałacu, odpowiedzialność ponosi nie carowa, lecz jej brat, nazwany w bylinach Kostriukiem lub Mastriukiem (najczęściej to on jest też postacią tytułową). Warto jednak wspomnieć jeden frapujący element – otóż w jednym z zachowanych wariantów Kostriuk nie jest bratem Marii, ale jej... siostrą, noszącą męskie stroje, nazywającą się męskim imieniem i sprawnie władającą bronią: „Да у Марьушки была-то да как родна сестра. / Называлась она да муським именом – / Кострюком Мастрюком сыном Ивановым” [Иван Грозный 2002, 481–482]. Czyżby była to, dochowana do XVI w., pozostałość po archetypie walecznej księżniczki, dość popularnym w bylinach okresu przedmongolskiej Rusi?

Na zakończenie należy wspomnieć jeszcze jeden ciekawy fakt, a mianowicie nazwanie Marii Tiemgriukowny „carycą prawowierną” (*царица блажоверная*) w jednym z zachowanych wariantów byliny [Мастрюк Темрюкович 1977, 27–32].

4. Maryna Mnischówna – polska magnatka moskiewską władcynią

Ostatnią bohaterką naszych rozważań, której postać może się okazać najciekawszą dla polskiego czytelnika, jest Maryna Mnischówna, córka wojewody sandomierskiego Jerzego Mniszcha, a jednocześnie żona Dymitra Samozwańca I. Wydarzenia związane z jej pojawiением się na moskiewskim dworze są jednym z najistotniejszych elementów historii Wielkiej Smuty, wychodzą jednak poza ramy tematu niniejszej pracy.

Z przyjętego tutaj punktu widzenia należy jednak zwrócić uwagę na jeden, paradoksalny dość, element: o ile sam Dymitr Samozwaniec I, a co za tym idzie, także Maryna, uważani byli przez społeczeństwo rosyjskie za parę usurpatorów, o tyle córka wojewody sandomierskiego, jako pierwsza

moskiewska władczyni, zyskała prawne potwierdzenie oraz sankcję Boską dla swej carskiej pozycji. Maryna była bowiem pierwszą w historii Rusi Moskiewskiej kobietą (i w zasadzie jedyną do czasu carycy Katarzyny I), która została ukoronowana na carową. Uroczystość ta miała miejsce 18 V 1606 r. w Soborze Uspieńskim, a aktu koronacji Maryny dokonał sam patriarcha Ignatij [Wisner 1995, 42].

Maryna Mniszchówna, jak można się spodziewać, nie była przez swych poddanych lubiana. W twórczości ludowej jej postać pojawia się w kontekście wydarzeń Wielkiej Smuty, w bylinach o Griszkie Rasstrigie (Dymitrze Samozwańcu I, Łžedymirze I), a jej wizerunek jest jednoznacznie negatywny. Warto też w tym miejscu zauważyć, że stawiane jej zarzuty są identyczne z tymi, które ongiś kierowano pod adresem Marii Tiemgriukowny. Jest ona przede wszystkim cudzoziemką, pochodzącą z przeklętej Litwy, złą heretyczką i bezbożnicą: „Брал он, Расстрига, в проклятой Литве, / У Юрья пана Седомирского / дочь Маринку Юрьеву, / Злу еретицу – безбожницу” [Гришка Расстрига 1977, 63–64]. Co więcej, „Marynce” – jak pogardliwie nazywa się carową w bylinach – przypisuje się również wyjątkową deprawację, określając ją następującymi epitetami: „ohydnie zepsuta”, „bisurmańskiej wiary”, „nieochrzczona”, „awanturnica”, „polska intrygantka”, „złodziejka, która okradła carski skarbiec”, „luteranka”, „czarownica”, „wiedźma złowieszcza”, „trucicielka”, „rozpuстница”, „czcicielka fałszywych bóstw” [Andrusiewicz 2009, 42–43].

Interesujące jest również utożsamienie całej Rzeczypospolitej z Litwą, oraz – dostrzegalna w dalszej części utworu – satysfakcja, z jaką anonimowy twórca mówi o przegonienniu Maryny z Kremla. Miała ona, według słów byliny, dosłownie „wylecieć won z carskich komnat”: „из полат вон она вылетела” [Andrusiewicz 2009, 42–43]. Zdarzenie to, mające miejsce w nocy z 26 na 27 V 1606 r., jest dla narratora opowieści definitywnym końcem „carstwowania” Mariny w Moskwie, pomimo tego, iż ona sama praktycznie do końca swych dni uważała się za rosyjską carową.

Analizując byliny oraz inne XVI i XVII-wieczne zabytki rosyjskiego folkloru, wysnuć więc można kilka interesujących wniosków. Przede wszystkim rzuca się w oczy synkretyzm ludowej tradycji – nie wszystkie moskiewskie władczynie omawianego okresu pojawiają się w bylinach, legendach i poezji, tworzonej przez szerokie kręgi społeczeństwa rosyjskiego. Szczególne zdziwienie budzić musi zwłaszcza brak tak znaczącej w historii Rosji postaci, jak Helena Glińska. Należy jednak mieć świadomość, że nie jest to konsekwencją swoistej „dyskryminacji” postaci żeńskich w utworach ludowych, gdyż tego typu wybiórczość stanowi jedną z immanentnych cech tych gatunków (dla przykładu: z „męskich” władców tego okresu bardzo popularny

w folklorze jest Iwan Groźny, nie występuje w nim natomiast właściwie jegoojciec, Wasyl III).

Zauważać można również pewien schematyzm ukazywania władczyń w folklorze. Zasadniczo wyróżnić tu można trzy modele, według których kształtowano ich wizerunki:

1. Zła carowa (Maria Tiemgriukowna, Maryna Mniszchówna) – swoisty rosyjski odpowiednik *femme fatale*; jest praktycznie zawsze cudzoziemką, innej wiary lub wyznania niż prawosławne (przy czym jest tu zawsze stawiany znak równości między katolicyzmem a pogaństwem); zazwyczaj przypisuje się jej negatywny wpływ na męża oraz odpowiedzialność za nieszczęścia, spadające na Świętą Ruś.
2. Carowa skrzywdzona i poniżona (Sołomonia Saburowa) – to już wzorzec pozytywny; dobra i miłosierna władcyni, koniecznie prawosławna, z pochodzenia najczęściej Rusinka; odsunięta od władzy przez męża i wbrew woli zamknięta w monasterze; w oczach swych poddanych uważana za świętą; bardzo często przypisuje się jej wypowiedzenie proroctwa lub rzucenie klątwy (warto tu wspomnieć również pierwszą żonę Piotra I, Jewdokię Łopuchinę, która miała, według ludowej tradycji, przekląć nowo wybudowaną przez swego męża stolicę – Sankt Petersburg).
3. Carowa prawowierna (Anastazja Romanowna) – władcyni ciesząca się wielkim szacunkiem swego męża i poddanych; miłosierna i rozsądna, mająca dobry wpływ na cara i umiejająca zapanować nad jego gwałtownym charakterem, pohamować okrutne skłonności; wzorzec ten idealnie wpasowuje się w typowo rosyjski systemat, zakładający przyrównywanie władcy do ojca – tak jak w rodzinie, na szczytach władzy surowemu „batuszce” musi towarzyszyć więc „matuszka” – miłosierna i sprawiedliwa; najczęściej jest ona nie tylko wierząca prawosławną, ale również aktywną obrończynią i opiekunką cerkwi.

Nietrudno zauważyć, że to właśnie do ostatniego z wymienionych modeli nawiązywały XVIII-wieczne caryce. Dość wspomnieć tu fakt, że wstępując na tron odwoływały się one do uczuć społeczeństwa – jego poczucia osierocenia przez swego cara-ojca, a także przywiązania do carowej-matki. Nie bez znaczenia jest też w tym kontekście manifestacyjne podkreślanie przez Elżbietę czy Katarzynę II swych związków z wiąrą i cerkwią prawosławną.

Materiały źródłowe

Гришка Расстрига (Ты боже, боже, Спас милостивой...), 1977, [w:] *Древние Российские стихотворения, собранные Киршем Даниловым*, Москва, s. 63–64.

- Женитьба Грозного / Кострюк (И задумал Грозен царь Иван Васильёвичъ женитисе...),* 2002, [w:] *Беломорские старины и духовные стихи. Собрание А. В. Маркова,* Санкт-Петербург, с. 587–588.
- Иван Грозный (Да к ѿму де приутихло-то морё синёё...),* 2002, [w:] *Беломорские старины и духовные стихи. Собрание А. В. Маркова,* Санкт-Петербург, с. 481–482.
- Иван Грозный и его сын (Откуль воссияло сонцо красноё...),* 2002, [w:] *Архангельские былины и исторические песни, собранные А. Д. Григорьевым в 1899–1901 гг. с напевами, записанными посредством фонографа,* т. 1, Санкт-Петербург, с. 100–104.
- Иван Грозный и его сын (Солнышко-то ходит по горници...),* 2002, [w:] *Архангельские былины и исторические песни, собранные А. Д. Григорьевым в 1899–1901 гг. с напевами, записанными посредством фонографа,* т. 1, Санкт-Петербург, с. 120–125.
- Кострюк (Да во славном было городи во Киеви...),* 2002, [w:] *Беломорские старины и духовные стихи. Собрание А. В. Маркова,* Санкт-Петербург, с. 145–149.
- Кострюк (Как задумал Грозный-от царь...),* 2002, [w:] *Беломорские старины и духовные стихи. Собрание А. В. Маркова,* Санкт-Петербург, с. 374–377.
- Мастрюк Темрюкович (В годы прежния...),* 1977, [w:] *Древние Российские стихотворения, собранные Киршою Даниловым,* Москва, с. 27–32.
- Смерть царицы – Настасьи Романовны (А к чему жа, братцы, приуныли погожки всё быстра река...),* 2002, [w:] *Беломорские старины и духовные стихи. Собрание А. В. Маркова,* Санкт-Петербург, с. 372–374.
- Смерть царицы – Настасьи Романовны (Приутихло, приуныло море синее...),* 2002, [w:] *Беломорские старины и духовные стихи. Собрание А. В. Маркова,* Санкт-Петербург, с. 144–145.

Literatura

- Andrusiewicz A., 2004, *Cywilizacja rosyjska*, t. 1, Warszawa.
- Andrusiewicz A., 2006, *Iwan Groźny*, Warszawa.
- Andrusiewicz A., 2009, *Dymitr Samozwaniec i Maryna Mnisiach*, Warszawa.
- Błachowska K., 2001, *Narodziny imperium. Rozwój terytorialny państwa carów w ujęciu historyków rosyjskich XVIII i XIX w.*, Warszawa.
- Chojnicka K., 2001, *Narodziny rosyjskiej doktryny państowej. Zoe Paleolog – między Bizancjum, Rzymem a Moskwą*, Kraków.
- Fedorowski W., 2002, *Caryce*, Warszawa.
- Pushkareva N., 1999, *Women in Russian History from the Tenth to the Twentieth Century*, Stroud.
- Serczyk W. A., 1986, *Iwan IV Groźny*, Wrocław.

- Wisner H., 1995, *Król i car. Rzeczpospolita I Moskwa w XVI i XVII w.*, Warszawa.
- Балязин В. Н., 2007, *Неофициальная история России*, Москва.
- Библиотека Ивана Грозного: «курская» версия*, [online],
http://www.gramota.ru/lenta/news/8_470 [11.03.2012].
- Житие Преподобной Софии Суздальской*, [online],
http://www.saints.ru/s/29_Prp.SofiyaSuzdalskaya [11.03.2012].
- Лебедева Е., 2007, *Богородице-Рождественский женский монастырь в Москве*, [online], <http://www.pravoslavie.ru/put/070920131549.htm> [11.03.2012]
- Лихачев Д. С., 2004, *Введение к чтению памятников древнерусской литературы*, Москва.
- Маркова Г. А., 1977, *Большой Кремлевский Дворец*, Ленинград.

IMAGES OF RUSSIAN GRAND PRINCESSES AND TSARINAS
OF THE SIXTEENTH AND SEVENTEENTH CENTURIES
IN RUSSIAN BYLINAS AND FOLKLORE

S U M M A R Y

The main purpose of this paper is to present images of “shadow” wives of Russian rulers in *bylinas* (epic poetry) and the other artifacts of the East Slavic folklore. Main heroines of hereby article are:

- Solomonia Saburova, which was the first wife of Vasilii III, grand prince of Muscovy. When after twenty years of marriage Solomonia remained childless, her husband decided to divorce the grand princess and forcibly confine her in a convent.
- Anastasia Romanovna – the daughter of the boyar Roman Zakharin, who gave his name to the later Romanov dynasty. Both official and folkloristic sources describe her as “virtuous and courteous” tsarina, despite the fact, that she took no interest in governmental affairs and had relatively little political influence on her husband.
- Maria Temryukovna – the daughter of prince Temrjuk of Kabardia. She became wife of tsar Ivan the Terrible after the death of Anastasia. Artifacts of the Russian folklore (epic poetry) tell, how Romanovna, before death, warned Ivan not to take a pagan wife.
- Marina Mniszech – Polish noblewoman, who became wife of False Dmitri I. In East Slavic folklore she is definitely negative figure. *Bylinas* describe her as a heretic and adulteress – “Marinka the witch”.

Walentya Jakimiuk-Sawczyńska
Białystok

Петербург в творчестве Константина Фофанова

Ключевые слова: Петербург, городская лирика, социальные условия

Константин Фофанов (1862–1911), “в избранных стихах (...) поэт большой, оказавший заметное влияние на современников” [Иванова 1990, 346]¹, принадлежит к числу тех мастеров слова, в творчестве которых Петербург занимает значительное место. На этот факт внимание обратили его современники, так, Д. Мережковский писал, что Фофанов “поэт городской, порождение тех самых безнадёжных петербургских туманов, из которых вышли полубезумные и таинственные герои Достоевского. За каждым его вдохновением вы чувствуете смутный гул никогда не засыпающей столицы, похожий на бред – в сумраке белых ночей, одиночество бедных меблированных комнат, которое доводит всеми покинутых людей до отчаяния, до самоубийства, декорацию грязных улиц Петербурга, которые вдруг, в известный час вечера, при известном оттенке туманной зари, смешанном с голубоватым отблеском электричества, делаются похожими на фантастический и мрачный сон” [Мережковский 1893, 87]. В свою очередь Д. В. Кранихфельд, литературный критик демократического направления, отмечал: “Да, Фофанов – горожанин. (...) Но в том-то и дело, что горожанин

¹ П. Перцов, имея в виду влияние Фофанова на современников, назвал “фофановским” целый период развития русской поэзии, начиная со смерти С. Надсона (1887) и до появления первых характерных произведений символистов (1895) [Перцов 1933, 153].

Фофанов и по городским улицам ходит всё с такими же невидящими, скованными сном, глазами. И на городских улицах преследующие его видения заслоняют перед ним картины реального мира” [Краинхфельд 1911, 306–317].

Следует заметить, что эти, как и много других высказываний современников Фофанова по поводу изображения им Петербурга, свидетельствуют о поляризации точек зрения. Объективной оценке этой проблемы, как и всего творчества Фофанова, часто мешало знакомство с ним – его незначительная фигура, заметная бедность и алкоголизм.

Намного справедливее высказывание о Константине Фофанове других литературных критиков. Г. Щурикова, автор вступительной статьи к первому академическому изданию стихотворений Фофанова в советское время, считает, что “петербургский пейзаж у Фофанова кажется призрачным, он возникает из внезапно выхваченных из мрака разрозненных деталей...” [Щурикова 1962, 27]. В свою очередь в памяти Валерия Брюсова, после прочтения им стихотворений Фофанова, осталась картина “Петербурга во мгле” [Poźniak 1969, 87].

На городскую лирику Константина Фофанова обратила внимание Е. В. Иванова. Она, называя Фофанова “редким для конца XIX в. поэтом города” считает, что “его урбанизм не имеет нарочитого и программного характера. Приёмы городской жизни: газовые рожки, общественные кареты, сумрак неосвещённых лестниц вплетается в его стихи наряду с грёзами, соловьями и розами” [Иванова 1990, 347].

По мнению Е. Тарланова, российского исследователя творчества Фофанова, в городских стихотворениях поэта проявляет себя антитеза мечты и действительности. Тарланов подчёркивает, что “сопричастность боли к страданиям голодных и униженных” определяет дихотомическую композицию многих его произведений [Тарланов 1993, 62].

И. Феннер – автор значительной работы монографического типа на немецком языке, на тему города в лирике Фофанова смотрит в контексте оппозиции к природе. Страх перед городом, ощущаемый в лирике Фофанова, она понимает как угрозу для жизненного пространства человека [Fenner 1998, 85].

Из сказанного следует, что проблему изображения Петербурга в творчестве Константина Фофанова заметили и учёные, и литературные критики, однако в последнее время, хотя и возникли новые работы в связи с изучением его лирики, указанный вопрос не является в них предметом анализа по поводу избранной концепции [Jakimiuk-Sawczyńska 2005] или не находит достаточного освещения [Тарланов 1993; Fenner 1998].

Петербург, как известно, является интересным и привлекательным городом, особенно для посетителей. Этот “*юный град, // Полночных стран краса и диво*” [Пушкин 1954, 375] был основан Петром Первым в 1703 г. на болотах Заячьего полуострова. С самого начала своего существования город удивлял масштабом строительства и обаянием белых ночей. По замыслу его основателя должен был свидетельствовать о силе и могуществе русского государства. Быстро стал заполняться красивыми дворцами, в постройке которых принимали участие самые знаменитые архитекторы Европы, разводились парки, возникали мосты, соединяющие берега соседних островов², а непокорная Нева “оделась в гранит”. Географическое положение города, соединяющее живописность с опасностью, было – если вспомнить историю России, её споры и войны со Швецией, – главной причиной, ради которой Пётр Первый решил основать город. По его замыслу, окруженный водами Петербург имел важное стратегическое значение в войне с северным врагом, а в связи с тем стал играть важную роль на политической карте России. Притом русский царь, пользуясь словами поэта, “в Европу прорубил окно” – установились торговые связи России со многими странами Европы и мира [Bazylow 1985, I, 308–316], что способствовало развитию промышленности. Возникающие мастерские, затем заводы и фабрики предоставляли возможность работы для многих бедняков – крестьян, которые в Петербург, по согласию помещиков, приезжали за куском хлеба. Столичный город – Петербург, второй после Москвы – место жительства аристократии и богатых граждан, очень быстро заполнился разнообразным по национальности, профессии, образованнию, людом, мечтающим о лучшей жизни. Таким образом, наверно, в Петербург попали и предки Константина Фофанова³.

Петербург для Константина Фофанова является городом, где он родился, провёл, за небольшим исключением, много лет своей жизни: здесь, прошло его детство, полная надежд на литературный успех молодость и взрослая ужасная жизнь с жалким существованием боль-

² В Петербурге насчитывается около 40 островов, соединённых 396 мостами.

³ “Дед мой Пётр Фомич Фофанов был привезен в Петербург двенадцатилетним мальчиком из Олонецкой губерни в извоз. Не был ли он одним из тех “веек”, весело гремящих звонками лошадей, обыкновенно съезжающихся на масленицу в Невскую столицу. Но в извозе мой дед был недолго, после был, кажется, мальчиком в бане, а в зрелые годы – уже купцом третьей гильдии и уже имел кожевенную лавку... Отец мой имел лесной двор и всё время с рождения до смерти жил в Петербурге... Женился он на уроженке Ярославской губернии, Екатерине Афанасьевне Брюхановой. Третим сыном в семье был я” – цитата из [Цурикова 1962, 7].

шой семьи, с насмешкой врагов, с лечением в больнице для душевнобольных. Даже и тогда, когда поселился с семьёй в Гатчине, а потом в Старой Руссе, ежедневно навещал “город Петра” с целью заработка⁴. Из сказанного следует, что на Петербург Фофанов смотрел глазами жителя, знающего не только праздники, но и будни его.

Надо заметить, что о Петербурге, как известно, писали многие поэты и писатели и трудно было бы назвать всех, а тем более способы и приёмы в его изображении, однако, чаще всего на память приходит Пушкин, Гоголь, Достоевский и Некрасов. Итак, Александр Пушкин в начальной части своего знаменитого *Медного всадника* обратил внимание на особенности молодого города, его бурное архитектурное и промышленное развитие. Глаза лирического героя радуют не только жилые постройки, но и промышленные корабли – новый элемент в пейзаже города, расположенного среди вод и зелени садов. Здесь патриотизм гражданина сочетается с гордостью жителя, а внимание читателя привлекает эмоциональная связь: *Люблю тебя, Петра творенье, // Люблю твой строгий, стройный вид, ...* [Пушкин 1954, 375]⁵, за которым следует описание города.

Праздничный Петербург Пушкина (хотя не всегда) в лирике Николая Некрасова уступает место повседневному и бытовому. Внимание автора поэмы *Кому на Руси жить хорошо* привлекали уличные сцены Петербурга, в которых принимали участие постоянные жители из низших сословий общества, типа: *Он был без сапогов, в дырявом сюртуке; Лицо являло след недавнего недуга* [Некрасов 1983, 53]. Вот примерная картина: бедно одетый и голодный “вор” со следами болезни на лице, стыда, испуга, отчаянья, мольбы и “справедливая” толпа, окружившая его с целью отдать под арест за украденный калач. Необходимо подчеркнуть, что в многих стихотворениях Некрасова социальная выразительность сочетается с психологическим рисунком преступника. Вор, как и многие другие герои Некрасова – проститутки, бродяги, пьяницы (стихотворение *Вор* происходит из цикла *На улице*), составляют особую группу жителей этого столичного города. Метко подхваченная уличная сценка передаёт всю трагедию городских бедняков, замученных нуждой, болезнями и живущих без всякой надежды на перемену горькой судьбы.

⁴ Константин Михайлович Фофанов родился 18 мая 1862 года в Петербурге. Умер 17 мая 1911 года также в Петербурге. Похоронен на аристократическом кладбище Новодевичьего монастыря [Измайлова 1916, 459–478].

⁵ Выделение курсивом здесь и дальше – В.Я.С.

На основании приведенных примеров изображения Петербурга можно сделать предположение, что не все одинаково постигают этот город. У Пушкина и Некрасова – две разные картины одного и того же города. Оба они – жители северной столицы, видевшие её в разные времена года, дня, в разную погоду и в разном расположении духа постигали её красоту, однако возникшие под пером каждого из них картины отличаются друг от друга. Дело не только в гениальности создателя, но и темы, подхваченного момента, настроения автора.

Что касается изображения Петербурга Константином Фофановым, то исследовательница Г. Щурикова замечает, что “в “петербургских” стихах Фофанова нет лирической цельности, как у Пушкина, – нет гордого пафоса личности, осознавшей себя в истории; нет и обстоятельной точности некрасовских петербургских уличных сцен с их социально выразительной завершенностью психологических типов” [Щурикова 1962, 27]. Трудно с этим не согласиться, тем более, что не то образование и не те способности, однако и у Фофанова как поэта – своеобразный взгляд, своё видение этого города – о чём пойдёт речь дальше. В контексте сказанного возникает вопрос: что такое Петербург? За автором статьи *Петербург в русском очерке XIX в.* можно сказать, что это “творение оценивается прежде всего с эстетической точки зрения”, но кроме архитектуры – это и его быт, и условия жизни людей, и сами люди, и идеи, которые меняют облик города [Отрадин 1984, 7]. Сам Гоголь считал, что “трудно схватить общее выражение Петербурга”, но следует дать представление о главных качествах города, передать его суть [Отрадин 1984, 9]. Как это надо понимать?

Выходом из этого тупика может быть положение Владимира Топорова, автора книги *Петербург и Петербургский текст русской литературы*. Он, проведя тщательный анализ изображения Петербурга всеми, как ему кажется, русскими писателями и поэтами, пользуясь ещё и их личной перепиской, пришёл к выводу, что дело не столько в положительном или отрицательном изображении этого города, сколько в так называемом, “петербургском эффекте” [Топоров 2003, Интернет], свидетельствующем о постижении его истины.

“Петербургский эффект” сводится к соединению несоединимого. С одной стороны, Петербург с самого начала своего существования был гордостью русского народа, центром культуры и высшей духовности, но одновременно и – центром зла и преступлений, где страдание превзошло человеческие возможности. Долгое время жила в народе память о пролитой крови крестьян, принимавших участие в строитель-

стве его. Не без значения в этом контексте и место расположения города. Всё время актуальной является мысль, что в Петербурге царит дьявол⁶. Она, наверно, возникла, или под воздействием сырого морского климата и вечных ветров, веющих независимо от времени года, или по поводу многих преждевременно погибших строителей его⁷, или, как считает Ю. Лотман, по поводу его расположения. Петербург основан “на kraju”, т.е. на берегу моря, у устья реки, а значит вопреки Натуре, что – с одной стороны – можно понимать как победу разума над стихиями, а с другой – как извращение естественного порядка вещей, за которым следует предсказание гибели и триумфа стихийных сил [Лотман 1984, 31]. Благодаря всем этим факторам Петербург обладает “властью места”, действующего на каждого человека, а особенно влияющего на артистов и литераторов. Петербург как город – по замечанию Топорова, “создал” и ввёл в жизнь специфический “текст”, называемый “петербургским текстом русской литературы” [Топоров 1993, Интернет]⁸. Характерной его чертой является “потрясение от встречи с Петербургом, поражение величием и нищетой его; удивительная близость друг другу разных описаний, как у одного и того же, так и у различных авторов; климатические, топографические, пейзажно-ландшафтные, этнографическо-бытовые и культурные характеристики города; осознание или переживание глубоких сущностей, кардинальным образом определяющих поведение героев; субъективность, эта структура определяет сверхэмпирические высшие смыслы, например, на основании всей петербургской прозы Достоевского строим единый текст этого писателя о Петербурге”. Топоров замечает, что “формируемые таким образом тексты обладают семантической связностью (...). Выделяется ядро, которое представляет собой некую совокупность вариантов” [Топоров 2003].

⁶ Адам Мицкевич писал: “U architektów sławne jest przysłowie: / Że ludzi ręką był Rzym budowany, / A Wenecję stawili bogowie, / Ale kto widział Petersburg, ten powie: / Że budowały go chyba Szatany” – цит. за [Топоров 2003, Интернет].

⁷ М. В. Отрадин считает, что “европейский город, воплощение опыта европейской цивилизации, строился варварскими методами в традициях жесточайшего азиатского деспотизма, строился буквально на костях. Здесь страдали и гибли сотни и тысячи людей, память об этих страданиях была жива в народе, смысл молвы был в том, что городу придётся расплатиться за это зло, за гибель невинных.... Петербургская легенда – это социальный протест в фантастической форме” [Отрадин 1984, 6].

⁸ Топоров считает, что этот текст возник на переломе 20–30 годов XIX в., начиная с произведений Александра Пушкина [Топоров, 2003, Интернет: philologos.tvarod.ru/ling/topor_piter.htm].

Подытоживая, следует сказать, что “петербургский эффект” выступающий в “петербургском тексте русской литературы”, по мнению Топорова, возник на рубеже двадцатых-тридцатых годов и проявляется себя во многих произведениях русской литературы, между прочим, у Пушкина, Гоголя, Достоевского.

То, что касается Константина Фофанова, так городские картины не составляют у него особого цикла. Они разбросаны по всем томам его произведений (11 томов); находятся как в его стихах, так и поэмах. Всю жизнь Фофанов писал о Петербурге, но самое главное это то, что постижение Петербурга автором *Иллюзии* менялось в течение жизни. Можно это объяснить тем, что он, как поклонник чистого искусства, писавший о вечных темах человечества – о любви, о природе, о Боге в ранние годы своей молодости во всём видел красоту. Глазами влюблённого юноши он смотрел на парки, аллеи, сады, где можно повстречаться с любимой (*Встречались с тобой мы в улицах туманных; // Нас в душном городе теплом гостеприимным // Всё грело, всё влекло*); на церкви, чтобы “поговорить” с Богом и очистить свою грешную душу. Неожиданно вспыхнувший талант обещал многое, а первые большие деньги давали возможность вырваться из той скверной среды, где была постоянная ругань и пьянство⁹. Увиденное тогда не пугало, а наоборот (*Всё взоры тешило мечтательностью яркой: // Усталый продавец под рыночною аркой, // Застенчивый бедняк с протянутой рукой, // Салотница идущая с кухаркой (...) // Всё радовало нас*). То, что в молодости было только предчувствием, во взрослые годы стало действительностью. Большая семья (одиннадцать детей, из которых двое умерло), наследственный алкоголизм, лечение поэта, а потом и его жены в доме для душевнобольных, жалкое существование в наёмных квартирах – всё это привело к тому, что на свою жизнь и на Петербург он стал смотреть по-другому. Появилось много произведений, разнообразных по характеру и качеству, так как Фофанов писал ради куска хлеба, но их общей чертой является тема – столичный город. В произведениях Фофанова Петербург выступает под определением *город огромный* (“идёт он городом огромным”; “огромный город спит, дремотою объят”), *город мрачный, холодный город* или *столица* (“столица вся, как на ладони”; “Столица бредила в чаду своей тоски”; “столицы мертвенной красоты”) или просто *наш Петербург*:

⁹ Отец семьи и все сыновья Фофановых были алкоголиками [Jakimiuk-Sawczyńska 2005, 24–25].

Наш Петербург кого полюбит,
 Как самовластный домовой, –
 Того пригреет, приголубит,
 Нашепчет счастье и покой;
Тот не услышит в нём проклятья
И сам его не проклянёт (...)
 Но горе тем, кто для него
 Не ко двору, – он взглянет косо –
 И бросит с хохотом его
 К судьбе жестокой под колёса!

[Фофанов 1900, 381]

Стихотворение необыкновенное по поводу указания на суть “петербургского эффекта”, на то, что одним везёт, а другим не везёт. В чём суть тайны? Какая сила действует на людей? Достоевский эту силу называет беспощадной, “враждебной тысячам и тысячам незаметных тружеников” [Саруханян 1972, 48]. Это возможность разочарования городом и жизнью в нём. Речь касается царивших в городе социальных контрастов, о которых приезжие не знают. Фофанову, как немногим, удалось заметить и подхватить ту таинственную силу, какая действует на приезжающих в столицу за работой и счастьем¹⁰. С позиции своего опыта он как будто предупреждает, сам не зная точного ответа. В то время многие ставили вопрос, почему в этом городе так неуютно жить человеку, почему люди сходят с ума, погибают [Отрадин 1984, 7]. Топоров в упомянутой работе замечает, что столько проклятий, обид, разочарований не выпало на долю другого русского города, как в адрес Петербурга, одновременно не исключая любви и преданности ему [Отрадин 1984, 55]. Для Николая Гоголя жизнь в Петербурге это мираж, а фантастичность он понимает особо – в этом городе “всё может случиться”, о чём свидетельствуют рассказы *Нос* и *Шинель*. Горькая картина реальности – суровой и беспощадной выступает во многих “петербургских текстах” и является одной из ведущих тем в лирике Фофанова. В качестве примера фрагмент из его произведения:

¹⁰ Cp.: “...zgodnie z opowieściami wszystkich naszych krewnych i znajomych Petersburg jawił mi się jakimś złotym królestwem, w którym ludzie nie żyją, lecz nieustannie upajają się szczęściem (...), że tam również żebracy stale mają białe pieczywo, piją herbatę lub kawę...” – цитата из [Топоров 2003, Интернет].

Вот и теперь идёт он *городом огромным:*
 Вновь скоро Рождество и скоро Новый год (...)
 Повсюду суета... Движение на рынках...
 Перед konkами толпы, разносчики кричат
 И машут новыми журналами в картинках.
 Весь в белом инее *Александрийский сад*
 Здесь бюстов много есть писателей – собратьев...
 Счастливые! Им нет забот земного дня! (...)
 А дальше в золотом *шеломе Исаакий*
 Адмиралтейства шпиц вознёсся, как стрела.
 Мороз крепчает всё... Торопится не всякий.
 И медленно толпа на *Невский поплыла* (...)
 И вот поэт опять на улице холодной.
 Движение, суета... Зажглись огни вдали...
 И едут и идут (...)
 Сочельник. В окнах свет. Повсюду на витринах
 Сверкает мишуря для ёлочных прикрас.
 Как шумно в улицах! Как людно в магазинах!
 Трамваи движутся... Уже десятый час! (...)
 А ночь уже плыла над *городом блестящим*,
 Спокойно ночь плыла над льдистою рекой (...)
 И грустный он пришёл в *холодную коморку*
 Насмешливо глядят портреты со стены,
 Как будто говорят: *глотай сухую корку*
Забудь, забудь свои осмелянные сны.

[Фофанов 1962, 288–289]

Продолжая главную мысль из предыдущего произведения, Фофанов как будто говорит, что в Петербурге некоторым повезло – они работают, покупают, спешат праздновать. Но что с теми, которым не повезло? Их представителем является лирический герой – поэт-бедняк. Он не спеша идёт по городу, рассматривает его, наблюдает за толпой¹¹, а следствием того является своего рода физиологический очерк города – фотографическое изображение действительности в праздничное и особое для православных верующих, время. В Сочельник и в сам день Рождества очень важную роль играет настроение и радость ожидания чего-то необыкновенного. Об этом свидетельствует большое движение, суета на рынках и в магазинах. Изображение пространства города происходит, руководствуясь замечаниями Владимира Топорова, как бы в нескольких пластиах, необходимых в характеристике города:

¹¹ В западной литературе он существует под названием *flaneur* благодаря Бодлеру, который его открыл и впервые описал.

- 1) центр города (улица Невский проспект) и достопримечательности его – Александрийский сад, “шёлом Исаакия”, Адмиралтейства шпиц; вспоминает о “льдистой реке” – Неве;
- 2) климатические и атмосферные явления – время года (зима), время дня (вечер), погода (мороз крепчает, иней);
- 3) население (толпа людей), поведение (спешат, идут, едут, покупают, продают, торгуют, большое движение на рынках и в магазинах, и одно характерное замечание – “не все спешат” – всё это, по Михаилу Бахтину “голоса” города, свидетельствующие о его полифонии, о множестве интересов его жителей);
- 4) общее настроение – праздничное, город украшен “мишурой для ёлочных прикрас”; таинственность, загадочность, фантастичность.

В своём произведении Фофанов замечает, что достопримечательности Петербурга живут своей жизнью. Они свидетельствуют о величине места и подтверждают важность времени. Величественный и торжественный Петербург сильно действует на воображение лирического героя-поэта, возносит его мысли к небесам, к возвышенному и святому. Однако, когда поэт прикасается к земному, реальному, то этот красивый и многообещающий город не дарит ему счастья, даже никто из прохожих не обращает на него внимания. Поэт в произведении Фофанова глубоко одинок в многолюдной толпе. Придя в холодную каморку, он не находит куска хлеба, нет у него ни гроша денег, он плохо одет, одинок, а любимая подруга, истерзанная бедностью, оставила его. Фофанов показывает существование видимого Петербурга – города людей богатых и невидимого Петербурга – города бедняков и несчастных, между которыми выступают резкие различия. Фофанов с большим сочувствием и пониманием передаёт историю поэта, в судьбе которого отражаются, быть может, тысячи человеческих судеб, в том числе и самого его. Оказывается, что столичный город не всякого обеспечивает счастьем и успехом в жизни. В богатом Петербурге человек может быть голодным, в толпе – одиноким, а сбывающиеся мечты (стать поэтом, так как *поэзия есть бог в святых мечтах земли*) не оправдывают прежних надежд на счастье и обеспеченную жизнь. Петербуржцы, как замечает Отрадин, “увлечённые погоней за чинами, занятые бюрократической деятельностью (...) забыли об истинном искусстве” [Отрадин 1984, 10]. Уже Гоголь сказал, что там каждый человек живёт сам по себе и для себя. В бешенстве лирический герой уничтожает свои тетради, как бы проклиная личные неудачи и этот город. Проклятия в случае неудачи, о которых упоминает Топоров, характерная

черта “петербургского текста”, так как мыслящий человек не в состоянии жить в Петербурге, из-за “чего-то” [Toporow 2003, Интернет]. “Это” имел также в виду Виссарион Белинский, который говорил, что Петербург обладает необыкновенной способностью уничтожать в человеке всё святое [Топоров 2003]. Заметил и понял это Фофанов. Его лирические герои испытывают разные недостатки, но особенно часто страх, переходящий в ужас, о чём свидетельствуют, между прочим, выражения типа: “*вопль страдания*”, “*злоба и нужда ползут со всех сторон*”, “*горький плач*”, “*стоны нищеты*”, “*бессилие и тоска*”.

Следует заметить, что в большинстве стихотворений Фофанова, когда речь идёт о Петербурге, урбанизм так же, как у Некрасова, уступает место человеку и его проблемам. Фофанов, обращая внимание на архитектурные особенности Петербурга, говорит устами главной героини *Поэтессы* о них объективно и без особых эмоций: “*Сколько можно, со временем человек привыкает*”. Получается так, что на вечный Петербург Фофанов смотрит глазами жителя, привыкшего к его достопримечательностям, однако никогда он не привыкает к человеческому страданию, особенно к страданию голодного человека. Говоря о Петербурге, он город показывает через судьбу человека, особенно трудную в его время, а иногда даже трагическую. Кажется, что поэта больше всего интересует влияние города на поведение и на внутренний мир человека.

Голод – это мотив, который особенно часто звучит в позднем творчестве Константина Фофанова, притом по замечанию Топорова, является типично петербургским явлением [Топоров 2003, Интернет]. Во времена Фофанова, с голodu умирало очень много людей, и это была главная причина преждевременной смерти жителей Петербурга. От голода страдали поэты-бедняки вроде А. С. Слуцкого, которому посвящена упомянутая поэма *Поэзия-бог*, но и другие искатели счастья. В стихотворениях Фофанова приюта в Петербурге ищут люди всех общественных сословий, в том числе чернорабочие, артисты, поэтессы, промотавшиеся, провинциалки, мечтавшие о славе поэтессы (*Поэтесса*), или простой люд, который в случае неудачи терпит голод, а и так же сам Фофанов: (*Папа твой, бывало, пишет // Об обедах у вельмож, // А на кухне ни краюшки, // И знобит в квартире дрожь*). Прав Дмитрий Мережковский, замечая, что в стихотворениях Фофанова “между рифмами (...) слышатся живые стоны живого человека” [Мережковский 1893, 87]; “это вовсе не шутка, когда поэт говорит вам о страхе безумия, о своей болезни, о нищете, о гибели, что в самом деле, в руке писавшей подобные строки, была лихорадочная дрожь, что

поэт, говорящий о голоде, знает по опыту, что такое голод” [Мережковский 1893, 87]¹².

Голод, как известно, влияет на поведение людей, на их физические силы и психическое состояние. Слабый человек не в состоянии думать, работать, притом раньше или позже лишается веры в свою полноценность и способности. Во времена Фофанова лихорадочная дрожь от го- лода приводила людей в безумие, толкала на преступление, выводила на улицу (на панель):

*Была Глафира голодна
И с аппетитом ростбиф ела;
Три рюмки выпила она
И, разгоревшись, покраснела.
Усач с ней весело шутил
И выпить вновь её просил...*

[Фофанов 1900, 408]

Неопытные и доверчивые в большом городе особенно страдают:

*Скажите мне, по крайней мере,
Где я? – В гостях! – Зачем? – Лечу,
Сидите здесь! – Я не хочу, –
Пустите... – Нет, не уходите;
Я за любовь озолочу!
– В окошко брошусь! Отпустите (...)*

[Фофанов 1900, 411]

Стихотворения Фофанова о Петербурге во многом напоминают городские сцены из *Незнакомки* Александра Блока [Блок 1982, 78–79]. Как у Блока, так и у Фофанова за бытовыми картинками скрывается глубокая правда жизни. Внешняя бесцеремонность поведения жителей – это только оболочка, под которой существуют человеческие трагедии заблудившихся. Большая река и множество каналов манит тех, которые не в состоянии справиться со своей совестью:

*А вот и мост ... и вот Нева! (...)
Бежит река – и как темно
Её заманчивое дно! (...)
Полна обидой и позором
Не сознавая ничего,
Блуждающим и странным взором...*

[Фофанов 1900, 415–416]

¹² Больше на тему жизни К. М. Фофанова см. [Jakimiuk-Sawczyńska 2005, 23–44].

Безвыходное положение обманутых и потерявших свою честь женщин находит одну и ту же развязку у Фофанова, Достоевского (*Преступление и наказание*) и у Блока (*Незнамка*) – смерть в водах озера, реки, канала. Сосредотачиваясь на простых бытовых сценах, Фофанов подчёркивает, как большие мечты маленьких людей уничтожаются в Петербурге вместе с ними. Петербургская жизнь пугает потому, что носителем ужаса является сам город, а точнее что-то таинственное, невидимое, что в нём существовало [Топоров 2003, Интернет]. Пугало и в ужас приводило своё горе, чужое горе, одиночество, предвидимые катаклизмы.

Шуточный тон некоторых стихотворений Фофанова в столкновении с реальной действительностью звучит как ирония судьбы. Благородные, честные люди погибают из-за неумения справиться с капиталистическими законами, а богатый Петербург в произведениях Фофанова гостеприимен только для богатых. Для них театры, рестораны, залы с маскарадами, клубы, которые “говором щебечут и щёлканьем игральных карт” и многочисленные “дома увеселенья”, в структуре города занимающие особое место:

Какое странное веселье!
На лицах тяжкий след похмелья;
Блуждают пары здесь и там;
Оркестр гремит, поют арфистки;
Когда-ж танцуют, то у дам
Ланиты алые так близки
К лицу мужчин и к их усам...

[Фофанов 1900, 408]

Проституция – неотъемлемая черта больших городов, в том числе и Петербурга. По Топорову, – это пропасть, из которой выхода нет, и это один из мотивов “петербургского текста” и причина многих самоубийств. Социальные контрасты Петербурга заметны на каждом шагу. Они очень сильно действуют на воображение Фофанова. В простых словах поэта слышна боль за обиженных и страдающих бедняков, для которых, богатый и пышный Петербург, отводит маленькие комнатки с тяжёлым воздухом, в подвалах и по чердакам:

Две комнатки, две равных клетки,
Под крышей, в этаже шестом,
С довольно низким потолком.
То был чердак почти, откуда

Из окон видно, как кругом
Домов неряшливая груда,
Тесняся, лепится; как дом
Над домом высится, алея
Кирпичными задами стен, –
Где виден весь *коварный плен*
Большого города – злодея,
Где блещут маковки церквей,
Торчат, дымясь, трубы фабрик.

[Фофанов 1900, 380]

“Лирическая цельность”, которую так высоко у Пушкина ценит Г. Щурикова, у Фофанова проявляется не только в верном описании условий жизни городской бедноты, но и в глубоком и проникновенном раскрытии психологии человека, который часто по собственному желанию попал в коварный плен¹³ **города-злодея**, злодея молодости, силы, больших надежд многих, которые ему заверили. Коварство, превратность и плен – черты Петербурга, пугающие лирического героя стихотворений Фофанова, это та угроза для жизненного пространства человека, о которой вспоминает И. Феннер [Fenner 1998, 86–87]. Петербург времени Фофанова, хотя и с прежними достопримечательностями, это уже другой город, город быстрой наживы, дешевой рабочей силы и больших социальных контрастов, связанных с развитием капитализма. В нём приют находят жулики, злодеи, пьяницы, проигравшиеся, то есть представители преступного мира, так как нищенство и бродячество были большими язвами тогдашнего Петербурга :

За грязным столиком один
Сидел барон (...)
Как ты попал в кабак сюда?
Слегка смущённый от стыда,
Он прошептал: Всё в Божьей воле!

[Фофанов 1900, 459]

Промотавшиеся рестораны променяли на кабаки, где собирался разный люд; многие ради “забвения” или “*томясь похмельем поздней жажды*”:

¹³ Кажется, что не без причины Фофанов вводит такого типа метафору. Многие считают, что элемент зла (сатана в разных вариантах и его действия) с самого начала существования города вписан в его структуру и сильно воздействует на irreальность города и “петербургский эффект”. Ср.: [Топоров 2003, Интернет].

(...) В полночь однажды
 Томясь похмельем поздней жажды
 Я завернул в *трактир плохой*.
 Там было дымно; газ дрожащий
 Сверкал, как пьяные глаза;
 В графинах водка, как слеза
 Блестела; пеной шипящей
 Играло пиво; над толпой
 Плыл говор шумною волной

[Фофанов 1900, 458–459]

Алкоголизм, после проституции был очередным несчастьем Петербурга. Надо отметить, что мука похмелья является тем чувством, которое было поэту известно с ранней молодости до самой смерти, ежедневно и беспрерывно. Он, как и множество бедняков ему подобных, оставляли все деньги в плохих трактирах и кабаках, лишая свои семьи последних копеек, предназначенных на покупку хлеба. Это, своего рода Мармеладовы и Покровские – вечные пьяницы, герои произведений Достоевского.

Картины петербургской жизни из произведений Фофанова в значительной степени напоминают те, которые выступают на страницах книг Достоевского [ср.: Цурикова 1962, 27]. Психологическая раздвоенность героев Достоевского слышна в творчестве Фофанова, особенно в минуты безвыходного горя лирического героя: “*дай выплакать горе // Над юностью падшой, над жизнью больной*”. Эмоциональная окраска переживаемого унижения усиливает трагизм положения. Названные отголоски страдания бедняков в лирике Фофанова сливаются с другими звуками города, такими как: “*бой часов протяжный*”; “*в воздухе дрожит соборный колокол*”; “*громели конки*”; “*болтливые звонки // Мешались с лязгом экипажей*”; “*утомляет слух тяжёлый стук колёс*”; “*по шумным улицам*” и все вместе создают пёструю музыку города, отрицательно действующую на психику лирического героя, расстраивая её до конца, тем более, что петербургская улица не замолкает даже ночью. Социальные контрасты отрицательно воздействуют на восприятие Петербурга. По Фофанову Петербург – это “*вертел разврата и гульбы*”, где раздаются “*пьяной оргии разнузданные крики*” и “*вздохи нищеты больной*”, а (...)

*люди, как марионетки,
 От клетки каменной до клетки
 Плетутся в тяжких хлопотах...*

[Фофанов 1900, 380]

У Фофанова, в его лирических изображениях Петербурга иногда слышна музыка природы в зависимости от времени года и времени дня. Это происходит редко, когда “весенней полночью бреду домой”; “под вечер”; “в час, когда румянец гаснет”; “под осень”; “октябрьским вечером”; “осенью сырой”; “в час предрассветного тумана”; “нет ночи а не день”; “ночи белые”.

Бывает однако и так, что в картине города на первое место выдвигаются краски: “когда зари румянец гаснет”; “жёлтый лист мелькает в зелени древесной”; “лист рдевящий огнист”; “тёмно нахмурен свод небесный”; “пурпурным янтарём пылают окна зданий”, которые прежде всего зависят от погоды. Хотя красивая солнечная погода – редкое явление в Петербурге, но всё-таки она позволяет поэту время от времени полюбоваться красотой города, так как она облагораживает жителей в субъективном восприятии. Фофанов как человек и поэт особенно предпочитает Неву, гранит её берегов, мерцание воды и бесконечный простор:

И далеко, в красе своей
Нева мерцает – и на ней
Темнеет барка иль кораблик
Синеет небо в облаках.

[Фофанов 1900, 380]

А вот и мост... и вот Нева
Река трепещет и сверкает
Подобно рыбьей чешуе
Под светом звёзд (...)

[Фофанов 1900, 413]

Заметная живописность реки под влиянием хорошей погоды – солнечных лучей или света звёзд вызывает жажду полноценной жизни, свободы. Насколько важную роль в его городской лирике играет освещение, свидетельствует, между прочим, описание Невского проспекта, где “свет боролся с полумглой”:

Однажды осенью сырой
Я шёл задумчиво по Невском
Проспект сиял, и ярким блеском
Боролся гордо с полумглой.

[Фофанов 1900, 458]

Это метафорическое выражение свидетельствует о большой чуткости Фофанова как мастера-живописца, но в прямом значении отражает

повседневную реальность климата – туман, который создавал сказочный, но одновременно и заколдованный мир, где всё возможно и нет из него выхода. Таким образом отсутствие света отрицательно воздействует на психику петербуржцев:

*Весь город в саване кисейном –
Туман! А даль ещё белей,
Ещё прозрачней: над Литейным
Свет электрических лучей!*

[Фофанов 1900, 381]

Свет и мгла напоминают вечную борьбу добра со злом, стихии с человеческим умом, которым нет конца ни края, но они, как мне кажется, невидимо влияют на создание “Петербургского эффекта”, о котором говорит Топоров. Таким образом, на атмосферу и настроение жителей города, кроме времени года, дня, погоды, звуков и красок, влияет искусственное освещение и благодаря тому жизнь в нём возможна: “блещет город // Рядами тусклых фонарей”; “в тумане мчались экипажи”; “газовых рожков блестящие сердца”; “немеркнувший закат дробит свой отблеск алый // В окошках”; “свет мелькающих карет”; “горят безмолвно фонари”.

Мгла, туман, тусклый свет фонарей с прибавлением чувства мучительной бедности – это то пространство, о котором говорил Дмитрий Мережковский; пространство убивающее всякую активность, надежду; пространство, рождающее мысль о смерти:

Смеркается в улице сонной
На небе не видно зари.
Рядами во мгле похоронной
Уныло зажглись фонари.

На город огромный *туманно*
Спускается влажная ночь.
В душе так пустынно и странно, –
Я слёз не могу превозмочь.

[Фофанов 1900, 190]

Вечные туманы Петербурга отрицательно влияют на состояние лирического героя: *От петербургского тумана // Хотел бы я умчаться вдруг* [Фофанов 1889, 21]. В стихотворении *Мне город лижующий снимается* говорит о блеске кристальных каналов, прохладе садов, где

под тёплым небом была бы возможность забыть навеки “всё угнетавшее трудно”, забыть “борьбу из-за хлеба”, забыть “смятение бед” [Фофанов 1889, 21].

Из сказанного вытекает, что в творчестве Фофанова Петербург занимает значительное место и, без малейшего сомнения, можно назвать его поэтом города. Единичные элементы с учётом далёкого и близкого плана с учётом архитектурных достопримечательностей, с расписными улицами и бедными трущобами голодающих, с учётом климата, времён года, эваков, красок, освещения, настроения жителей – входят в состав большой картины города Петербурга, показывая его настоящую жизнь и одновременно обогащая Петербургский текст русской литературы.

Урбанизм Фофанова имеет свой характер и свою цель – показать не только достопримечательности родного города, его обаяние, но и рассказать всю правду о нём. Большинство компонентов, которые включаются в “петербургский текст” находит реализацию в лирике этого поэта. Он указывает на “петербургский эффект” и пытается разгадать его суть. *“Места разврата и гульбы”* богачей, невыносимая нищета бедняков, моральное падение в соединении с *“лязгом экипажей”*, *“мир лжи и прозы”*¹⁴ – это мотивы, которые влияют на диссонансы (о них вспоминал Е. Тарланов) выступающие в городской лирике Фофанова.

Следует обратить внимание, что в восприятии жизни в столице Фофановым заметна нестабильность и разрозненность впечатлений. Г. Цурикова однако замечает, что “в разрозненности впечатлений был свой смысл и своя художественная выразительность” [Цурикова 1962, 28]. Этот смысл, как мне кажется, единственно можно понять через призму его лирического *credo* о существовании двух царств – мира поэзии и мира прозы. Жизнь Фофанова в Петербурге со всеми её повседневными бедствиями, несомненно, принадлежала миру прозы, где он только существовал. Чтобы жить, ему была нужна красота, божественный идеал, жизненное пространство (И. Феннер), которого он, как поклонник чистого искусства, искал во всех малейших проявлениях городской жизни – в живой краске, в весёлом звуке, в далёкой перспективе морского пейзажа и в своих мечтах. Быть может потому Дмитрий Мережковский писал, что “городскую поэзию Фофанова можно бы сравнить с благоуханием только что распустившихся деревьев между стенами петербургских домов. Среди болезни, лихорадочного

¹⁴ Имеется в виду стихотворение К. Фофанова *Блуждая в мире лжи и прозы // Люблю я тайны божества*.

бреда, нищеты, спрятого комнатного воздуха, тяжёлого сплина, близкого к сумасшествию, вы чувствуете вдруг эту робкую, беспомощную ласку неумирающей поэтической молодости, вечной весны” [Мережковский 1893, 87].

Литература

- Блок А., *Незнакомка*, [в:] А. Блок, 1892, *Лирика. Театр*, Москва, 1982, с. 78–79.
- Измайлова А. А., 1916, *Принц и нищий (Из воспоминаний о К. М. Фофанове)*, “Исторический Вестник”, № 5, т. 144, с. 459–478.
- Иванова Е. В., 1990, *Фофанов Константин Михайлович*, [в:] *Русские писатели*. Ред. П. А. Николаева, Москва, с. 346.
- Краухельд Вл., 1911, *Литературные отклики: Вне жизни*, “Современный мир”, № 6, с. 306–317.
- Лотман Ю., 1984, *Символика Петербурга и проблемы семиотики города, “Труды по знаковым системам” XVIII (Семиотика города и городской культуры Петербург)* Тарту, с. 31.
- Мережковский Д. С., 1893, *О причинах упадка и о новых течениях современной русской литературы*, Санкт Петербург.
- Некрасов Н. А., 1983, *Стихотворения и поэмы*, Минск.
- Отрадин М. В., 1984, *Петербург в русском очерке XIX века*, Ленинград.
- Перцов П., 1933, *Литературные воспоминания*, Москва–Ленинград.
- Пушкин А., *Медный всадник*, [в:] А. Пушкин, 1954, *Стихотворения. Поэмы. Сказки*, Ленинград, с. 375.
- Саруханян Е., 1972, *Достоевский в Петербурге*, Ленинград.
- Тарланов Е. З., 1993, *Константин Фофанов: легенда и действительность*, Петропавловск.
- Топоров В. Н., 2003, *Петербургский текст русской литературы*, [online], philologos.tvarod.ru/ling/topor_piter.htm
- Фофанов К. М., 1900, *Иллюзии*, Санкт Петербург.
- Фофанов К. М., 1889, *Стихотворения*, Санкт Петербург.
- Фофанов К. М., 1962, *Стихотворения и поэмы*, Москва–Ленинград.
- Цурикова Г., 1962, *К. М. Фофанов*, [в:] К. М. Фофанов, *Стихотворения и поэмы*, Москва–Ленинград, с. 7.
- Bazylow L., 1985, *Historia Rosji*, t. I, Warszawa.
- Fenner I., 1998, *Zur Poetik des Lyriker Konstantin M. Fofanow*, Munchen.
- Jakimiuk-Sawczyńska W., 2005, *Liryka Konstantego Fofanowa na tle nurtu sztuki czystej*, Białystok.
- Poźniak T., 1969, *Dostojewski w kręgu symbolistów rosyjskich*, Wrocław.
- Toporow W., 2000, *Miasto i mit*, przekł. B. Żyłko, Gdańsk.

PETERSBURG IN KONSTANTY FOFANOV'S LITERARY PRODUCTION

S U M M A R Y

On account of the fact that Petersburg occupies an important place in Konstanty Fofanov's (1862–1911) literary production, the author of the article analyzes the problem in the context of so-called "Petersburg text" which takes into consideration realities of architecture, climate and living conditions. The article reveals that Fofanov – an advocate of "pure art.", in his perception of Petersburg along with its magnificent monuments of architecture and picturesque settings pays more attention to inhabitants' living and their problems, which brings him closer to Fiodor Dostoyevsky.

Walentyna Jakimiuk-Sawczyńska e-mail: w.jakimiuksawczynska@interia.pl

*Нино Квирикадзе, Ираклий Цхвебидзе
Кутаиси*

Деталь-заголовок у Уильяма Сарояна и Николая Гоголя (опыт сравнительной характеристики)

Ключевые слова: стилистические средства, структурно-семантический метод, функциональные аспекты, заголовок, деталь

Уильям Сароян учился мастерству писателя как у американских писателей, так и у представителей русской литературы. Писатель сам не раз повторял, насколько для него важны Толстой, Гоголь, Достоевский, Чехов, Тургенев, Горький. В художественной манере этих писателей особое внимание свойственно уделять вещи, которая принадлежит героям или окружает их. Мир вещей по-разному отражает социальные, исторические, психологические аспекты жизни героев. У большинства этих писателей он выполняет обычно вспомогательную роль в раскрытии духовного мира героя. И только в творчестве Гоголя вещам придается особое значение. Доминирующим художественным средством, выведенным в заглавие, предстает вещь, деталь портрета в гоголевской повести «Шинель».

Современники У. Сарояна вспоминают следующее. Однажды холодным октябрьским днем в 1978 году приехавшему в Ленинград Сарояну посоветовали одеться потеплее, чтобы не простыть после жаркой Калифорнии, на что он ответил: «Зачем мне пальто? По этим улицам ходил Башмачкин. Я хочу понять его. У меня мерзнет спина, и я чувствую Акакия Акакиевича» [<http://nauka.rells.ru/24/0301/243.htm>].

Данное высказывание У. Сарояна, подчеркивающее его стремление войти в образ русского «маленького человека» – Акакия Акакиевича Башмачкина, ощутить его всем своим нутром, дает нам

возможность провести сопоставительный анализ гоголевской повести «Шинель» и рассказа Сарояна «Вельветовые штаны» (*«Corduroy Pants»*), в котором герой, подобно Башмачкину, также мечтает о приобретении атрибута одежды. Здесь в принципе показаны разные культурно-исторические пласти русской и американской литературы. Сравнивая названные произведения, мы отмечаем их как сходные, так и отличные моменты, которые особенно заметны на уровне структуры текста. Именно структура позволяет видеть их более выпукло.

Наша цель – на примере одной, движущейся по всему тексту портретной детали (*«вельветовые штаны»* у Сарояна и *«шинель»* у Гоголя), вынесенной соответственно в заглавие названных произведений, рассмотреть их идеально-тематическое содержание, сопоставить стиль обоих писателей и выявить оригинальность сарояновской художественной манеры.

Как известно, любой текст является продуктом своей эпохи и расчитан на своего получателя. Гоголевское время – время натуральной школы, реализма. На первый план в повести русского писателя выдвигается доказанность, проверенность, детерминированность, социальный аспект. Текст Сарояна функционирует в другом времени и эпохе, когда сам мир изменился (годы Великой американской депрессии), когда литературное произведение, как это было вообще свойственно американской прозе XX века, более насыщено подтекстовыми смыслами и импрессионистическими элементами.

В обоих произведениях портретная деталь (атрибут одежды) выносится в заглавие, образуя тем самым основной тематический план, и движется по всему тексту, многократно повторяясь и становясь лейтмотивом. Деталь, предмет одежды, согласно общественным законам, превращается для обоих героев, вынужденных жить в обществе, не только в предмет необходимости, но и в объект вожделенной мечты. Весь духовный, эмоциональный мир героев, все их мысли подчинены единственной цели – приобретению шинели у Гоголя и приобретению вельветовых штанов у Сарояна. Социальный аспект у Гоголя переходит в сарказм и в конце концов оборачивается трагедией. Социальный же аспект у Сарояна преподносится с какой-то чеховской иронией и в общем-то оптимистично, что вполне в духе творческой манеры писателя, в духе всего его творчества – светлого, солнечного, переполненного добротой.

«Вельветовые штаны» как заглавие вступают в конфликт с основным корпусом текста. Любое заглавие по отношению к тексту является, с одной стороны, содержанием текста, с другой же – обладает

относительной самостоятельностью. В данном случае конфликт заглавия и текста предопределен установкой на понимание. С одной стороны, словосочетание «вельветовые штаны» как доминанта текста обрастил все новыми смыслами и даже очеловечивается, с другой – происходит формирование личности подростка, и весь текст, все содержание произведения направлено на протест героя против вещизма. Происходит постепенное освобождение личности от вещи. Противостояние заглавия тексту, именно этот конфликт как движущая пружина действия дает развитие сюжету. У Гоголя же, напротив, происходит поглощение человеческой личности вещью.

Оба героя социаль но незащищенные, однако мир Акакия Акакиевича крайне ограничен. Он не нуждается в общении и все более углубляется в свою мечту, еще более сужая свой собственный мир. Тем самым трагедия его заведомо предопределена. Мальчик, напротив, стремится приобщиться к кругу своих сверстников, не уйти от людей, а завоевать благодаря этим вельветовым штанам место среди них. В то же время им движет желание противостоять вещи и, насколько это возможно в его возрасте, заняться проблемой самовоспитания личности. С юношеским максимализмом он доходит до крайностей: «не верил в Бога, враждовал с Иисусом Христом и католической церковью» [Сароян 1979, 253]; он читает модных в то время философов, может быть, не всегда все понимая. Акакий Акакиевич превращается сам в вещь, в атрибут своей одежды, в вешалку для шинели, в то время как подросток, потерпев поражение (купленные им вельветовые штаны к этому времени уже выходят из моды, и их уже никто не носит), старается возвысить свое «я» над вещью, стать выше этого, приобретая тем самым духовный опыт. Благодаря этому герой становится философом, формируется как личность. Его образ открыт в будущее. У него есть перспектива, что также свойственно художественной манере Сарояна. Акакий Акакиевич – совершенно одинокий человек. У него нет никаких обязанностей в обществе, кроме службы в департаменте. Подросток же живет в семье и должен жить по законам своей семьи. Все это находится в подтексте. Он вынужден, например, проявить традиционное уважение к дяде, который именно ему одному из всех племянников подарил свои старые брюки.

Итак, портретные детали-заголовки в произведениях двух писателей. В обоих текстах частотность их употребления весьма высока, они многократно повторяются и приращивают смыслы. При движении данных деталей по соответствующим текстам вырисовывается следующая картина.

I. Оба героя мечтают о покупке новой вещи, исходя из необходимости показываться в ней в обществе. Они просто вынуждены это сделать, поскольку старый атрибут одежды *уже не пригоден к употреблению*. Сравним:

Герой Сарояна

«У меня была только одна пара штанов, да и то дядиных, *латаных-перелатанных, штопанных-перештопанных* и довольно *далеких от моды*. Дядя мой носил эти штаны *пять лет*, прежде чем передал мне ... В дядиных штанах было *четыре кармана*, но среди них *ни одного целого ...»* [Сароян 1979, 253]. «Я носил дядины штаны *много месяцев...*» [Сароян 1979, 255].

Герой Гоголя

«Акакий Акакиевич ... начал чувствовать, что его как-то особенно сильно стало пропекать в спину и плечо ... Он подумал ... не заключается ли каких грехов в его шинели. Рассмотрев ее ... он открыл, что *в двух-трех местах*, именно на спине и на плечах, *она сделалась точная серпянка; сукно до того истерлось, что сквозило, и подкладка расползлась*» [Гоголь 1959, 134].

II. Как старые дядины штаны подростка, так и старая шинель Башмачкина являются *предметом насмешек* со стороны окружающих:

Герой Сарояна

«*Слишком широкие в талии, они были слишком узки в обшлагах ... люди оборачивались ... интересно, в чьи это он штаны нарядился?*» [Сароян 1979, 253]. «И все же я порой ... бегал за девчонками и чувствовал себя весело и беззаботно, пока вдруг не убеждался, что *надо мной смеялись. Все из-за дядиных штанов ... Носить такие брюки и бегать в них за девчонками было просто трагично, а со стороны выглядело очень смешно*» [Сароян 1979, 255].

Герой Гоголя

«Надобно знать, что *шинель Акакия Акакиевича* служила тоже *предметом насмешек* чиновникам; от нее отнимали даже благородное имя шинели и *называли ее капотом*» [Гоголь 1959, 134].

III. И вот оба героя решают приобрести новый атрибут одежды. Денег на это нет ни у подростка, ни у чиновника Башмачкина. Они начинают копить необходимую сумму: мальчик собирает деньги, перепадающие ему от родителей, урезывая себя во всех личных удовольствиях и развлечениях, которые так нужны ребенку, и откладывая на покупку новых брюк *цент за центом*; Акакий Акакиевич, уже имея

половину нужной суммы (накопленную также *по грошам*), для получения второй половины обрекает себя, подобно мальчику, на лишения, но гораздо более тяжелые, чем герой Сарояна, так как он вынужденвести фактически полуголодное существование, отказываться от многих жизненно необходимых вещей и т.п. Оба оказываются в плену вещи.

Сравним:

Герой Сарояна

«**Я стал копить каждый цент**, который выпадал на мою долю, и терпеливо ждал своего часа. В один прекрасный день я пойду в магазин и скажу, чтобы мне дали испанские брюки клеш, цена безразлична ... **Я копил монету за монетой** и собирался со временем стать владельцем своей собственной пары вельветовых брюк испанского фасона ...» [Сароян 1979, 255–256].

Герой Гоголя

«Акакий Акакиевич имел обыкновение со всякого истрачиваемого рубля *откладывать по грошу* в небольшой ящичек, запертый на ключ, с прорезанною в крышке дырочкой для бросания туда денег ... в продолжение нескольких лет оказалось *накопившейся суммы* более чем на сорок рублей. Итак, *половина была в руках ...*» [Гоголь 1959, 140]. «Акакий Акакиевич ... решил, что нужно будет *уменьшить обыкновенные издержки ...: изгнать употребление чаю* по вечерам, *не зажигать* по вечерам *свечи ...;* ходя по улицам, *ступать как можно легче и осторожнее* по камням и плитам ... чтобы ... *не истереть* скоровременно *подметок;* как можно *реже отдавать прачке мыть белье ...* он совершенно *приучился голодать* по вечерам...» [Гоголь 1959, 140–141].

IV. И подросток, и чиновник готовятся к покупке нового атрибута одежды *в течение целого года*. Правда, Акакию Акакиевичу, наметившему на это дело ровно год, просто выпадает небольшая удача (он получает больше наградных, чем ожидал), и мечта его осуществляется несколько раньше:

Герой Сарояна

«Прошел *долгий год ... я накопил* достаточно *денег ...* зашел в магазин ... и купил себе пару великолепных испанских вельветовых брюк клеш ...» [Сароян 1979, 256].

Герой Гоголя

«Акакий Акакиевич думал, думал и решил, что нужно будет *уменьшить обыкновенные издержки*, хотя по крайней мере в продолжение *одного года ...*» [Гоголь 1959, 140–141].

V. Мечтая о приобретении нового атрибута одежды, оба героя думают также и о том, чего они лишены, нося старую одежду. Отношение к этому атрибуту одежды и мечта о ней связана у них обоих с попыткой восполнить свою неполноценность. Мальчик, например, мечтает ухаживать за своими сверстницами так, чтобы над ним не смеялись, а для этого, т.е. для того, чтобы чувствовать себя «уверенно и свободно» [Сароян 1979, 255], он знает, что, подобно другим мальчикам, должен быть в «испанских вельветовых панталонах» [там же]. Только тогда он будет настоящим мужчиной, только тогда он будет защищен от насмешек. Так вещь довлеет над ним. Характер обижаемого всеми сослуживцами Акакия Акакиевича (одной из причин такого отношения к нему других чиновников и является именно старая шинель) в период ожидания новой шинели постепенно становится тверже.

Герой Сарояна

«... и в моду вошли испанские вельветовые панталоны. Это были брюки клеш с красной опушкой по низу, часто с пятидюймовым корсажем, иногда с мелкими украшениями вокруг пояса. Четырнадцатилетние мальчишки в брюках такого фасона не только чувствовали себя уверенно и свободно, но знали, что одеты по моде, а стало быть, могли веселиться напропалую, ухаживать за девочenkами, болтать с ними и все такое. *А я не мог*» [Сароян 1979, 255]. «Я ... собирался со временем стать владельцем своей собственной пары вельветовых брюк испанского фасона. *Я приобрел бы в них покров и защиту*» [Сароян 1979, 256].

Герой Гоголя

«... он совершенно приучился голодать по вечерам; но зато он питался духовно, нося в мыслях своих вечную идею будущей шинели ... Он сделался как-то живее, даже тверже характером, как человек, который уже определил и поставил себе цель. С лица и с поступков его исчезло само собою сомнение, нерешительность – словом, все колеблющиеся и неопределенные черты. Огонь порою показывался в глазах его, в голове даже мелькали самые дерзкие и отважные мысли: не положить ли, точно, куницу на воротник?» [Гоголь 1959, 141].

VI. И Сароян, и Гоголь используют в отношении исследуемого атрибута одежды прием олицетворения, перенося человеческие черты на неодушевленный предмет и очеловечивая его. Налицо персонификация предмета одежды, возведенная в максимум. У Гоголя это выражено намного сильнее, чем у американского писателя.

Герой Сарояна

«Все из-за дядиных штанов. Разве в таких штанах ухаживают за девицами? Это были *несчастные, мрачные, унылые брюки*. Но сить такие брюки и бегать в них за девчонками было просто *трагично ...*» [Сароян 1979, 255]. Зато *веселыми и беззаботными* выглядели мои *брюки*, купленные на мои кровные собственные денежки» [Сароян 1979, 256].

Герой Гоголя

«С этих пор как будто самое существование его сделалось как-то полнее, *как будто бы он женился*, как будто *какой-то другой человек* присутствовал с ним, как будто он был не один, а какая-то *приятная подруга жизни* согласилась с ним проходить вместе жизненную дорогу, – и *подруга эта* была не кто другая, как *та же шинель* на толстой вате, на крепкой подкладке без износу» [Гоголь 1959, 141].

VII. Однако мечта героев, несмотря на приобретение ими в конце концов вожделенной вещи, остается мечтой. Купленные подростком испанские вельветовые брюки особого фасона, которыми он наслаждался дома в течение месяца во время каникул, тут же выходят из моды, как только он приходит в школу. И он, как и прежде, вновь отстает от товарищней, щеголяющих в вельветовых штанах уже нового фасона, опять не может ухаживать за девицами, не может избавиться от своей неполноценности. Акакий Акакиевич же наслаждался своей шинелью и того меньше: чуть больше, чем полдня. Правда, эти несколько часов были для него как праздник, он полон каких-то незнакомых приятных чувств, в какой-то момент в нем даже пробуждается мужчина, когда он до этого никогда не думал о женщинах и не обращал на них никакого внимания. Однако *чиновник Башмачкин*, у которого грабители отнимают шинель, *терпит крах так же, как и юный герой Сарояна*, который из-за неудачи с испанскими вельветовыми панталонами вынужден бросить школу. Только у Гоголя это приводит к трагическому концу: Акакий Акакиевич в сильной горячке умирает.

Герой Сарояна

«... я ... купил себе пару великолепных испанских вельветовых брюк клеш ... но месяц спустя, когда начались занятия и я явился в школу, *я оказался единственным мальчиком в вельветовых штанах того особого фасона ...* Вельветовые штаны нового фасона были очень скромными, без клешей, без пятидюймового корсажа, без всяких украшений. Просто обыкновенные вельветовые брюки» [Сароян

1979, 256]. «Что же, решил я, значит, я должен быть весел и беззаботен, как и мои штаны ... Я стал проявлять исключительное остроумие по любому поводу – и получать за это по уху. **Я очень часто смеялся**, но неизменно обнаруживал, что **никто**, кроме меня, **не смеется**. Это было так ужасно, так мучительно, что **я бросил школу»** [там же].

Герой Гоголя

«Он ... вышел тут же в новой шинели в департамент ... Между тем Акакий Акакиевич шел **в самом праздничном расположении всех чувств**. Он чувствовал всякий миг минуты, что на плечах его **новая шинель**, и несколько раз даже **усмехнулся от внутреннего удовольствия»** [Гоголь 1959, 143]. «Впрочем, **ему** потом **сделалось приятно**, когда вспомнил, что он будет иметь через то случай пройтись даже и ввечеру в новой шинели. Этот весь день был для Акакия Акакиевича точно **самый большой торжественный праздник»** [Гоголь 1959, 144]; «... начали попадаться и дамы, красиво одетые... Акакий Акакиевич ... уже несколько лет не выходил по вечерам на улицу. **Остановился с любопытством** перед освещенным окошком магазина посмотреть на картину, где изображена была какая-то **красивая женщина ... обнаживши**, таким образом, **всю ногу**, очень недурную ... **Акакий Акакиевич** покачнул головой и **усмехнулся** и потом пошел своею дорогою» [Гоголь 1959, 145].

VIII. Обоих героев мучают *личные и социальные проблемы*: отсутствие нужной суммы денег, сложность с приобретением необходимого атрибута одежды. Однако в социальном плане маленький герой *Сарояна намного выше чиновника Башмачкина*, который на протяжении всей повести остается лишь на уровне своих собственных материальных нужд, отгородившись от общесоциальных проблем: его «шинель», двигаясь, как деталь, по тексту, не вовлекается в круг глобальных общественных запросов, она не уходит от Акакия Акакиевича, она нужна лишь Акакию Акакиевичу, который не может явиться в департамент без шинели. Если же проследить движение по тексту словосочетания «вельветовые штаны» как детали-заголовка, замечаем, что герой Сарояна постепенно отрывается от личных проблем и ставит проблему положения человека в обществе, к которой он подходит именно посредством указанной детали-лейтмотива. Именно благодаря «вельветовым штанам», которых у него не было и из-за неимения которых он чувствовал себя отщепенцем в кругу своих сверстников, он «с горя» [Сароян 1979, 255] обращается к философии – к трудам трех модных в то время

мя философов, как это было характерно для Америки времен Великой депрессии.

Фамилии философов Шопенгауэра, Ницше и Спинозы, труды которых одновременно читает подросток, воспринимаются в тексте как философские коды того времени, и мы рассматриваем их с точки зрения того, как они влияют на формирование личности юного героя. Упомянутые философы перечисляются в тексте в следующей последовательности: Шопенгауэр (на первом месте), затем Ницше и, наконец, Спиноза. В этом кодированном философском ряду выражена та самая преемственность, которая на самом деле отличала названных мыслителей и повлияла на формирование философского мышления самого автора. Взгляды Ницше формировались под влиянием Шопенгауэра. Ницше считал себя его наследником, являясь сам знамением времени для молодых людей, поставив проблему сверхчеловека. Спиноза – это материалистический подход к действительности, который отдает предпочтение человеческому разуму и научному познанию мира. Герой рассказа Сарояна, несмотря на свой юный возраст, по-своему усваивает этику Спинозы. Он начинает трезво относиться к вещам. Интересно отметить, что увлечение философией в юные годы было свойственно и самому Сарояну, поэтому в тексте это – автобиографическая черта. Данный аспект текста интересует нас с точки зрения противостояния в рассказе двух начал, которые и образуют конфликт: антитезу вещи и субъекта. По ходу движения предметного образа «вельветовых штанов», вынесенных в заголовок, мы ставим целью показать, как на основе противостояния вещизму формируется личность подростка.

На первый взгляд может показаться, что философы (Шопенгауэр, Ницше, Спиноза) внесены в текст с определенной долей иронии. Подросток остается подростком, с детскими шалостями, смешками, но в то же время идет формирование характера, вынужденного адаптироваться в современном ему мире. Несомненно, на его поступки и характер повлияла этика Спинозы, его идея о «свободной необходимости». Подростку, вероятно, по-своему была понятна этика поведения человека, который испытывает мучительную форму принуждения со стороны других лиц. Влияние Ницше, по нашему мнению, чувствуется в том, как мальчик воспринял тот факт, что дядя из всех племянников выбрал именно его и подарил свои старые штаны, т.е. герой видит в себе почти что сверхчеловека: «В то же время я понимал, что дядя, передав мне свои штаны, *отличил меня* перед множеством своих племянников, и я *чувствовал себя польщенным* и до известной степени одетым» [Сароян 1979, 254].

Итак, испытывая глубокое разочарование в жизни вследствие неимения модных испанских вельветовых брюк, мальчик обращается к философии:

Герой Сарояна

«... когда мне было четырнадцать лет, когда я читал *Шопенгауэра, Ницше и Спинозу*... когда *я был* чем-то *вроде философа* своего собственного толка ...» [Сароян 1979, 253]. «Понятно, я был очень несчастлив. Я принялся читать *Шопенгауэра* ...» [Сароян 1979, 254]. «... с горя я обратился к *Шопенгауэру* ...» [Сароян 1979, 255]. «Прешел долгий год, суровый и печальный. Год *философии* ...» [Сароян 1979, 256].

Поскольку личность формируется под влиянием жизненных ситуаций и философии, подростка, разочарованного в своем окружении из-за того, что его отвергали как владельца старых штанов, начинает интересовать проблема человека и его положения в обществе:

Герой Сарояна

«... мысли мои ... постоянно обращались *к проблеме человека без штанов* ...» [Сароян 1979, 253].

Шопенгауэр противопоставляет «людей-гениев» практически ориентированным людям « пользы». Тем самым намечается дилемма в концепции элитарного искусства. Люди делятся на два типа – те, которые обладают способностью к эстетическому созерцанию, и те, кто ею не обладает. Подобно Шопенгаузеру, мальчик пытается познать обе стороны явлений:

Герой Сарояна

«... и ... мысли эти чаще были тяжкими и печальными, порой же веселыми и жизнерадостными. *В этом*, я думаю, *отрада философа: познавать как ты, так и другую сторону явлений*» [там же].

В результате размышлений подросток приходит к мысли, что неимение штанов (т.е. неимение какой-либо вещи) – это еще не катастрофа в жизни:

Герой Сарояна

«... что делать, чтобы внушить людям некую простую истину, а именно: *что такое*, в конце концов, *пара штанов?* Ведь *отсутствие таковых* – это еще *не конец света и не крушение цивилизации*» [там же].

Под влиянием Шопенгауэра мальчик делит человечество на два разряда: на людей, носящих «испанские вельветовые брюки», но погрязших в невежестве, для которых вещь – это самоцель в жизни («большинство людей», «обыкновенный человек», «человек», «пре-

несчастное создание», «леди», «джентльмены», «люди», «круглые невежды»), и на тех, кто стоит выше этого. И он, не имея возможности ухаживать за девочками из-за своих старых дядиных штанов, начинает задумываться над проблемой вещизма, пытается противостоять этому явлению: начинает презирать людей первого разряда, а затем и другие живые существа.

Герой Сарояна

«И вполне естественно, что с горя я обратился к Шопенгауэр и *стал презирать женщин, а потом и мужчин, детей, коров, лошадей, диких зверей и даже рыб*. Что есть жизнь? – спрашивал я. Что они все о себе воображают? Неужели оттого, что *на них испанские вельветовые брюки клеш?* А читали ли они Шопенгауэра? Нет ... Они *круглые невежды*. Они *носят шикарные вельветовые штаны, но они погрязли в невежестве*. Им невдомек, что все вокруг – пустой обман, а сами они – жертвы жестокой насмешки. Я горько над ними смеялся» [Сароян 1979, 255]. «Прошел долгий год, суровый и печальный. Год философии и *человеконенавистничества*» [Сароян 1979, 256]. «Я принял читать Шопенгауэра и *презирать людей*, а вслед за людьми – и бога, а после бога – и весь мир, всю вселенную, все это нелепое жизненное устройство» [Сароян 1979, 254].

И все же в герое рассказа пока еще сильна тяга к вещизму, он все еще находится в пленах вещи, вернее одной конкретной вещи – испанских вельветовых брюк клеш, он все еще надеется, что, приобретя их, войдет в круг своих сверстников и сверстниц. Личность его в течение отмеченного «философского» и «человеконенавистнического» года находится еще в стадии становления. Каскад перечислений, сравнений («я ... *стал презирать ... мужчин, детей, коров, лошадей, диких зверей и даже рыб*») свидетельствует о том, что он духовно проходит эти ступеньки, стремясь разрешить проблему самоутверждения и найти свое место в мире, и все это опять-таки через *испанские вельветовые панталоны*:

Герой Сарояна

«Только не вздумайте дарить мне ваши старые штаны... Не хочу я ваших штанов, ни старых, ни новых. *Я хочу, чтобы у меня были штаны мои собственные ...* Пусть у меня ... будут мои собственные штаны, и ничьи другие. *Я живу на земле и хочу иметь свои собственные брюки*» [Сароян 1979, 254].

Так мальчик подходит к мысли о необходимости утвердиться в жизни как личность. Заявляя о своем желании иметь собственные

брюки, он как бы говорит: «Я не рыба. Я хочу стать человеком». На протяжении всего текста идет противопоставление двух сюжетных линий: с одной стороны – мир вещей, у которого есть свои качества, свои моменты, своя атрибутика; с другой – реальные проблемы, которые герой выделяет из своего отношения к миру вещей, из того, что он читал; и постепенно формируется отношение к личности в обществе, постепенно вырисовывается ее место в обществе. Но только *крах с покупкой этих брюк*, вышедших из моды к моменту начала занятий в школе (ведь денег на вельветовые штаны очередного нового фасона у него нет), окончательно отрезвляет героя рассказа и заставляет усилить противостояние вещизму, окончательно формирует его как личность и освобождает от власти вещи. Кстати, отмеченный момент текста имеет и символическое значение социального неравенства: богачи в свой круг бедняка не допуссят. После испанских вельветовых брюк клеш входят в моду более скромные вельветовые штаны, и сарояновский лирический герой должен разрешить для себя дилемму: возможна ли погоня за вещами, за вещизмом. К чему она приведет, оправдана ли она? Стоит ли это делать? Борьба с миром вещей возвысила героя над миром вещей, над бытом. Он становится «философом», т.е. начинает философски относиться к жизни, начинает ее понимать, осознает, что для человека «штаны» не главное, что главное на земле – это проблема человека и его места во вселенной.

Герой Сарояна

«Нет, *не быть бы мне таким философом*, каков я сейчас, если бы не горе, которое я пережил из-за этих *испанских вельветовых штанов*» [Сароян 1979, 256].

С вопросом формирования личности подростка считаем нужным рассмотреть связанное с исходными вельветовыми брюками словосочетание «испанское возрождение»:

«... а потом, через год, в Калифорнии наступило *испанское возрождение*, и в моду вошли испанские вельветовые панталоны. Это были брюки клеш с красной опушкой по низу, часто с пятидюймовым корсажем, иногда с мелкими украшениями вокруг пояса» [Сароян 1979, 255]. «Как видно, *испанскому возрождению* пришел конец» [Сароян 1979, 256]. Л. Натан, комментируя рассказы У. Сарояна, дает данному словосочетанию следующее толкование: «*Spanish renaissance* – здесь, очевидно, мода на все испанское» [Сароян 1979, 444]. Мы позволим себе не полностью согласиться с мнением исследователя. Мода на испанское, разумеется, налицо, но это только одна сторона данного явления. В словосочетании «*испанское возрождение*» различаются

две детали: бытовая деталь («испанское») и духовная деталь («возрождение»). Акцентным здесь является второй компонент (по принципу прямых и обратных отношений в тексте). Мода на *испанское* – это бытовой штрих, а *возрождение* – это культурологический символ. В тексте дается сигнал, а декодировка его дает следующий смысл: *возрождение* – это утверждение новой личности, формирование нового универсального человека, сочетающего в себе любовь к жизни с духовным богатством. У героя начинает складываться новое отношение к окружающему миру. Это как раз и есть новое понимание жизни: преодолев вещизм, *возродиться*, почувствовать себя человеком, освободиться от мира вещей.

Что же касается образа Акакия Акакиевича, отметим, что Г. Макогоненко считает, что возрождение личности Башмачкина было вполне возможно, но оно было оборвано катастрофой – у него украли новую шинель [Макогоненко 1985, 307]. А вот В. Набоков в своей статье «Николай Гоголь» отмечает, что Гоголь любит музы абсурда, музы нелепости [Набоков 2001, 36]. В такое же нелепое положение, по нашему мнению, попадает и герой Сарояна, однако он живет в другом историческом времени, находится в другом возрасте, что дает ему возможность выстоять и выйти победителем в борьбе с вещизмом, освободиться от него, сохранив свое человеческое достоинство. Если шинель у Гоголя становится причиной смерти героя, то неудача с вельветовыми штанами – это лишь жизненный опыт подростка, приобретенный дорогой ценой. Подросток взрослеет, и возрастает его самооценка, признаком которой является в рассказе его самоирония, которой буквально пронизан весь текст рассказа. Автор, несомненно, на стороне своего героя, для которого вещизм явился хорошим жизненным уроком. Тонкая ирония автора, как уже было выше отмечено, похожа еще на одного русского писателя – своей характерной чеховской светлой улыбкой. Взаимоотношения сарояновского и гоголевского героев с вещью представим в нижеприведенной схеме:

Схема

Герой Сарояна

1. подросток
2. вся жизнь впереди
3. тяга личности к вещизму
4. в пленах вещи
5. интерес к проблеме положения человека в обществе (философ собственного толка)

Герой Гоголя

1. пожилой человек
2. жизнь прошла
3. тяга личности к вещизму
4. в пленах вещи
5. в пленах личных проблем

- | | |
|--|------------------------------|
| 6. противостояние личности вещизму | 6. в плену вещизма |
| 7. освобождение личности от влияния вещи и преодоление вещизма | 7. поглощение личности вещью |
| 8. конец рассказа грустно-оптимистичен | 8. конец повести трагичен |

Сароян, в отличие от Гоголя, грустный оптимист, если можно так выразиться. Во всех его произведениях обязательно присутствует художественная перспектива. В этом весь Сароян, его потенциальное перспективное мышление. Как истинно американский писатель XX века (имеется в виду его творчество первой половины столетия), Сароян пишет тексты, которые в принципе не имеют финала, они открыты в будущее.

Литература

- Воспоминания о детстве, [в:] Наука и жизнь, Уильям Сароян, Хрестоматия, [online] <http://nauka.rells.ru/24/0301/24301030.htm> [19.08.2008]*
- Гоголь Н. В., 1959, *Шинель*, [в:] Н. В. Гоголь, *Собр. соч. в 6-ти т. Т. 3. Повести*, Москва, с. 129–156.
- Зверев А., 1979, *Послесловие*, [в:] Вильям Сароян, *Приключения Весли Джексона*, Москва, с. 373–381.
- Макогоненко Г. П., 1985, *Гоголь и Пушкин*, Ленинград.
- Набоков В. В., 2001, *Николай Гоголь*, [в:] В. В. Набоков, *Лекции по русской литературе*, Москва, с. 31–132.
- Наташ Л., 1979, *Комментарий*, [в:] Вильям Сароян, *Приключения Весли Джексона, Рассказы*, Москва, с. 436–464.
- Сароян У., 1979, *Вельветовые штаны, Рассказ*, [в:] Вильям Сароян, *Приключения Весли Джексона, Рассказы*, Москва, с. 252–256.

**TITLE AS DETAIL IN W. SAROYAN'S AND N. GOGOL'S WRITING
(COMPARATIVE ANALYSIS)**

S U M M A R Y

The purpose of this paper is to analyze functional aspects of the title as detail in the works by William Saroyan (*Corduroy Pants*) and Nikolay Gogol (*The Overcoat*) by making use of structural-semantic method. The title as an artistic detail is

a constituent element of dynamic textual microstructure in both short stories. In the essay we are concentrating on the analysis of two ‘portrait details’ (‘corduroy pants’ and ‘overcoat’) ‘moving’ throughout the entire text, thus revealing their thematic implications. By juxtaposing stylistic devices the two writers employ, we demonstrate the originality of Saroyan’s artistic method.

In both works title as a detail (an attribute of clothing) is repeated multiple times and becomes a leitmotif. For the fictional characters in both stories it becomes not only necessity but an object of their dreams. Their entire spiritual aspirations, innermost wishes and desires are subordinated to the sole goal of getting an overcoat in Gogol’s short story and corduroy pants in Saroyan’s. Gogol describes the social milieu sarcastically and in the final analysis the story has a tragic ending. The social aspect of Saroyan’s story is marked by Chekhovian irony and the story on the whole is permeated with optimistic spirit as it is generally characteristic of the entire body of Saroyan’s writing.

Нино Квирикадзе e-mail: ninokvirikadze@yahoo.com

Ираклий Цхведiani e-mail: iraklitskhvediani@yahoo.com

Joanna Nikołajuk

Białystok

**Sen jako przejaw podświadomości
w autobiograficznej powieści A. Biełego
*Kocio Letajew***

Słowa kluczowe: autobiografia, antropozofia, archetypy, symbolizm, sny

We wczesnym stadium rozwoju ludzkości pojawiło się w ludzkim przekonaniu domniemanie o istnieniu ludzi, „którzy dzięki swym talentom posiadali niewiarygodne zdolności nawiązywania kontaktów z siłami natury – uzyskiwali oni informację o odległych w czasie i przestrzeni wydarzeniach, które normalnie powinny być dla nich niedostępne” [Ryzl 1993, 7–8]. Ludzie tacy mogli poznać przeszłość, przewidywać wydarzenia z przeszłości jak również wpływać na otoczenie za pomocą siły swego umysłu. Tego typu umiejętności wchodziły w skład zjawisk okultystycznych, które miały swój początek w starożytnej Chaldei. Pierwotnie zjawiska te miały charakter archaiczny i związane były z magią i starożytnymi wierzeniami, mającymi na celu przewidywanie przeszłości. Tu należy wymienić wróżenie z wnętrzności ludzi i składanych w ofierze zwierząt, wyjaśnianie znaków i niezwykłych wydarzeń, interpretację snów.

Sny od zawsze stanowiły dla ludzi wielką tajemnicę. Od wieków dopatrywano się w nich ważnych znaczeń, objaśniano, interpretowano. Wierzono, że sny mają swoje odniesienie do świata rzeczywistego, że obwieszczają przyszłe zdarzenia, niosą przestroge, zapowiedź nieszczęścia, bądź dobrą nowinę. Pierwsze wzmianki dotyczące snów odnajdujemy już w tekstach starożytnych. Wiadomo, że narody starożytne przypisywały zjawiskom oniryckiem wielkie znaczenie, traktując sny jako wróżbę przeszłości. Wielcy tych czasów, podejmując ważne decyzje, rozpoczynając wyprawę wojenną, korzystali z rad tłumaczy snów. Również w Biblii, w Starym i Nowym Testamencie sen

spełnia istotną funkcję – jest środkiem komunikacji Boga z człowiekiem oraz zwiastunem przyszłości (zwiastuje narodziny Zbawiciela) niekiedy ostrzeżeniem przed głodem (sen o 7 latach „chudych” i 7 „tłustych”).

Faktem jest jednak, że zainteresowanie snem jako zjawiskiem przewidującym przyszłość stopniowo zanikało. Poczytając od wieków średnich, w których rozpoczęła się nagonka na magów, wróży i jasnowidzów, oskarżanych o czary i związek z szatanem, powoli dobiera kresu wielka epoka magii, a w zakresie wyjaśniania do głosu zaczyna dochodzić nauka. Mniej więcej od XVIII wieku snami zainteresowała się parapsychologia. Określone one zostały jako zjawiska paranormalne, umożliwiające uzyskanie informacji o realnym, istniejącym świecie w sposób pozazmysłowy.

Na przełomie XIX–XX wieku ponownie pojawiło się wielkie zainteresowanie zjawiskami ponadracjonalnymi. W początkach XX wieku rozwój techniki, przemysłu oraz urbanizacji przyniósł kryzys religijny oraz spadek poczucia wartości człowieka. Wyjaśnianie zjawisk współczesnego świata było coraz trudniejsze. Dotychczasowe teorie filozoficzne upadły bądź straciły na znaczeniu, ponieważ stały się nieaktualne w stosunku do zagrożeń i problemów nowej epoki. Na kulturę europejską zaczął silnie oddziaływać mistycyzm myśli wschodniej, stając się natchnieniem dla wielu teorii idealistycznych przełomu XIX i XX wieku. Mówiono o wyjątkowej roli Rosjan i rosyjskiej duchowości w procesie transformacji świata. Rosja miała być centrum metafizycznych wydarzeń, mesjaszem narodów. Teza o kosmicznej misji Rosji i Słowiańszczyzny przerodziła się w postać utajonego ezoteryzmu rosyjskiego, który sprzyja rozpowszechnianiu się zjawiska okultyzmu [Zob.: Rzeczycka 2010, 24].

Powstały nowe nauki (teozofia, antropozofia), których celem staje się zrozumienie oraz wyjaśnienie rzeczy będących poza ludzkim poznaniem i doświadczeniem. Coraz częściej zwracano się w nich w stronę ducha i wartości religijnych. Starano się zrozumieć świat, szukano prawdy i sensu życia. Rozprzestrzeniła się również działalność licznych stowarzyszeń zgłębiających tajniki okultyzmu, spirytyzmu, kabały, magii i astrologii.

Okultyzm rosyjski okazał się zjawiskiem dynamicznym. Rosyjskie frakcje ezoteryczne skupiały wokół siebie grono zainteresowanych pisarzy tej epoki. Należały do nich cieszące się dużą popularnością loże masońskie, różnego rodzaju bractwa rycerzy – filaretów, iluminatów, templariuszy czy też zakon Róży i Krzyża. Organizacje tego rodzaju stały się obecne w kulturze Srebrnego Wieku oraz na stałe weszły do kultury masowej. Zaczęły powstawać również organizacje o charakterze nowoczesnym. W tym czasie swoją działalność rozpoczyna okultystka, medium spirytystyczne, pisarka rosyjska oraz założycielka Towarzystwa Teozoficznego (TT) Jelena Pietrow-

na Bławatska (1831–1891) [Zob.: Rzeczycka 2010, 34]. Uważana ona była za najbardziej „wtajemniczoną” i uzyskała ogromną popularność. Demonstrowała ona zdolności parapsychiczne takie jak: lewitacja, materializacja przedmiotów, jasnowidzenie, jasnosłyszenie i telepatia. Podstawną doktryną towarzystwa, które stworzyła, było poszukiwanie wewnętrznej prawdy we wszystkich religiach i jednocześnie ich ezoterycznych form i rytuałów.

Po śmierci J. Bławatskiej z nurtem teozoficznym związał się Rudolf Steiner – niemiecki naukowiec, filozof i autor wielu publikacji [Zob.: Biernat 2006, 52]. Jego koncepcja znacząco różniła się od koncepcji jego poprzedniczki. Przejawiła się ona w wielu dziedzinach nauki i sztuki: w rolnictwie, ekologii, medycynie, sztuce, architekturze, rzeźbie, malarstwie, pedagogice, eurytmii oraz literaturze pięknej. W założeniach swojej doktryny postulował on metodę transformacji świadomości, dostępną dla każdego człowieka.

Zadaniem antropozofii było dążenie do pełnego i wszechstronnego poznania człowieka. Człowiek bowiem jest mikrokosmosem, „małym światem” i w człowieku można odnaleźć wszelkie tajemnice wielkiego świata – makrokosmosu. Antropozofia, a więc „mądrość o człowieku”, miała przekazywać informacje o nim. Rozumiana była także jako nauka o duchu. Steiner jako pierwszy zaproponował ideę antropozofii rozumianej jako pełna (całościowa) postać antropologii, uwzględniająca fizyczne i duchowe wymiary jego życia [Zob.: Biernat 2006, 52].

Wkrótce, bo już w latach 20 XX wieku również w Rosji założone zostało niezależne koło teozoficzne w Moskwie. Jego założycielką była Kleopatra Christofora, zagorzała zwolenniczka R. Steinera. Do stałych bywalców należeli również A. Bieły i jego matka – Aleksandra Bugajewa.

Jak wiadomo, sferą metafizyki i mistyki interesował się symbolizm, którego celem było wyrażenie tego, co niewyrażalne [Głowiński 2010, 546]. Symbol niósł w tekstach pisanych przedstawicieli tego kierunku drugie, ukryte znaczenie, utwór osiągał tym samym drugie dno znaczeniowe i stawał się tekstem wielowarstwowy, docierającym w rejony niedostępne racjonalnemu poznaniu. Symbol stał się swoistym kodem umożliwiającym zrozumienie i właściwy odbiór literatury rosyjskiej Srebrnego Wieku.

Prekursorem ezoteryzmu w literaturze rosyjskiej był przedstawiciel symbolistów „młodszych” Andriej Biełyj (1880–1934) autor zbiorów poezji: *Złoto w lazurze* (1904), *Popiół* (1909), *Urna* (1909), cyklu symfonii: *Północna* (1901), *Dramatyczna* (1902), *Powrót* (1905), *Kubek zamieci* (1908) i wielu powieści: w tym autobiograficznego cyklu pod tytułem *Moje życie*, w skład którego wchodzą powieści: *Kocio Letajew* (1918), *Ochrzczony Chińczyk* (1921) oraz *Zapiski dziwaka* (1922).

Motywem przewodnim twórczości Andrieja Biełego stał się mistyczym jako nadrzędny element poznania rzeczywistości. Świat realny był tylko maską, a każdy przedmiot realnie istniejący znakiem umownym, symbolem. Istotne dla niego było poznanie intuicyjne, przenikanie do świata duchowego, do świata idei.

W autobiograficznej powieści *Kocio Letajew* A. Biełego w widoczny sposób przejawia się światopogląd oraz filozoficzne zainteresowania artysty. To utwór wielowarstwowy i symboliczny. Cechy symbolizmu przejawiały się na wszystkich poziomach organizacji tekstu: w jego budowie, w sposobie zapisu, języku, tematyce i głównym zamyśle. Zapisy zjawisk mistycznych osiągnęły w powieści charakter wizjonerski, wręcz proroczy, stąd też forma ich przedstawienia musiała być daleka od ściśle przyjętych konwencji i uzyskiwała formę skomplikowanych ujęć metaforycznych i obrazowości symbolicznej [Głowiński 2010, 314].

„Символизм А. Белого есть художественная форма, до такой меры напряженная и насыщенная, что «возможный максимум переживания» почти всегда не совпадает с тем, что он сам называет «связью образов». Отсюда и проистекает вся неизменная хаотичность образов А. Белого, их некоординированность, разорванность, причудливость их расположения по планам и магическая навязчивость их. Символизм А. Белого всегда граничит с тем единствено-своеобразным стилем, которым отмечен пророческий пафос «Апокалипсиса» ... символизм А. Белого почти сознательно пренебрегает последним, как бы чувствуя, что это чувство соответствия всех вещей неизбежно ограничит молниеносную ослепительность, потустороннюю ритмичность его разорванных, но всегда подвижных образов, особенно же сотрет с них тот специфический налёт, который оставляет на каждом из них движущий их пафос ясновидения” [Эллис 1998, 185].

Szczególne nowatorstwo daje o sobie znać w koncepcji autora – bohatera. W utworze brak identyczności imienia i nazwiska autora i bohatera, którego A. Biły nazywa Kociem Letajewem. Aby doszukiwać się takiej tożsamości między nimi, czytelnik musi dysponować minimalnym zakresem wiedzy o autorze i odnajduje ją w pozatekstowej biografii autora oraz zainteresowaniach twórcy [Czermińska 1987, 12]. Dowiadujemy się o niej w sposób ukryty. Świadczą o tym tytuły, podtytuły, zachowanie „Ja” narratora. W tekście pojawiają się nawiązania do autentycznych wydarzeń z życia autora, zwłaszcza tych, dotyczących wczesnego okresu dzieciństwa.

Jednocześnie w powieści pojawiają się elementy fikcjonalne. Biły pozoruje prawdziwość świata przedstawionego. Poddaje go symbolizacji. Swoją biografię zaś mistyfikuje oraz mitologizuje własny los.

Materiał autobiograficzny posłużył Biełemu również w sferze głębszych

dociekań artystycznych. Autor *Kocia Letajewa* wykorzystuje teorię symbolu oraz podstawy antropozofii do analizy snów. Temat snu realizowany jest na przestrzeni całego utworu. Są to sny – wspomnienia samego autora – Borysa Nikołajewicza Bugajewa. Sen nie jest zjawiskiem zależnym od konwencji fabularnych – to autonomiczny układ zdarzeń rządzących się własnymi prawami [Zob.: A. Okopień-Sławinska 1973, 8].

Sny są nie zrozumiałe, dalekie od realnego przedstawienia rzeczywistości, w których granica między jawą a wizją senną często ulega zatarciu. Stąd też zastosowanie odmiennych technik literackich, niż te, które odpowiadają za relacjonowanie wydarzeń rozgrywających się na jowie. Zacierają się granice między tym co realne i wyobrażone, kwestionowane są zasady racjonalności i logiki. Sny w powieści nie przyjmują postaci śnionej historii – Biełyj rezygnuje z tej tradycyjnej formy prezentacji zjawisk oniryckich. W snach – wspomnieniach Kocia Letajewa widzimy mozaikę obrazów, które realizują się w innym wymiarze rzeczywistości. Cechą charakterystyczną autobiograficznej prozy Biełego jest umiejętność przedstawienia w codziennej, domowej scenerii, kosmosu oraz innych przestrzeni i czasów. W powieści sny Kocia realizują się w pokojach i korytarzach rodzinnego domu.

„Исчезновение объектов (стен, людей, действительности) приводит к исчезновению бытового пространства. Следовательно, перед нами радикальная модель пространства-времени, которая полагает, что при исчезновении объектов исчезает и пространство, и время. Мы видим, как разрушается, исчезает бытовое пространство и одновременно строится, уплотняется бытийное пространство, в котором пребывает ребёнок” [Юнина 2009, 27–28].

Sny Kocia odsyłają do przeszłych wydarzeń – do odległych epok i miejsc. Sposób prezentacji śnionych wizji traci swój epicki charakter – znika kontekst sytuacyjny, przyczynowo-skutkowy oraz czasowy. Czas w powieści nie istnieje. Jest on kulisty. To co teraźniejsze i przyszłe jest tylko mgnieniem. To co przeszłe, przyszłe i teraźniejsze jest tak samo realne i równoprawne. Aby wyrazić realność, autor zamienia ją w sen – iluzję. Bohater bez żadnych ograniczeń przemierza odległe przestworza – przenosi się w czasie i przestrzeni.

„Важно отметить, что внутри самого Котика есть некая Вселенная – микровселенная, которую формируют его представления об окружающих предметах, отпечатки субъективных ощущений реального мира. И эта микровселенная, и Вселенная, раскрывающиеся через множество пространственных пластов, соприкасаются, взаимопроникая и предопределяя друг друга” [Миронова, 2010, 17].

Sny w powieści można podzielić ze względu na opisywaną w utworze przestrzeń, w której mają miejsce śnione wydarzenia. Podążając za Katarzyną Pawłowską, badaczką twórczości A. Biełego, możemy wyróżnić miejsca, w których autobiograficzny bohater przebywał do momentu narodzin oraz realną przestrzeń małego Kocia, którą wspomina dorosły już, trzydziestopięcioletni autor.

Sam Bieły zawsze podkreślał, iż ma bardzo dobrą pamięć – pamięta wydarzenia ze swojego wczesnego dzieciństwa, z okresu, kiedy był trzyletnim dzieckiem. Okresem, w którym uzyskał taką świadomość był rok 1915.

Powieść jest bogata intertekstualnie. „...kiedy wspominasz, bez końca wspominasz, dowszczysz się wreszcie do tego, co było, zanim przyszedłeś na świat...” – czytamy w motcie z przedmowy powieści [Bieły 1976, 5]. Ten cytat zaczerpnięty z *Wojny i pokoju* Lwa Tolstoja w sposób wymowny wskazuje, że człowiek sięga pamięcią znacznie dalej niż do momentu swoich urodzin. Podobne podejście do tematu widzimy u A. Biełego:

„Pamięć o pamięci – jest taka; jest rytmem: jest muzyką sfery, krainy – gdzie byłem przed przyjściem na świat! Wspomnieniami obrosłem; wspomnienie – to muzyka sfery; a sferą jest wszechświat. Wrażenia – to wspomnienia mojej mimiki w kraju życia rytmów, gdzie byłem przed przyjściem na świat” [Bieły 1976, 99–100].

Mały Kocio wspomina pierwsze obrazy rodzącej się świadomości, które nie mogą być rezultatem osobistego przeżycia lub doświadczenia. Cofa się on w swojej pamięci nawet do czasu sprzed swoich narodzin, „by przejść przez przed cielesne swe życie i opisać przed świadome swe istnienie” [Szymak-Reiferowa 1977, 275].

„W tamtym odległym czasie nie było »ja«... – Było mizerne ciało; świadomość, obejmując je, przeżywała siebie samą w nieprzeniknionym nieogarnieniu: ale mimo to ciało – przenikane świadomością – pęczniało wzrostem niczym gąbka wodą; świadomość była poza ciałem; w miejscu ciała zaś było wrażenie ogromnej wyrwy: świadomości w naszym znaczeniu, gdzie jeszcze myśli nie było, gdzie się zaledwie jawiły...” [Biły 1976, 12].

Obrazy wydobywane z dna pamięci są przejawem „nieświadomości zbiorowej” [Jacobi 1996, 51–52] (Jung). Świadomość małego dziecka staje się powszechną, ogólną świadomością dziejów ludzkości.

„Powieść *Kocio Letajew* opisuje wielki trud samopoznania, opisuje proces budzenia się samoświadomości, świadomości gatunkowej, samoświadomości w relacji »ja« – »nie-ja«, w poczuciu jedności z kosmosem; kosmogenezie odpowiada ‘kosmogonia’ tworzenia się »ja«. Bieły starał się udowodnić, że istnieje

możliwość dojścia do stanu pierwotnej mitologii, do rzeczywistości substancialnej, z której wszystko wypływa, z której powstają poszczególne byty” [Mantajewska 1999, 66–67].

Ukazuje chaos wszechświata, narodziny życia, byty pradawne, przenikanie do światów misternych, kultów chtonycznych. W migach świadomości rodzą się wspomnienia, w których mały bohater przeżywa to, o czym pisali filozofowie greccy zanim zapoznał się z ich poglądami, a które należy jedynie odnaleźć w sobie i przypomnieć. Kroczy po labiryntach czarnych pokoi za Minotaurem, utożsamiając się z Tezeuszem. Niczym osobiste doświadczenie przeżywa atak węży na kołyskę małego Herkulesa oraz inne stany, które określone zostały w powieści jako „pozacielesne”, „pradawne” i „swoiste”.

Taka umiejętności wydobywania obrazów z przeszłości, które nie zdołały zachować się w ludzkiej pamięci, jest przejawem zjawiska, którym jest jasnowidzenie.

„Lubiłem swe sny opowiadać: wyjaśniać mgnienia świadomości; i pierwsze mgnienia wspominałem w tym czasie; lubilem pograżać się w ciemne, groźne ich łono; nauczyłem się pływać w zapomnianym żywiole; wycinać z głębin ciemnodenne zjawiska: i badać je; w owym czasie” [Bieły 1976, 37].

Świat zewnętrzny nie posiada konkretnych zarysowań, ciągle się zmienia. Doświadczenia, o których wspomina Kocio, to szereg skojarzeń i podświadomych emocji. Początkowo bohater zauważa jedynie wrażenia, odczucia, zapachy, bez kształtu, konturu i obrazu. Kolejno jednak przechodzi przez poszczególne miejsca, czasy, epoki historyczne.

„Котик Летаев возвращается мыслями во время древних мифов. Герой выстраивает собственные представления о мире, основываясь на мифологическом восприятии. Благодаря мифологии у ребенка формируются представления о круге и прямой, которые впоследствии становятся элементами картины мира А. Белого” [Миронова 2010, 19].

Wśród śnionych obrazów pojawiają się fakty z czasów prehistorii, mitów dotyczących momentu stworzenia świata, które w powieści uzyskują znaczenie symboliczne.

„Myślenie symboliczne nie jest właściwością jedynie dziecka, poety, czy psychopaty; jest ono konsubstancialne z ludzkim bytem – wyprzedza moę i rozum dyskursywny. Symbol odsłania pewne strony rzeczywistości –

które opierają się wszelkim innym środkom poznania. Obrazy, symbole, mity nie są nieodpowiedzialnymi wybrykami psychiki; odpowiadają one pewnej potrzebie i spełniają pewną funkcję: obnażają najskrytsze modalności bytu...symbole, mity i obrzędy podlegające upowszechnieniu bądź spontanicznie odkrywane ujawniające zawsze ostateczną sytuację człowieka, a nie tylko sytuację historyczną: sytuacje ostateczną, to znaczy sytuację, jaką człowiek odkrywa, uświadadamiając sobie swoje miejsce we wszechświecie” [Czerwieński, 1974, 39–40].

To nawiązanie do teorii C. G. Junga, który również zajmował się zjawiskiem snu, którego myśl obok myśli innych wybitnych filozofów w tym Hegla, Kanta, Sołowjowa, Shopenhauera, Nietzscha studiował A. Bieli. Przeniósł on tę teorię na „...grunt wyobrażeń zbiorowych, poszukując w dziełach sztuki archetypowych wyobrażeń wykraczających poza nieświadomość jednostkową” [Jung 1996, 66]. Dla Junga owe archetypy (ukryte wyobrażenie zakorzenione w kolektywnej nieświadomości i rządzące ludzką psyche) stanowią „najgłębszy pokład psychiki ludzkiej, która dochodzi do głosu w snach i fantazjach” [Prokopiuk, 1976, 67]. To one odsyłają do uniwersalnych doświadczeń ludzkich, takich jak dzieciństwo, macierzyństwo, narodziny czy śmierć [Zob.: Czerwieński 1974, 40]. Są one obecne we wszystkich wierzeniach oraz mitologiach i jednocześnie są łącznikiem ludzkiej nieświadomości, bez względu na to, z jakich kultur człowiek pochodzi, i gdzie kształtowała się jego świadomość.

„Архетипы будучи выраженными в мифе в символической форме, отражают ступени, т.н «индивидуальность» выделения сознания человека из коллективного бессознательного и изменение соотношения сознательного и бессознательного в человеческой психике до их окончательной гармонизации” [Сариксян 2003, 14].

Świadomość Kocia jest niczym sen pełen zatartych i niezrozumiałych obrazów. Obrazy te mają znaczenie symboliczne, są dziedzictwem kultury i funkcjonują w powszechniej świadomości jako prawdy uniwersalne. W utworze zaś pełnią funkcję środków artystycznych, które tłumaczą rzeczywistość pełną znaków, zapowiedzi i niezrozumiałych sygnałów. Dlatego też w tekście odnajdujemy częste nawiązania do mitów, legend, historii, Biblii. W snach swoich bohater sięga pamięcią do dalekiej przeszłości, „w pradawną erę życia” [Bielej 1976, 26], do okresu prahistorii i mitów, do starożytnego Egiptu i w czasy Chrystusa. Pojawiają się określenia i porównania: ojciec – „Hefajstos; w swym gabinecie, włożywszy na nos okulary, kuje ognie – srebrolejne błyskawice ze stali” [Bielej 1976, 55], Zeus – rektor Uniwersytetu czy ciocia Docia – co „jest jak gdyby wiecznością” [Bielej 1976, 59], „melodyjnym szeregiem dźwięków” [Bielej 1976, 60].

„Миф для А. Белого был не стилизацией, не сказкой и не источником сюжетов для творчества. В мифе А. Белый интуитивно искал волшебного, магического средства безумия, собрать наконец воедино раздробленную вселенную, а в месте с ней – и себя, обрести психологическую целостность и покой” [Саркисян 2003, 14].

W powieści Biełego sny służą odkryciu zainteresowań filozoficznych i duchowych pisarza. Autobiograficzna powieść *Kocio Letajew* napisana została w wieku, gdy jej autor kończy 35 rok swojego życia, tzn. w momencie duchowej przygody Biełego z antropozofią – nauką R. Steinera. Twórczość Biełego nie mogła się już realizować tylko w symbolizmie, poszukiwał on innych dróg wyrażenia. Biły czytał neoplatoników, dzieła Jakuba Boehme, Swedeburga. W końcu antropozofia pomogła mu osiągnąć równowagę wewnętrzną oraz doprowadziła do poznania nadzmysłowego. Chęć poznania przedcielesnego istnienia była niczym innym jak poszukiwaniem swojego poprzedniego wcielenia – reinkarnacją, próbą odnalezienia świata duchowego oraz relacji między elementem精神的 a człowiekiem [Zob.: Steiner 2002, 84]. Przeżycia duchowe są bowiem mniej bądź bardziej niewyraźnymi obrazami wspomnieniowymi, ukazującymi się w snach. Autor sam analizuje oraz interpretuje sny Kocia, okazuje swą niezależność wobec śnionych wydarzeń oraz wyjaśnia to, co niezrozumiałe, bezkształtne i rozmyte. Sen jako konwencja literacka zostaje przekształcony w „fikcyjną konstrukcję literacką, uformowaną całkowicie w poetyckiej materii i poddaną prawom sztuki piarskiej” [Okopień-Sławinska 1973, 11].

Sen, będąc więc indywidualnym przeżyciem psychicznym, wyobrażeniem, zostaje przedstawiony w postaci słownej. Przykładem może być symbolizacja bogatego metaforecznie opisu krajobrazu alpejskiego w Dornach, gdzie przebywał Biły, studując myśl filozoficzną R. Steinera.

„Stoję tu w górach: i potoki wciąż te same – na ich brzegach przycupnięte stare, drewniane, rzeźbione domy wsi podgórkowej z dzwonniczką kościołową; »zbyrczą« dźwięczne dzwoneczki krów nieustannie, wesoło – w szaroczarnym, obświstanym, wiatrem oblizanym świecie, gdzie sosny rzucają się szturmem na przeszyste lodowce, by się rozbić o ścianę, oto podskoczyła ostatnia sosenka; i – zwiśla; oto wichry pędzące w gałęziach rozpadają się w świsty wśród skał rynku czarnego; o tam – fogot gardłowy... pomiędzy skałami... oglębia wąwoz wśród czystych, wyraźnych krawędzi szarych kolosów; nagle się zamajaczy: dźwięk stamtąd dobiegły srebrzystych harfiarzy, lutnistów; tam – iskrzy się śnieg diamentowo; tam, stamtąd – popatrzy ten (kto – nie wiesz); tym spojrzeniem (jakim – nie wiesz); popatrzy przebiwszy powłoki przyrody; i – w duszy echem się odbijając; z dawien dawna znajomym, najtajniejszym, nigdy nie zapomnianym....” [Biły 1976, 7].

Są w powieści również sny opowiadane przez autora po latach. Autor uzyskuje niezależność wobec śnionych wydarzeń oraz poszukuje sposobów ich rozjaśniania. Jest niejako ich interpretatorem.

W nich też przejawia się poetycka wrażliwość i spostrzegawczość małego bohatera – narratora. Wspomnienia baśni czytanych na dobranoc, których wtedy nie rozumiał, tworzyły odrębny świat dziecięcych marzeń i wyobrażeń.

„Koronkowe dni – na noce: powielają się na noce; cienie zwiąły się z kątów; cienie zwisły z sufitów; i zjawiając się z powietrza – czarnorogie kobiety sunęły powietrzem... siedzimy nad lampą, a lampa to łabędź; i promyki się ciągały – w śnieżnobiałe błyskanie rozłożonych słonecznych skrzydeł, przecinając się w rzęsach; jeśli utknął czasami we włoskach – łaskoczą mi uszko; na wpół drzemiąc przymilam się do tych promyków, głowę mam na kolanach; przymilam się do nich; wszystko teraz odpływa – w morze ciemne, cieniste; oparcie fotela to skała; o to zbliża się, rośnie – cudownie!” [Bieli 1976, 92].

Wspominane obrazy to również nierzadko koszmary, przejawiające się w snach i będące przejawem podświadomych dziecięcych obaw i lęków. Nieznane hałasy, łoskoty, kształty padającego cienia na ścianę czy też głośne kroki na schodach, wywołują w dziecku szereg nieprzyjemnych emocji. Wyjaśnione zaś po latach, okazują się być cieniem ulubionej zabawki czy krokami doktora w podbitych kaloszach. Wrażenia, związane z życiem cielesnym rozbudowują świadomość chłopca poprzez obserwację otaczającego go świata.

„Niewyraźnie stoją przede mną cztery postacie: babka, łysa i groźna; lecz to człowiek, z dawien dawna mnie znany i stary; Dorionow – ten grubas; on że byk; trzeci obraz – ptak jakiś drapieżny: starucha; czwarty – Lew: lew prawdziwy; już fatalna decyzja podjęta; muszę żyć w czarnej przestrzeni; muszę patrzeć się w to – w to właśnie, ale w co – nie wiem, nie wiem I to zbliża się do mnie, powstaje: i otacza mnie labiryntem – jestem ja; i nic więcej” [Bieli 1976, 41–42].

W powieści, w snach bohatera często pojawia się obraz lwa.

„Lew: to nie pies i nie kot, i nie kaczka; ja to mgliście pamiętam; lwa ja gdzieś już widziałem; widziałem – ten pysk jego żółty, ogromny. Znałem go przecież od dawna; czekałem na niego... To zdarzenie – spotkanie – wyraźnie wyprzedza spotkanie z bliskimi twarzami: mamy, taty i niani... Wśród obrazów снов moich jeszcze brak tych postaci; są zapachy ich, głosy, dotknięcia; jest ruch z nimi w przestrzeni...” [Bieli 1976, 35].

Symbolikę tego snu próbuje wyjaśnić K. Pawłowska, przedstawiając kilka możliwych tez, dotyczących artystycznych zamierzeń autora.

„...появление образа Льва в самом раннем сновидении Котика можно, во-первых, считать авторским приглашением... разгадать, какие символические смыслы скрываются под этой, не раз упомянутой в тексте романа, „жёлтой мордой”. Во-вторых, полагаем, что Белый действительно мог иметь в памяти образ Льва и только интуитивно предчувствовал некие знаки и смыслы, заложенные глубоко в его детском подсознании и очень сильно влияющие на формирование сознания подрастающего человека” [Pawlowska 2001, 101].

Symboliczny charakter snów potęguje „idealnie wyrażająca symbol” muzyka. Wiadomo, iż Biły miał styczność z tą dziedziną sztuki od zawsze. Wpływ matki – pianistki zrodził w nim niezwykłą wrażliwość na dźwięki. Oprócz tego studiował on myśl filozoficzną Schopenhauera i w ślad za nim uważały muzykę za „wyrazicielkę świętej istoty rzeczy, pozwalającą zrozumieć sens ludzkiego istnienia, a zwłaszcza świat intymnych przeżyć człowieka, eksplikowany na różnych poziomach funkcjonowania osobowości” [Malej 2008, 86].

W utworze muzyka staje się pierwszym językiem małego chłopca, jest obecna w świecie, którego jeszcze nie rozumie:

„...ciocia Docia jest dla mnie; refrakcją dźwiękową; ciocia Docia jest mi melodyjnym szeregiem dźwięków; wszystkie inne dźwięki są dla mnie grzmotami, a zwłaszcza dźwięk taty: grzmotodźwięk – tatodźwięk. Ciocia Docia to gama minorowa, albo rząd sterczących pokrowców; i fotel w pokrowcu – nazywam Jegorownią; każdy fotel to dla mnie Jegorownia; rząd »Jegorowien« – to Wieczność... Jest on rzędem powtórzeń e-mol; ciocia Docia to także e-mol: powtórzenie wciąż tego samego. Ciocia Docia jest niby gama, niby tykanie, niby spadanie kropelek w umywalce, niby za oknami szereg żołnierzy bez oficera i sztandaru; ja to nazwał Hegel złą nieskończonością” [Biły 1976, 60–61].

Dodatkowo w powieści wyraźnie widoczna jest synteza sztuk plastycznych, muzyki i słowa, która znacznie wyraźniej dała o sobie znać we wcześniejszej poetyckiej twórczości pisarza. Innowacyjny jest zapis graficzny tekstu. Rewolucji dokonuje Biły także w zakresie słowa. Przestaje być ono jedynie nośnikiem sensów:

„Слово перестаёт для него быть единственным носителем языковых значений (для символиста всё, что сверх слова, – сверх языка, за пределами слова – музыка). Это приводит к тому, что область значений безмерно усложняется. С одной стороны, семантика выходит за пределы отдельного слова – она размывается по всему тексту. Текст делается большим словом, в котором отдельные слова – лишь элементы, сложно взаимодействующие

в интегрированно семантическом единстве текста: стиха, строфы, стихотворения. С другой – слово распадается на элементы, и лексические значения передаются единицам низших уровней: морфемам и фонемам” [Лотман 1988, 439–440].

Pojawiają się senne retrospekcje o niani, rodzicach i ich wpływie na kształtowanie się charakteru młodego człowieka. Wyjaśnione zostaje poczucie winy chłopca, starającego się sprostać wymaganiom rodziców, z których każde inaczej widzi idealnego syna. „Miłość do ojca natychmiast rodzi poczucie winy wobec matki i na odwrót” [Szymak-Reiferowa 1976, 294] – pisze J. Szymak-Reiferowa, wskazując na rozdarcie emocjonalne i uczuciowe małego dziecka.

Snem jako przekazem ukrytych treści posługiwali się wielcy pisarze rosyjscy. Sen był świadectwem funkcjonowania psychiki ludzkiej (sny Raskolnikowi po dokonaniu zbrodni – *Zbrodnia i kara* F. Dostojewskiego), zapowiedzą przyszłych wydarzeń – zwiastunem życia i śmierci (*Anna Karenina* – L. Tołstoja), bądź też wskazówką na rozwiązanie nadchodzących problemów społecznych bądź też politycznych (*Co robić?* – Czernyszewskiego). Bieły nawiązuje do poprzedników, ale na tym nie poprzestaje.

Autobiograficzna powieść A. Bielego jest utworem nowatorskim w wielu detalach. Szczególnie interesująca wydaje się być koncepcja snów – wspomnień małego bohatera Kocia Letajewa. Sny są istotnym zjawiskiem dla przedstawienia warstwy filozoficznej w utworze. Pisana w duchu antropozofii powieść A. Bielego nawiązuje do niematerialnego świata duchowego. Sen staje się także środkiem formotwórczym dla świadomości małego człowieka, gdyż zgodnie z nauką Steinera, dzieci odczuwają silniejszy związek z kosmosem niż dorosły. Sny stają się świadectwem funkcjonowania ludzkiej pamięci, oraz stanowią materiał do badań, prowadzonych na ludzkiej podświadomości.

Sen w poetyce Biegego jest także elementem wskazującym na związek człowieka z przeszłością, jego usytuowanie w dziejach ludzkości. Autor nawiązuje do przepamięci i tym samym umożliwia wgląd w pradawne czasy, powrót do dawnych tradycji i odnalezienie zamierzchłych korzeni. Wskazuje na uniwersalne i ponadczasowe wartości, które funkcjonują we wszystkich wierzeniach i mitologiach. Skojarzenia małego Kocia, będące przykładem świadomości jednostkowej, stają się doświadczeniem kolektywnym, aktualnym i ponadczasowym dla ludzi wszystkich pokoleń, ras i religii. Wizualizacja archetypów dokonana w snach i fantazjach, w powieści staje się odwzorowaniem najgłębszego nieuświadomionego zbiorowego pokładu psychiki ludzkiej. Sen w powieści jest również źródłem wiedzy o sobie samym.

Literatura

- Bieły A., 1976, *Kocio Letajew*, przeł. Maria Leśniewska, Warszawa.
- Biernat E., 2006, *Symboliści rosyjscy i Rudolf Steinem*, [w:] *Światłość i ciemność. Motywы ezoteryczne w kulturze rosyjskiej początku XX wieku*, tom II, red. E. Biernat, M. Rzeczyckiej, Gdańsk, s. 36–45.
- Czermińska M., 1987 *Autobiografia i powieść czyli pisarz i jego postacie*, Gdańsk.
- Czerwieński M., 1974, *Sacrum, mit, historia: wybór esejów*, w: M. Eliade, *Psychologia religii*, Warszawa.
- Głowiński M., 1996, *Słownik terminów literackich*, red. J. Ślawińskiego, Wrocław.
- Jacobi J., 1996, *Psychologia C. G. Junga*, Warszawa.
- Jung C. G., 1996, *O istocie psychiczności*, Warszawa.
- Malej I., 2008, *Iluminatorzy dusz: Andriej Bieły i Michail Wrubel*, [w:] *Dialog sztuk w kulturze Słowian wschodnich*, pod red. Jerzy Kapuściaka, tom II, Kraków, s. 86–96.
- Mantajewska W., 1999, *Literacki mit kosmogoniczny według Andrzeja Biegego. Kilka słów o powieści Kocio Letajew*, [w:] *Od symbolizmu do postmodernizmu. Szkice o literaturze rosyjskiej*, red. P. Fast, B. Stempczyńska, Katowice, s. 65–80.
- Okopień-Ślawińska A., 1973, *Sny i poetyka. Teksty*, nr 2, Warszawa, s. 7–23.
- Pawlowska K., 2001, *A. Bieły – autointerpretator*, Toruń.
- Prokopiuk J., 1976, *O stosunku psychologii analitycznej do dzieła poetyckiego, w: Archetypy i symbole*, Warszawa.
- Rzeczycka M., 2010, *Wtajemniczenia. Ezoteryczna proza rosyjska końca XIX – początku XX wieku*, Gdańsk.
- Ryzl M., 1993, *Parapsychologia. Fakty i opinie*, Wrocław.
- Steiner R., 2002, *Jedna z dróg ku samopoznaniu. Próg świata duchowego*, Warszawa.
- Szymak-Reiferowa J., 1977, *Posłowie*, [w:] A. Bieły, *Kocio Letajew*, Warszawa.
- Лотман Ю. М., 1988, *Андрей Белый. Проблемы творчества: Статьи, Воспоминания, Публикации*, Москва.
- Миронова Е. А., 2010, *Модель мира в автобиографической прозе А. Белого: культурологическая интерпретация*, Москва.
- Саркисян М. В., 2003, *Архетипические основания творчества А. Белого*, Москва.
- Эллис, 1998, *Русские символисты. Константин Бальмонт, Валерий Брюсов, Андрей Белый*, Томск.
- Юнина Т. В., 2009, *Поэтика хронотопа автобиографической прозы А. Белого*, Волгоград.

DREAM AS MANIFESTATION OF SUBCONSCIOUSNESS
IN A. BIELY'S AUTOBIOGRAPHICAL NOVEL *KOCIO LETAJEW*

S U M M A R Y

In autobiographical novel *Kocio Letajew* by A. Biely the phenomenon of dream plays an important role. The author of the article “Dream as a manifestation of subconsciousness in A. Biely’s autobiographical novel *Kocio Letajew*” attempts to present experimental intentions of the writer. The phenomenon of dream in Biely’s poetics becomes an element indicating the relationship of a human with the past, as well as his location is the history of mankind. The author refers to primemory and thus provides insight into ancient times, a return to old traditions, and finding distant roots. Moreover, he points universal and timeless values existing in all the beliefs and mythologies. Small Kocio’s associations, being the example of individual consciousness, become collective experience, current and timeless for the people of all generations, races, and religions. Visualization of archetypes made in dreams and fantasies, in the novel becomes a representation of the deepest, nonrealised, collective human psyche. Dream in the novel is also a source of knowledge about oneself.

Joanna Nikołajuk e-mail: joanna.nikolajuk@wp.pl

Iwona Ostaszewska

Białystok

**Elementy humanizmu ekologicznego
w prozie „wiejskiej”**

Słowa kluczowe: ekologia, humanizm ekologiczny, proza „wiejska”

Zagadnienie wsi, z jej problemami gospodarczo-społecznymi, kulturo-wymi i moralnymi pojawia się w prozie rosyjskiej już w XVIII wieku (Michaił Łomonosow, Gawriil Dzierżawin, Iwan Kryłow, Nikołaj Nowikow, Aleksander Radiszczew, Nikołaj Karamzin). W wieku XIX problematyka wiejska była poruszana m.in. przez Aleksandra Puszkina, Nikołaja Niekrasowa, Iwana Turgieniewa, Lwa Tołstoja, Nikołaja Leskowa, Antoniego Czechowa, Iwana Bunina. W pierwszej połowie XX stulecia wśród pisarzy, poruszających temat wsi należy wymienić Siergieja Jesienina, Michaiła Szołochowa, Siemiona Babajewskiego [Большакова 2002, 13–14]. Jednak przełom w literaturze „wiejskiej” nastąpił w latach 60–70, kiedy pisarze zaczęli solidaryzować się z ruchem ekologicznym. Na popularność i pozycję nurtu ludowego w drugiej połowie XX wieku duży wpływ miały osobistości wielkiego formatu, takie jak: Fiodor Abramow, Wasilij Szukszyn, Siergiej Załygin, Wiktor Astafjew, Wasilij Biełow, Walentin Rasputin, Władimir Liczutin. Należy także wspomnieć mniej znanych twórców tego nurtu, takich jak, m.in.: Boris Możajew, Siergiej Krutilin, Władimir Krupin, Wiktor Lichonosow, Jewgienij Nosow, Władimir Sołouchin, jak również wymienić nazwiska innych znanych pisarzy rosyjskich i rosyjskojęzycznych, których pojedyncze utwory zaliczane są do nurtu ludowego, jak np. Władimir Tien-driakow, Czingiz Ajtmatow.

Filarem ideowym większości utworów o tematyce wiejskiej w drugiej połowie XX wieku stał się wątek ekologiczny. W. Rasputin pisze: „Эколо-

гия стала самым громким словом на Земле, громче войны и стихии...” [Распутин 1990, 113], dlatego też pisarze nie mogli przejść obojętnie wobec tego problemu. Literatura stała się wręcz trybuną sporów ekologicznych: „Никогда ещё литература с такой силой не говорила о судьбе человека и о судьбе земли, на которой живёт человек. Тревога эта доходит до отчаяния” [Сохряков 1990, 49].

„Человек jest związany z przyrodą tysiącem nici” – to stwierdzenie Turgieniewa stało się ważnym przesłaniem dla współczesnych prozaików, szczególnie zaś dla przedstawicieli nurtu ludowego [Сохряков 1990, 16]. Władimir Sołouchin podkreśla, że:

[...] Человек и жил среди природы, и постоянно общался с ней с самого начала, причём именно сначала существовало два аспекта в отношениях человека к окружающей природе: польза и красота. Природа кормила, поила, одевала человека, но она же, с её волнующей, божественной красотой, всегда влияла на его душу, порождая в душе удивление, преклонение и восторг [Сохряков 1990, 42].

Pisarze „wiejscy” największe zagrożenie zaczęli dostrzegać w odejściu człowieka od natury, a nawet zwróceniu się przeciwko niej. Dlatego też w ich utworach tak często propagowane są idee humanizmu ekologicznego¹ – mniej konsumpcyjny stosunek do bogactw naturalnych, wrażliwość na piękno przyrody, świadomość jedności człowieka z naturą, odpowiedzialność i szacunek wobec wszelkich form życia [Żejmo 2000, 35]; tworzą one także swoisty program etyki ekologicznej², która zwraca uwagę na takie wartości, jak: zdrowie, odpowiedzialność, piękno, harmonia, solidarność, powściągliwość, dobro, życie [Żejmo 1998, 604]. Za kwintesencję tej etyki może posłu-

¹ Według Henryka Skolimowskiego humanizm ekologiczny wzywa do „wcielenia człowieka w naturę”, co pozwala stwierdzić, iż ma on odwrotną przesłankę niż tradycyjny humanizm, który zawsze podkreślał wyjątkowość człowieka, jego niezależność. Ta koncepcja człowieka szła w parze z ideą zawłaszczenia natury dla jego potrzeb i celów. Natomiast humanizm ekologiczny, zdaniem Skolimowskiego, to harmonia między rodzajem ludzkim, a całą resztą natury. Na bardziej praktycznym poziomie humanizm ekologiczny oznacza m.in. oszczędność, przetwarzanie surowców wtórnych, poszanowanie natury, otwarcie na drugiego człowieka. Zob. [Skolimowski, online].

² Etyka ekologiczna pojawiła się w Europie Zachodniej na przełomie lat 70–80. Wyrosła ona z troski o nieustannie pogarszający się stan środowiska naturalnego. Ważnym impulsem dla jej powstania był Dzień Ziemi (ogłoszony w 1970 roku). Etyka ta dąży do odpowiedzi na pytanie, jaki system wartości i wychowania jest najbardziej korzystny i sprzyjający do zachowania i stabilizacji całego ekosystemu. Głównym jej celem jest obrona świata przyrody przed ludzką agresją i destrukcyjnymi działaniami, ale także obrona człowieka (jako jednostki i gatunku) przed powodowanym przez niego samego zagrożeniem ekologicznym. Zob. [Żejmo 2000, 33].

żyć stwierdzenie Alberta Schweitzera: „Jestem życiem, które pragnie żyć, pośród życia, które pragnie żyć” [Lazari-Pawłowska 1976, 183].

Polityka władzy sowieckiej miała zdecydowanie anty-przyrodniczy charakter, wypracowała własny system wartości, który kierował się osobistymi interesami państwa, bez uwzględniania przy tym dobra środowiska naturalnego (hasła odwracania koryt rzek, nawadniania pustyni, projekty budowy potężnych elektrowni wodnych itp.). W imię gigantycznych i dalekosiących planów (często nieprzemysłanych) zmieniano całą fizjonomię północnej przyrody na terenie byłego ZSRR i Dalekiego Wschodu. „Stalin narzucił koncepcję ziemi jako dobra wyłącznie materialnego, zaspokajającego aspiracje cywilizacyjne pojedynczego człowieka i całego społeczeństwa” [Raźny 2008, 166]. Dlatego też człowiek „sowiecki” był daleki od natury, a jego stosunek do niej wyrażał całkowitą ignorancję wartości etycznych.

Wiara w to, że człowiek jest w stanie przerobić przyrodę według własnego widzimisię, zamienić przyrodę za pomocą wszechmocnej techniki, nauki i współczesnych technologii w niewyczerpalne źródło dóbr zakorzeniła się mocno w świadomości współczesnego Rosjanina [Kwaskow 1997, 209].

Przeciwko tak rozumianemu postępowi występują reprezentanci idei humanizmu ekologicznego w Rosji. Pisarze, zorientowani na problematykę ekologiczną, nieustannie apelują o mądrą i przemyślaną koegzystencję z przyrodą, gdyż, jak ostrzega Jurij Bondariew,

Две угрозы висят над человечеством: война оружием, смертельная казнь свободы и культуры, и война экологическая, несущая неповторимые несчастья рода людскому, уродства физические и нравственные, постепенное космическое убийство всего живого [Бондарев 1980, 3].

Utworem wyraźnie reprezentującym idee humanizmu ekologicznego jest powieść Astafjewa *Królowa ryb* (*Царь-рыба*, 1976), która ilustruje wspólny los człowieka i przyrody oraz zawiera główne postulaty dotyczące egzystencji człowieka jako jej części. Główny bohater – Ignatycz, złowiwszy ogromną i przedziwną rybę, wahając się, jak postąpić: wypuścić ją, czy wyłowić i zasłygnąć na całą okolicę. Chciwość bierze góre i rybak podejmuje walkę z rybą. Okazuje się jednak, że zwierzę pragnie żyć równie mocno jak człowiek i połów zamienia się w walkę o życie. Astafjew pokazuje, że człowiek nie jest poza przyrodą ani ponad nią – jest w niej [Żejmo 1998, 608]: „Królowa rzek i król wszystkiej przyrody – w tych samych sidłach. Czeka ich jedna i ta sama męczeńska śmierć” [Astafjew 1980, 150]. Tak się dzieje, gdy stosunek człowieka do wartości życia innej istoty jest obojętny. Wiktor Astafjew obawia się, że ludzie „rozzuchwałą się w strzelaniu, choćby nawet do zwierza,

do ptaka, i mimochodem, dla zabawy przeleją krew” [Astafjew 1980, 176], a wtedy już nie zauważą momentu, w którym przekroczą „fatalną linię, za którą kończy się człowiek...” [Astafjew 1980, 176]. Autor apeluje o mądry stosunek do przyrody: „Żebyście pamiętali – ziemia nasza jest jedna i niepodzielna i człowiek w każdym miejscu, nawet w najciemniejszym zakątku tajgi, powinien być człowiekiem” [Astafjew 1980, 167].

Atencja wartości życia w humanizmie ekologicznym oznacza odwołanie się do człowieka jako świadomego podmiotu moralnego i jest ona zarazem kryterium oceny. Prawy człowiek to taki, który respektuje, szanuje i czci życie drugiej istoty, kieruje się uczuciem i wrażliwością. Dla humanisty ekologicznego „bycie człowiekiem” oznacza także postrzeganie świata nie tylko poprzez pryzmat rozumu, ale i duszy [Żejmo 2000, 37].

Człowiek został pomyślany jako doskonały instrument. Rozum dano mu tylko w jedności z duszą [...] Człowiek, który świadomie czy też nie utracił duszę, traci też siebie samego, nie jest już człowiekiem, a tylko podobieństwem człowieka [...] Bez duszy nie jest w stanie odpowiadać za swe czyny, jest odczłowieczony, niepoczytalny, zdolny do wszelkich podłości³.

Dlatego też w utworach o tematyce wiejskiej, oprócz wątku ekologicznego, pojawia się obawa o zdrowie duchowe człowieka. Mówią się o dramatycznym rozłamie zachodzącym w jego duszy, przyczyną którego był m. in. ustroj komunistyczny. Pojawiają się także problemy socjalno-kulturowe rosyjskiej prowincji (obrona kultury, tradycji i obyczajów rosyjskiej wsi), relacja między narodem i państwem, konflikt kultury ludowej i cywilizacji technicznej (zwłaszcza w wymiarze etycznym), przekonanie o zagrożeniu dla przyszłości Rosji, dystansujące się wobec ideologii zachodnich, które były obce dla rosyjskiej tożsamości.

Największym zagrożeniem dla życia na Ziemi, według pisarzy nurtu ludowego, jest cywilizacja miejska. Podstawowa różnica między człowiekiem miasta i człowiekiem wsi zdaniem pisarzy „wiejskich” polega na wyznawanym przez nich systemie wartości. Aglomeracja miejska w twórczości tych prozaików jest symbolem nowoczesnego stylu życia opartego na ideologii sowieckiej. Bohaterem najczęściej jest człowiek, który poddał się prawom cywilizacji technicznej, utożsamianej z komunizmem, a także z cywilizacją zachodnią. Miasto jest symbolem moralnego upadku i źródłem szerzenia

³ Cytat pochodzi ze szkicu W. Rasputina: B. Распутин, *Вниз по Лене-реке*, „Наш современник” 1993, № 11, c. 110. Przytaczając fragment korzystałam z pozycji B. Żejmo. Zob. [Żejmo 2000, 38].

się antywartości nowoczesnej cywilizacji [Wawrzyńczak 2005, 85]. „Szczytowym osiągnięciem rozwoju cywilizacyjnego jest nowa forma homo sapiens – homo technicus [...]” [Żejmo 2000, 39]. Natomiast mieszkaniec rosyjskiej prowincji był zawsze mocno ugruntowany w świecie natury. Kult przyrody był dla niego jednym ze sposobów wytrwania w wierności tradycjom przodków oraz zachowania własnej godności i osobowości. Specyfiką życia chłopa było całkowite poddanie się prawom natury. Rytm życia na wsi był w pełni uzależniony od przyrody i klimatu, który miał wpływ na warunki bytowe mieszkańca sioła. Owe życie w zgodzie z biologicznym rytmem wyznaczanym przez naturę miało duży wpływ na kształtowanie się mentalności rosyjskiego chłopa. W symbiozie z przyrodą żyją główni bohaterowie powieści W. Bielowa *Ludzka rzecz* (*Привычное дело*, 1966) – Iwan Afrikanowicz i Jekatierina, mieszkańcy wsi Kuczoma w utworze Liczutina *Czas wesela* (*Время свадеб*, 1975), a także Rasputinowskie kobiety – Anna (*W ostatnią godzinę / Последний срок/*, 1970) i Daria (*Pożegnanie z Matiorą / Прощание с Матёроу/*, 1976). Są to nieliczne przykłady ludzi, którzy traktują przyrodę z czcią, pietyzmem i religijną pokorą [Wawrzyńczak 2005, 79].

W utworach tych współistnienie człowieka i przyrody posiada także wyraźny wymiar mistyczny. W powieści W. Bielowa *Ludzka rzecz* okulty-styczny szacunek chłopa do przyrody ukazuje scena śmierci krowy – Roguli, którą domownicy zawsze traktowali z namaszczeniem i troską i która była prawdziwym skarbem w gospodarstwie Afrikanowiczów. Wydarzenie to ma charakter rytualny, który wręcz wskazuje na mitologię kultur „prymitywnych”. Pożegnanie z krową przypomina modły o wybaczenie. Wiadać wyraźnie, że mentalność chłopa tkwi swymi korzeniami w zamierzchłych czasach, gdzie człowiek był nierozerwalną częścią przyrody [Wawrzyńczak 2005, 79–80]. Dlatego też proza „wiejska” głośno wyrażała protest przeciwko „процессу разрушения деревни в её исконных началах, со всем богатством её морально-нравственных, труженических ценностей” [Чалмаев 1990, 6].

Jednak współczesny mieszkaniec rosyjskiej wsi poddał się destrukcyjnym wpływom cywilizacji miasta, co doprowadziło do dysonansu między człowiekiem i ziemią. Pojawiło się przeciwstawienie dwóch kultur – wiejskiej i miejskiej. Ta ostatnia pozbawiła człowieka wszelkich świętości, oduczyła go kochać i współczuć, doprowadziła do skrajnego egoizmu, wypaczyła jego sumienie i oderwała od ziemi. „[...] współczesna cywilizacja techniczna sprawia, że stajemy się istotami coraz bardziej otępiącymi na drugich, coraz mniej rozumującymi drugich [...]” [Tischner 1994, 388]. W wymowny sposób przedstawia to W. Astafjew:

Najmłodszy, najukochańszy synek przysłał pocztą pięćdziesiąt rubli na pogrzeb i w długim telegramie przesyłał reszcie rodziny kondolencje, łącząc się z nią w bólu i wyjaśniając, że jest bardzo zajęty. W rzeczywistości niedawno powrócił z sanatorium i bał się, że rezultaty kuracji radonowej pójdu na marne z powodu przykrych przeżyć; szkoda nerwów, zresztą nie chciał utrzymywać znajomości z „ciemną” wiejską rodziną [Astafjew 1990, 52].

Uległość człowieka wobec cywilizacji miejskiej w sposób jaskrawy przedstawił W. Rasputin m.in. w utworach *W ostatnią godzinę*, *Pożegnanie z Matioreą*, *Pożar* (*Пожар*, 1985). Cywilizacja i życie w mieście sprawiają, że bohaterowie Rasputina stają się ludźmi pozbawionymi norm moralnych, świadomości kulturowych i narodowych. Wieś staje się dla nich obcym światem, w którym nie widzą dla siebie przeszłości [Wawrzyńczak 2005, 87]. Szczególnie wyraźnie oderwanie od korzeni widać w *Pożegnaniu z Matioreą*: „Dawno już czas zgarnąć tę waszą Matioreę i puścić z biegiem Angary” [Rasputin 1979, 43] – mówi jedna z bohaterek.

Zaniepokojenie fascynacją wywołaną przez współczesną cywilizację i osiągnięcia techniki wykazuje jeden z bohaterów Szukszyna: „To miasto sprowadza ich na złe drogi. Wszyscy dostali bzika [...] Zeżre was to miasto z bebechami” [Szukszyn, 57].

O ile w latach 60–70 krytykowano moralność komunistyczną, którą utożsamiano z cywilizacją miejską, to na początku lat 80 miasto stało się symbolem fałszywej moralności zachodniej. Cywilizacja zachodu zaczęła jawić się jako największy wróg życia narodowego. Można powiedzieć, iż wieś stała się symbolem narodowych wartości rosyjskich, a miasto skupiało ogólnoludzkie „pseudowartości” popularyzowane przez Zachód. Miejski człowiek, którym zawładnęły obce wzory zachowań i obcy system wartości (brak odpowiedzialności moralnej, egoizm, materializm, wolność jako nieograniczona swoboda), stał się „cudzoziemcem” [Żejmo 2000, 63, 66], człowiekiem, który nie pasował do rzeczywistości:

[...] po powrocie stamtąd Sosznin ledwie ją poznał. ufarbowana na złocisty blond, z szopą zakręconych i nie zakręconych, lecz po prostu rozczochranych włosów, z podmalowanymi na niebiesko powiekami, w dżinsowym garniturze i muszkieterskich butach, zjawiła się Pasza w rodzinnych stronach nieokiełzna-na, zwycięska, z papierosem w zębach [Astafjew, 1990, 60].

Wiktor Astafjew pisze o zachodnich „dobrodziejstwach”, którymi chcia-no unowocześniać wieś:

Nasi miejscowi gorliwcy tak długo będą gadać, aż sami uwierzą w to, co mówią, czyli w pełnię szczęścia, i uznamą, że mamy wszystkiego w bród, że na wsi

brak tylko mrożonych ananasów, bułgarskiej papryki i innych delikacji, które nie wiadomo, czym się je. Domyślni zaopatrzeniowcy dla pełnego komfortu rzucają jeszcze kryształowe wazy po trzy tysiączki za sztukę, wino z Lizbony, dżinsky i modne w mieście szorty – oczywiście w zamian za dostawy wełny, mleka i mięsa; dostarczą to wszystko zza mórz i oceanów, z kolorowymi etykietkami. A dżins to to samo co szorstki cajg, z którego szyto odzież roboczą dla pracujących przy spławie; w Izagaszcu nosiła dżinsky kierowniczka domu kultury jako przedstawicielka inteligencji [...] Trzeba chłopom dostarczać sprzęt do nurkowania, mówiące lalki i aparaturę stereo, żeby byli nowocześni, dotrzymywali kroku tym z miasta [Astafjew 1990, 191].

Podsumowując, literatura o tematyce wiejskiej jest przepełniona miłością do ojczyzny. W sile patriotycznego patosu proza ta skrywa w sobie ogromne możliwości wychowawcze dla następnego pokolenia nie tylko mieszkającego na wsi, ale i w mieście. Literatura rosyjska drugiej połowy XX wieku, szczególnie zaś proza „wiejska”, jest predysponowana do tego, aby odzwierciedlać główne problemy duchowo-moralne naszych czasów, związane ze stosunkiem do spuścizny kulturowej, wpływem procesów naukowo-technicznej rewolucji na człowieka, zawiera wiele filozoficznych rozważań o wzajemnych stosunkach człowieka z przyrodą. W opowieściach i powieściach, opowiadaniach i szkicach mistrzowie nurtu ludowego prowadzą walkę z konsumpcyjną filozofią życia, ze wszystkimi formami życia pozbawionego duchowych idealów, celowo kształtuają w ludziach wyższe potrzeby duchowe, humanistyczne wartości, estetyczno-moralne filary jako najwyższe kryteria rozwoju osobowości. Na przełomie XX–XXI wieku przed artystami wyrosło nowe zadanie – konieczność przedstawienia konsekwencji kryzysu ekologicznego, rozbudzić w ludziach uczucie odpowiedzialności za stan świata przyrody, wychować w społeczeństwie i w każdej jednostce nową świadomość ekologiczną.

Bożena Żejmo w swoim artykule *Humanizm ekologiczny w twórczości współczesnych rosyjskich pisarzy „wiejskich”* ze smutkiem przyznaje, że współczesny kryzys ekologiczny jest „tragicznym świadectwem człowieka o samym sobie – o swej kondycji i kulturze” [Żejmo 1998, 609]. A wszystko przez nadmierną eksplotację skarbów przyrody, konflikty wojenne, kryzysy ekonomiczne, awarie reaktorów jądrowych, klęski żywiołowe, epidemie, głód, które są wynikiem działalności człowieka. Dlatego też

odpowiedzialność za przetrwanie przyszłych generacji jest powinnością moralną ludzi. [...] Przyszłym pokoleniom także przysługuje prawo do odziedziczenia świata w określonym kształcie: w zdrowiu, harmonii i ładzie. Bogactwo świata jest bowiem kapitałem, którym winniśmy dysponować jako jego powiernicy. [...] W humanizmie ekologicznym tego typu myślenie nazywa się „myśleniem

uczestniczącym". Nie zawęża się ono do odczucia przynależności człowieka do środowiska i solidarności z otaczającą przyrodą. To myślenie całościowe, syntetyczne, uwzględniające „sensowność otaczających zjawisk w przyrodzie ze względu na wartości najwyższe, takie jak życie, zdrowie”. Wynika stąd przekonanie o „przenikającej świat obiektywnej hierarchii wartości”. Nie jest to powszechny kult życia, a raczej myślenie wartościujące, które pozwala rozpatrywać środowisko naturalne jako zespół zjawisk o różnej wadze i różnym stopniu ważności ze względu na człowieka i jego zdrowie [Żejmo 1998, 610–611].

Wobec takiego stanu rzeczy rola pisarzy nurtu ludowego jest bezsprzecznie znacząca i wyjątkowo aktualna. Szczególnie, że działalność ekologiczna takich autorów, jak Załygin, Rasputin, Astafjew, Bielow nie ograniczała się tylko do twórczości literackiej. Aktywnie uczestniczyli oni w licznych wystąpieniach publicznych, brali udział w wielu akcjach na rzecz ratowania środowiska naturalnego w ZSRR, a potem w Rosji.

W swoim programie humanizmu ekologicznego proponują oni jedną hierarchię wartości – „człowiek równa się przyroda” [Żejmo 1998, 611]. Utrata związku z przyrodą grozi człowiekowi śmiercią moralną. Z kolei kontakt z nią, percepcja jej piękna, stosunek do niej, to miara człowieka, jego wartości. Dzięki tej idei utwory pisarzy nurtu ludowego przyjęły uniwersalny charakter, co w dużej mierze zadecydowało o zaistnieniu ich twórczości w krajach zachodnich [Wawrzyńczak 2005, 28]. Można zatem zaryzykować stwierdzenie, iż pisarze nurtu „wiejskiego” są nie tylko „sumieniem ekologicznym Rosji” [Żejmo 1998, 611], ale też całego świata.

Literatura

- Astafjew W., 1980, *Królowa ryb*, tłum. H. Klemińska, Warszawa.
- Astafjew W., 1990, *Smutny kryminal. Życie przeżyć*, tłum. T. Orzechowski i J. Tatar, Warszawa.
- Kwaskow W. N., 1997, *Mentalność rosyjska a problemy ekologii*, [w:] *Światopogląd i ekologia*, red. J. Dębowski, Olsztyn, s. 209–213.
- Lazari-Pawlowska I., 1976, *Schweitzer*, Warszawa.
- Rasputin W., 1979, *Pożegnanie z Matiorą*, tłum. J. Litwiniuk, PIW.
- Raźny A., 2008, *Motyw ziemi we współczesnej myśli politycznej*, [w:] *Ziemia w literaturach i myśli filozoficznej Słowian*, pod red. W. Laszczak i D. Ambroziak, Opole, s. 163–171.
- Skolimowski H., 2004, *Dokąd zmierzamy?*, [online], <http://zb.eco.pl/publication/dokad-zmierzamy-p112111>, [26.02.2012]
- Szukszyn W., *Nocne dumania i inne utwory*, tłum. Wydawnictwo Czytelnik, brak daty i miejsca wydania.

- Tischner J., 1994, *Myślenie według wartości*, Kraków.
- Wawrzynczak A., 2005, *Naród i państwo w twórczości pisarzy rosyjskiego nurtu „wiejskiego”: Wasilij Bielow, Władimir Liczutin, Walentin Rasputin*, Kraków.
- Żejmo B., 1998, *Humanizm ekologiczny w twórczości współczesnych rosyjskich pisarzy „wiejskich”, „Slavia Orientalis”*, t. XLVII, nr 4, s. 601–611.
- Żejmo B., 2000, *Problemy etyczne we współczesnej prozie i publicystyce rosyjskiej (lata 60.–90.)*, Łódź.
- Большакова А. Ю., 2002, *Судьбы крестьянства в русской литературе*, Москва.
- Бондарев Ю., 1980, *Речь на V съезде писателей РСФСР*, “Литературная газета”, № 51.
- Чалмаев В., 1990, *Уроки “деревенской прозы”*, [в:] *История советской литературы. Новый взгляд. Часть 2*, Москва.
- Распутин В., 1990, *Сумерки людей*, “Наш современник”, № 9.
- Сохряков Ю. И., 1990, *Природа и человек*, Москва.

THE ELEMENTS OF ECOLOGICAL HUMANISM IN THE “COUNTRYSIDE” PROSE

S U M M A R Y

The article addresses the issue of ecology in the Russian “countryside” prose. Authors of the rural theme started to perceive the greatest threat to mankind in man abandoning Nature and even turning against it. Thus, their works oftentimes emphasize the ideas of ecological humanism – a less consumption-oriented approach to natural resources, sensitivity towards the beauty of nature, acknowledgement of unity between man and Nature, and responsibility and respect towards all forms of life. Writers, such as Siergiej Zalygin, Wiktor Astafjew, Wasilij Bielow or Walentin Rasputin continually call for smart and thoughtful coexistence with Nature.

Besides the ecological theme, “countryside” works also express concern over the spiritual well-being of man, the socio-cultural problems of the Russian countryside, relations between the people and the state, conflict between the socialist culture and the civilization of technology, and the threat to Russia’s future from the influence of western ideas.

*Ewa Pańkowska
Białystok*

**Numerologia mistyczna w powieści *Liczby*
Wiktoria Pielewina**

Słowa kluczowe: numerologia mistyczna, satyra, groteska, obsesje i kompulsje

W 2003 r., po czteroletniej przerwie¹, którą w prasie nazwano „epoką pielewowskiego milczenia” [Лепчик, online], ukazała się kolejna książka tego autora, należącego niewątpliwie do grona najpoczytniejszych i najbardziej znanych obecnie na świecie pisarzy rosyjskich. Tym razem na rynku czytelniczym pojawił się zbiór utworów noszący tytuł *Dialektyka Okresu Przejściowego Znikąd Donikąd (ДПП / нн/. Диалектика Переходного Периода из Нуоткуда в Никуда)*.

Dialektyka składa się z dwóch części: pierwszą pt. *Potęga Wielkiego*² (*Мощь Великого*) tworzą powieść *Liczby* (*Числа*), opowieść *Macedońska krytyka myśli francuskiej* (*Македонская критика французской мысли*), opowiadania *Jedna moda* (*Одна Вог*³), *Akiko* (*Акико*), *Grupa fokusowa*

¹ Poprzednia powieść Wiktoria Pielewina *Generation 'P'* była opublikowana w 1999 r.

² *Potęga Wielkiego* to nazwa heksagramu nr 34 (czyli figury złożonej z sześciu linii horizontalnych, ciągłych i przerywanych). 64 heksagramy (określają one liczbę ogólnych sytuacji, które mogą zdarzyć się w odwiecznie zmieniającym się cyklu bytowania) stanowią tekst podstawowy *I Ching* czyli *Księgi Przemian*, chińskiej księgi mądrości i wróżb, używanej jako wyrocznia, która może pomóc w zrozumieniu sytuacji, a nawet stanu psychicznego danego człowieka. Tekst *Księgi przemian* przeznaczony jest przede wszystkim dla tych, którzy potrzebują wskazówek i rozезнania w procesie rozwoju wewnętrznego. W orzeczeniach i komentarzach *I Ching* zawarte są informacje, którymi można się wespół i posłużyć zarówno dla rozwiązania konkretnego problemu (jak czyni główny bohater powieści *Liczby*), jak i dla zrozumienia praw własnego rozwoju [Zawadzki, online].

³ *Bor* (ang. *vogue*) – moda; także tytuł amerykańskiego magazynu o międzynarodowym zasięgu. „Vogue” przez wielu uważane jest za najważniejsze kobiece czasopismo poświęcone modzie i modelingowi.

(*Фокус-группа*⁴); druga część pt. *Życie wspaniałych ludzi* (*Жизнь замечательных людей*) zawiera dwa opowiadania *Gość na święcie Bon*⁵ (*Гость на празднике Бон*), *Notatka o poszukiwaniu wiatru*⁶ (*Запись о поиске ветра*).

W pierwszej części *Dialektyki*, którą określić można mianem satyryczno-groteskowej, Pielewin wyraża własne refleksje nad polityczno-ekonomiczną sytuacją w Rosji początku XXI w., przedstawia swoją ocenę-komentarz zachodzących tam transformacji i mających miejsce ważnych wydarzeń. W drugiej, filozoficznej części cyklu pisarz porusza zagadnienia śmierci, piękna, prawdy, wyraźnie przy tym nawiązując do taoizmu, w szczególności zaś do kluczowego w tym filozoficzno-religijnym systemie pojęcia drogi – *tao*⁷.

Najnowszy artykuł jest próbą analizy najważniejszych problemów poruszonych w głównym utworze *Dialektyki* – w powieści *Liczby*.

W *Liczbach* Pielewin przedstawia historię Stiepana Arkadjewicza Michajłowa, rosyjskiego przedsiębiorcy, finansisty, bankiera, któremu przez długi czas udaje się „utrzymywać przy życiu” w chaotycznej i pełnej przemocy rosyjskiej rzeczywistości końca XX – początku XXI wieku przy pomocy magii liczb [Kościerzyńska, Kukulina 2003, 318].

Michajłow już jako dziecko nabral bowiem przekonania, że to właśnie liczby rządzą światem. W związku z tym mały Stiopa, nieświadomy zwolennik poglądów pitagorejczyków, którzy jako pierwsi dowodzili, że liczby rządzą światem⁸, postanowił zawrzeć z wybraną liczbą swego rodzaju pakt,

⁴ Ang. focus group – grupa respondentów uczestnicząca w zogniskowanym wywiadzie grupowym, prowadzonym przez moderatora, który zadaje pytania zamieszczone we wcześniej przygotowanym scenariuszu wywiadu. Tego rodzaju technika wywiadu jakościowego wykorzystywana jest w badaniach marketingowych, psychologii, socjologii.

⁵ Japońskie święto Bon (o-bon matsuri) obchodzone ku czci duchów zmarłych, które przybywają do swoich rodzin. Wita się je latarniami zapalonymi u progów domów. Święto to rozpoczyna się 13 sierpnia. Duchy przebywają z rodzinami do 15 sierpnia, po czym są odprowadzane z „ogniami pożegnalnymi” [Madej, online].

⁶ Wszystkie tytuły, nazwy własne zostały przetłumaczone przez autora niniejszego artykułu – E. P.

⁷ Pojęcie *tao* dosłownie oznacza „ścieżkę” lub „drogę”, przy czym droga może być pojednawana tu w trojaki sposób (wydaje się, iż Pielewin w *Dialektyce* nawiązuje do wszystkich znaczeń *tao*). Przedewszystkim *tao* – to droga ostatecznej rzeczywistości. W tym znaczeniu *tao* jest zbyt szerokim dla zrozumienia czy też wyobrażenia pojęciem. Tym niemniej ta niewypowiedziana i niezwykła *tao* jest podstawą wszystkiego, jest łonem, z którego bierze początek i do którego powraca życie. W drugim znaczeniu *tao* jest drogą wszechświata, normą, rytmem, siłą napędową natury, porządkującą zasadą życia. Jest wszechobecna, tkwi w środku życia, przyobleka się w ciało i ożywia wszystko, co nas otacza. W trzecim znaczeniu *tao* dotyczy sposobu ludzkiego życia [Smith 1994, 194].

⁸ Dla pitagorejczyków liczba była zasadą wszelkiego bytu. Zauważali oni, że róż-

który miał być dla niego gwarancją bezpieczeństwa i przyszłych sukcesów w życiu prywatnym i zawodowym [Яровенко 2009, online].

Niewidzialnym sprzymierzeńcem, opiekunem i obrońcą Stiepana stała się liczba „34”. Od tego momentu wszystkie posunięcia i decyzje bohatera są już związane z określonymi kombinacjami liczbowymi. Dokonując różnego rodzaju kalkulacji, operacji bankowych Michajłów kieruje się więc nie rozumem, lecz całkowicie irracjonalnym przeświadczeniem o potędze liczb i ich wpływie na ludzkie życie: mężczyzna za wszelką cenę stara się „unikać” niebezpiecznej dla niego (wręcz wrogiej) liczby „43”, wybierając tylko te rozwiązania, którym „sprzyja” i które „akceptuje” jego niewidzialny doradca – magiczna i potężna „34”⁹:

Всеми его решениями управляли два числа – «34» и «43»; первое включало зеленый свет, а второе – красный [Пелевин 2004, 27].

... Договоры, в порядковых номерах которых выскакивало «43», Степа брал под особый контроль, а если это число повторялось дважды, он вообще отказывался подписывать такую бумагу под любым смехотворным предлогом (...). Разбивая компьютеры на партии, Степа старался, чтобы их было именно 34 (...). Если партии были совсем мелкими, то он старался распределить их так, чтобы в первый день ушло три машины, а на следующий – четыре. Потом он брал паузу, чтобы случайно не получилось число «43». Таких технологий у него было много [Пелевин, 23].

Mimo iż wszystkie posunięcia biznesowe, jakich dokonuje bohater, nie są oparte ani na szerokiej wiedzy, ani na dokładnej analizie ekonomicznej, to jednak przynoszą zysk, to dzięki nim Michajłów zyskuje opinię niezwykle wyrachowanego, rozważnego i przezornego przedsiębiorcy [Копель, Кукулин, 318]. Powodzenie w biznesie stanowi doskonałe potwierdzenie słuszności wybranego przez bohatera sposobu na życie. Sukcesy, jakie odnosi on

ne zjawiska w świecie dają się sprowadzić do relacji liczbowych [Kuziak, Rzepczyński, Sikorski, Sucharski, Tomaszik 2008, 22]. Warto tu także wspomnieć o dwóch odłamach pitagorejczyków: akuzmatykach (mystykach) i matematykach (badaczach liczb). Członkowie pierwszego stronnictwa doszli do wniosku, że liczby stanowią tajemnicę niemożliwą do zgłębienia przez człowieka. Liczba stała się więc dla nich fetysem, potęgą, która jest w stanie niszczyć lub tworzyć, zapewniać sukces lub sprowadzać kłęskę (można tu odnaleźć analogie do poglądów głównego bohatera *Liczby*). Ten misterijny kierunek dał początek numerologii, gematrii, okultyzmowi, parapsychologii. Matematycy zaś badali wyłącznie matematyczne własności liczb, odcinając się od ich znaczeń symbolicznych i filozoficznych interpretacji [Mikołajczyk, online].

⁹ Bohater dokonuje wyraźnego podziału na przyjaciół i wrogów: ... на счастливые, солнечные числа (Степа выбирает себе в личные ангелы-хранители число «34» (...)) и числа несчастливые, оборотные, теневые – «43» (...) [Богданова, Кибальник, Сафронова 2008, 58].

w życiu zawodowym, umacniają go w przekonaniu, że jedynie całkowite oddanie i wierne służenie wybranej liczbie „34”, która urasta do rangi bóstwa, zapewnić mu mogą szczęście i dobrzybyt [Balod, online].

Zdaniem Michajłowa, otaczający go świat jest do tego stopnia absurdalny, niedorzeczny, iż tylko alogiczne decyzje warunkują sukces w życiu zawodowym (w ten sposób Stiepan znajduje sprytne usprawiedliwienie dla swojego sprzecznego z logiką i zdrowym rozsądkiem postępowania)¹⁰:

Эпоха и жизнь были настолько абсурдны в своих глубинах, а экономика и бизнес до такой степени зависели от черт знает чего, что любой человек, принимавший решения на основе трезвого анализа, делался похож на дурня, пытающегося кататься на коньках во время пятибалльного штурма. (...)

Степа же следовал закону, о котором мир не имел никакого понятия. (...) Это была самая настоящая магия, и она была сильнее всех построений интеллекта [Пелевин, 27–28].

Należy dodać, że specyficzna, mistyczna więź między Michajłowem a liczbą „34” stopniowo coraz bardziej się zacieśnia. Dochodzi do symbolicznego połączenia: Stiopa i „34” stają się w pewnym sensie jednością, co znajduje swoje odzwierciedlenie w wyglądzie zewnętrznym bohatera, traktowanym przez nadawcę jako manifestacja cech wewnętrznych:

... Если бы в Степином окружении нашелся человек, знающий о его тайне, он, наверно, увидал бы в чертах его лица связь с числом «34». У Степы был прямой, как спинка четверки, нос (...). Его округлые и чуть выпирающие щеки напоминали о двух выступах тройки, и что-то от той же тройки было в небольших черных усиках, естественным образом зависающихся вверх [Пелевин, 17–18].

Wydaje się, że w przypadku Michajłowa nie można mówić jedynie o „zwykłej” fascynacji liczbami czy też nawet o wierze w ich magiczne właściwości, w ich symbolikę¹¹. Tutaj przypisywanie szczęśliwości czy pecho-

¹⁰ ... Делая выбор между двумя числами, герой не размышляет, а действует – и поэтому добивается успеха: в аналогичной ситуации лучше пользоваться искусственными, происходящими из суеверий закономерностями, чем никакими. Невроз, заставляющий человека бояться одних чисел и радоваться другим, метафизически ничуть не хуже других способов ориентации в окружающей (абсурдной – Е. Р.) реальности [Кошель, Кукулин, 318].

¹¹ Należy podkreślić, iż wiara w magiczną moc liczb ma swój początek w starożytności, przy czym mistyczne własności liczb zależały od kręgu kulturowego, w jakim powstały. Różnego rodzaju przesady liczbowe przetrwały do dnia dzisiejszego, jak np. rozpowszechniona wiara w pechową trzynastkę lub też kojarzona ze złem liczba „6”. Warto wspomnieć, że takiej irracjonalnej numerofobii poddają się nie tylko jednostki, ale i całe społeczeństwa, nawet poważne międzynarodowe koncerny uwzględniają ją w swoich działaniach marketingowych [Mikołajczyk, online].

wości określonym liczbom, prognozowanie z nich (czyli numerologia) przedadza się już raczej w jednostkę chorobową, poważną dolegliwością natury psychicznej:

... Степан Аркадьевич Михайлов болен редким недугом нумерофилии, осложненной злокачественной нумерофобией [Арбитман, online].

W analizowanej powieści autor niemal z medyczną precyzją charakteryzuje dewiacyjny stan psychiczny kreowanego przez siebie bohatera. W postępowaniu Michajłowa można odnaleźć pewne objawy typowe dla zachowań ludzi z osobowością anankastyczną (obsesyjno-kompulsyjną), ludzi cierpiących na nerwicę natręctw należącą do grupy zaburzeń lękowych.

Pielewin zwraca uwagę na stany podwyższzonego lęku, które towarzyszyły Stiepanowi już od wczesnego dzieciństwa (bohater bał się silniejszych od siebie rówieśników, konfrontacji z płcią przeciwną, „spotkania” z prawdziwą miłością, przy czym lęk przed głębokim uczuciem połączony jest tu ze strachem przed niemocą seksualną). Michajłow szuka więc sposobu ochrony i obrony przed owym lękiem (przed subiektywnym przeświadczeniem, że zagrożenie jest stale obecne) i właśnie dzięki związkowi z magiczną liczbą bohater zyskuje spokój wewnętrzny:

Аффилиация, пристройка к счастливому числу (...), способствует успокоению сознания, дает иллюзию непроницаемой защиты от поражений, понижает тревогу с каждым новым витком счета [Богданова, Кибальник, Сафонова 2008, 56].

Podstawowymi objawami nerwicy natręctw są uporczywe, nawracające myśli, wyobrażenia nasuwające się wbrew woli chorego – obsesje (myśl, nad których przebiegiem chory nie jest w stanie zapanować i od których w żaden sposób nie może się uwolnić) oraz kompulsje – działania natrętne, czynności przymusowe, rytuały (osoba cierpiąca z powodu natrętnych myśli wielokrotnie powtarza pewne czynności, które wmagiczny sposób mają ją zabezpieczać przed zmaterializowaniem się czarnych scenariuszy, pojawiających się w owych niechcianych myślach¹²). W zaburzeniu tym dominują poczucie niepewności, obowiązku i odpowiedzialności, pedantyczność, skrupulatność, drobiazgowość, ostrożność, wysoki stopień samokontroli [Kołbacyk, online]. Typowe zachowania anankastyczne to np. przymus mycia

¹² W sytuacjach stresujących Michajłowa powtarza na przykład pewne słowa, frazy, wyliczanki. Tego rodzaju zabiegi słowne niewątpliwie go uspokajają i zmniejszają stany lękowe.

rąk, liczenia¹³, przypominania sobie i wszelkiego rodzaju natręctwa myślowe. Gdy człowiek chce zaniechać owego przymusu wewnętrznego, uwolnić się od niego, to wówczas zawsze ujawniają się związane z nim lęki. Warto zaznaczyć, że eskalacja natręctw i przymus może u osoby ogarniętej tą chorobą osiągnąć straszliwe wręcz rozmiary. Natręctwa zaczynają bez reszty wypełniać jej życie, okazują swą demoniczną moc, stają się siłą samą w sobie. Sam chory ten przymus wykonywania natrętnych czynności odbiera jako poddanie się działaniom obcej siły, nie jest w stanie wyprzeć ze świadomości niechcianych treści [Riemann 2005, online] – Michajłow nie potrafi wyzwoić się spod władzy liczb, a próby zdobycia ich przychylności przybierają dziwne i drastyczne formy (na przykład rytualne spalenie siedmiu puszek konserw mięsnych).

Jak zauważa Wadim Rudniew, rosyjski semiotyk, lingwista, filozof i teoretyk psychiatrii:

... Обсесии преследуют человека, обладающего таким (ананкастическим – Е. Р.) характером, на протяжении всей жизни и проявляются в различных сферах и различных масштабах, от педантического повторения бытовых ритуалов до навязчивого повторения целых жизненных комбинаций [Руднев 2002, online].

Stiopa odczuwa potrzebę wręcz nieustannego okazywania czci wybranej liczbie „34” (można to potraktować jako odpowiednik obsesji), w związku z tym wykonywane przez niego niezwykle starannie i regularnie codzienne czynności stają się swego rodzaju rytuałami¹⁴ (te z kolei potraktować można jako odpowiednik kompulsji), potwierdzającymi bezgraniczne oddanie bohatera swojej magicznej opiekunce:

Степа начал с того, что стал вставать не в шесть тридцать, как раньше, а в шесть тридцать четыре. Так же сдвинулись все остальные точки его расписания, которые зависели от него. Назначая встречу на половину шестого, он приходил на четыре минуты позже, специально задерживаясь в вестибюле метро (...).

¹³ W przypadku głównego bohatera *Liczب* można mówić o arytmomanii (występuje jako samodzielna obsesja lub częściej jako jeden z objawów w nerwicy natręctw). Jest to natrętna i przymusowa, nieprzewyciężona potrzeba liczenia lub wykonywania działań arytmetycznych (np. liczenie schodów, oddechów) oraz często przypisywanie liczbom własności magicznych. Chory zdaje sobie sprawę z irracjonalności własnych działań, jednak z powodu odczucia lęku nie jest w stanie ich przerwać [*Słownik wyrazów obcych* 1980, 50].

¹⁴ ... его жизнь наполняется бессмысlnыми, со сторонней точки зрения, ритуальными жестами, имеющими в жизни самого Степана высокий sakralny смысл и соблюдаемыми с педantycznoj точностью [Яровенко, online].

Засыпая, он считал не до ста, а до тридцати четырех, потом опять до тридцати четырех, и так далее. Выбирая в кафе, за какой из столиков сесть, он начинал считать их по кругу, по несколько раз каждый, пока не добирался до тридцати четырех. Перед тем как нырнуть в море с пирса, он делал тридцать четыре быстрых вдоха [Пелевин, 13–14].

W zachowaniu Michajłowa wyraźnie widać przenikanie się elementów przeciwstawnych: hiperracionalizmu (wspomnianej staranności, dokładności i pedantyczności) z mistycyzmem – magią i rytualami [Латынина, online].

Ludzie z osobowością anankastyczną w ograniczony sposób angażują się w relacje międzyludzkie [Kobalczyk, online], a jeżeli już to świadomie czy nieświadomie chcą narzucić innym sposób postępowania według własnych zaleceń (dotyczy to zwłaszcza partnera, dzieci oraz osób, z którymi są bliżej związane).

... человек с обсессивно-компульсивным характером (...) склонен к ритуализации собственной жизни и установлению подконтрольности окружающей действительности. (...) он сознательно ограничивает свою и чужую свободу [Богданова, Кибалчик, Сафонова, 52].

Podobne symptomy można odnaleźć w postępowaniu Stiepana. Pielewin w koncepcji owładniętego arytmomanią bohatera uwzględnia więc również jego stosunek do miłości. Michajłow nie angażuje się w stałe związki, jego relacje z kobietami ograniczają się do przelotnych kontaktów seksualnych. Dodatkowo mężczyzna „testuje” każdą swoją partnerkę, sprawdzając jej stosunek do liczb, z góry przy tym zakładając, że nie uda mu się znaleźć tej jedynej wybranki, która z takim samym uwielbieniem i czcią, jak on, traktowała „34”. Ta magiczna liczba „jest obecna” nawet podczas intymnych kontaktów (swoje „przywiązanie” do „34” Stiepan przenosi na sferę erotyczną), których nieodłączną częścią staje się dokonywany przez bohatera rytuał symbolicznego połączenia z „34”:

... Он (Степа – Е. Р.) быстро слезал на пол, садился на корточки спиной к партнерше и заводил согнутые руки как можно дальше назад, стараясь ткнуться локтями прямо в ямочку между ее ягодицами. Он делал это потому, что при взгляде на воображаемое сечение этой композиции получалось «тридцать четыре»: тройку давал контур женского зада, а четверkę – его торс и выброшенные назад локти. Это был его способ слиться с любимым числом не только умственно, но и телесно (...) [Пелевин, 62–63].

Bohater Pielewina w sposób wręcz obsesyjny kontroluje swoje emocje i uczucia i w konsekwencji, jak już wspomniano, zawiera z kobietami jedynie przelotne znajomości.

Spotkanie z Muse¹⁵ (Мюс), panią filolog z Anglii, zajmującą się badaniem współczesnego rosyjskiego folkloru miejskiego, zmienia stosunek Stiepana do miłości – z nią zaczynają łączyć go więzi zupełnie innego rodzaju. Muse zostaje nie tylko ukochaną Michajłowa, ale również jego pomocnikiem i doradcą w zakresie bankowości i finansów:

... Мюс хорошо понимала, что требуется от бизнесмена в России – быть немногого вором, немногого юристом и немногого светским человеком. У нее была прекрасная деловая хватка, и ей можно было доверить любую работу.

Банк работал как часы [Пелевин, 83].

Związek Stiopy i Muse (zwłaszcza zdradę, jakiej dopuszcza się Angielka – porzuca ona Michajłowa i wyprowadza z jego banku dużą kwotę pieniężny¹⁶) rozpatrywać można w szerszym kontekście niezwykle złożonych współczesnych relacji Rosji z Zachodem. Mamy tu do czynienia ze zderzeniem-rywalizacją między dwiema osobowościami ukształtowanymi pod wpływem różnych wzorców, różnych systemów wartości. Muse to osoba opanowana, wyrachowana, niezwykle uparta i konsekwentnie dążąca do wytyczonego celu. Wszystkie wymienione cechy dają jej ogromną przewagę nad sentymentalnym, ulegającym emocjom i zakochanym w niej Stiopą, a miłość, jak wiadomo, osłabia czujność, pod jej wpływem człowiek staje się całkowicie bezbronny [Богданова, Кибальник, Сафонова, 63, 70]. W metaforycznym starciu z Zachodem Rosja ponosi więc porażkę – zwycięża zachodnioeuropejski pragmatyzm, zdroworozsądkowe podejście do życia.

W *Liczbach Pielewin* opisuje kolejny w historii Rosji okres przejściowy („przełom paradigmatyczny” – „парадигматический сдвиг”). Jak zauważa Dmitrij Bykow:

... крупные сочинения он (Пелевин – Е. Р.) публикует только тогда, когда завершается некая историческая эпоха и брезжит новая [Быков, online].

W analizowanej powieści pisarz niejako rekonstruuje walkę o „nowy podział dóbr” [Skoropanowa 2005, 132], w wyniku której:

¹⁵ Inny możliwy wariant zapisu imienia bohaterki to Mew's od ang. mew – miauczeć (w związku z podkreślanym w powieści podobieństwem Angielki do kota).

¹⁶ Warto tu dodać, że Muse utożsamia się z jednym z pokémonów (pokemony to fikcyjne stworzenia, które pojawiły się w grach konsolowych firmy Nintendo, a następnie w japońskim serialu anime), z Meowth, przedsiębiorczym pokemonem-kotem, który kolekcjonuje monetę.

... условно-братковская¹⁷ эпоха сменяется эпохой Четвертого Главного Управления (эпохой ФСБ – Е. Р.) [Быков, online].

Pielewin nawiązuje do mającego miejsce w Rosji w latach 2000–2002 procesu przejmowania przez oficerów Federalnej Służby Bezpieczeństwa¹⁸ kontroli nad biznesem, bankami (funkcjonariusze FSB zajęli miejsce mafii, pełniącej do tej pory rolę „ochroniarzy” rosyjskich biznesmenów). Na przykładzie bankiera Michajłowa pisarz pokazuje (hiperbolizując wszelkie nieprawidłowości i paradoksy), w jaki sposób funkcjonariusze FSB „biorą pod swoje skrzydła” i „otaczają opieką” rosyjskich przedsiębiorców, obiecując im „załatwienie wszelkich problemów”. Autor podkreśla przy tym, iż działania FSB utrzymują się na granicy prawa, a często nawet ją przekraczają.

Жизнь менялась. Бандиты исчезали из бизнеса, как крысы, которые куда-то уходят перед надвигающимся стихийным бедствием. По инерции они все еще разгуливали по дорогам на вульгарно дорогих машинах и нюхали героин в своих барочных дворцах, но все чаще на важную стрелку с обеих сторон приезжали люди с погонами, которые как бы в шутку отдавали друг другу честь при встрече – отчего делалось неясно, можно ли вообще называть такое мероприятие стрелкой¹⁹. Степу эти веяния пока что не затрагивали. И вдруг ясным апрельским утром к нему прямо в офис завалилась крыша²⁰ – страшные братья Иса и Муса. (...)

– Куда едем-то? – задал Степа мучивший его вопрос.
 – На стрелку, куда ж еще, – ответил Иса.
 – А с кем?
 – Да с одним фраером из ФСБ. Говорит, у него сразу к нам троим дело. (...)

¹⁷ Браток (bandyta, przestępca) – рядовой член kriminalnych struktur, bandit [Химик 2004, 57].

¹⁸ Warto wspomnieć, że Federalna Służba Bezpieczeństwa powstała w 1995 r. jako następczyni Federalnej Służby Kontrywiadu zorganizowanej na bazie zlikwidowanego w 1991 r. Komitetu Bezpieczeństwa Państwa (KGB). Nic więc dziwnego, że dla wielu Rosjan KGB i FSB to synonimy.

¹⁹ Opisywane przez Pielewina sceny „krwawych spotkań” oficerów FSB ochramiających konkurujące ze sobą firmy przybierają wymiar absurdalny: funkcjonariusze służb specjalnych wyznaczają czas i miejsce strzelaniny, a przed rozpoczęciem „zbrojnej rozprawy” oddają sobie honory wojskowe – tak jak podczas pojedynków [Кошель, Кукулин, 319].

²⁰ Крыша (ochrona, opieka, „dach” mafijny) – жарг. прикрытие, защита от кого-, чего-либо; охрана бизнеса или людей за определенную плату от нападения, рэкета (обычно криминальная, бандитская форма вымогательства, поборов); организация, предприятие, осуществляющие охрану определенного объекта или группы лиц [Химик, 281].

– Тебя я знаю, Степан Аркадьевич. Уже давно. (...) А я Леонид Лебедкин. (...) Четвертое главное управление ФСБ по борьбе с финансовым терроризмом. (...)

– Встречаться будем раз в месяц, – сказал Лебедкин. – Как говорил государь Александр Павлович, при мне все будет как при бабушке. (...) Business as usual. (...) Так что, если проблемы будут, с законом или наоборот, звони [Пелевин, 38, 40, 48, 52].

Pielewin zwraca tutaj również uwagę na brutalizację życia codziennego, na fakt, iż przemoc i agresja we współczesnym świecie stały się zjawiskami powszechnymi:

... эта агрессия есть норма изображаемого мира (...). Вторжение агрессивности здесь закономерно, даже обыкновенно, входит в привычный образ жизни. В этом приходится жить, делать свои дела – соучаствовать в агрессии. Как Степан Михайлов (...) соучастует в обмане и присутствует при убийствах [Иванова, online].

Nie dziwi więc to, iż biznesmen Michajłow jest świadkiem i nawet uczestnikiem morderstw, krwawych strzelanin, ponieważ w ten sposób w Rosji załatwia się interesy [Иванова, online] i pozbywa się konkurencji. Uchodzić za łajdaka, mordercę, nawet jeżeli jest się z natury dobrym, wrażliwym człowiekiem (gotowość do niesienia pomocy, umiejętność przebaczania należy przed partnerami w biznesie ukrywać), po prostu się opłaca:

... о Степе пошла слава как о расчетливом и жестоком человеке (...).

Эта слава оказалась кстати, когда Степа стал расширять свой бизнес. Числиться негодяем и убийцей было полезно. Это защищало от человеческой подлости: души повышенной конкурентоспособности узнавали демона старше рангом и уходили восвояси – кидать об колено тех, в ком угадывались хоть какие-то черты Спасителя [Пелевин, 24].

Można doszukać się pewnego podobieństwa pomiędzy Stiopą i Wawilem Tatarskim, głównym bohaterem powieści *Generation 'P'*.

Tatarski, młody literat, dzięki przypadkowo spotkanemu koledze ze studiów, trafia do branży reklamowej, w której robi karierę, szybko awansuje, ostatecznie zostaje szefem wszechagencji zajmującej się masową dezinformacją społeczeństwa – kreowaniem iluzorycznej rzeczywistości telewizyjnej, zastępującej realność [Павлов, online]. Jak zauważa Andrzej Dudek, Wawilen dla pieniędzy wyzbywa się inteligenckich nawyków i skrupułów, przestaje być miłośnikiem książek, a staje się twórcą klipów reklamowych, cynicznym copywriterem [Dudek 2005, 76].

Obaj bohaterzy z całą pewnością nie należą do kategorii obserwatorów-myślicieli, którzy dokonują wnikliwej analizy i poddają ocenie etycznej wszystko to, co dzieje się wokół nich. Dla nich najważniejsza jest kwestia własnego przetrwania [Богданова, Кибальник, Сафонова, 50]:

... Степа не изучал свою жизнь, а жил ее [Пелевин, 21].

Но волновали его (Степу – Е. Р.) не столько общественные проблемы, сколько профессиональные [Пелевин, 56].

Jednak Michajłow-bankier w przeciwnieństwie do Tatarskiego-copywritera²¹ nie jest wybitnym specjalistą w kwestiach zawodowych. Można nawet zaryzykować stwierdzenie, że bohater *Liczb* nie posiada predyspozycji, aby kierować bankiem²², co, jak już zasygnalizowano, wykorzystuje Muse, doprowadzając Stiepana do ruiny finansowej [Балод, online]. Michajłow-bankrut zmuszony jest do opuszczenia kraju.

Należy tu podkreślić, że ucieczka (przede wszystkim przed wrogą rzeczywistością) jest jednym z niezwykle istotnych motywów w twórczości Pielewina. Bohaterzy jego utworów w różny sposób próbują wyzwolić się z otaczającego ich mroku absurdalnego świata, który, według koncepcji pisarza, jest w istocie jedynie iluzją. Na przykład Piotrowi Pusto (*Mały palec Buddy – Чанаев и Пустота*, 1996), kobiecie-lisicy A Chuli (*Święta księga wilkołaka – Священная книга оборотня*, 2004) udaje się wyzwolić z kręgu egzystencji [Nydhahl 2008, 180] i wkroczyć do innego wymiaru, zyskując tym samym wolność absolutną i nieśmiertelność metafizyczną [Осьмухина, online]. Można tu mówić o próbie przekroczenia granic własnej świadomości, próbie przekroczenia bariery percepacji:

... выход человека за свои пределы, выражающийся в преодолении преграды, поставленной человеку в его восприятии и понимании окружающего мира, прорыв к сверхзнанию об иной стороне реальности. Конечной целью подобного перехода становится достижение счастья в некоей идеальной точке, чаще всего обозначаемой как рай либо нирвана [Заломкина 2005, online].

²¹ Należy pamiętać, że dla pielewowskich bohaterów najwyższą nagrodą jest osiągnięcie stanu oświecenia (uświadomienie sobie iluzoryczności otaczającego świata) i wyzwolenie-uctieczka, natomiast „utonięcie” – pozostanie w iluzorycznej rzeczywistości, zrobienie kariery (czyli занятие самого высокого места в иерархии жрецов этой иллюзорности – najwyższą karą [Кузнепов, online]).

²² Chodzi tu m.in. o zbytnią ufność i dziecięcą wręcz naiwność – Stiopa udziela Muse pełnomocnictwa do podpisywania dokumentów finansowych.

Michajłowa z całą pewnością nie zaliczmy do tych „pozytywnych” bohaterów-uciekinierów, którzy na zawsze porzucają ziemską egzystencję. Jak zauważa bowiem Aleksandr Bałod:

...история «Чисел» также заканчивается бегством и освобождением. Просто пелевинский герой на этот раз поступает так, как это часто делают обыкновенные (обыкновенно-богатые) люди и никогда не поступают его персонажи – уезжает за границу, имея на руках загранпаспорт с открытой Шенгенской визой, и даже кое-какие остатки прежнего капитала на тайных банковских счетах [Балод, online].

W *Liczbach* Pielewin przedstawia kolejne fazy rozwoju zawodowego Stiepana Michajłowa – bankiera-neurotyka (drobny przedsiębiorca handlujący komputerami – właściciel banku – bankrut) na tle nieustannie zmieniającej się rzeczywistości: okres przebudowy ustrojowej („pieriestrojka”) i rozpad ZSRR, rządy Borisa Jelcyna i tzw. „kremłowskiej rodziny”, dojście do władzy Władimira Putina i rozszerzanie kompetencji oraz uprawnień funkcjonariuszy FSB.

W analizowanej powieści (podobnie jak we wcześniejszych swoich utworach) Pielewin występuje jako wnikliwy obserwator otaczającego go świata i znów tworzy satyryczno-groteskowy wizerunek współczesnej Rosji²³, tym razem poszerzając pole obserwacji o środowisko bankierów, biznesmenów, piorących brudne pieniądze mafiosów. W *Liczbach* nie brakuje intryg politycznych, karykaturalnego wizerunku mediów, drwin z show-biznesu [Wołodźko-Butkiewicz 2004, 253–254].

W *Liczbach* Pielewin podejmuje próbę opisu zachowań i doznań osoby wewnętrznie zniewolonej przez ślepą wiarę w potęgę liczb. Autor dołącza więc do grona tych rosyjskich pisarzy, którzy w swoich utworach wykorzystali symbolikę liczb lub też wykreowali bohaterów z zaburzeniami o charakterze obsesyjnym. Do tej grupy W. Rudniew zalicza na przykład Aleksandra Puszkinia, Nikolaja Gogola, Fiodora Dostojewskiego, Andrieja Biełego, Daniila Charmsa²⁴.

²³ Zdaniem Natalii Iwanowej: ... Пелевин написал самый безнадежный, самый пессимистический, самый мрачный гротесковый роман – о нашей (российской – Е. Р.) современности, об отечественной действительности [Иванова, online].

²⁴ W. Rudniew zwraca uwagę na fakt, iż: ... Хармс чрезвычайно серьезно относился к понятию числа. (...) В прозе и поэзии Хармса обсессивный дискурс строится либо при помощи нагромождения чисел, либо при помощи навязчивого повторения одной и той же фразы, либо на том и другом вместе [Руднев, online]. Pielewin umieścił przed tekstem *Liczb* w charakterze motta fragment zaczerpnięty z utworu Charmsa *Myśliwi (Ochotniki)*, 1936), w którym również odnaleźć można cechy wskazane przez Rudniewa:

На охоту поехало шесть человек, а вернулось-то только четвере.

Двоє-то не вернулось [Хармс, online].

Wydaje się również słusznym wniosek, iż prezentując postać biznesmena Michajłowa, niezwykle podatnego na wpływy różnego rodzaju pseudowróźbitów, fałszywych guru²⁵, Pielewin kreśli groteskowy wizerunek obyczajów bogatych Rosjan:

... Степа, как и большинство обеспеченных россиян, был шаманистом-эклектиком: верил в целительную силу визитов к Сай-Бабе, собирая тибетские амулеты и африканские обереги и пользовался услугами бурятских экстрасенсов [Пелевин, 30].

W podsumowaniu powyższych rozważań można stwierdzić, iż *Liczby* to opowieść o bankierze, żyjącym w świecie szczęśliwych i nieszczęśliwych liczb [Фьори, online]. Pielewin pokazuje, jak ten wykreowany w świadomości bohatera magiczny świat stopniowo zaczyna się przekształcać w swego rodzaju umysłowy labirynt-więzienie. Wydostanie się z owej pułapki staje się praktycznie niemożliwe. Stiepan pozostaje bowiem zafascynowany potęgą liczb, nawet wtedy, gdy traci wszystko (pieniądze, ukochaną kobietę)²⁶:

... Степа увидел белый круг, окруженный красным кольцом. В круге была цифра «60». (...) «Вот оно, новое солнце, — почти спокойно подумал Степа (...» [Пелевин, 263].

Finał powieści, mimo wzmianek o radosnym, wiosennym przebudzeniu przyrody i rodzącej się w sercu Michajłowa nadziei na nowe życie, jest więc smutny:

... пелевинский роман (...) заканчивается переходом на новый виток страхов и переключением на новую комбинацию цифр, от них защищающих (...) [Богданова, Кибальник, Сафонова, 76].

Zakończenie utworu Pielewina można porównać do sceny finałowej klasycznego horroru, w której bohater stacza ostatczną walkę z nadprzyrodzonymi siłami zła i wydaje się, że je pokonał. Jednak w rzeczywistości jest to zwycięstwo pozorne. Zło zostało bowiem jedynie uśpione i w ukryciu przygotowuje się do powrotu i kolejnego ataku. Stiepan Michajłow zaś, jak już wspomniano, „wpada w sidła zastawione przez kolejną liczbę”.

²⁵ Na przykład wróżbita Prostisław, który pomaga Stiopie rozszyfrowywać znaczenie heksagramów i którego Michajłow uznał za swojego przewodnika duchowego, okazuje się zwykłym donosicielem pracującym dla FSB.

²⁶ Jak zauważa Kiriłł Worobiow: ... Даже крах мира главного героя, потеря денег и работы не вызволяют его из придуманного «аквариума». Выбравшись из одного паттерна восприятия, он тут же придумывает себе другой – на точно такой же основе [Воробьев, online].

Literatura

- Dudek A., 2005, *Miedzy groteska a rzeczywistością wirtualną. Wiktor Pielewin „Generation ‘P’”*, [w:] *Humanistyka slawistyczna dzisiaj. Nowe spojrzenie i stanowiska*, t. IV, pod red. L. Suchanka, Kraków, s. 71–84.
- Kobalczyk R., *Osobowość i zaburzenia osobowości*, [online], <http://www.edukacja-edux.pl/p-1657-osobowosc-i-zaburzenia-osobowosci.php>, [13.02.2012].
- Kuziak M., Rzepczyński S., Sikorski D., Sucharski T., Tomasiak T., 2008, *Słownik myśli filozoficznej*, Warszawa – Bielsko-Biała.
- Lama Nydahl O., 2008, *O naturze rzeczy. Współczesne wprowadzenie do buddyzmu*, Warszawa.
- Madej M., *Japońskie Święto Zmarłych*, [online], <http://www.kosciol.pl/article.php/20030814112658271>, [13.03.2012].
- Mikołajczyk M., *Z życia liczb. Liczbowe zabobony*, [online], <http://www.mmm.uni-wroc.pl/archiwum/mmm13/zabobony.pdf>, [11.02.2011].
- Riemann F., 2005, *Oblicza lęku*, Kraków, [online], <http://www.opoka.org.pl/biblioteka/I/IP/oblicza.leku.03.html>, [12.02.2011].
- Skoropanowa I., 2005, *Literatura rosyjska przełomu XX/XXI wieku jako zwierciadło transformacji*, [w:] *Literatury słowiańskie po roku 1989. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy. Transformacja*, t. I, pod red. H. Janaszek-Ivaničkowej, Warszawa, s. 128–154.
- Słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1980.
- Smith H., 1994, *Religie świata*, Warszawa.
- Wołodźko-Butkiewicz A., 2004, *Od pieriestrojki do laboratoriów netliteratury. Przemiany we współczesnej prozie rosyjskiej*, Warszawa.
- Zawadzki L., *Wprowadzenie do Księgi Przemian*, [online], <http://www.logonia.org/archiwalia/passwd/LChing/kp1-1.htm>, [14.06.2011].
- Арбитман Р., *Пелевин как жертва ДПП*, „Реальность фантастики” 2003, № 3, [online], <http://www.rf.com.ua/article/67>, [08.11.2007].
- Балод А., *Пелевин: диалектика и критика*, [online], <http://www.proza.ru/texts/2004/09/11-16.html>, [13.03.2012].
- Богданова О., Кибальник С., Сафонова Л., 2008, *Литературные стратегии Виктора Пелевина*, Санкт-Петербург.
- Быков Д., *Обнаружение Пелевина, „Огонёк”* 2003, № 32, [online], <http://www.ogniok.com/archive/2003/4811/32-42-45>, [17.02.2012].
- Воробьев К., *Хороший плохой Пелевин*, [online], <http://pelevin.nov.ru/stati/ohor/1.html>, [15.03.2012].
- Заломкина Г., 2005, *Москва-Петушки: другая дорога в Икстлан. Код трансцендентного перехода у Вен. Ерофеева и В. Пелевина*, [w:] *Памяти профессора В. П. Скobelева: проблемы поэтики и истории русской литературы XIX–XX веков. Международный сборник научных статей*, под ред. С. Голубкова, Н. Рымаря, Самара, [online], <http://pelevin.nov.ru/stati/o-ikstlan.doc>, [18.03.2012].

- Иванова Н., *Сомнительное удовольствие. Избирательный взгляд на прозу 2003 года*, „Знамя” 2004, № 1, [online], <http://magazines.russ.ru/znamia/2004/1/ivan12-pr.html>, [15.02.2012].
- Кошель М., Кукулин И., *Все ерунда, кроме. Пелевин Виктор. «ДПП (нн). Диалектика Переходного Периода из Ниоткуда в Никуда»*, „Новое литературное обозрение” 2003, № 64, с. 317–322.
- Кузнецов С., *Виктор Пелевин, или Пятнадцать лет спустя*, „Русский журнал” 2003, 11 сентября, [online], http://old..russ.ru/krug/20030911_skuz-pr.html, [16.03.2012].
- Латынина А., «*Потом опять теперь*», „Новый мир” 2004, № 2, [online], http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2004/2/19-pr.html, [17.02.2012].
- Лепчик А., *Эскиз русской души*, „Культура” 2003, № 39 (7398), [online], http://www.kulturaportal.ru/tree_new/cultpaper/article.jsp?number=466&rubric_id=201&crubric_id=1002054&pub_id=444615, [13.03.2012].
- Осьмухина О., «*Набоков как воля и представление...»: набоковский реминисценческий слой в российской прозе последних лет*, „Мир науки, культуры, образования” 2009, № 2 (14), [online], <http://www.iwep.ru:88/journal/14/pages%20049-053.pdf>, [16.03.2012].
- Павлов М., *Generation П или П forever?*, [online], <http://pelevin.nov.ru/stati/o-pavl/1.html>, [18.03.2012].
- Пелевин В., 2004, *ДПП /нн/. Диалектика Переходного Периода из Ниоткуда в Никуда*, Москва.
- Руднев В., 2002, *Характеры и расстройства личности. Патография и метапсихология*, Москва, [online], http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Rudn/06.php, http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Rudn/09.php, [30.05.2011].
- Фьори Ч., *Я, Путин и секс: Пелевин обнажает Россию*, [online], <http://pelevin.nov.ru/stati/o-fior/1.html>, [17.03.2012].
- Хармс Д., *Охотники*, [online], <http://harms.ouc.ru/ohotniki.html>, [15.03.2012].
- Химик В., 2004, *Большой словарь русской разговорной экспрессивной речи*, Санкт-Петербург.
- Яровенко С., 2009, *Виктор Пелевин: мифопоэтика как мифодизайн*, [в:] *Культура и этика меняющегося мира*, вып. 6, Красноярск, [online], http://www.globalistika.ru/biblio/actual_phil_6.htm, [13.03.2012].

MYSTICAL NUMEROLOGY IN VICTOR PELEVIN'S NOVEL NUMBERS

S U M M A R Y

Victor Pelevin's novel *Numbers* published in 2003 as a main part of the book *DTP /NN/. The Dialectics of the Transition Period from Nowhere into No Place* is the subject of an analysis in this article.

Pelevin has created in this novel the satirical and grotesque picture of Russia at the beginning of the twenty-first century, easily recognizable by readers in fine details.

The main purpose of the paper is to present the story of Stepan Mikhailov's life. He is a Russian businessman – a bank manager who runs his business with the help of mystical numerology. The man believes that numbers rule the world (he believes there is some kind of a mystical relationship between numbers and our life). From his point of view, numbers influence people's behaviour, their decisions. "34" is Stepan's lucky number and his invisible "adviser-protector". Mikhailov is supposed to be a sufferer from some form of an obsessive-compulsive disorder called arithmomania. Sufferers from this disorder have a strong need to count their actions or objects in their surroundings.

Ewa Pańkowska e-mail: ela.pankowska@poczta.onet.pl

Wanda Supa

Białystok

**Сатирическое наследие И. Ильфа и Е. Петрова
вчера и сегодня**

Ключевые слова: сатира, юмор, перцепция, критика, литературные традиции, советская действительность

Как известно, у каждого из упомянутых в заглавии настоящей статьи авторов дилогии *Двенадцать стульев* (1928) и *Золотой теленок* (1931, книжный вариант в России 1933) имеются отдельно написанные произведения¹, но самое значительное они создали в творческом тандеме. Совместная литературная деятельность Ильи Ильфа (1897–1937) и Евгения Петрова (1903–1942) началась в 1926 г. и продолжалась до смерти Ильфа. Сперва они вдвоем обрабатывали для печати в «Гудке» письма читателей, рабкоровские заметки и подписи под рисунками-карикатурами. Окончательно этот писательский дуэт сформировался после предложения Валентина Катаева написать втройм сатирико-приключенческий, плутовской роман о поисках драгоценностей, спрятанных в одном из стульев мебельного гарнитура. Однако

¹ И. Ильф (наст. Илья Арнольдович Файнзильберг) с 1918 г. печатал стихотворения и юмористические миниатюры в провинциальных сатирических журналах и газетах. В 1923 г. переехал в Москву и стал сотрудничать в «Гудке», в его сатирико-юмористической т. н. «четвертой полосе» в качестве рабкора. В этот период печатал также рассказы, фельетоны и рецензии. Также на протяжении 1928–1931 гг. продолжал публиковать самостоятельно написанные рассказы и фельетоны. Однако самое ценное в наследии Ильфа создано в соавторстве с Петровым; Е. Петров (наст. Евгений Петрович Катаев) с 1923 г. сотрудничал в сатирическом журнале «Красный перец», с 1925 г. м.п. в «Гудке». Кроме рассказов и фельетонов писал киносценарии. После смерти Ильфа изданы им сборники *Воздушный извозчик. Сценарии* (1943), *Остров мира* (1947) и посмертно *Неоконченный роман. Путешествие в страну коммунизма* (1965).

роман, получивший заглавие *Двенадцать стульев* (в первых версиях *12 стульев*), начинающие романисты написали без участия занятого другими делами старшего брата Петрова. В процессе создания произведения они выработали оригинальный художественный стиль, позволяющий трактовать их как единую творческую личность.

Ильф внес в творческий союз ироническое видение мира, стремление к всесторонней и исчерпывающей типизации отдельной детали, любовь к каламбуру, афоризму, «говорящим» фамилиям и названиям², Петров – легкий юмор, умение строить динамический сюжет и создавать остро комические и карикатурные персонажи. Синтез этих и других «капиталовложений» привел к незаурядному результату – хотя в общем Ильф и Петров критиковали те явления, над которыми издавались в то же время многие их современники, напр., Михаил Зощенко, В. Катаев, Юрий Олеша, Ефим Зозуля и др., их сатира изящнее и глубже, чем в большинстве произведений 20-х–30-х гг. XX в., что довольно быстро заметили читатели.

Первая часть дилогии сперва появилась в журнале «30 дней», затем вышла двумя отдельными изданиями и принесла авторам огромную популярность – при их жизни роман переиздавался 10 раз, переводился на иностранные языки, на его основе сделано несколько фильмов и он не исчезает из поля зрения издательств, читателей и исследователей до сих пор. Но независимо от огромной популярности среди читательской публики его восприятие цензурой и официальной критикой на протяжении десятилетий заметно менялось, в зависимости от актуальной культурной, в т. ч. издательской, политики государства.

Итак, первые рецензии на *Двенадцать стульев* появились с некоторым опозданием, через несколько месяцев после публикации романа, и были далеки от восторга³. Рапповцы приняли роман враждебно, критики других ориентаций более снисходительно, замечая прежде всего его юмор. *Золотой теленок* был принят одобрительно, тем более, что к моменту его появления слава соавторов уже укрепилась. Одним из первых литераторов, заметивших достоинства дебютантского романа Ильфа и Петрова, был Осип Мандельштам, который определил *Двенадцать стульев* как «брызгущий весельем памфлет» [Мандельштам О. 1969–1971, т. 3, 56] и предсказал, что раньше или позже их за него рассчитают. Позже также Владимир Набоков высоко оценил дилогию,

² Увлечение Ильфа языковыми играми отражают его записные книжки, изданные посмертно см.: [Ильф 1990, 378–414].

³ Более подробно см.: [Одесский, Фельдман 2000, online].

подчеркивая, что Ильф и Петров, аналогично как и Зощенко, создали «образцы абсолютно прекрасной литературы под знаком полной независимости» [Nabokov 1981, 87].

В конце 40-х годов, в связи с переизданием произведений Ильфа и Петрова стали подчеркивать их «клеветнический и антисоветский характер», а авторов осуждать за «безыдейность», «обывательщину» и «пустой юмор ради юмора» [Горбатов 1949, 216], а также за «декадентские позиции» и «низкопоклонство перед иностранницей» [Дементьев 1949, 206]. В начале «оттепели» распространялись определения дилогии как «образца советской сатиры», «советской классики», затем в связи с публикацией пятитомного собрания сочинений Ильфа и Петрова в 1961 г. Отдел агитации и пропаганды обратил внимание на «антисоветские остроты» и факт окарикатуризования жизни в стране. Но эти материалы не распространялись, а критики 60-х г. замечали в первую очередь веру авторов в победу социализма над «уродливым и дряхлым миром капитализма». Примерно в то же время, и в общем на протяжении десятилетий, дилогия была «своего рода «цитатником оппозиционеров», видящих в ней «почти открытую издевку над советской пропагандой, суждениями основоположников марксизма-ленинизма и т. д.» [Одесский, Фельдман 2000, online].

В 60-е гг. появились монографии о творчестве Ильфа и Петрова, интерпретирующие проблематику их произведений в меру обоснованно, однако в советском духе [Вулис 1960; Галанов 1961; Яновская 1963]. Но когда стали печатать произведения Александра Солженицына и задержанные тексты Михаила Булгакова, мода на романы Ильфа и Петрова временно стала проходить. В 70-е гг. зарубежные публицисты и исследователи обвинили соавторов в клевете на советскую интеллигенцию [Мандельштам Н. 1970, 345], а причиной обвинений стал в первую очередь карикатурный портрет «ленивого» жильца коммунальной квартиры Лоханкина из *Золотого теленка*, с интеллигентами в подлинном смысле этого слова имеющего мало общего. Творчество сатириков определялось как антигуманистическое, переполненное «моральным релятивизмом» [Михайлов 1974, 142]. Затем в к. 80-х и в 90-е гг. некоторые критики [Саракина 1992, 187] стали замечать их конъюнктурность и негативное отношение к дореволюционной культуре, а их оппоненты [Сарнов 1992, 165] подчеркивали сложность и неоднозначность изображенного в зеркале сатиры мира⁴.

⁴ Эта полемика подробно рассматривалась в цитированных в других местах настоящей статьи книгах Я. Лурье и Ю. Щеглова. См. также: [Чанкаева 2002, 242–250].

Уже обращено внимание на факт, что Ильф в конце своей недолгой жизни предвидел колебания оценок романов и в связи с травлей другого писателя в *Последней записной книжке* написал со свойственным ему остроумием: «Раньше десять лет хвалили, теперь десять лет будут ругать. Ругать будут за то, за что раньше хвалили. Тяжело и нудно среди непуганных идиотов...»⁵.

Несмотря на переоценки ценностей, вызванные политическими переменами, дилогия не перестает вызывать интерес исследователей, не только литературоведов, но и лингвистов, культурологов и историков, находящих в ней богатый материал из области истории русской общественной мысли⁶ и даже интересующихся литературой математиков⁷ и любителей эзотерики⁸. В свою очередь, свойственное романам богатство и многозначность содержания и разнообразие художественных приемов привлекают внимание литературоведов разных методологических ориентаций, напр., создателей поэтики выразительности [Жуковский, Щеглов, online], функциональной поэтики, социолингвистики, литературоведческой аксиологии [Подковырин 2008, 50], культурологии, семиотики [Щеглов 1975, 185], текстологии.

Текстологические исследования очень много говорят о времени и ситуации авторов, в которой создавались романы, так как их фрагменты подвергались цензурным изменениям и сами соавторы при жизни несколько раз вводили разного типа правки⁹, «оперативно реагируя на пропагандистские новшества» [Одесский, Фельдман 1997, online].

⁵ Цитата из [Лурье 2005, 8]. Номера страниц из этой книги указаны в версии online. Последняя фраза является перифразом заглавия книги М. Пришвина *В стране непуганых птиц*.

⁶ К истории русской общественной мысли принадлежит книга Я. Лурье об Ильфе и Петрове, впервые издана в 1983 г. в Париже. См. [Лурье 2005].

⁷ Математиком по образованию является автор книги *И. Ильф, Е. Петров «Двенадцать стульев» и «Золотой теленок». Комментарии к комментариям...*, сын писательницы И. Грековой. Импульсом к написанию книги были комментарии Ю. Щеглова. См.: [Вентцель 2005].

⁸ Многочисленные эзотерические расшифровки смысла дилогии (напр., о том, как Остап в *Двенадцати стульях* «пытается пройти через все 12 созвездий Зодиака», а в *Золотом теленке* «через все Арканы ТАРО», доступны в интернете м. п. в «Уголке фанатов Ильфа и Петрова». См.: (без автора), *Расшифровка смысла романов Ильфа и Петрова «Двенадцать стульев» и «Золотой теленок»*, <http://ezotera.ariom.ru/2006/12/07/12.html/>; [Мочалова 2011]; монографию: [Бузиновские 2003], фрагменты которой посвящены также произведениям Ильфа и Петрова.

⁹ В результате правок появились разного типа неточности, напр., в 1926 г. делопроизводитель Воробьянинов не мог «оттискивать штампы в паспортах венчающихся», так как паспортная система в Советском Союзе была введена лишь в декабре 1932 г. См.: [Вентцель, 21–22].

Издания полных текстов романов с комментариями к изменениям появились только в конце 90-х гг. XX в., благодаря усилиям Михаила Одесского и Давида Фельдмана [Одесский, Фельдман 1997, online; Одесский, Фельдман 2000], а также множеству других «ильфо-петроведов»; немало текстуальных замечаний найдем также у авторов комментариев к романам авторства Ю. Щеглова [Щеглов 2009], А. Вентцеля [Вентцель 2005], Е. Сахаровой [Сахарова 1987; 1989] и других.

В общем, и в прошлом и в настоящем встречаем полюсно противоположные оценки романов, и этот факт указывает на необходимость их реинтерпретации с учетом новейших знаний об эпохе и последствиях тех общественных механизмов, о которых писали соавторы. Разные прочтения и оценки сатирического наследия Ильфа и Петрова вполне понятны в контексте исторических перемен, развития литературоведения и других гуманитарных наук. Их романы, с одной стороны, очень тесно связаны с текущей советской действительностью¹⁰, от которой писатели отталкивались и разные аспекты которой своеобразно в них отразили, но, с другой стороны, заметно, что злободневное проецировано в них в область универсального, благодаря внимательному анализу прошлого и настоящего и диалогу с мировой и русской традицией, умело использованным заимствованиям, которыми пропитана вся повествовательная ткань их произведений¹¹, и наконец, присутствию «притаенных» или «мерцающих» в них смыслов.

Например, известно, что в год, предшествующий публикации *Двенадцати стульев*, шли дискуссии о месте сатиры в пролетарской литературе и политические споры идеологов военного коммунизма (Троцкий) со сторонниками нэпа (Бухарин), и власть имущим нужен был сатирический «антилевацкий и антиростовский роман» [Люликова, online], поэтому он быстро был напечатан. В свою очередь период работы над *Золотым теленком* это трагические годы «великого перелома», ознаменованные обострением классовой борьбы, когда имели место травля известных писателей (в том числе и знакомых Ильфа и Петрова – Мандельштама, Булгакова и др.), публичные покаяния многих репрессированных, отмежевания от прежних взглядов и близких

¹⁰ Именно большая часть комментариев посвящена нюансам советского быта, закона, политической и общественной жизни 20-х и 30-х гг. XX века.

¹¹ Также списки и объяснения к явным и скрытым цитациям и заимствованиям на уровне больших семантических фигур (персонажи, сюжетные ситуации, аксиологические предпосылки) занимают в вышеуказанных книгах комментариев большие фрагменты.

людей, когда проводилась коллективизация, атеизация и начало индустриализации, о чем соавторы могли упоминать только в виде разного типа аллюзий. Их стремление издать книжный вариант второй части диологии встретилось с непредвиденными трудностями: и книга в России вышла только в 1933 г. Злободневные факты влияли на содержание и форму романов, и следы этого влияния заметны в упоминаниях о подробностях жизни и в языке, напр., временное разрешение высмеивать леворадикальные пропагандистские лозунги отразилось в присутствии антирюкристских шуток. Избегая вербальных идеологических деклараций соавторы показывали себя как сторонники нового, противники нэпа, «левой оппозиции», но прежде всего как внимательные и в меру возможности независимые наблюдатели и интерпретаторы окружающего мира. Они одобряли социализм с «человеческим лицом», без извращений, ведущих к бытовым неурядицам и трагедиям миллионов людей. В художественном аспекте соавторы защищали творческую свободу, в т. ч. право пользоваться иронией, юмором и «смешной» сатирой «на тех людей, которые не понимают реконструктивного периода» [Ильф, Петров 1987, 3]. Они создали многослойную сатиру, базирующую на архетипах мировой культуры, не поддающуюся однозначной интерпретации, тесно связанную с их современностью с ее быстро меняющейся политической конъюнктурой, но содержащую также элементы универсальные, вневременные (человеческая глупость, жадность, зависть, склонность к комбинаторству и легкому заработка, последствия своеобразного pragmatизма и пристрастий политиков и т. п.), сатиру, способную типологизировать и даже архетипизировать современные им явления и механизмы человеческого поведения.

Многие образы, сюжетные ситуации, крылатые выражения и афоризмы были перенесены в романы из ранних рассказов и фельетонов каждого из соавторов и из изданных посмертно записных книжек Ильфа. В *Двенадцати стульях* и *Золотом теленке* кипит стихия диалога с традицией и пародия на разных уровнях – пародируются литературные сюжеты (м. п. рассказ *Двенадцать Наполеонов* А. Конан-Дойла, сюжет путешествия), персонажи, фразы, сценки, создаются карикатурные портреты представителей «старого мира» и рядом с ними советских писателей, журналистов, служащих, и все это остроумно превращено в слагаемые сложной картины современного им неустойчивого мира.

Ильф и Петров создали очень богатую вереницу сатирических персонажей, ситуаций и сцен из бытовой, трудовой, семейной и общественной жизни, отражающих социально-политическую обстановку в СССР

второй половины 20-х и самого начала 30-х гг. XX в., достижения и отрицательные стороны новой внелитературной реальности. Как уже замечено исследователями, они вводили в романный мир по одному персонажу, «репрезентирующему в сгущенном виде каждую из известных крупных сфер советской жизни». В качестве собирательного героя избирались ими также учреждения, напр., загс в *Двенадцати стульях*, «Геркулес» в *Золотом теленке* или даже города – Старгород, Черноморск [Щеглов 2009, с. 43].

Изображая трафареты советской действительности, Ильф и Петров балансирували между реалистическим правдоподобием и условностью, знаковостью, создавая ряд условных персонажей-симуляков, не напоминающих «живых людей», но призванных быть носителями определенных смыслов и одновременно веселить читателя. Из записок Ильфа и воспоминаний современников о каждом из авторов известно, что они «подглядывали» и «подслушивали» характерное и комичное в народе, в разного типа учреждениях, коллекционировали удачные фразы, редкие и смешные фамилии, названия и определения. Им было свойственно глубокое знание жизни и искусства, поэтому удавалось быть достоверными и убедительными и в деталях, и в обобщениях.

Исследователи много внимания уделяли всяческим прототипам; они есть и у главных, и у второстепенных персонажей произведений (напр., прототипы Бендера – сотрудник одесского угроизиса Осип Шор или, как доказывают современные исследователи – В. Катаев), городов (Старгород – Старобельск, Черноморск – Одесса), учреждений, собственных имен и т. п. Несомненно, сатира Ильфа и Петрова направлена, как и в большинстве сатирических произведений того времени, против врагов революции и социалистического строя, против «остатков старого мира», значит, она вписывается в «дежурную» и желаемую с официальной точки зрения тему в литературе 20-х гг. и содержит острую (но не уничижительную) критику аристократии, мещанства, духовенства, нэпманов, торговцев и т.п. Персонажам, представляющим дореволюционные привилегированные социальные группы, приписывался в общественных науках и литературе того времени определенный набор отрицательных черт, таких как бездуховность, жестокость или равнодушие по отношению к бедным, стремление к наживе, легкомыслие. Воробьянинову и нэпманам из Старгорода также эти черты свойственны, но одновременно Ильф и Петров показали, что притворство, косность, стяжательство, бюрократия и многое другое, своеобразное старому миру, не только перекочевало в советскую эпоху, но расширилось и на выходцев из общественных низов и увеличилось до ужасных

размеров. Сатира Ильфа и Петрова направлена также, иногда почти открыто, иногда с помощью художественного камуфляжа, против беспокоящих порождений новой политической программы.

Удачу сатирической дилогии как нарратива, циклизированного вокруг приключений (похождений) одного центрального персонажа, в огромной мере определил выбор и концепция этого героя – «великого комбинатора», «авантюриста» Остапа Бендера, эмансипированного от ключевых в русской литературе категорий положительности и отрицательности¹², даже не принадлежащего к советскому обществу. Присутствие на страницах романов «сына турецкого подданного» с его таинственным для читателя прошлым позволяло авторам мимикрировать в условиях идеологической борьбы, приписывать ему высказывания, почти открыто высмеивающие разные явления современной жизни. Взгляд Бендера на советскую действительность это взгляд человека извне, свойствен и самим авторам произведения [Лурье 2005, 5]. Остап не одобряет советскую идеологию – он и не думает честно трудиться, быть трудовые рекорды, заниматься общественной деятельностью, жить в коммунальной квартире, стоять в очередях и т. п. В *Золотом теленке* он прямо заявляет:

«Я хочу отсюда уехать. У меня с советской властью возникли за последний год серьезные разногласия. Она хочет строить социализм, а я не хочу. Мне скучно строить социализм»;

Я не люблю быть первым учеником и получать отметки за внимание, прилежание и поведение. Я частное лицо и не обязан интересоваться силосными ямами, траншеями и башнями. Меня как-то мало интересует проблема социалистической переделки человека в ангела и вкладчика сберкассы. Наоборот. Интересуют меня наболевшие проблемы бережного отношения к личности одиноких миллионеров... [Ильф, Петров 1987, 22; 274].

Соавторы экспонировали оригинальность и исключительность этой яркой и одаренной личности, подробно описывая роли, какие Бендер пытался играть; чтобы добиться своих целей (найти драгоценности, добыть деньги на текущие расходы, затем уличить Корейко в преступлениях и отнять у него миллион рублей), он умело перевоплощался, напр., в инспектора пожарной охраны, влюбленного, сына героя революции 1905 г. легендарного лейтенанта Шмидта, детектива,

¹² Критик В. Саппак назвал Остапа «отрицательным героем, выполняющим положительные функции». См.: [Саппак 1965, 123].

даже сочинителя гениальных советов для литераторов и журналистов (он автор «пособия для сочинений юбилейных статей, табельных фельетонов, а также парадных стихотворений, од и тропарей»), государственного деятеля. В его поведении плутовство сочетается с демонизмом [Кацис, Одесский, online], напоминающим черты булгаковского Воланда или других представителей темных сил, умением решать любые проблемы, изобретательностью, ассоциирующейся с чем-то необыкновенным.

Он умнее не только Воробьянинова, отца Федора, Корейко и других «старорежимных», но и советских чиновников, журналистов, студентов. Кроме того, у него широкая и щедрая натура – он легко приобретает и легко тратит деньги, иногда делится ими со своими «помощниками», дразнит их и критикует, но не оставляет, когда те нуждаются в помощи. Ему чужды и навязываемые сверху идеалы, и мелочность, ничтожность окружающих его людей, несмотря на занимаемую ими в новом обществе позицию. В данном случае имеем дело с героем, живущим ради игры, азарта, погони за привлекательными миражами, украшающим серую советскую действительность поштовски яркой одеждой и остроумными комментариями и шутками на любую тему. В нем персонифицирован гоголевский смех, идущий в паре со способностью объективно оценивать собеседников и явления, распознавать «халтурщиков, бюрократов, собственников и идиотов», высмеивать все, что «достойно быть высмеянным» [Саппак 1965, 122].

Речь Бендера (и, конечно, соавторов) яркое свидетельство, что он не подчинялся влиянию формировавшегося «новояза» с его штампами, порождающими массовое сознание, трактующее эти штампы всерьез. Штампами он умеет манипулировать и подвергать их таким образом пародийной деградации. Читатель имеет возможность восхищаться размахом и красотой его затей, виртуозностью игры, духом предпримчивости – уже само присутствие веселого комбинатора и его поступки, его отношение к пореволюционным переменам сигнализируют несовершенство и уязвимость разных явлений и в общественном (государственном) и индивидуальном (человеческом) масштабах.

Но в окончательном итоге все вроде бы гениальные замыслы и планы Остапа раньше или позже кончаются провалом, а в последних сценах *Золотого теленка* он разоблачен окончательно в жизненном, материальном плане, по всей вероятности ради подтверждения тезиса, что хотя в борьбе с советской властью и он не выигрывает, но морально он не побежден и духом не падает. «Графа Монте Кристо из меня не вышло. Придется переквалифицироваться в управдомы» [Ильф, Петров

1987, 276]. Независимо от авторского разоблачения, он «продолжает жить» виртуально и вызывать симпатию читателей, а его имя стало в русском языке нарицательным.

Надо припомнить, что у этого сатирического героя кроме реальных прототипов есть и литературные предшественники и родственники и список их является довольно длинным. Исследователи замечали его родство с Одиссеем, гоголевскими Хлестаковым и Чичиковым [Шкловский 1934], с молодыми героями европейского классического романа (*Красное и черное* Стендэля, *Утраченные иллюзии* Бальзака, *Тысяча душ* Писемского, [Руденко, Попова 1998, 1, 568]), с героями еврейского писателя Шолом-Алейхема [Кацис, Одесский, online]. На наш взгляд оно еще более заметно с находчивыми фольклорными искателями кладов, с фламандским шутом Тилем Уленшпигелем, фантазером Мюнхгаузеном, шекспировским хвастуном и вруном Фальстафом, Заглобой из трилогии Сенкевича и многими другими, так как герой, принадлежащий к определенной жизненной типологии, обобщающий борцов за права человека на жизнь в условиях политических или других ограничений свободы, вооруженных только живым интеллектом, смелым и острым языком, фантазией и находчивостью, хитростью. Одновременно концепция этого персонажа является оригинальной той оригинальностью, «которую можно вполне оценить лишь на фоне традиции»:

«Оригинальность эта состоит, во-первых, в новой комбинации известных признаков и типов литературного героя, и, во-вторых, в том, что эти традиционные признаки и типы оказываются спроецированы на советскую действительность, на фоне которой они неожиданно приходятся ко двору, получают парадоксальное применение и начинают жить новой жизнью» [Щеглов 2009, 23].

Другие первостепенные герои – напарники или противники Остапа, нарисованы как фигуры более однозначные и одномерные и тем самым подчеркивающие колоритность и многогранность комбинатора-весельчака. Вообще многие компоненты романного мира подбираются авторами по принципу контраста, напр., в первом романе пары «концессионеров» – пожилой и подчиняющийся стереотипам Воробьевинов и веселый, нарушающий разные табу Бендер. Ищущий вместе с ним принадлежащие ему до революции стулья бывший предводитель дворянства – это и «бывший человек», посредственный, серый и скучный, жалеющий о прошедшем времени, когда мог пользоваться жизнью. Революция разделила его биографию на два разных этапа,

заставила полностью переменить образ жизни: в прошлом гуляка, любитель азартных игр и бонвиван превратился в скромного советского служащего, сожалеющего об утраченном, но слишком слабого и интеллектуально и психически, чтобы за его возвращение бороться.

В свою очередь в подпольном миллионере Корейко гиперболизированы черты предпримчивого бизнесмена, гениального, но безнравственного и изолирующего себя от людей приобретателя, умеющего добывать деньги из ничего, спекулируя чем угодно и обворовывая государство. Например, в Москве он основал «Промысловую артель химических продуктов «Реванш», «производство» в которой в течение трех лет ограничивалось переливанием обыкновенной воды из верхнего сосуда в нижний и обратно, а тем временем его основатель:

...переезжал из банка в банк, хлопоча о ссудах для расширения производства. В трестах он заключал договоры на поставку химпродуктов и получал сырье по твердой цене. Ссуды он также получал. Очень много времени отнимала перепродажа полученного сырья на госзаводы по удешевленной цене, и поглощали множество энергии валютные дела на черной бирже [Ильф, Петров 1987, 44].

Этот герой сразу остроумно наказан авторами тем, что в советских условиях (в которых легко скрыться перед карающей рукой закона, но растворившись в массе, нельзя из нее выделяться), он не может накопленным пользоваться, живет на скромную зарплату, дожидаясь возвращения капитализма, чтобы «повеселиться».

В галерее сатирических персонажей *Двенадцати стульев* особое место занимает поп Федор Востриков. Этот герой редко притягивал внимание исследователей, по всей вероятности потому, что в сопоставлении с яркой фигурой великого комбинатора и богатой в прошлом биографией дворянина-расстратчика его портрет на первый взгляд кажется упрощенным и схематичным. Этот персонаж создан в духе мольеровской комедии характеров, так как в его зарисовке доминирует одна черта – жадность, стремление к наживе. Припомним, что жадность, рядом с пьянством и сладострастностью принадлежат к списку недостатков, наиболее часто приписываемых священникам мировой и русской литературами с времен средневековья.

Ильф и Петров в *Двенадцати стульях* вообще не касались основ веры и религии, не формировали антирелигиозных лозунгов, но все-таки создали портрет попа, соответствующий духу навязываемой тогда обществу идеологии; Востриков, в прошлом хватающийся за разные идеи обогащения (домашние обеды, выращивание кроликов), узнав о брил-

лиантах мадам Петуховой, оставляет свою паству, по своей воле отказывается выполнять обязанности Божьего слуги, потому что выше этих обязанностей ставит свои личные дела – желание разбогатеть. Хотя ему приписаны и такие черты, как наивность (его много раз обманывают) и добродушие, своей суетливостью и расчетливостью он не вызывает читательской симпатии. Для осуществления мечты он использует тайну исповеди и лишает средств к жизни свою жену. Остриженный и переодетый в штатское, он ищет стулья Воробьянинова, попадая в целый ряд нелепых, компрометирующих его ситуаций – подслушивает, обманывает, ввязывается в перебранки и драки, унижается, в конце сходит с ума, когда после больших затрат убеждается, что клад не найти. В советское время такой персонаж мог восприниматься как смешной, наравне с Эллочкой или Грацауевой, теперь он скорее кажется жалким, почти трагичным (аналогично, как и не достигший своей цели Воробьянинов), даже если абстрагироваться от категорий историзма и правдоподобия. Но, несомненно, примитивный поп, охотящийся за драгоценностями, вписывался в атмосферу пореволюционной жестокой борьбы с религией и ее профессиональными представителями.

Не меньшей авторской удачей являются и многие второстепенные и эпизодические персонажи – разного ранга жулики, проходимцы, хапуги и ловкачи, а также «людоедка» Эллочка, соперничающая в моде с дочерью американского миллионера и умеющая общаться с мужчинами при помощи словаря в 30 слов. В *Двенадцати стульях* мелькают происходящие из дореволюционной буржуазии купцы и ремесленники-кустарники, использующие дефицит любых товаров и мало конкретные законы переходной эпохи, мечтающие о возрождении старого строя, а в *Золотом теленке* проворовавшиеся чиновники-мздоимцы (Скумбриевич, Польхаев и др.), начальники, не понимающие ничего в деле, которое им поручено, и комбинаторы мелкого разряда. «Чистки» в учреждениях, наподобие проведенной в «Геркулесе», уличали проверяемых чиновников в «неправильном» происхождении по анкетным данным (родители не в порядке), а не в том, что конкретный служащий был бездельником, взяточником или мошенником, поэтому только в небольшой части элиминировали вредных для нового строя людей, а скорее только углубляли опасные общественные механизмы. Как пишет Ю. Щеглов, над вторым романом витает «... тень чистки – массового мероприятия 1929–30 гг., которое послужило для немалой части общества школой лицемерия, взаимной травли, предательства и доноса» [Щеглов 2009, 10].

Много места в романах Ильфа и Петрова посвящено также рядовым советским служащим, с их умением приспособляться, превращаться в бюрократов и «жить как все». Но следует также подчеркнуть, что в дилогии встречаем много несатирических персонажей, которые или просто смешны (муж Эллочки), или ничтожны, но обществу вреда не приносят. К таким принадлежат слесарь изобретатель Полесов, который в такой степени ангажируется в улучшение всяких дел, что ему некогда работать, студентка Лиза, которая не в состоянии полюбить «вегетарианскую говядину», мечтающая о традиционном мещанском счастье старгородская жена Бендера, ребусник Синицкий и многие другие. Некоторые из этих героев вызывают даже симпатию и одновременно враждебность к строю, который лишил их средств к в меру нормальному существованию. Присутствие таких персонажей углубляет аксиологическую и эмоциональную оценку мира, далекого от совершенства. Но даже «лучшие люди» романного мира дилогии – конструкторы, строители, студенты, причастные к строительству новой жизни, «в персональном плане проявляют ограниченность, малокультурность, недаровитость» [Щеглов 2009, с. 10].

В общем, соавторы запечатлели многие отрицательные, вплоть до абсурдных, явления, которые в 20-е г. только рождались, но в следующие десятилетия укрепились и стали доминирующими в жизни нескольких поколений советского общества. Они показали, как и Зощенко, нищету и неустроенность быта, дефицит любых товаров и извращения нэпа – предприятия, спекулирующие «мануфактурой всех видов», мастерские-призраки, советские учреждения, которые или являются противоположностью того, чем должны быть, как дом для престарелых, жительниц которого морят голодом, или с самого начала функционирования реализуют принцип – важен не человек, а чиновник и абстрактные государственные идеи, примером чего является загс с его «столом регистрации смертей и браков» и плакатом «Сделал свое дело – и уходи» [Ильф, Петров 1982, 6], затем в период первой пятилетки сплошную регламентацию дефицитных товаров и услуг.

Надо подчеркнуть, что в *Золотом теленке* соавторы более выразительно, чем в *Двенадцати стульях*, разоблачили философию комбинаторства и праздной жизни, а всем теневым сторонам советской действительности противопоставили великие дела, размах и энтузиазм начала индустриализации страны. Присутствие смешной критики и восхищения героико-романтическими настроениями первой пятилетки вносит далекое от идеализации ощущение противоречивости эпо-

хи и одновременно вторжение в текст заметной дозы морализаторства и назидательности, как дань времени.

Много места в каждом из романов занимают также проблемы литературной жизни эпохи и задач искусства. Ильф и Петров высмеяли соревнования между литературными группировками, писателей гра-фоманов и халтурщиков, умеющих вытягивать деньги от издательств, как в *Золотом теленке* поэт Ляпис-Трубецкой, прототипом которого был литератор Осип Кобычев, пишущий советскую *Гаврилиаду*, то есть однотипные баллады о Гавриле – лесорубе, охотнике и т. п. для отраслевых журналов, услугливых журналистов (Ухудшанский), пишущих по заказу и «как положено». Припомним, что благодаря сотрудничеству в газетах и журналах среди журналистов и литераторов соавторы хорошо знали изнутри. Замеченная ими штамповость и легкий переход многих советских литераторов и журналистов от правды к фальши сигнализируют, что пореволюционная культурная политика убивает настоящее искусство.

Следует также отметить, что авторы дилогии с юмором относились к многим своим великим предшественникам [Лурье 2005, 41] и современникам¹³, в т. ч. к Достоевскому и Льву Толстому. Они пародировали письма автора *Преступления и наказания* жене и его подпись на одном из них в письмах священника Вострикова, клянчившего деньги у своей жены и подписывающегося «Твой вечно муж Федя»; некоторые критики считают, что это месть классику за его антисемитские пассажи.

Ильф и Петров тяготели «к обобщенно-сатирическим жанровым и стилевым пародиям», напр., публицистического фельетона, рецензии, графоманских стихов, плакатов, надписей. Как пишет исследователь пародии Владимир Новиков:

Включение пародий в общую сатирическую картину времени помогло Ильфу и Петрову уловить черты зловещего процесса бюрократизации литературы, показать спекулирующих на злободневной тематике поденщиков. Пародийный заряд двух знаменитых романов и поныне влияет на литературно-общественное сознание, помогает множеству читателей в шлифовке эстетического вкуса, вдохновляет новые поколения сатириков и пародистов. Однако, перечитывая прославленную дилогию, мы не можем не ощутить сегодня той регламентирующей черты, которая была проведена в литературе невидимой, но властной рукой, указавшей, над чем и как можно смеяться, а над чем и как нельзя [Новиков 1989, 454].

¹³ А. Вентцель доказывает, что одним из прототипов Ляписа-Трубецкого мог быть О. Мандельштам, автор экспромта о Гавриле [Вентцель 2005, 114–115].

Добавим, что соавторы, в общем подчиняясь упомянутому регламенту в отражении советской действительности, все-таки черту запрещенного отодвигали в сторону, не очень заметно, но расширяли поле дозволенного советским писателям, благодаря разным формам условности, манипулирования подтекстом и иносказанием.

Их мастерство не в меньшей мере, чем умение лепить сатирические персонажи, проявлялось также в организации динамического сюжета, изобилующего неожиданными и смешными, или смешно-грустными ситуациями, обнажающими изъяны и абсурдность эпохи стройки фундаментов нового общественного порядка. Внимание читателя приковывают внезапные повороты событий (разделение мебельного гарнитура, случайные встречи, провал многих замыслов Бендера), непредвиденные процессы, отдаляющие героев от цели, напр., ретардирующие поступки «помощников» Бендера, неожиданные развязки (постройка рабочего клуба за найденные драгоценности¹⁴), трудности, с какими столкнулся «беззащитный» миллионер в СССР, который в 1930 г. оказался в обществе с продовольственными карточками, столовыми, обслуживающими только членов профсоюза, в котором костюмом можно было разжиться только в комиссионном магазине [Вентцель 2005, 89], словом, где из-за дефицита любых товаров все регламентировалось. Комизм ситуаций родом из классических комедий (неожиданность, стече-ние обстоятельств, недоразумения) почти всегда сопровождается смешным и оригинальным речевым оформлением.

Составившие диалогию романы написаны разнообразным стилем, включающим все основные пласти литературного и разговорного языков. Индивидуализирован язык как главных, так и эпизодических героев. Индивидуализация позволяет экспонировать остроумие Бендера, сухо-казенный язык Воробьянинова, сказовую манеру охотящегося на клиентов и рекламирующего свой товар путем порицания конкуренции гробовщика Безенчука («Нимфа, туды ее в качель, разве товар дает?» [Ильф, Петров 1982, 9], заговорщиков из «Меча и орала», псевдолитераторов и, наконец, Эллочки. «Сгущенной речевой характерностью» отмечена даже только мелькнувшая перед читателем старушка из коммунальной квартиры в Вороньей Слободке, выкрикивающая, когда пороли Васисуалия Лоханкина: «Так его, болезнного, так его, родимень-

¹⁴ Оптимистическая развязка сюжета *Двенадцати стульев* нарушает принцип правдоподобия, так как всякие найденные ценности, согласно закону, перенимало от частных лиц государство.

кого!..», т. е. слова, приписываемые в прошлом литераторами (напр., В. Григоровичем) пожилым людям «из народа» [Щеглов 2009, 501].

Во фрагментах авторского повествования использованы стилизации на литературную классику и современную литературу, наиболее часто на стиль Гоголя. Например, в самом начале *Двенадцати стульев* описание города Н: «Весенние вечера были упоительны, грязь под луною сверкала, как антрацит...» [Ильф, Петров 1982, 3] перекликается с хрестоматийным примером «красивой лужи». Различные способы стилизации (явные и скрытые цитаты, парафразы, пародии) являются одним из распространенных приемов конституирования категории сатиры. Кроме того, в тексте каждого из романов встречается изобилие характерных для поэтики сатиры традиционных приемов гиперболизации, заострений, аксиологически окрашенных определений. Даже в таком небольшом слагаемом романного мира, как появившийся только в начале *Двенадцати стульев* портрет тещи Воробьянинова мадам Петуховой, использован целый каскад окарикатурировавших приемов: и голос «такой силы и густоты, что ему позавидовал бы Ричард Львиное Сердце, от крика которого, как известно, приседали кони», и усатое лицо, а каждый ус «был похож на кисточку для бритья», и вера в ужасные сны и еще эпитет «пустая была старуха Клавдия Ивановна», характеризующий отношение зятя к теще и его самого.

Другой часто используемый соавторами прием сатирического изображения это отмеченный уже принцип контраста на разных уровнях произведения. Почти на каждом шагу заметно сталкивание черт старого и нового миров, обычаев, стереотипов мышления и речи, манер одеваться, величия планов преобразования страны и стремлений ничтожных людей, идеологической торжественности и бытового, будничного несовершенства и беспорядка. Но главными носителями сатирического являются персонажи романа, а Остап Бендер, также к этой группе принадлежащий, является одновременно главным разоблачителем всего отрицательного в окружающем его мире, который сразу это отрицательное выслушивает, подбирая с точки зрения человека бывалого и опытного иронические определения или пародируя речь разоблаченного собеседника.

В анализируемой диологии сконцентрированы разные виды эпической сатиры – социальная, политическая, сатира на лицо (портреты псевдолитераторов), серьезная и веселая, шуточная. Сатирическим юмором пронизаны в первую очередь диалоги с участием Бендера, но и фрагменты авторского повествования. В каждом из романов пародировался язык советского бюрократического аппарата (сцены в загсе,

в театре), быстро укоренившиеся идеологическое штампы, лозунги, надписи («тщательно пережевывая пищу, ты помогаешь обществу», адресован беззубым старушкам; «пиво отпускается только членам профсоюза») и т. п. Совокупность таких приемов рождает даже эффект сатирического смеха над идиотизмом самой пореволюционной идеологии в условиях свирепствования политической цензуры. Кроме того, язык произведений Ильфа и Петрова богат также, как и сюжет, внезапными столкновениями. В языковую ткань их текстов включены оструумные шутки и анекдоты (в т. ч. и о евреях), оригинальные определения разных черт и явлений, прозвища, смешные фамилии, гиперболы, эвфемизмы, афоризмы, абсурдные, крылатые фразы, из которых самые популярные – «ключ от квартиры, где деньги лежат», «командовать парадом буду я», «заседание продолжается» или предложение продать «от жилетки рукава, круг от бублика и мертвого осла уши. Оптом всю партию – дешевле будет» [Ильф, Петров 1982, 77]. Черты времени запечатлены в цитатах вывесок на мастерских и разных объявлений, стилизациях на революции и деловые бумаги, в т. ч. в вымышленной «сухаревской конвенции» детей лейтенанта Шмидта» в *Золотом теленке*. В повествовательном тексте и диалогах встречаем множество смысловых несовпадений, причиной которых является несовместимость определений с другими словами предложения, нередко противоречащих реальному состоянию действительности, напр., «на реке стояли океанские пароходы».

Разнообразие языковых приемов наряду с богатой и пестрой галереей персонажей и комедийных сцен использовано соавторами для отражения противоречивости и сложности мира без идеализации и окончательного осуждения, без классовой ненависти, что решало о приемлемости их романов и для идеологов режима (благодаря декларированной вере в социализм и прочность советской власти) и для читателей разных времен. Обсуждаемые произведения не теряют актуальности и силы воздействия на читателей и потому, что они умно и смешно запечатлели давно минувшую эпоху, что многие явления, о которых они писали, принадлежат к вечным и повторяются в подходящих обстановках, прежде всего в переходные периоды, недавно в период перехода от социализма к капитализму, когда можно было наблюдать и перемену символики, названий улиц и городов, злоупотребления банковским ссудами и кредитами, захват «ничьего» имущества, спекуляцию разного типа товарами, не говоря уже о стремлении конкретных людей к наживе, о чем пишет в своих романах хотя бы Виктор Пелевин.

Хотя другие сатирические произведения Ильфа и Петрова остаются в тени их знаменитой дилогии, они также заслуживают внимания, тем более, что тематически они близки *Двенадцати стульям*. В 1928 г. соавторы опубликовали повесть *Светлая личность*, а в следующем стали печатать цикл рассказов *Необыкновенные истории из жизни города Колоколамска*. В *Светлой личности* они использовали сказочный, но уже раньше перекочевавший в научную фантастику (Г. Уэллс) мотив человека невидимки, ставшего на этот раз идеальным контролером советской обывательской жизни, с ее мелкими преступлениями на работе и дикостью провинциальных мещанских нравов. В этом произведении досталось и безответственным изобретателям-фантазерам (Бабский), и строителям, гонящимся за оригинальностью (здание клуба, состоящее из одних колонн, без помещений для клубной деятельности), и всякого типа карьеристам и мошенникам. В *Светлой личности*, аналогично как и в повести *1001 день, или Новая Шахерезада* (1929), где сотрудница учреждения в занимательных историях-анекдотах обнажает нравы советских чиновников – представителей управлеченчески-бюрократического аппарата (точнее – всевластие маленьких начальников), проявляются доминантные черты сатиры Ильфа и Петрова – резкая, но свободная от ненависти критика, веселый смех над пошлостью, оптимизм, выраженный в вере в устранимые недостатки реконструктивного периода и окончательную победу добра. Например, в *Светлой личности* читаем: «За время прозрачности Филиорина город отвык от мошенников и не хотел снова к ним привыкать» [Ильф, Петров 1990, 292].

С 1929 г. Ильф и Петров сотрудничали в многих журналах: «Огонек», «Чудак», «Крокодил», позже в «Литературной газете», в которых печатали юмористические и сатирические рассказы, фельетоны, театральные рецензии, подписывая их псевдонимами (напр., «Ф. Толстоевский», «Дон Бузилио», «Холодный философ» и др.). Соавторы писали в газетных статьях в первую очередь о конформизме советских граждан, их трусости и приспособленчестве. В свою очередь в «Правде» они печатали в основном бытовые и проблемные фельетоны, тоже нередко окрашенные юмором, в которых боролись за воспитание коммунистических черт в «новом» человеке, критиковали бюрократизм, равнодушные (рассказы *Безмятежная тумба* и *Веселящаяся единица*), бесхозяйственность, видимость общественной активности и т. п. Очень важная в их творчестве тема бюрократизма, плохой работы в ущерб общественным интересам переходила в их текстах в тему «власти бюро» и «бесполезных учреждений», в которых сотрудникам нечего де-

лать и которые, конечно, не приносят никакой пользы и превращаются в царства абсурда (рассказ *Гелиотроп* из *Новой Шахерезады*). В фельетонах они обращались также к проблемам нравственности и ответственности за человеческие судьбы, защищали несправедливо обиженных советскими судами (*Дело студента Сперановского, В защиту прокурора*); случалось, что благодаря их вмешательству несправедливые приговоры отменялись.

В любой литературной форме они пытались, несмотря на идеологический и цензурный нажим, избегать лжи и открыто говорить с читателем. Исследователи их творчества обращают внимание на факт, что Ильф и Петров не участвовали в разоблачительных кампаниях тех лет, направленных против конкретных лиц или таких общественных групп, как «буржуазная», «оппозиционная» или «вредительская» интеллигенция» [Лурье 2005, 46–50]. Их краткие сатирические формы составляют содержание сборников *Как создавался Робинзон, Равнодущие, Сильное чувство* (все 1933), *Директивный бантик* (1934), *Безмятежная тумба, Чувство меры, Чудесные гости* (все 1935). Ильф и Петров писали также комедии и водевили, напр., *Сильное чувство* (1933), в котором создали печальную картину «уже построенного социализма».

Их произведения оказывают заметное влияние на развитие современной сатиры – к их наследию обращались Василий Аксенов, Владимир Войнович, Бенедикт Ерофеев и другие современные писатели. Припомним также, что в «Литературной газете» есть сатирическая рубрика «Клуб 12 стульев» и установлена премия этой газеты «Золотой теленок» за лучшее сатирическое произведение года. Установлена также премия «Золотой Остап», а в нескольких городах бывшего СССР (Одесса, Харьков) построены памятники героям романов Ильфа и Петрова.

Литература

- Бузинские О. и С., 2003, *Тайна Воланда. Опыт дешифровки*, Барнаул.
- Вентцель А., 2005, *И. Ильф, Е. Петров «Двенадцать стульев»*, Золотой теленок». Комментарии к комментариям, комментарии, примечания к комментариям, примечания к комментариям к комментариям и комментарии к примечаниям, пред. Ю. Щеглов, Москва.
- Вулис А., 1960, *И. Ильф и Е. Петров: Очерк творчества*, Москва.
- Галанов Б., 1961, *Илья Ильф и Евгений Петров: Жизнь. Творчество*, Москва.
- Гандлевский С., 2004, *Странное сближение*, «Иностранная литература», № 10, [online], <http://magazines.russ.ru/inostran/2004/10/gend.html>.

- Горбатов Б., 1949, *О советской сатире и юморе*, «Новый мир», № 10.
- Жолковский А., Щеглов Ю, *Работы по поэтике выразительности*, [online] <http://fatum-san.usoc.ru/222/pdf/1181234.pdf>.
- Ильф И., 1990, *Из записных книжек*, [в:] *Одесская плеяда. Сатирические произведения 20–30-х годов*, Киев.
- Ильф И., Петров Е., 1987, *Золотой теленок*, Москва.
- Кацис Л., Одесский М., *Великий комбинатор. Тайна титула*, [online], <http://www.lechaim.ru/ARHIV/219/sthud.htm>.
- Лурье Я., 2005, *В краю непуганых идиотов*, Санкт-Петербург, [online], <http://mirknig.com/knigi/gumannauki/>.
- Мандельштам Н. Я., 1970, *Воспоминания*, Нью-Йорк.
- Мандельштам О., 1969–1971, *Собрание сочинений: в 3 т.*, Нью-Йорк.
- Михайлов О., 1974, *Верность. Родина и литература*, Москва.
- Мочалова В., *Библейский интетрекст в знаковых произведениях советской литературы: “Двенадцать стульев” и “Золотой теленок” как мидраш*, [online], <http://booknik.ru/publications/all/bibleyiski-intertekst-v> [26.03.2011].
- Nabokov V., 1981, *Strong opinions*, New York.
- Новиков В., 1989, *Книга о пародии*, Москва.
- Люликова А. В., *Функциональные особенности хронотопа в диалогии И. Ильфа и Е. Петрова*, [online], <http://www.info.library.com.ua/books-text-10594.html>.
- Одесский М., Фельдман Д., 1997, Предисловие *Легенда о великом комбинаторе или Почему в Шанхае ничего не случилось*, [в:] Ильф И., Петров Е., *Двенадцать стульев. Первый полный вариант романа с комментариями М. Одесского и В. Фельдмана*, Москва, <http://lib.veb-malina.com/getbook/php?bid=21238page=1>.
- Одесский М., Фельдман Д., 2000, *Комментарии*, [в:] Ильф И., Петров Е., *Золотой теленок. Первый полный вариант романа с комментариями М. Одесского и В. Фельдмана*, Москва.
- Одесский М., Фельдман Д., 2000, *Литературная стратегия и политическая интрига. «Двенадцать стульев» в советской критике рубежа 1920–1930-х годов*, «Дружба народов», № 12, [online], <http://magazines.russ.ru/druzhba/2000/12/odess.html/>.
- Подковырин Ю. В., 2008, *Аксиологические параметры внешности героев в романах И. Ильфа и Е. Петрова «12 стульев» и «Золотой теленок*, [в:] *Художественный текст: варианты интерпретации*, Бийск, ч. 2.
- Рогински Б., 2005, *Интеллигент, сверх человека, манекен – что дальше?*, «Звезда», № 11, <http://magazines.rus.ru/zvezda/2005/11/ro/12.htm>.
- Руденко Ю., Попова Н., 1998, *Ильф И. и Петров Е.*, [в:] *Русские писатели. XX век. Биобиблиографический словарь. В двух частях*, Москва.
- Саппак В., 1965, *Не надо оваций!*, [в:] *Вопросы театра*, Москва.

- Сараскина Л. Ф., 1992, *Толстоевский против Ф. Достоевского*, “Октябрь”, № 3.
- Сарнов Б., 1992, *Что же спрятано в “Двенадцати стульях”?*, “Октябрь”, № 6.
- Сахарова Е., 1987, *Комментарии*, [в:] И. Ильф, Е. Петров, *Двенадцать стульев*, Москва.
- Сахарова Е., 1989, *Комментарии*, [в:] И. Ильф, Е. Петров, *Золотой теленок*, Москва.
- Щеглов Ю., 2009, *Романы Ильфа и Петрова. Спутник читателя*, Москва.
- Щеглов Ю., 1975, *Семиотический анализ одного типа юмора*, [в:] “Семиотика и информатика”, Москва, вып. 6.
- Шкловский В., 1934, «*Золотой теленок*» и старый плутовский роман, «Литературная газета» 1934.04.30.
- Чанкаева Т., 2002, *Сатира Ильфа и Евгения Петрова в современной критике (К итогам одной дискуссии по роману “Двенадцать стульев”)*, [в:] *Satyra w literaturach wschodniosłowiańskich*, red. W. Supa, t. 5, Białystok.
- Яновская Л., 1963, *Почему вы пишете смешно?*, Москва.

THE LEGACY OF SATIRE OF I. ILF AND J. PIETROW IN THE PAST AND PRESENT

S U M M A R Y

The article discusses the reception of the satirical dilogy of Ilf and Pietrow's *Twelve Chairs* and *Golden Calf* with the consideration of the ideological and cultural context of particular periods, as well as carries out (with reference to contemporary literature) a detailed analysis of the most important aspects of satirical imagery. The analysis includes conditions for the development of satire in the Soviet period, the concept of the characters, the plot, the type of humor, the style and language of dilogy, and its relationship with the literary tradition. According to the author, the reason for the long-term popularity of this literary work lies in its linking of contemporary imagery with timeless universal values. In addition, the article briefly discusses satirical tales and short stories of the literary duo mentioned in the title of the article.

Wanda Supa e-mail: wsupa@op.pl

Павел Ушкевич

Гродна

**Наратыўныя стратэгіі
беларускай “жаночай” гістарычнай прозы
(на прыкладзе творчасці Вольгі Іпатавай)**

Ключавыя слова: “жаночая проза”, наратыўныя стратэгія, эмацыйна-аналітычна суб'ектнасць, ідэйна-тэматычна сутнасць, жанрава-стылістычны падзел

“Жаночая проза” як паняще літаратуразнаўства з’яўляецца з’явай неадназначнай і не да канца вывучанай. Выдзяленне “жаночай прозы” ў кантэксле сучаснай літаратуры абумоўлена, на думку даследчыкаў, некалькімі фактарамі: аўтар – жанчына, галоўная герайня – жанчына, проблематыка таксама звязана з жаночым лёсам. Вялікую ролю адыгрывае і жаночы пункт погляду на навакольную рэчаіснасць [Зумбу-лідзе 2011, 21]. На думку В. Гаўрыліна, паняще “жаночай літаратуры” мае два значэнні: “...у шырокім сэнсе – гэта ўсе творы, напісаныя жанчынамі, без розніцы ад того, ці прытрымліваецца аўтар у сваёй творчасці пазіцый фемінізму ці падтрымлівае патрыярхальныя традыцыі. І ў вузкім разуменні – гэта кола тэкстаў, у аснове якіх ляжыць уласна жаночы погляд на традыцыйныя агульначалавечыя проблемы (жыцця і смерці, пачуцця і авабязку, узаемаадносін чалавека і прыроды, сям’і і многія іншыя)” [Гаврилина 2009, 107]. На першы план пры даследаванні такой прозы вылучаецца адзнака гендэру, а непасрэдна жанрава-стылістычны і ідэйна-тэматычны падзел адыходзіць на другі план.

Прычына інтэрэсу да “жаночай групы” твораў не столькі ў прадстаўленых персаналіях мастакоў гістарычнага жанра, колькі ў іх адметнай манеры пісьма і своеасаблівым поглядзе на падзеі даўномінулыя, але ад гэтага не менш цікавыя і здзіўляльныя. Калі за-

зірнуць у сусветную літаратурную скарбонку, то можна вылучыць наступных прадстаўніц “жаночай прозы”: Ж. Санд, М. Наварская, Дж. Осцін, Дж. Эліот, Э. Ажэшка, В. Вульф, Ф. Саган, Н. Сарот і інш. Дыяпазон выкарыстаных жанраў даволі-такі шырокі: навэлы, апавяданні, раманы, хронікі.

Адзначым таксама, што жанчыны-пісьменніцы ў сусветнай гісторычнай прозе прадстаўлены не надта вялікай колькасцю, асабліва калі параўноўваць іх з моцнай паловай чалавецтва. Так, калі гаварыць пра “жаночую плынь” гістарычнага жанра, то варта згадаць такія імёны, як Вера Хенрыксан (Нарвегія), Анна-Луіза Босбом-Тусан (Галандыя), Элізабет Элет ды Элойн Пэйджэл (ЗША).

Што ж датычыща беларускай літаратурнай прасторы, то сучасная “жаночая” гістарычнай проза вядомая ў многім дзякуючы талентам такіх жанчын-літаратарав, як Вольга Іпатава, Валянціна Коўтун, Людміла Рублеўская, Зінаіда Дудзюк. Тым не менш, можна сцвярджаць, што “беларуская жаночая проза зыходзіць ад дагматычных схемаў і спрабуе мадыфікаць маскулінны кантэкст праз выяўленне спецыфічнага жаночага досьведу” [Сальнікова, 2012]. Жанравая сістэма такой прозы дастаткова разгалінавана. Тут сустракаюцца і гісторычны раман, і раман-жыціе, і паралельны раман, і раман-рэканструкцыя, і гатычны раман, і аповесць-хранограф, і нават містычныя аповесці. На жаль, беларуская гістарычнай “жаночай проза” даследавана недастаткова поўна. Мала звяртаецца ўвагі як на жанрава-тэматычныя аспекты гэтага феномену, так і на асаблівасці расстаноўкі персанажаў, ролю аўтара ў пабудове аповеду, наратыўныя стратэгіі “жаночай літаратуры”. Аднак, што важна, менавіта наратыўныя стратэгіі пісьменніц шмат у чым упłyваюць на ідэйна-тэматычную сутнасць і жанрава-стылістычны падзел прозы.

Пад наратыўнымі стратэгіямі будзем разумець у тым ліку і формы аповеду, што найбольш часта выкарыстоўваюцца пісьменніцамі. Так, вылучым, на нашу думку, асноўныя аўтарскія стратэгіі беларускай гістарычнай “жаночай прозы”:

- 1) Дамінанта “я-наратара”. Паданне становіща “асвечаным” праз аўтарскую маналагічную ўстаноўку¹.

¹ Першая згаданая стратэгія – дамінанта “я-наратара” – зусім не азначае поўнае дамінаванне толькі суб’ектыўнага аповеду. У агульным масіве гістарычнай прозы ёсць месца і аб’ектыўнаму аповеду, калі на першы план выходзіць аповед ад трэцяй асобы. У той жа час у творах могуць сумяшчацца два тыпы аповеду: ад першай і трэцяй асобы. У такім разе варта казаць пра існаванне суб’ектыўна-аб’ектыўнага аповеду.

- 2) Герой твора – не аддалены эпічна, а, наадварот, максімальна набліжаны. Можна меркаваць, калі гэта асоба мужчынскага полу, то ён з’яўляецца “каханкам” аўтаркі, бо відавочна сімпатыя, якая пераастае ў любоў да свайго персанажа. Калі гэта асоба жаночага полу, то назіраецца яе надзвычайная “душэўная блізкасць” да пісьменніцы.
- 3) Чытач твора становіцца “ўласнасцю” аўтаркі. Іншымі словамі, яна “дзейнічае” без аглядкі на яго.
- 4) Эмацыйна-аналітычная суб'ектнасць як аснова “жаночай” гістарычнай прозы.

Зараз звернемся непасрэдна да гістарычнай спадчыны Вольгі Іпатавай.

Так, у творчасці пісьменніцы дамінанта “я-наратара” выразна пражўляецца ў большасці яе мастацкіх аповедах. У гістарычнай аповесці *Прадыслава* асноўны аповед вядзеца як ад трэцяй асобы, так і ад імя Ефрасінні Полацкай. Але на першым плане эмацыйна-аналітычны дыскурс, звязаны з асобай галоўнай герайні: “Можа, я зашмат клапацілася, каб манастыры мае ні ў чым не мелі патрэбы, дый занадта абцяжарвала сябе мірскім, – думала Ефрасіння. – Можа, з-за гэтага і не ўсе сілы аддала Богу. А ці даруе ён мне?” [Іпатава 1997, 66]. Галоўная герайні твора не аддалена эпічна, а, наадварот, максімальна набліжана да аўтаркі. У аповесці “Прадыслава” гісторыя з’яўляецца толькі фонам, на якім канцэнтруецца “ўнутраная падзейнасць” твора: думкі, пачуцці, перажыванні галоўнай герайні. Знешніх падзей тут не так шмат, улічваючы, што асноўную ўвагу пісьменніца надае менавіта духоўна-псіхалагічнаму свету Ефрасінні Полацкай. Жыццё галоўнай герайні пададзена без падрабязнасцей, без заглыбленасці ў канкрэтныя факты біяграфіі. Чытачы знаёміца з яе маладосцю, з першым каханнем, з дзейнасцю Ефрасінні ў родным Полацку, з апошнімі гадамі жыцця. Аднак біяграфічныя рысы адлюстраваны хутчэй пункцірна, эпізадычна. Такі паказ жыцця беларускай асветніцы тлумачыцца выяўленнем галоўнай аўтарскай задумы, дзе асноўнае – “раскрыць багаты ўнутраны свет сваёй незвычайнай герайні, паказаць моц духу і розуму жанчыны-прадчыцы, здольнай узніцца над сваім часам, аналізаваць яго сутнасць, жыццё людзей, задуміцца над вечным і часовым” [Савік 2003, 78].

Эмацыйна-аналітычная суб'ектнасць “я-наратара” знаходзіць свой працяг і ў наступнай аповесці *Чорная княгіня*. Аўтарская суб'ектнасць выражаетца праз дзённікавыя запісы, з якіх пачынаецца ўступны раздел твора. Запісы належаць галоўнай герайні шляхцянке Еве, таму

праз яе экспліцыйтнае ўспрыманне мы знаёмімся як з даўномінульмі падзеямі, так і з насельнікамі тагачаснай эпохі: “Сёння, генвара два-наццатага дня, року тысяча пяцьсот восемдзесят восьмага, пачала я, раба божая Ева Ваяроўна Касцевічую, запіс гэты” [Іпатава 1997, 71]. Аднак пасля апавядальны маналог галоўнай герайні саступае месца аўтарскім развагам, аўтарскуму аповеду ад свайго імя. І праз прызму светабачання аўтара чытачы ўспрымаюць далейшы ход падзеяй, суперажываюць персанажам твора. Аповесць пабудавана ў форме дзённіка-споведзі, які прадугледжвае інтанацыю даверлівасці і шчырага спачування. Зноў-такі, герайнія твора максімальная набліжана як да аўтара, так і да чытачоў. Тут таксама даследуеца ўнутраны свет герояў, а садзеінічае гэтаму адметнае апісанне мастацкага матэрыялу, які “падаецца не праз вусны апавядальніцы, а праз гістарычныя даведкі, разгорнутыя спасылкі, удақладненні, пабочныя падзеіныя лініі” [Шынкарэнка 2002, 101]. Галоўная герайнія твора Ева Касцевіч ад свайго імя вядзе аповед, узнаўляючы эпізоды з біяграфіі, з асабіста перажытага. Аднак у той жа момант у аповесці адчуваецца і голас пісьменніцы, якая час ад часу апярэджае падзеі, удақладняючы і нават прадугадваючы далейшы сюжэтны ход: мы даведваемся пра лёс папер галоўнай герайні ў гады як Першай Сусветнай вайны, так і ў часы Вялікай Айчыннай вайны. Патрэбна адзначыць, што ўвага канцэнтруеца не толькі на вобразе Евы Касцевіч, на яе ўнутраным свеце, але і на іншых не менш важных персанажах. Адчуваём перажыванні Гальшкі Астрожскай, якая паступова пераўтвараеца ў чорную княгіню, ацэньваем народны каларыт Баркулабіхі, адзначаем асветніцкую дзейнасць Сымона Буднага. Іншымі словамі, чытачы з’яўляюцца прыміріе сведкамі жыццёвых калізій як галоўных, так і другасных персанажаў, адчуваюць іх перажыванні, эмоцыі, унутраныя супярэчнасці і канфлікты. Бяспрэчна, перад намі аповесць з пэрважнай эмацыйнай суб'ектнасцю, як дамінанты ў характарыстыцы дзейных асоб твора. Заўважым цікавую акалічнасць: дзённік Евы Касцевіч як распачынае, так і завяршае аповесць. Тым самым падкрэсліваецца не толькі дакладнае праўдападобенства апісаных падзеяй, колькі ўспрыманне сюжэтнай лініі твора праз свядомасць галоўнай герайні, аўтаркі дзённікавых записаў. Чытачы з’яўляюцца сведкамі нараджэння самых розных пачуццяў у душы Евы Касцевіч, паглыбляючыся ў эмацыйна-аналітычныя роздумы напачатку галоўнай герайні, а затым ужо і непасрэдна аўтаркі твора.

Падобны напрамак пісьменніцкай зацікаўленасці назіраем і ў наступным гістарычным творы В. Іпатавай *За морам Хвалынскім*.

Галоўны герой Алекса трапляе ў розныя сітуацыі, абставіны, спасцігае сутнасць не толькі душэўнага свету прадстаўнікоў іншых культур, народаў, але і заглыбліяеща ў даследаванне свайго характару, унутранага стану душы. На думку В. К. Шынкарэнкі, каб аўтар змог аргументавана раскрыць характар героя рамана, у сюжэтную канву твора трапна ўводзіцца “шматлікія фальклорныя жанры, літаратурныя і філасофскія цытаты, элементы прытчаў, змест якіх або пацвярджае той ці іншы стан дзеючай асобы, або замацоўвае яе пэўныя душэўныя і разумовыя зрухі. Прыкладна такая ж роля ўспамінаў героя, яго сноў-трызненняў” [Шынкарэнка 2002, 109]. Зусім не выпадкова старонкі рамана “насычаныя не толькі такімі паэтычнымі радкамі, але і легендамі, вытрымкамі з Карану, з твораў Ібн-Сіны, якімі захапляўся Алекса. Да месца невялікія ўстаўныя навелы-прыпавесці, эпізоды міфалагічнага, фальклорна-казачнага зместу: чаму людзі не павінны ведаць, калі настане іх смяротны час, павучальная гісторыя пра зарок суфійскага паэта ніколі не есці мяса слана, міфалагічнае паданне пра незвычайную прыгажуню Зухру-Венеру...” [Савік 2003, 98]. Тым самым паэтызуеща душа Алексы, раскрываеща яго багаты ўнутраны свет. Асноўная ўвага ў апавядальнай плыні аддадзена эмацыйна-рамантызаванай плыні, што рэалізуецца на старонках рамана праз вобраз галоўнага героя. Адначасова з апісаннем сярэднеазіяцкай прыроды і культуры чытачы даведваюцца і пра падзеі з гісторыі старажытнага Полацка. Паданне становіцца “асвечаным” праз аўтарскую маналагічную ўстаноўку, таму што сюжэтная плынь полацкага жыцця пададзена вачыма не толькі галоўнага героя, але і аўтара, які такім чынам выбудоўвае свой аповед. Прычым аўтар як быццам становіцца сведкай тых падзеяў, што разгортваюцца на старажытнай полацкай зямлі: “А ў гэты час у далёкім Полацку, хутаючыся ў старую адзёжыну, пазіраючы на халодны даждж, што, не перастаючы, уперамешку са снегам сыпаўся і шаргацеў па сцежках келлі, выводзіў начыста летапісец, чарнарызец Нікан, слова за словам, перапісваючы яшчэ з лета напісане з бяросты на пергамент, што захаваецца навечна” [Іпатава 1997, 124]. Эмацыйна-аналітычная суб’ектнасць падсумоўваецца на апошніх старонках рамана выявай усеагульнага аўтара: “Гляджу на сярэбраны дырхам з адкапанага скарбу, думаю пра тое, колькі сыноў і дачок майі зямлі не вярнуліся з далёкіх дарог, загінулі, не данеслі, не сказаў пра тое, што маглі б... А хто і застаўся чужынцам, адрокшыся ад яе, спакусіўшыся чужымі дабротамі і чужым небам [...]. Ці адкажа нам калі-небудзь на гэта Час? Ці раскрые свае таямніцы, што там і сям зеўраюшь у аб-

рабаваным, акрываўленым палатне беларускай гісторыі...?!” [Іпата-ва 1997, 242].

У рамане *Залатая жрыца Ашвінаў* пісьменніца выкарыстоўвае не толькі ўласныя творчыя матэрыял, але і шматлікія дакументальныя факты, розныя паданні, вытрымкі з кніжных помнікаў. Усё пададзе-нае ў рамане “сцемтаванае творчымі ўяўленнямі аўтара, дае магчы-масць убачыць той складаны, супяречлівы перыяд...” [Савік 2003, 103]. У тым і заключаецца дамінанта “я-наратара”, калі аповед падзяляецца на ўласныя слова персанажа і на выказванні аўтара. Шмат увагі ў творы аддадзена няўласна-простай мове галоўнай герайні Жывены, дзе ўздымаюцца бадай што ключавыя аўтарскія інтэнцыі. У разуменні такіх ідэйных задум “выразна акрэсліваецца аўтарская пазіцыя, выка-заная праз думкі, развагі Жывены, якая, не адпрэчваючы безаговороч-на надыход новага, у нечым пагаджаючыся з Войшалкам, які ў спрэч-цы з ёй даводзіў, што яднанне людзей павінна адбывацца на грунце адзінай рэлігіі, усё ж імкненне даказаць неабходнасць захавання леп-шых традыцый старых вераванняў і абраадаў” [Савік 2003, 107]. Адзна-чым, што ў творы некалькі сюжэтных ліній: асобнае жыщё паганцаў, побыт князя Міндоўга, наваградцаў, купшоў, крыжакоў... Аднак усе сюжэтныя хады яднае вобраз галоўнай герайні, і менавіта праз Жывену раскрываецца калейдаскоп падзеяў і апісваецца маляўнічыя кала-рыт далёкіх земляў. Мусім прызнаць: праз эмацыйна-псіхалагічнае ўспрыманне герайні тых ці іншых падзеяў чытачы фарміруюць і сваё ўяўленне, свой пункт погляду адносна прыдуманых і рэальна-існую-чых персанажаў, а таксама звязаных з імі падзеяй. Так бы мовіць, праз “люстэркае праламленне” свядомасцю Жывены перад чыта-чамі праходзяць сюжэтныя калізіі твора.

У рамане *Вяшчун Гедзіміна* цэнтральным героям выступае прад-стаўнік рэлігійнага культу: жрэц Лядзейка. Аповед вядзеца ад імя галоўнага персанажа, адпаведна, усе падзеі раскрываюцца праз успры-манне экспліцыйнага апавядальніка, які з’яўляецца, як і ў папярэдніх раманах пісьменніцы, выразнікам аўтарскай пазіцыі, “я-наратарам”. У гэтым творы прыгодніцка-захапляльныя элементы сюжета адыхо-дзяць на другі план, у той час як на мастацкую авансцену выходзіць “аналітычна-філасофскі, інтэлектуальны пошук” [Савік 2003, 135]. Нягледзячы на тое, што галоўнай дзеючай асобай выступае мужчын-скі персанаж Лядзейка, усё ж такі ў рамане вялікая ўвага аддадзе-на і жаночым вобразам: жыщё Альдоны-Ганны разгортваеца на ста-ронках твора ў выглядзе асобнай своеасаблівой аповесці. Згадваеца і вобраз Біруты, які раскрываеца ў самых розных часавых вымя-

рэннях. Мы знаёмімся з Бірутай-падлеткам, Бірутай-дзяўчынай, Бірутай-нявестай, Бірутай-жонкай, Бірутай-маці. Майстэрства пісьменніцы якраз і заключаецца ў тым, каб увесь каларыт тагачаснай эпохі, гістарычныя, этнографічныя, фальклорныя веды выкладць не праста праз звычайнае іх апісанне, а скарыстацца для гэтага самымі рознымі мастацкімі прыёмамі, сярод якіх можна заўважыць “дынамічныя дыялогі, унутраныя маналогі як паток свядомасці таго або іншага героя, вешчыя сны-прадказанні, а мова Лядзейкі, ад імя якога вядзеца апавяданне, насычана афарызмамі, прымаўкамі, своеасаблівымі язычніцкімі прафесіяналізмамі, пададзенымі з пачуццём меры і мастацкай мэтазгоднасці” [Савік 2003, 144].

Такім парадкам, падводзячы высновы, адзначым, што наратыўная стратэгія беларускай “жаночай” гістарычнай прозы звязаны як з эксплікацыямі аўтара на старонках твораў, так і з асаблівасцямі эпічнай дыстанцыі паміж падзеямі, персанажамі, галоўнымі героямі гістарычных аповедаў. Аўтарская маналагічная ўстаноўка выконвае першасную ролю пры пабудове мастацкага аповеду, а дамінанта “я-наратара” прайўляеца ў асноўным праз эмацыйна-аналітычную суб'ектнасць гістарычных твораў Вольгі Іпатавай. Унікальнасць апавядальняй структуры гістарычных твораў пісьменніцы якраз у тым, што ўсіх персанажаў яна “прапускае” праз свой унутраны душэўны стан, “прасвечвае” ўсе падзеі сваім стаўленнем да рэчаіснасці, не дапускае анікага дыялогу з чытачамі і, так бы мовіць, “аўтарытарна” не дапускае іншай факальнай перспектывы на разглядаемыя падзеі. А гэта, у сваю чаргу, упłyвае на ідэйна-тэматычную сутнасць і жанрава-стылістычны падзел іпатаўскай прозы. Акрамя таго, разглядаемая наратыўная стратэгія ў цэлым характэрныя для масіву беларускай “жаночай” гістарычнай прозы і такім чынам іх варта разглядаць у агульным рэчышчы еўрапейскай гістарычнай літаратуры.

Літаратура

Зумбулидзе И., 2011, «Женская проза» в контексте современной литературы, [в:] Современная филология: материалы междунар. заоч. науч. конф., Уфа, с. 21–23.

Гаврилина О., 2009, Чувство природы как один из способов создания образа героини в женской прозе, “Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина”, № 2 (26), с. 105–114.

- Сальнікаў Ю., *Каб стаць, нарэшце, свабоднай, як ластаўка...*, [online],
[http://www.dziejaslou.by/inter/dzeja/dzeja.nsf/htmlpage/vodhalas39?Open
Document](http://www.dziejaslou.by/inter/dzeja/dzeja.nsf/htmlpage/vodhalas39?OpenDocument) [29.05.2012].
- Іпатава В., 1997, *Аповесci і апавяданнi: Для сярэд. і ст. шк. узросту*, Мінск.
- Савік Л. С., 2003, *Адна між замкаў: Літ. партр. В. Іпатавай*, Мінск.
- Шынкарэнка В. К., 2002, *Нястомных пошукаў дарога: Прабл. сучас. бел. гіст. прозы*, Мінск.
- Іпатава В., 1997, *Прадыслава. За морам Хвалынскiм*, Мінск.

NARRATIVE STRATEGY
OF THE BELARUSSIAN “FEMALE” HISTORICAL PROSE
(ON THE EXAMPLE OF OLGA IPATOVA)

S U M M A R Y

This article discusses the specifics of women's prose. Author analyzes the strategies of the Belarusian women's historical prose. As an example, taken by Olga Ipatovoj historical prose. Feature of the emotional and analytical works of the Belarusian subjectivity of the author. Shows examples that illustrate how feature category of the author and the author's specific intentions.

Павел Ушкевіч e-mail:

Анастасия Зезюлевич

Гродно

**Сюжет о Пигмалионе и Галатее
в стихотворении Михаила Гофайзена *Теогония***

Ключевые слова: античные мифы, постмодернизм, редукция, инверсия

Литературный процесс рубежа XX–XXI веков ознаменован утверждением новой художественной парадигмы, складывающейся под влиянием постмодернистских тенденций. Провозглашенный Р. Бартом тезис о «Смерти Автора» как о его превращении в повествователя–скриптора, с одной стороны, и идея Ю. Кристевой об интертекстуальности как о постоянном и неизбежном пересечении различных культурных кодов в ткани одного текста, с другой, привели к разрушению понятия «авторская точка зрения», что обусловило необходимость пересмотра представлений о творчестве в целом, так как в течение предшествующих эпох именно позиция автора являлась залогом целостности и единства художественного мира. По мнению М. Липовецкого, главным объектом эстетических исканий постмодернизма становится непосредственный процесс смыслотворчества, результатом которого является буквальная реализация архаической метафоры «Мир есть Книга»: «каждый постмодернистский текст, оборачиваясь интертекстом, претендует не только на подобие, но на полное, по крайней мере, структурное, тождество мироустройству» [Липовецкий 1997, 16]. Отождествление текста (как художественной реальности) и мира (как реальности объективной) объясняет причины актуализации в литературе указанного периода вечных сюжетов об искусстве, восходящих к мифам о творении.

Миф выступает как знаковая система, формирующая представления человека о действительности, и является универсальным и макси-

мально «удобным» языком описания общечеловеческих законов и поведенческих моделей, позволяющим выявить различия в мировоззрении каждой историко-литературной стадии. Для постмодернизма миф является объектом игры, своеобразной «лабораторией» для литературных и философско-эстетических экспериментов. Подвергаясь трансформации в творчестве писателей-постмодернистов, мифологические сюжеты десакрализируются, утрачивают готовые внутренние смыслы, закрепленные за ними литературной и культурной традицией, и, таким образом, в измененном виде иллюстрируют весь спектр концептуальных «нововведений» эпохи. При этом следует отметить, что деконструкция мифологического сюжета не является открытием постмодернизма – это явление было характерно и для романтиков, и для модернистов. Особенность постмодернистского обращения с мифом заключается в намеренном разрыве связи инварианта и текстов-трансформов, тогда как для предшествующих художественных направлений миф выполнял функцию палимпсеста, где исходный рисунок всегда просвечивал сквозь позднейшие индивидуальные переосмысления, обеспечивая диалог с традицией. В постмодернизме же на первый план выходит «процесс постоянной перекодировки, «переключения» с одного культурного языка на другой, от «низкого» к «высокому», от архаического к новомодному, и наоборот... Этот процесс рождает устойчивое состояние энтропии, неупорядоченности – но в то же время и радикальной философской свободы» [Липовецкий 1997, 21]. Постмодернистская интерпретация мифов о творении, таким образом, выявляет изменения в системе философских и эстетических взглядов на сущность искусства и художественного творчества.

Одним из вечных сюжетов об искусстве, актуализируемых литературой рубежа XX–XXI веков, является сюжет о Пигмалионе и Галатее, восходящий к античному мифу о царе Кипра, который вырезал из слоновой кости прекрасную статую – земное воплощение красоты и гармонии, и, полюбив ее, обратился к Афродите с просьбой оживить скульптуру [Грейвс 1992, 166]. До середины XVIII века этот сюжет, известный, прежде всего, в творческом осмыслинии Овидия, трактовался как сюжет о любви, способной одухотворять и одушевлять. В 1762 году к истории Пигмалиона и Галатеи обратился Ж.-Ж. Руссо, который первым в европейской литературе интерпретировал сюжет в эстетическом ключе: в лирической пьесе Руссо «Пигмалион» скульптор дарит жизнь статуе силой собственного воображения, возвышаясь тем самым до уровня demiourга, а ожившая Галатея олицетворяет эстетический идеал своего творца. В пьесе Руссо отразились признаки скорого куль-

турного слома: на рубеже XVIII–XIX столетий с осознанием уникальности и оригинальности индивидуального авторского начала в искусстве произошел отказ от следования канону, сводящему роль автора–творца до минимума. Впоследствии сюжет о Пигмалионе и Галатее функционировал в европейских литературах как сюжет об отношении творца к собственному творению и к процессу творчества, как сюжет о поисках эстетического идеала и его ценности, закрепив за собой представления об аксиологии искусства. Следовательно, особенности бытования сюжета о Пигмалионе в литературе постмодернизма отражают новые аспекты в определении статуса автора и значения художественного творчества в современной социокультурной ситуации. В качестве примера рассмотрим стихотворение одного из лидеров русской сетевой поэзии [Вежлян 2006] Михаила Гофайзена – *Теогония* (2001).

Формально *Теогония* дробится на шесть частей и представляет собой перемежаемый в первой и в пятой части вкраплениями авторского голоса монолог лирического героя – художника Пигмалиона, возвращающегося домой с похорон Галатеи и переживающего ее гибель. Рассказ о смерти Галатеи сопровождается описанием непрекращающегося дождя, усугубляющим минорное звучание стихотворения: «Дождь. // Умерла Галатея. // Не оставляют в покое // запах воска, // сырой земли, // хвои» [Гофайзен 2001]. Скорбь Пигмалиона, сетования о том, что художнику «не хватило таланта», дабы остановить время и даровать Галатее вечную жизнь, – это метафорическое осмысление автором творческого процесса. Для постмодернизма, постулирующего мир как текст и текст как мир, характерно представление о том, что «все в человеческом мире оказывается результатом творчества (*здесь и далее курсив автора. – А.З.*), «сочинения» – и жизнь, история и т.п. реальности не отличаются в этом статусе от *выдуманного, от книг*» [Липовецкий 1997, 14]. Следовательно, «живым» является только текст (в широком значении этого слова), который находится в процессе создания, пишется «здесь и сейчас» и, таким образом, в постмодернистской поэтике осуществляется перенос «ценностного центра искусства с результата творческого акта на сам незавершенный и незавершился процесс творчества» [Липовецкий 1997, 27]. Однако, по мнению Н. Л. Лейдермана, «здесь таится фундаментальное противоречие постмодернистской стратегии. Ведь всякое художественное произведение есть нечто законченное, нечто целостное» [Лейдерман 2006, 9], и расхождение между бесконечностью смысла и завершенностью текста неизбежно. Поэтому в стихотворении М. Гофайзена смерть Галатеи наступает, когда автор завершает работу над произведением, причем

М. Гофайзен подчеркивает осознанность («Прости, что смертна, // девочка, // я каюсь» [Гофайзен 2001]) и «болезненность» разрыва связи творца и творения: дождь, оплакивающий гибель Галатеи вместе с лирическим героем, становится сочащейся кровью и «сбивает сердце с ритма, // на пути // пожизненное путая прости // с посмертным // однокорневым // прощайте» [Гофайзен 2001].

В акте творчества лирический герой уподобляется Богу: «Я создал мир» [Гофайзен 2001] и вкладывает в свое творение душу, наполняя создаваемый мир собственным смыслом, не претендующим на статус истины в последней инстанции, что обусловлено современным пониманием «Смерти Автора» как изменения качества авторского сознания: «разрушается прерогатива монологического автора на владение высшей истиной, авторская истина релятивизируется, растворяясь в многоуровневом диалоге точек зрения» [Липовецкий 1997, 12]. Следовательно, завершая работу над произведением, которому отдает все силы, творец, с одной стороны, ощущает растерянность и духовное опустошение: «я // всем пустырям пустырь» [Гофайзен 2001], а с другой, испытывает, по мнению И. Ильина, «страх перед «несостоявшимся читателем»» [Ильин 1998, 166], опасаясь непонимания и коммуникативного провала. В этой связи обращение Пигмалиона к умершой Галатее звучит как оправдание творчества: «Милая, // всё равно, // пусть замкнулись уста, // земля – // тобой не пуста!» [Гофайзен 2001].

Образы замкнувшихся уст и пустыря отсылают к категориям молчания и пустоты, которые используются в постмодернистской поэтике как эмблемы бессмысленности бытия. Иными словами, с точки зрения М. Гофайзена, жизнь художника полна смысла только в процессе творчества и сопровождается многократным переживанием драмы разрыва с собственными произведениями. Отсюда возникает повторяющийся в стихотворении мотив невыносимости божественного бытия творческой личности и закономерно звучит в finale мотив алкогольного опьянения, который интерпретируется, с одной стороны, как попытка эмоциональной релаксации и высвобождения творческого импульса, и как возможность вступить в спор с Создателем мира, в котором вынужден жить художник:

Скорее надраться.

что там в горле –

До одури.

истокам:

До святотатства!

Создатель,

Даже хрюп застревает в горле...

невыносимо!

Надраться!

Невыносимо

И выплюнуть –

быть богом!

[Гофайзен 2001]

Создается эффект бесконечной зеркальной анфилады: лирический герой обращается к автору стихотворения, автор – к Богу, и, в соответствии с мировоззрением эпохи постмодернизма, нельзя утверждать конечность такого полилога.

Акт творчества требует от художника нечеловеческих усилий, причем внутренняя борьба не прекращается и тогда, когда работа над произведением закончена: художник пребывает в постоянном поиске новых образов и идей:

Тьма со светом – скрещенье сабель:
Галатея...
искра...
фрагмент...
Смерть во всех криптограммах капель:
звук металла...
искра...
и нет...

[Гофайзен 2001]

При этом М. Гофайзен не обращается к мотиву вдохновения, закрепленному за сюжетом о Пигмалионе и Галатее в литературной традиции. Если создание Галатеи интерпретировалось на рубеже XIX–XX веков как результат божественного откровения и самопознания художника (*Психея* А. И. Куприна, *Художник* Н. Г. Гарина-Михайлова и др.), то в трактовке М. Гофайзена чередование успехов и неудач в творческой деятельности – это непреложный закон искусства, который ставится в один ряд с законами мироздания, расценивается, в частности, как извечная смена дня и ночи.

В этой связи амбивалентную трактовку получает образ дождя, символизирующий этап перехода от создания одного произведения к созданию другого. Дождь заполняет собой все пространство лирического героя: «Дождь – // тембр шагов. // Дождь // в станах часов. // В глазницах канализационных колодцев // дождь» [Гофайзен 2001], «раскинув крылья, бьётся на асфальте» и «стучится клювом в дверь», уподобляясь птице, одновременно является «сумраком капель», «хаосом» и меслом, «где однажды основа // обрела парадигму // и стала Словом» [Гофайзен 2001]. В интерпретации М. Гофайзена дождь соединяет мифологемы Всемирного Потопа и Мирового Океана: завершение работы над художественным текстом является гибеллю целого мира, так как текст «живет» только в процессе письма, и в то же время предпосылкой для создания нового текста и нового мира:

Уходят судьбы
 (души?)
 за подмостки.
 Дождь.
 Остаются
 замыслы и сноски

[Гофайзен 2001]

Неслучайно отождествление дождя и птицы: в мифопоэтической традиции птица выполняет функции проводника в загробный мир и птица приносит человеку весть о конце Всемирного Потопа, а значит, весть о жизни.

Уподобление художника Творцу обыгрывается и в названии «Теогония»: авторская концепция художественного творчества, отталкиваясь от мифа античного, становится современным мифом о рождении Бога, а шестичастная структура стихотворения сопоставима с библейским представлением о шести днях сотворения мира. Равенство художника и Бога утверждается также через сопоставление Таинства Евхаристии и чтения:

В слякотном этом мире
 если рукописи и не горят,
 то лишь потому, что сгнивают.
 Сухо –
 разве в потире

[Гофайзен 2001]

Вкушая Тело и Кровь Христову, человек испытывает единение с Богом, равно как и читатель, воспринимая текст и, главное, находя и понимая заложенные в нем смыслы, приобщается к духовному миру художника. Поэтому адекватное понимание читателем текста обеспечивает художественному произведению жизнь после смерти-разрыва с автором в потире – священном сосуде, являющемся метафорой бесконечного коммуникативного пространства. Если же Причастия/понимания не происходит, текст обречен на «гниение» – утрату художественной ценности.

Для стороннего наблюдателя драма, разыгрывающаяся в душе лирического героя, остается невидимой. Художник не может разделить духовные искания с другим человеком. Участь творца – делиться с миром произведениями; замысел же должен оставаться в сфере субъективных переживаний – это норма постмодернистской эстетики. Муки

творчества скрываются за пеленой повседневности, не имеют внешних признаков; жизнь творца в момент наивысшего эмоционального напряжения, с точки зрения другого человека, ничем не примечательна:

От остановки
до
остановки,
мимо переполненных урн,
мимо оцарапанных стен,
в заплесневелый подъезд
изо дня в день,
изо дня в день

[Гофайзен 2001]

Также подчеркивается хрупкость и эфемерность художественного мира, его незащищенность перед объективной действительностью: созданная художником «вселенная // божьей коровкой // лежит на ладони» [Гофайзен 2001].

Таким образом, в стихотворении М. Гофайзена *Теогония* вечный сюжет о Пигмалионе и Галатее подвергается редукции (исчезает мотив любви художника и созданной им статуи) и инверсии – в результате акта творения ожившая Галатея умирает, покидая мир, созданный Пигмалионом, но взамен она получает возможность вечной жизни в бесчисленных мирах адресатов искусства при условии успешного коммуникативного взаимодействия между творцом и реципиентом. Художник, давший свободу своему произведению, не может влиять на его судьбу и должен продолжать творческую деятельность. При этом автор уподобляется Богу-Создателю, который творит собственный мир по примеру Вселенной. Интерпретация античного сюжета в постмодернистском тексте демонстрирует эстетические сложности, сопровождающие творческий процесс, и утверждает новый статус Творца, снимая тезис о «Смерти Автора» в его традиционном, бартовском понимании.

Литература

- Вежлян Е., 2006, *Портрет поколения на фоне поэзии. Молодая литература в поисках майнстрима*, «Новый мир» № 10, [online], http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2006/10/ve13.html. [17.05.2012].
- Гофайзен М., 2001, *Теогония*, [online], <http://www.promegalit.ru/publics.php?id=2692> [12.05.2012].

- Грейвс Р., 1992, *Мифы Древней Греции*, Москва.
- Ильин И., 1998, *Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа*, Москва.
- Лейдерман Н. Л., 2006, «Магистральный сюжет» (XX век как литературный мегацикл), [в:] *Русская литература XX–XXI веков: направления и течения*, Екатеринбург, с. 3–14.
- Липовецкий М. Н., 1997, *Русский постмодернизм. Очерки исторической поэтики*, Екатеринбург.

THE ETERNAL STORY ABOUT PIGMALION AND GALATEYA
IN THE POEM *TEOGONIJA* BY MICHAEL GOFAJZEN

S U M M A R Y

Antique myth about Pygmalion and Galatea is interpreted in M. Gofajzen's poem *Teogonija*. The eternal plot is transformed in the tideway of postmodernist tendencies. The invariant is exposed to a reduction (the motive of love of the artist and the statue which was created by him disappears) and a inversion – as a result of the creation certificate revived Galatea dies and leaves the world which is created by Pygmalion, but exchange she has an opportunity of eternal life in the uncountable worlds of addressees of art under condition of successful communicative interaction between the creator and the recipient. The artist who has given freedom to the product cannot influence its destiny and should continue creative activity. Thus the author assimilates to God-founder who creates own world by the Universe example. Interpretation of an antique plot in the postmodernist text shows the aesthetic complexities accompanying creative process, and confirms the new status of the Creator, removing the thesis about "Death of the Author" in its traditional understanding.

Анастасия Зезюлевич e-mail: azezulevich@mail.ru

Анна Жегало

Гродно

**Чудесный мир эпического пространства
в фольклоре**

Ключевые слова: фольклор, былинный эпос, семантические трансформации

В традиционной народной культуре мотив чудесного подвергается семантическим трансформациям. Характер данных трансформаций напрямую зависит от того или иного фольклорного жанра, актуализирующего мотив чудесного. Рассматривая типологию трансформаций, целесообразно выделить следующие типы: *герметическая семантика* представлена как семантика закрытого типа, трансформация текста предполагается внутри данной традиции и не поддается влиянию факторов из вне. Появление изменения, происходящих в тексте, обусловлено структурой жанрового пространства. Определяющим является функциональный признак. *Семантический «колебательный контур»* предполагает такую трансформацию исходного текста, которая выходит за пределы одной данной традиции и чаще всего объясняется сменой предыдущей исторической культурной парадигмы новой или сосуществованием обеих парадигм. В условиях сосуществования во времени и пространстве обеих традиций (парадигм) возможна осознанная идентификация соответствующих элементов исходного текста. *Трансформация вплоть до инверсии:* трансформация имени, связанная со сменой культурно-религиозной традиции, трансформация сближения ролей персонажей и т.д. Рассматривая мотив чуда в народном эпосе, следует отметить, что характерарьирования и изменения семантики чудесного в былинах соответствует такому типу трансформации, как семантический «колебательный контур».

Эпическая фантазия воспитана верой в чудесное, привыкшей смешивать действительность с миром идеального. Исходя из этого, можно утверждать, что в былинах постоянен переход от действительности в мир чудесного, необычайного. Так, географические, исторические, бытовые реалии в былинах органически соседствуют с реалиями мифологическими, чудесными. Рядом с Киевом протекает Пучай-река, обиталище огненного змея, в судьбах персонажей таинственную роль играют неизвестные Леванидов крест, Алатырь-камень. Реальные города не свободны от воздействий чудесных сил: на городской стене Киева появляется неведомая «девица», предсказывающая беду; на дне Ильмень-озера живет морской царь, с помощью которого бедный гусляр Садко обретает богатство. Полны фантастических подробностей маршруты героев. Богатырям постоянно преграждают путь чудесные препятствия, их дороги часто не согласуются с реальной географической картой: Садко, выехав в Верейское море, попадает в Золотую орду; Василий Буслаев на своем корабле плывет по Волге, Каспийскому морю и затем по Ефрат-реке попадает в Иерусалим, Дюк выезжает в Киев сразу из Галича, Волыни и Индии [Путилов 1999, 20]. Аналогичную картину можно наблюдать и в отношении бытового мира. Самые обычные вещи в былинах обладают необычными свойствами: стрелы Дюка оперены перьями чудесного орла, благодаря чему они светятся ночью и их легко найти; пуговицы на кафтане Ильи Муромца способны в какой-то момент ожить и превратиться в грозное оружие. Чудесными качествами наделены плетки, дубинки, дудочки, шапки, напитки. Главной силой в былинах выступает богатырство. В сущности, богатырская сила составляет единство трех величин: сверхъестественных возможностей самого богатыря, особенных качеств его коня и чудесных свойств его оружия [Путилов 1999, 25].

Знаменитый славянофил К. С. Аксаков, просмотрев еще в рукописи былину о Святогоре, первый из отечественных ученых указал на отличие богатырей старших, или титанических, от младших, человекоподобных, к которым относятся Илья Муромец, Добрыня Никитич, Алеша Попович и другие витязи, окружающие князя Владимира. Очевидно, что Святогор вне ряда богатырей, к которым принадлежит Илья Муромец. Это богатырь-стихия, который является в песнях какrudимент предшествующей эпохи, эпохи титанической или космогонической, где сила, получая очертания человеческого образа, еще остается силой мировой. Свое происхождение старшие богатыри с чудодейственной, полубожественной силой ведут из мифического источника.

Народный эпос отличает эпохи в развитии богатырских типов, называя какие-то сверхъестественные личности богатырями старшими, которые от витязей цикла Владимира отличаются громадной величиной и непомерной силой [Буслаев 2003, 166]. В последовательном развитии так называемых старших богатырей необходимо выделить несколько эпох, соответствующих переходу от древнейших мифологических представлений к смешанным (ярким примером смешанного типа является Илья Муромец, в лице которого народный эпос смешивает разновременные и разнохарактерные черты и бога Перуна, и Ильи пророка, и титанического Святогора, и лица исторического в известной местной обстановке) и, наконец, к установившимся национальным типам богатырского эпоса цикла Владимира.

В предании о старших богатырях народ сохранил память о древнейших божествах мифологии. Русский эпос помнит морского царя или бога вод Водяника и его супругу Водяницу. Им приносят жертвы, опуская в воду хлеб с солью или же бросая живого человека. Морской царь является воочию и покровительствует тем, кто его чествует. Замечательна в этом отношении новгородская былина о богатом купце Садко, разбогатевшем чудесным образом. Однажды пошел Садко к Ильмень-озеру:

Садился на бел горюч камень
И начал играть в гуселки яровчаты.
Как тут-то в озере вода всколыбалася,
Показался царь морской,
Вышел со Ильменя со озера...

[Былины 1988, 170]

За игру на гуслях морской царь в благодарность дал Садко из Ильмень-озера чудесный клад, три рыбы золотые-перья, на которые можно скупить все новгородские богатства.

Народный эпос воспевает знаменитые реки, олицетворяя их в виде богатырей старшей эпохи. В памяти и воображении славянских племен оказывалась потребность оживить фантазией, воспитанной миром чудесного, отвлеченные имена типа Дон, Дунай, Днепр и придать им личную индивидуальность [Буслаев 2003, 173]. Сближение известной реки с человеческой личностью выражалось в мифах о происхождении Дуная, Дона и некоторых других рек от человекообразных существ, в которых первоначально искало предмета для чествования верование в стихийные божества и которые потом перешли в обычновенных ге-

роев народного эпоса [Буслаев 2003, 174]. Так, в русском эпосе реки Дон и Днепр произошли от богатыря Дона и его вешей супруги Непры Королевичны, которая отличалась воинственным характером и метко стреляла стрелой. Дон, досадуя, что жена искуснее его стреляет, убил свою жену, а в ее утробе нашел чудесного сына, по своей необычайности достойного полумифических родителей:

По колен-то ноженьки в серебре,
По локоть-то рученьки в золоте,
А по косицам будто звездушки,
А назади будто светел месяц,
А спереди будто солнышко

[Былины 1988, 174]

В отчаянии, что такое чудесное существо, не будучи выношено в утробе матери, должно было погибнуть, Дон убил и себя. Так былинный эпос повествует о том, что река Днепр потекла от крови Днепры Королевичны. То же рассказывается и о Дунае, только вместо Днепры он женат на воинственной Настасье Королевичне, на сестре Апраксеевны, супруги князя Владимира.

Мотив чудесного происхождения рек от крови убитых героев, или точнее великанов, по мнению Ф. И. Буслаева, основывается на древнейших космогонических преданиях о происхождении воды от крови [Буслаев 2003, 175]. Всемирный потоп, по скандинавским сказаниям, разлился будто бы от крови убитого титанического существа Имира, в которой потонула вся древняя порода великанов, кроме одного, спасшегося, подобно еврейскому Ною.

Если происхождение Дуная, Дона и Днепра русский эпос объясняет только олицетворением, на основе мифического верования о потопе и разлитии рек от крови убитых чудовищ и титанов, то сказание о происхождении реки Волхова имеет все признаки древнего мифа, в котором языческое чествование божества низводится до позднейшей демонологии и воплощается в богатырской личности Волха Всеславича [Буслаев 2003, 175]. По мнению Ф. И. Буслаева, герои и богатыри, составляя переход от богов к людям, хотя не одарены силой и властью первых, от последних отличаются многими преимуществами, сообщенными им силой чудесной, сверхъестественной.

Своей сверхъестественной природой Волх Всеславич существенно отличался от богатырей младших. Он был оборотень, существо вещее. В этом и состояла его премудрость.

А и первой мудрости учился
 Обертываться ясным соколом;
 Ко другой-то мудрости учился он Волх
 Обертываться серым волком;
 Ко третьей-то мудрости учился Волх
 Обертываться гнедым туром золотые рога.

[Былины 1988, 176]

Идеал мифического чудесного пахаря русский народный эпос знает под именем Микулы Селяниновича, который состоит в отношениях со Святогором и Волхом, то есть с богатырями старшими, с лицами древнейшей титанической эпохи. Былина рисует необъятное могущество мифического пахаря: всеобщие силы княжеской дружины не могут поднять русскую соху, а чудесный пахарь поднимает ее одной рукой:

Подъехал оратай оратаюшко
 На своей кобылке соловенькой
 Ко этой ко сошке кленовой:
 Брал-то он сошку одной рукой,
 Сошку с земельки повыдернул,
 Из омешков земельку повытряхнул,
 Бросил сошку за Ракитов куст.

По другому эпизоду, Микула Селянинович является чудесным хранителем тяги земной, которую он держит в переметной сумочке, то есть тяги всей великой силы матери земли. При встрече со Святогором последний, захватив сумочку одной рукой, не мог пошевелить ее и стал поднимать обеими руками:

Опустился Святогор да со добра коня,
 Он берет сумочку да одной рукой, –
 Эта сумочка да не сшевелится;
 Как берет он обеими руками,
 Принатужился он силой богатырской,
 По колен ушел да в мать-сыру землю, –
 Эта сумочка да не сшевелится,
 Не сшевелится да не споднимется...

[Былины 1988, 36]

Из этого следует, что Микула сильнее самого Святогора, а Святогор, как известно, был силы непомерной. В одном из вариантов Святогор спрашивает Микулу, как ему узнать о своей судьбе. Микула раскрывает еще одну сторону своего чудесного образа и предстает как

вещий пахарь, посылающий Святогора к Сиверным горам, где под высоким деревом стоит кузница, а в ней кузнец кует два тонких волоса – судьбу, кому на ком жениться. По вещему указанию кузнеца, Святогор едет добывать себе суженую. Следует напомнить, что мотив чудесного предсказания либо вещего сна актуален для фольклора и встречается в волшебных сказках, быличках, балладах.

Итак, старшие богатыри с их чудодейственной, полубожественной силой ведут свое происхождение из мифического источника. Соответственно и чудеса, описываемые в былинах древнейшей титанической эпохи, несут языческую символику. От эпохи древности и раннего средневековья сохранилось множество свидетельств о различного рода «диковинах», которые не укладывались в представления об обыденном порядке вещей. Подобные явления – вещие сны, явления людям божества или умершего, пророчества, истории о вставших из могил, редкие природные аномалии. Характерно, что в древности чудо подменялось такими понятиями, как «диво», «диковина», «случай», а под чудесным подразумевали нечто «необычное», «удивительное», «магическое», «чужое».

Говорит Святогор да он про себя:
 «А много я по свету езживаля,
 А такого чуда я не видывала,
 Что маленькая сумочка да не сшевелится,
 Не сшевелится да не здымается.
 Богатырской силе не сдавается».

[Былины 1988, 36]

Выезжал старый казак да Илья Муромец,
 Илья Муромец да сын Иванович,
 Увидал Святогора он богатыря:
 «Что за чудо вижу во чистом поле,
 Что богатырь едет на добром коне.
 Под богатырем-то конь да будто лютый зверь,
 А богатырь спит крепко-накрепко».

[Былины 1988, 37]

Языческое чествование земледелия и воды, мифы о реках наложили свой отпечаток на характер старших богатырей. Постепенно богатыри перестают быть непосредственными потомками богов и полубогов, теряют свое высшее мифическое значение: из старших богатырей, то есть из титанов, переходят в младших, в обычновенных смертных, и группируются около исторического лица, князя, в его княжеской дружине.

К Киеву отовсюду потянулись русские силы, воплощенные в богатырях цикла Владимира: Добрыня Никитич из Рязани, Алеша Попович из Ростова, Суровец богатырь из Суздаля, Дюк Степанович и Михайло Казарянин из Волынца Красна Галичья, а за ними крестьянский сын Илья Муромец из Мурома. Это значит, что основание центров княжеской власти на Руси дало новый, решительный толчок в развитии народного эпоса.

Идеал эпического представителя верховной власти составился в фантазии народа еще в языческую эпоху, вероятнее всего независимо от христианских идей и вне мыслей об обращении Руси в христианство. Подтверждением является то, что русская былина не помнит этого пресловутого факта, соединенного с именем князя Владимира. Она изображает его даже скорее язычником, чем равноапостольным князем. В пользу этого выступают рассказы народных певцов о двенадцати женах Владимира, о княжеских пирах, описанием которых начинается большая часть богатырского эпоса. Заслуживает внимания и постоянный эпитет Красное Солнышко, которым в былинах именуется князь. Постоянный эпитет в народной поэзии, кроме стилеобразующих задач, очень часто имеет внутренний смысл, определяемый народными верованиями. Это наталкивает на мысль о том, не сменил ли собою князь Владимир Дажьбога или Сварога, божество солнца, по крайней мере в самых ранних былинах, в которых еще живо чувствуется переход от древних мифических воззрений к новому историческому порядку [Буслаев 2003, 230]. Народная фантазия, объясняя по-своему связь истории с мифом, видела в князе Владимире не просветителя Руси христианством, не церковную личность, а светскую власть, новую историческую силу [Буслаев 2003, 231]. И тем не менее исторический факт принятия христианства непроизвольно находит отражение в народном эпосе: вводятся христианские мотивы, былины обновляются участием христианских персонажей. Мифология природы, без сомнения, лежит в основе былинного эпоса, но уже значительно осложненная историческим переходом от воззрений языческих к христианским, вследствие наложения церковного календаря на языческую годовщину и освящения языческих урочищ христианской святыней. Это уже не просто мифология, а двоеверие: мифология природы продолжала господствовать в умах, только скрытая под новыми названиями, и новый календарь укоренял в народе мифические воззрения на природу, сближая мифические образы с христианскими именами. Если Ф. И. Буслаева в его труде «Народный эпос и мифология» волнует проблема смешения в былине мифа с историческим событием, а точнее – моменты перехода от мифическо-

го к бытовому, то нас в первую очередь интересуют моменты перехода от языческого к христианскому в былинном эпосе, а точнее – процесс смешения язычества и христианства в былине, следствия этого смешения и реализация в эпическом мотиве чуда.

Сравним рождение Волха Всеславьевича и Ильи Муромца, двух былинных героев, представителей старшего и младшего поколения богатырей. Волх был оборотнем и относится к древнейшим богатырям, ближайшим по рождению к богам и существам мифическим. Непобедимую силу богатырь получает извне от существ мифических, чем отличается от богов и от младших богатырей. Былина повествует о княжне Марфе Всеславьевне, которая гуляла по саду и невзначай скочила с камня на лютого змея, от которого княжна затяжелела и родила дитя. Это и был Волх Всеславич. Итак, зачатие богатыря совершается необычным, чудесным образом, но как сын змия и существо необычное Волх совершает чудо и своим рождением, которое также ознаменовывается необычайными, чудесными явлениями. Песня древней Эдды говорит, что пели орлы, когда родился герой Хельги. Подобное явление описывает и русская былина о Волхе Всеславьевиче:

А и сине море сколебалося
Для ради рожденья богатырского
Молода Волха Всеславьевича:
Рыба пошла в морскую глубину,
Птица полетела высоко в небеса,
Туры да олени за горы пошли,
Зайцы, лисицы по чащницам,
А волки, медведи по ельникам,
Соболи, куницы по островам.

[Былины 1988, 40]

Перед нами пример реализации мотива чуда в былинном эпосе, где чудесное трактуется в языческом контексте. Сравним как происходит «рождение» Ильи Муромца, который символизирует собой эпоху младших богатырей, как он получает богатырскую силу. По одному преданию, Илья наследует силу от Святогора, который в качестве старшего богатыря, титана, служит посредником между Перуном и Муромским богатырем. Побривавшись с Ильей, который стал меньшим братом старшего богатыря, Святогор выучил его всем богатырским навыкам и чудесным образом передал ему в наследство свою силу, вдохнув свой дух. Это есть первоначальный, мифический источник богатырской силы Ильи Муромца, получивший художественное воплощение с помо-

шью эпического мотива чуда в языческой интерпретации. Позднейшая эпоха добавляет в эпос христианские лица и объясняет происхождение силы Муромского богатыря от чудодейственного питья по велению калик перехожих. Так, по другому преданию, Илья получил силу еще в доме отца, где сиднем сидел тридцать лет. Проходя мимо, перехожие калики (по другим вариантам, нищая братия или сам Христос с двумя апостолами) будто бы велят ему принести ведро или чашу воды. Тогда, по вещему велению, Илья впервые встал на ноги и принес воды. Мотив чудесного исцеления обыкновенен не только для фольклорных жанров, но устойчив и в христианской литературе и культуре. Как указывает Ф.И. Буслаев, народ, подновляя доисторическое предание христианскими идеями, рассказывает, что сиднем сидел Илья Муромец за какой-то грех своего деда и что будто бы и встал Илья впервые на ноги, когда возгласили в церкви Христос воскресе в ночь на Светлое воскресение [Буслаев 2003, 226]. Когда Илья Муромец получил свою силу, никого из домашних не было рядом. Мотив тайного свершения чуда либо удержание в тайне факта свершения чуда весьма характерен для христианских чудес. Вспомним Христа, просившего исцеленных людей не распространяться о свершившемся чуде, а идти и впредь не грешить. Илья Муромец, встав на ноги, пошел копать в лес, пробовать свою силу. И ужаснулся народ, увидев, сколько Илья лесу накопал. В изумлении подбежали к нему отец с матерью и уверились в великом чуде. Мотиву ужаса и страха от свершившегося чуда как типичный мотив христианской литературы мы подробно рассматривали в сказаниях о чудесах от иконы Божией Матери. Отметим, что о зарождении богатырской силы в Илье русский эпос сохранил два различных предания, совпадающих между собой только в том, что по обоим это дело совершается сверхъестественным, чудесным образом [Буслаев 2003, 225]. При этом очевидно, что чудесное имеет различную природу.

Так, мифическая эпоха с необыкновенными, сверхъестественными, чудесными явлениями, с титаническими, стихийными существами, одаренными буйной силой, уходят в небытие. Они превращаются в реки и горы, каменеют (о чем явно повествуется в былине «Отчего перевелись витязи на святой Руси»). Таким образом народный эпос успокаивает запуганное воображение, наглядно убеждая, что от страшных, сверхъестественных сил ничего не осталось, кроме каменной глыбы, в которой они навсегда улеглись. С этого момента словно начинает новая эпоха в былинном эпосе: с младшими богатырями, с новыми победами и качественно иными чудесами, эпоха, исторически совпавшая

с принятием христианства на Руси. Отсюда наблюдаем совершенно иную цель и мотивацию поступков богатырей. По этой причине в былине об Илье Муромце и Соловье-разбойнике Илья выезжает из дому с такими словами:

Я поеду в славный стольный Киев-град
Помолиться чудотворцам киевским,
Заложиться за князя Володимира,
Послужить ему верой-правдою,
Постоять за веру християнскую.

Илья Муромец в тяжелом бою, падая на колени, обращается уже не к матушке сырой-земле:

Только молится Спасу с Богородицей:
«Не дай меня поганому на поругание!
Буду я служить до свету до веку,
За те церкви за Божий,
За тую веру за крещеную!»

С именем Ильи Муромца в былинном эпосе связана интересный эпизод, в основе которого связь с вещими девами: Илья является отцом могучего героя Сокольника и вступает с ним в смертный бой. Это бой необычный, можно сказать, чудесный, бой титанов, которые, без устали борясь полтора года, по колена погрязли в землю. Илья наконец изнемог и пал:

Тут Илейко возмолится:
«Сколько я стоял за веру християнскую,
Еще боле я стоял за церковь Божию,
Сколько я стоял за благочестивых вдов,
За тех благочестивых вдов, за безмужних жен, —
Благочестивые жены, вдовы безмужния,
Они были богомольные,
День и ночь Богу молятся!»

Это самое сильное место по выражению христианского благочестия Муромского богатыря [Буслаев 2003, 243]. Искренняя молитва вдов и сирот сотворила чудо и спасла богатыря:

Не серая утица восторгнется:
Илья на земле поворотится;
Метал Сокольника под вышину небесную.

Муромский крестьянин вывел былинный эпос из язычества в историческую область так называемых младших богатырей [Буслаев 2003, 246]. Спутники древних богов, богатыри-великаны скрываются по ту сторону, отделяющей историческую действительность от воображаемой старины. Однако следует помнить, что эпическая фантазия в принципе воспитана верой в чудесное, привыкшей смешивать действительность с миром идеального. Другое дело, что с утратой языческого верования миф, как бы ни был заманчив по своему поэтическому содержанию, перестает быть выражением и двигателем народного сознания [Буслаев 2003, 246]. Его место начинает занимать бытовое, так сказать историческое содержание и некоторые исторические факты (в частности, интерес для нашего исследования составляет принятие христианства и христианизация Руси). Предметом собственно богатырского эпоса становятся не боги, а обыкновенные смертные, которые в идеальных типах богатырей являются настоящими представителями народа. Таким образом, мифологическое начало в былинах постепенно ослабевает, затемняется, уступает место религиозно-христианским мотивам.

Наравне с киевскими богатырями народный эпос прославляет двух новгородских, Садко и Василия Буслаева. Мы уже упоминали о Садко, раскрывая мифическую основу былины об этом богатыре и связанные с ним чудеса. Кроме этой мифической основы, былины имеют и историческое содержание, которое состоит в том, что Садко, разбогатевший чудесным образом, стал скучать весь товар в Новгороде. В эпизоде о покупке товаров есть интересная подробность: Садко построил несколько церквей во имя архидиакона Стефана, Софии Премудрья и Николая Можайского. Это не случайно: когда Садко попадает на пир к морскому царю, то начинает играть на своих гусях так, что царь Водяник расплылся, синее море всколебалось, реки из берегов выступили: топят корабли, губят людей. После того, как Садко охмелел и заснул, является ему во сне Никола Можайский и велит изломать гусли звончатые, чтоб не плясал морской царь и не губил души православного народа. Сверх того Никола дает совет Садко относительно женитьбы на дочери морского царя. Вероятно, в благодарность за вецкий сон и предостережения Садко и выстраивает впоследствии церковь во имя святого Николы, что является типичным в христианской среде.

Среди исследователей народного эпоса развернулась серьезная дискуссия относительно проблемы генезиса былин, характера и природы их историзма, движения от мифологии к истории. В центре исследо-

вательского внимания наиболее часто обозначается фигура Добрыни Никитича. С указанного богатыря в былинном эпосе связаны три сюжета: похождения Добрыни с Маринкой и ее любовником Змием Горынычем; Добрыня в отъезде и выход его жены замуж за Алешу Поповича и сюжет змееборства. По мнению Ф. И. Буслаева, убиение змея относится к самым ранним подвигам Добрыни. Именно этот подвиг составляет первоначальное зерно, из которого потом развивался эпический тип Добрыни. В. Ф. Миллер соглашается с данным мнением, указывая, что обзор былевых сюжетов, связанных с Добрыней подтверждает мысль о том, что между ними сюжет змееборства самый древний, основной [Миллер 2005, 149]. Архаичность сюжета о змееборстве дало повод представителям мифологической школы толкования былин, в частности В. Ф. Миллеру, предположить, что Добрыня стал змееборцем потому, что он в своей основе был олицетворением воинствующего солнца, торжествующего свою ежегодную победу над зимою и мраком, то есть змеем. В этом же В. Ф. Миллер видел мифологическое основание для родства Добрыни с «солярным» Владимиром. Так, одно и то же существо (солнце) распалось на два совершенно различных лица: недеятельная, страдательная сторона солнца воплощена в лице Владимира; сторона солнца деятельная, воинственная, ведущая постоянную борьбу с тьмою, олицетворена в Добрыне.

В противовес мифологическим толкованиям представители исторической школы былиноведения пытались привязать богатыря к конкретным историческим прототипам. В частности, В. Ф. Миллер выносит на первый план то обстоятельство, что богатырь-змееборец носит имя исторического лица, Добрыни, дяди исторического князя Владимира. Исходя из этого, исследователь задается вопросом, почему ближайший помощник князя Владимира, его летописный дядя, воспитатель и руководитель, сначала ревностный поборник национального идолопоклонства, затем ревностный распространитель христианства, получил в богатырском эпосе роль змееборца. Выдвигая предположение о том, что змееборство может быть эпической оболочкой, под которой скрывается какой-нибудь исторический факт, поблекший в народной памяти [Миллер 2005, 131], В. Ф. Миллер обстоятельно доказывает существование отношений между былевым и историческим Добрыней в сюжете о чуде со змеем.

Б. Н. Путилов в своих рассуждениях доказывает несостоятельность концепции, соотносящей эпического Добрыню с историческим. «Прототипа» Добрыне, как и другим богатырям, он предлагает искать, с одной стороны, в эпической и мифологической традиции, а с другой,

в представлениях народа, в его мечтах о силах, способных противостоять злу [Путилов 1999, 61].

В центре нашего исследования не стоит проблема соотношения исторической и эпической действительности или влияния исторических фактов и лиц на былинные сюжеты. Однако рассуждения и доказательства эпосоведов дали возможность рассмотреть степень проникновения христианства и христианских мотивов в народный эпос, что и представляет для нас большой интерес. Так, разъяснив несостоятельность мифологической теории, по которой все драконы и змеи, побеждаемые героями, представляют собой мрак, зиму или засуху, а герои-змееоборцы – противоположное им светлое начало, профессор А. И. Кирпичников длинным рядом фактов доказывает, что символизм первых веков христианства широко пользовался старой семито-арийской фигурой дракона-змея и сделал его постоянным символом дьявола, ада и всего враждебного верующим людям. Весьма много случаев, когда легенды о святых ничего не говорят о драконе, между тем как он является на иконах, попираемый или пронзаляемый святым. Символическое значение дракона может быть раскрыто следующим образом: он ясно изображает язычество, побеждаемое проповедниками христианства. В былинах есть немало указаний на то, что под змеем, истребляемым Добрыней, чувствуется какая-то сила поганая, в религиозном смысле, неверная, враждебная христианам. Так, выпуская из змеиных пещер на белый свет похищенный народ, Добрыня говорит:

«А сбирайтесь все да по своим местам,
И не троне вас змея боле проклятая,
А убита е змея да та проклятая,
А пропущена да кровь ее змеиная
От востока кровь да вниз до запада,
Не унесет боле полону да русьского
И народу христианского»

Отсюда видно, что подвиг Добрыни носит не только национальный, но и религиозный характер. Согласно с религиозной окраской чуда со змеем, богатырю помогает сила небесная, когда Добрыня, выбившись из сил, хочет прекратить бой со змеем:

Из небес же тут Добрыньшки да глас гласит:
«Ах ты молодой Добрыня сын Никитинич!
Бился со змеей ты да трои сутки,
А побейся-ко с зией да еще часу».

И такой же небесный голос повелевает ему вонзить копье в землю, чтобы она поглотила змеиную кровь.

Характерной чертой чуда Добрыни со змеем является мотив купания. В былинах купанье Добрыни обыкновенно мотивируется только тем, что ему захотелось искупаться в Пучай-реке, вопреки увещанию матери. Однако в этом можно рассмотреть наивное народное осмысление исторического Добрыни как крестителя, купалы. Действительно, для народной массы, которая в первую очередь усваивает только внешнюю обрядность христианства, погружение в воду или купание должно было представляться самым ярким и бросающимся в глаза признаком крещения. Для подтверждения этой мысли можно сослаться на такое же наивное осмысление Иоанна Крестителя в Иване Купале. Креститель, т.е., по народному представлению, купало, погружатель в воду, в купальских песнях из лица купающего стал лицом купающимся [Миллер 2005, 140]:

Купався Иван, та в воду упав,
Купала на Ивана.

Подобным процессом народной неосмысленности сущности христианской обрядности можно объяснить переход Добрыни-Купалы, крестителя язычников, в любителя купанья и внесение этого мотива в чудо богатыря со змеем [Миллер 2005, 140].

Нельзя оставить без внимания и название реки, в которой купается Добрыня, – Пучай-река либо Почай-река. Ее присутствие в былинах может объясняться тем фактом, что Почайна, как и Днепр, исторически связана с крещением русского народа, крещением первым, торжественным и потому надолго врезавшимся в народную память. Если на Пучае (Почайне) живет змей, не дающий в ней купаться, т.е. креститься, то это перекликается с тем фактом, что в народных сказаниях битва с драконом-змеем удобно локализуется у того источника или реки, где происходило крещение народа [Миллер 2005, 141]. Мотив купанья Добрыни в Почае – выветрившийся мотив крещения. Это видно из одной детали, сохранившейся в некоторых вариантах. Когда Добрыне захотелось искупать тело богатырское в Почай-реке, какие-то портомойки, полоскавшие белье, говорят ему:

«Ай же ты Добрынюшка Никитинич!
Не купли-тко ты своего тела нагого
И во этой реченьке во Почаевой,
Тела нагого богатырского,
Да купли-тко ты в *рубашке полотняной*.»

Похожую деталь находим в былинах О Василии Буслаеве, откуда она, вероятно, и попала в былины о Добрыне. Когда Васька, не верящий ни в сон, ни в чох, задумал купаться нагим в Ердань-реке, девушка удерживает его:

«Нагим телом в Ердань-реки не куплются,
Нагим телом купался сам Иисус Христос!
А кто куплется, тот жив не бывает».

Василий пренебрегает этим предостережением и за это погибает на пути из Иерусалима. Очевидно, эта деталь не находится в органической связи с дальнейшим рассказом и добавилась к рассказу о купанье Добрыни по ассоциации с купаньем другого богатыря. Однако повод к ассоциации может заключаться и в том, что Почай-река, прославленная крещением Руси, вызывала представление о другой святой реке – Ердани, также связанной с понятием о крещении [Миллер 2005, 142].

Интересным является также следующая деталь: в большинстве былин Добрыня бьется со змеем не оружием, а отшибает ему хоботы шляпой или колпаком земли греческой. Эпитет «греческой» здесь, вероятно, находится в связи с религиозными мотивами. Шляпа греческая являлась принадлежность костюма калик, пилигримов, т.е. сословия полудуховного. Не случайно Добрыня, отправляясь на реку Пучай, надевает колпак земли греческой: его полудуховая одежда, в связи с купаньем (крещением), находится в соотношении с его подвигом, что придает чуду со змеем духовную окраску.

Таким образом, наиболее подходящим определением трансформационным процессам, происходящим в былинном эпосе, может служить **семантический «колебательный контур»**: основным в содержании былин является мифологический пласт с языческой трактовкой чуда, но постепенно народный эпос подчиняется воздействию христианской культуры, вследствие чего начинаются изменения в семантике. Былины несут в себе следы прежних мифологических понятий и знаний, но трансформировавшихся в новых исторических условиях. Многие архаические языческие традиции переосмысливаются, прежние персонажи получают новые значения и новые роли, что-то полностью исчезает и заменяется, что-то сохраняется в видеrudиментов, уступая место христианским мотивам. Принятие христианства вызвало в народном эпосе длительный процесс постепенных и закономерных трансформаций, семантических переосмыслений, колеблющихся между язычеством и христианством, что в итоге привело к открытию новых художественных категорий и складыванию новой эпической поэтики.

Литература

- Буслаев Ф. И., 2003, *Народный эпос и мифология*, Москва.
- Былины*, 1988, сост., вступ. ст., подгот. текстов и коммент. Ф. М. Селиванова, Москва.
- Миллер В. Ф., 2005, *Народный эпос и история*, Москва.
- Путилов Б. Н., 1999, *Былины – русский народный эпос*, [в:] *Былины*, СПб, с. 5–69.

THE MIRACLE WORLD OF EPIC SPACE IN FOLKLORE

S U M M A R Y

The article is devoted to studying of semantic transformations in the traditional national culture whose character directly depends on this or that folklore genre. The following types of transformations are singled out: hermetic semantics is presented as semantics of the closed type, transformation of the text occurs inside this tradition and can't be influenced by factors from outside. The semantic "oscillatory outline" assumes such transformation of the initial text that transcends the limits of one given tradition and more often is explained by the change of the previous historical cultural paradigm into a new one or by coexistence of both paradigms. Transformation up to inversion: the transformation of a name is connected with a change of cultural and religious traditions, transformation of convergence of roles of characters, etc.

On the example of the motive of a miracle it is shown that the most suitable definition to transformational processes occurring in the epic epos is the semantic "oscillatory contour": the mythological layer with pagan treatment of a miracle is basic in contents of bylinas, but gradually national epos submits to the influence of Christian culture, as a result of this changes in semantics begin.

Анна Жегало e-mail: anna.zhegalo@mail.ru

JEZYKOZNAWSTWO

*Zofia Abramowicz, Leonarda Dacewicz
Białystok*

**Polityczne aspekty przemian
w nazewnictwie miejskim Polski północno-wschodniej
w przekroju historycznym**

Słowa kluczowe: ideologia, toponimia miejska, przemianowania nazw ulic

Analiza procesów proprialnych na różnych etapach rozwoju systemu nazewniczego wewnętrzmięskich obiektów (np. dzielnic, osiedli, ulic, placów) pozwala ustalić pewne prawidłowości: urbanonimy są ważnym składnikiem przestrzeni, w której żyjemy i stanowią swoistą kronikę dziejów danego terytorium oraz zamieszkujących je ludzi. Są świadectwem przełomowych zmian politycznych, społecznych i kulturowych, jakie zachodzą w czasie [Handke 1992]. Procesy te mają szczególnie dynamiczny charakter na obszarach pogranicznych. Do takich obszarów można zaliczyć część terytorium Polski północno-wschodniej – region Mazury. Przez kilka wieków region ten stanowił terytorium sporne między Polską i Prusami. W czasie II wojny światowej był pod okupacją niemiecką, od 1945 r. znalazł się w granicach Polski Rzeczypospolitej Ludowej (PRL), w strefie wpływów Związku Radzieckiego. Od 1989 r. datuje się okres niezależności i transformacji ustrojowej w Polsce. Celem tego opracowania jest ujawnienie wpływu czynników historycznych i społeczno-politycznych na zasób i charakter nazewnictwa miejskiego na przykładzie miast Ełk, Gołdap i Olecko.

Wpływy niemieckie w historii miast Ełk, Gołdap, Olecko zaczynają się od czasu podbicia tych ziem przez zakon krzyżacki (XIII wiek). Jednakże pierwszymi osadnikami i założycielami wymienionych miast była ludność napływająca z Mazowsza i Podlasia, a więc z polskich dzielnic ówczesnego państwa. Niemniej jednak przynależność Mazur do Prus Wschodnich powodowała, że napływ osadników niemieckich trwał od zarania dziejów.

W granicach państwa niemieckiego pozostawały one aż do drugiej wojny światowej, co zadecydowało o niemieckojęzycznym charakterze przedwojennego nazewnictwa miejskiego Ełku, Gołdapi i mieszanego, polskiego i niemieckiego, Olecka, ponieważ silne wpływy niemieckie w Olecku datują się dopiero od końca XVIII wieku.

Występujące w dokumentacji archiwalnej nazewnictwo miejskie omarwianych miast można podzielić na dwa podstawowe typy:

- nazewnictwo z motywacją realnoznaczeniową, czyli tworzone na bazie leksyki apelatywnej i mające związek znaczeniowy z obiektem;
- nazewnictwo bez motywacji realnoznaczeniowej, czyli nie mające rzeczywistego związku z obiektem.

Najstarsze urbanonimy mają charakter nazw motywowanych semantycznie, np. w Ełku założony nowy skwer otrzymał nazwę *Neue Anlagen* (Nowy Skwer), największą w mieście ulicę nazwano po prostu *Hauptstraße* (główna ulica, która biegnie z północy na południe wzduż brzegu jeziora), zaś nowo powstała – *Neuestraße*; w Olecku plac, który był miejscem handlu, nazwano *Marktplatz* (Plac Targowy).

Nazwy motywowane semantycznie tworzone:

– od nazw obiektów, np. *Bahnhoffstraße* (w Ełku i Olecku ulice biegły w stronę dworca kolejowego), *Schloßstraße* (w Ełku przy tej ulicy znajdował się Zamek Krzyżacki, w Olecku – prowadziła do Placu Zamkowego); w Ełku: *Scheunenstraße* (przy tej ulicy znajdowały się stodoły), *Schulstraße* (była tam szkoła); w Olecku: *Am Schlachthof* (przy ulicy była rzeźnia), *Mühlen Straße* (był młyn), *Post Straße* (była poczta), *Lazarett Straße* (był szpital), *Hafen Straße* (ulica prowadziła do portu) itp.

– od leksyki określającej kształt, położenie, wielkość ulicy, warunki topograficzne terenu itp., np. w Ełku i Olecku: *Mittelstraße* (ulice w centrum miasta); w Ełku: *Flußstraße* (ulica nad rzeką), *Bade Gasse* (uliczka prowadząca do jeziora), *Steil Gasse* (stroma spadzista uliczka), *See Promenade* (biegła brzegiem jeziora); w Olecku: *Schmale Gasse* (bardzo wąska uliczka), *Stein Weg* (ulica o kamiennej nawierzchni), *Grenz Straße* (graniczna ulica miasta), *See Straße* (ulica przy jeziorze), *Lega Steg*, *Lega Ufer* (ulice biegły wzduż rzeki Legi), *Schlageter Straße* (Poręba), *Linden Alee* (Lipowa), *Wiesen Weg* (Łąkowa) itp.

– od nazw miejscowości, w których kierunku biegły, np. w Ełku: *Myluker Weg* (prowadziła w kierunku wsi Miluki), *Sentken Straße* (w kierunku wsi Sętki), *Stradauner Kunststraße* (w kierunku wsi Straduny), *Waldener Straße* (w kierunku miejscowości Szyba, niem. Sybba, od 1938 r. Walden), *Schedlisker Chaussee* (szosa w kierunku wsi Siedliska); w Olecku: *Goldaper Straße* (szosa wylotowa do miasta Gołdap), *Nach Lyck* (prowadziła w kie-

runku Ełku – niem. nazwa Lyck), *Lötzener Straße* (szosa wylotowa do miasta Giżycko, niem. nazwa miasta Lötzen) itd.

– od nazwy osobowej właściciela gruntu, na którym ulica powstała: w Ełku – *Walendystraße*.

Urbanonimy bez motywacji realnoznaczeniowej nie posiadają rzeczywistego związku z obiektem. Były to głównie nazwy pamiątkowe. W badanych miastach tworzono je od nazw osobowych, nazw stowarzyszeń lub organizacji niemieckich oraz nazw miejscowych. Upamiętniały one:

– niemieckich działaczy politycznych, społecznych i kulturalnych, np. w Ełku: *Bismarck Straße*, *Blücherstraße* (Gebhard Laberecht von Blücher, feldmarszałek pruski, naczelnny dowódca armii pruskiej od 1813 roku), *Hermann Göring Straße*, *Hindenburg Straße* (Paul Hindenburg von Beckendorff, feldmarszałek a później prezydent Niemiec, *Yorckstraße* (Ludwig Yorck von Wartenburg, hrabia i feldmarszałek pruski) [Czapliński, Galas, Korta, 1981, 728, 741, 728]; w Olecku: *Franz Holzweber Straße*, *Fritz Tschierse Straße* i *Hans Maikowski Straße* (od nazwisk działaczy NSDAP), *Herbert Norkus Straße*, *Otto Reinke Straße* (od nazwisk działaczy niemieckich), *Hindenburgring*, *Ludendorffring*, *Wilhelm-Gustloff Straße* (od nazwisk niemieckich polityków);

– ludzi nauki i kultury, np. *Ernst-Moritz-Arndtstraße* (niemiecki pisarz polityczny, poeta i historyk) [Czapliński... 1981, 725], *Posener Straße* (Julius Posner, niemiecki architekt i historyk literatury) [[www.pl.wikipedia.org.](http://www.pl.wikipedia.org/)];

– cesarzy, królów niemieckich, np.: *Kaiser Wilhelm Straße*, *Königin Luise Platz* (królowa pruska, żona Fryderyka Wilhelma III) [Czapliński... 1981, 749];

– niemieckich wojskowych, np. *Litzmann Straße* (niemiecki generał i dostojnik nazistowski z czasów I wojny światowej), *Mackenzen Straße* (August Mackenzen, feldmarszałek niemiecki), *Rudolf Hess Straße* [www.armianie miecka.ptf.pl/biografie/, Czapliński... 1981, 750]

– stowarzyszenia, organizacje, fakty historyczne, np. *Straße der S. A.* (Sturm Abteilungen).

Nazwy konwencjonalne od nazw geograficznych (nazw miejscowości, nazw państw, krain geograficznych itp.) są w analizowanych materiałach niezbyt liczne, np. *Danziger Straße* (Ełk i Olecko) – od miasta Gdańsk, *Memeler Weg* (Ełk) i *Memeler Straße* (Olecko) – od Memel, niemieckiej nazwy litewskiego miasta Kłajpeda, *Thoruner Straße* (Ełk) – od miasta Toruń, *Graudenzer Straße*, *Holländer Straße*, *Deutsche Straße* (Olecko).

Nazwy pamiątkowe i konwencjonalne pojawiały się w historii urbanonimii wymienionych miast w wyniku ich rozwoju, bądź też w związku z przemianowaniem już istniejących nazw ulic na nazwy upamiętniające. Z do-

kumentacji archiwalnej wynika, że przemianowaniu najczęściej podlegały nazwy ulic o motywacji realnoznaczeniowej. Warto przyjrzeć się motywacji przemianowań. Można zaobserwować dwa nurty: pragmatyczny i ideologiczny. Pragmatyzm przejawia się wtedy, gdy nazwy motywowane semantycznie w wyniku rozwoju miasta tracą swój charakter realnoznaczeniowy i utrudniają identyfikację obiektu. W takiej sytuacji jest oczywiste, że nadanie ulicy nowej nazwy ułatwia orientację w terenie, por.: *Scheunenstraße* (niemiecki apelatyw *Scheune* ‘stodoła’) – zgodnie z dokumentacją około 1904 r. przemianowana została na *Schulstraße* (wybudowano tam szkołę); *Neue Anlagen* (nowy park, skwer) przemianowano na *Königin Luise Platz* (nazwa upamiętniała królową pruską, żonę Fryderyka Wilhelma III); *Mittelstraße* (Środkowa) – w latach 1904–1913, w 1913 roku przemianowana została na *Steinstraße* (na cześć Ministra Oświaty von Steina) [dokumentacja archiwalna].

Zdarzało się, że nazwę ulicy, która utraciła swój realnoznaczeniowy charakter, zamieniano nazwą metaforeczną, ładniejszą z estetycznego punktu widzenia, np. w Ełku nazwę *Ziegelstraße* (niemiecki apelatyw *Ziegel* ‘cegła’) około roku 1930 przemianowano na *Morgenstraße* (niemieckie *Morgen* ‘poranek’).

Motywacja ideologiczna wiąże się zwykle ze zmianami zachodzącymi w świadomości mieszkańców pod wpływem zmian politycznych. Nazwy upamiętniające bohaterów narodowych, różne symbole związane z nową ideologią, święta narodowe nadaje się nie tylko nowo powstającym ciągom komunikacyjnym, ale też zmienia się stare nazwy na nowe, bardziej aktualne politycznie. Przemianowania w pierwszej kolejności dotykają nazw z motywacją realnoznaczeniową, np. w Ełku: ulica posiadająca motywację realnoznaczeniową *Bahnhoffstraße* (biegła w stronę dworca kolejowego) od 1915 roku nosiła nazwę pamiątkową *Hindenburg Straße*; z kolei *Mühlenstraße* (Mühle ‘ młyn’) od 1925 roku nosiła nazwę *Yorckstraße*; podobnie *Neue Straße* w latach 1904–1915 (wcześniej przed 1865 rokiem *Müllerstraße*, od 1865 do 1904 roku – *Kraskastraße*) biegącą w stronę dworca kolejowego od 1915 roku nosiła nazwę *Bismarck Straße* [Czapliński... 1981, 728]; *Schedlisker Chaussee* (szosa w kierunku miejscowości Siedliska) – około roku 1935 nazwę ulicy zmieniono na *Ernst-Moritz-Arndtstraße* (upamiętniała niemieckiego pisarza politycznego, poetę i historyka) [Czapliński... 1981, 725]. Historia nazwy głównej ulicy Ełku *Hauptstraße* dobrze świadczy o sile oddziaływania na nazewnictwo miejskie aktualnej polityki państwa. Zmiany nazwy tej ulicy były ściśle związane z obydwiemia wojnami światowymi. W czasie I wojny światowej nazwa *Hauptstraße* została zmieniona na *Kaiser Wilhelm Straße*, a w czasie II wojny światowej (1940 r.) otrzymała nową

nazwę: *Straße der S.A.* (upamiętniała oddziały bojowe Sturm Abteilungen powstałe w 1921 roku, z których w 1925 roku zaczęły wyodrębniać się oddziały SS [zob. www.spartacus.schoolnet.co.uk/GERsa.htm]). Nazwy tego typu mogą świadczyć o akceptacji przez władze oraz mieszkańców miasta polityki Hitlera i nastrojach panujących w mieście.

Kłeska Niemiec hitlerowskich zmieniła losy mazurskich miast. Wyzwolone spod okupacji niemieckiej przez Armię Czerwoną ziemie przypadły w udziale odradzającemu się państwu polskiemu, które pozostawało w strefie silnych wpływów ZSRR. O niezależnej administracji polskiej na terenie byłych Prus Wschodnich można mówić dopiero po 1989 r., dlatego w okresie państwoowości polskiej należy wyodrębnić dwa okresy:

- a) komunistyczny – okres PRL (lata 1945–1989)
- b) postkomunistyczny od roku 1989.

Wraz z przejęciem na początku 1945 r. wymienionych miast przez polską administrację cywilną rozpoczął się proces ich zagospodarowywania i tworzenia warunków dla masowej akcji osiedleńczej. Po drugiej wojnie światowej osiedlała się na omawianym obszarze ludność polska, głównie repatrianci ze Wschodu. Procesem tym towarzyszyły zmiany w nazewnictwie wewnętrz-miejskich obiektów. Dotychczasowe nazewnictwo niemieckie zastąpiono nazwami polskimi. W okresie PRL miasta rozwijały się dynamicznie, powstawały nowe zakłady pracy, nowe dzielnice mieszkaniowe [Kawecki 1970, 252; Województwo suwalskie... 1995, 322]. W nazewnictwie miejskim można wyodrębnić dwa sposoby nominacji:

- a) zamianę istniejącego już nazewnictwa niemieckiego na polskie (odbywało się tuż po wojnie od 1945 roku);
- b) wprowadzanie nowego nazewnictwa w związku z rozbudową miasta (trwało przez cały okres PRL).

Aby uchwycić zasady, jakimi kierowała się nowa administracja omawianych tu miast przy nadawaniu istniejącym ulicom polskich nazw, należy je zestawić z wcześniejszymi nazwami niemieckimi i przeanalizować proces przemianowania w wymienionych wcześniej obu grupach nazw:

- a) opartych na motywacji realnoznaczeniowej, wyrażających wzajemne relacje obiektu i nazwy,
- b) nie posiadających motywacji realnoznaczeniowej: pamiątkowych i konwencjonalnych.

Kształtujące się przez kilka stuleci nazwy realnoznaczeniowe już w czasach niemieckich był wypierane przez nazwy pamiątkowe¹. Spośród nazw

¹ W polskim nazewnictwie miejskim wiek XX przyniósł wiele zmian, które zdaniem

określających charakterystyczne cechy ulicy (kierunek, położenie, warunki topograficzne terenu itp.) związek z niemieckimi nazwami zachowało tylko kilka polskich urbanonimów w Ełku: *Bade Gasse* (niem. *Bad* ‘kąpielisko’) przemianowano na *Kapielową*, *Prowiantstraße* na *Magazynową*, *Schloßstraße* na *Zamkową*, zaś *Siedlung Lycker Garten* – na *Ogrodową*; i nieco więcej w Olecku: *Am Schlachthof* na *Rzeźnicką*, *Bahnhof Straße* na *Kolejową*, *Goldaper Straße* na *Gołdapską*, *Mitel Straße* na *Środkową*, *Mühlen Straße* na *Młyńską*, *See Straße* na *Jeziorną*, *Schloß Platz* na *Plac Zamkowy*, *Schmale Gasse* na *Wąską*, *Stein Weg* na *Kamienną*. Nazwy tych ulic nie zmieniły się do dnia dzisiejszego.

Jednak nie wszystkie ulice z motywacją realnoznaczeniową zachowały swoją dawną nazwę w polskim ekwiwalencie. W Ełku ulicy o niemieckiej nazwie *Steil Gasse* (por. niem. ap. *Steil* ‘stromy, spadzisty’) nadano nazwę *Cicha*, zaś *Flußstraße* (ulica położona nad rzeką) – nazwę pamiątkową: *Stefana Żeromskiego* (polski pisarz), ulicy *Mittelstraße* → *Juliusza Słowackiego* (polski poeta), *Schulstraße* → *6 Kwietnia* (dzień przekazania przez władze sowieckie miasta Ełk władzom polskim). Ulice kierunkowe, mające motywację realnoznaczeniową, zastąpiono pamiątkowymi, np. *Waldener Straße* (ulica prowadząca w kierunku miejscowości Walden) na *Jana Kilińskiego*, *Stradauner Straße* (droga wiodąca do miejscowości Straduny) → początkowo *28 Maja*, potem *Poety Kajki*, dziś *Michała Kajki*) lub topograficznymi, np. *Nach Prostken Straße* (droga w kierunku miejscowości Prostki) → *Kolejowa*. Podobne zmiany obserwujemy też w Olecku: *Grenz Straße* przemianowano na *Tadeusza Kościuszki*, *Hafen Straße* (Portowa) na *Zembrzyckiego* (działacz na rzecz polskości Mazur), *Lega Ufer* (Nabrzeże Legi) na *Partyzantów*, *Lötzener Straße* na *11-go Listopada*, *Marktplatz* na *Plac Wolności*, *Müller Straße* na *Jagiellońską*, *Post Straße* na *T. Nocznickiego* (polski patriota).

Podobny proces nominacji następował w okresie powojennym – w odniesieniu do nazw komunistycznych. Stosowano kalkowanie lub przemianowanie, przy czym przekładano na język polski tylko nazwy neutralne, nie budzące żadnych negatywnych skojarzeń. Porównajmy nazewnictwo miejskie Olecka: *Falk Straße* przemianowano na *Sokolą*, *Kassek Weg* na *Leśną*,

K. Handke, można nazwać erozją systemu. Najistotniejsze zmiany nastąpiły w stabilnej na przestrzeni kilku wieków systemowej relacji łączącej obiekt z nazwą. Proporcje ilościowe między nazwami realnoznaczeniowymi (mające rzeczywisty związek znaczeniowy z obiektem) i nazwami bez motywacji realnoznaczeniowej (nie mające rzeczywistego związku znaczeniowego z obiektem) XX wieku zaczęły się zmieniać wyraźnie na niekorzyść tych pierwszych, co w rezultacie doprowadziło do wspomnianej erozji systemu (zob. Handke 1992).

Linden Allee na *Aleję Lipową*, *Wiesen Weg* na *Łąkową*. Warto zauważyc, że obok kalkowania konwencjonalnych nazw ulic przemianowywano je także na nazwy upamiętniające, por. w Ełku: *Falkstraße* zmieniono tuż po wojnie na *Fryderyka Chopina*. Nazwy konwencjonalne od nazw miejscowych przekładano na język polski rzadko: w Ełku – *Thoruner Straße* – *Toruńska*, w Olecku – *Danziger Straße* – *Gdańska*. Znacznie częściej zmieniano dawną niemiecką konwencjonalną nazwę ulicy od nazw geograficznych na upamiętniającą, np. w Ełku: *Memeler Weg* (Kłajpedzka) *Stanisława Moniuszki* (polski kompozytor), *Danziger Straße* (Gdańska) – *Feliksa Dzierżyńskiego*, *Deutsche Straße* – otrzymała nazwę *Jarosława Dąbrowskiego*; w Olecku: *Memeler Straße* – *Moniuszki* lub również konwencjonalną, ale o zupełnie innych konotacjach, jak np. w Olecku: *Deutsche Straße* (Niemiecka) – *Grunwaldzka*, *Höllender Straße* – *Mazurska*, *Graudenzer Straße* (Grudziądzka) *Słowiańska*.

Pamiątkowe nazwy niemieckie zastępowano zazwyczaj nazwami polskimi o podobnym charakterze. W tym miejscu należy zwrócić uwagę na patronów, jakich wybierano w okresie PRL zarówno przy przemianowaniu nazewnictwa niemieckiego na polskie, jak i przy nadawaniu nazw nowym ulicom. Można wyodrębnić dwa podstawowe typy patronów. Z jednej strony były to nazwy osobowe mężów stanu, ludzi zasłużonych dla Państwa Polskiego, kultury polskiej lub światowej, czyli pisarzy, poetów, kompozytorów, ludzi nauki, np. Adama Mickiewicza, Marii Konopnickiej, Elizy Orzeszkowej, Jana Długosza, Mikołaja Kopernika, Fryderyka Chopina i in.), zasłużonych działaczy mazurskich (Michała Kajki, Gustawa Gizewiusza) itp. Wybór ich na patronów ulic miast polskich nigdy nie budził zastrzeżeń, por. w Ełku: *Freystraße* (upamiętniała pruskiego królewskiego komendanta policji) – przemianowano na *Marii Konopnickiej*, *Yorckstraße* (wcześniej *Mühlen Straße*) przemianowano na *Tadeusza Kościuszki*; w Olecku: *Fritz Tschierse Straße* (działacz NSDAP) na *Henryka Sienkiewicza*, *Hans Majkowskiego Straße* na *Adama Asnyka*, *Herbert Norkus Straße* (niemiecki działacz) na *Władysława Syrokomli*, *Otto Reinke Straße* (niemiecki działacz) na *Stefana Żeromskiego*, *Otto Weg* na *Jana Kasprzowicza*, *Wilhelm Gustloff Straße* (niemiecki polityk) na *Marii Konopnickiej*. Upamiętniano nie tylko bohaterów o konotacjach pozytywnych dla narodu polskiego. Zmieniano nazwy niemieckie upamiętniając także komunistycznych działaczy partyjnych, radzieckich wojskowych, komunistyczne święta itp. Na ulicach polskich miast po II wojnie światowej pojawiły się nazwiska postaci związanych z nowym ładem politycznym, takie jak: Feliks Dzierżyński, generał Konstanty Rokossowski, Bolesław Bierut, Włodzimierz Lenin, generał Karol Świerczewski, Wanda Wasilewska, generał Iwan Bołdin itd. Upamiętniono siły zbrojne Związku Radzieckiego – Ar-

mię Czerwoną, święto pracy – 1 Maja, święto państwowego PRL – 22-go Lipca. Porównajmy: *Hindenburg Straße* (upamiętniająca feldmarszałka, a później prezydenta Niemiec) przemianowano na *Armii Czerwonej* – upamiętniającej siły zbrojne ZSRR w latach 1918–1946, które wyzwoliły spod okupacji niemieckiej polskie ziemie; *Blücherstraße* (upamiętniająca feldmarszałka pruskiego, naczelnego wodza armii pruskiej od roku 1813) – tuż po wojnie otrzymała nazwę *Wawelska*, lecz już 23.04.1953 roku nazwę zmieniono na *Konstantego Rokossowskiego*, która się jednak nie przyjęła i w 1960 roku powrócono do nazwy *Wawelska*; *Straße der S. A.* – po wojnie nadano nazwę *Wojska Polskiego*; *Kaiser Wilhelm Platz* – nazwano *Mariana Buczkę* (polski działacz komunistyczny). *Litzmann Straße* (ulica upamiętniająca niemieckiego generała i dostożnika nazistowskiego) otrzymała po wojnie nazwę *Mazurska*; *Mackenzen Straße* (upamiętniała niemieckiego feldmarszałka) – od 1945 roku *Romualda Traugutta*; *Bismarck Straße* otrzymała nazwę *Adama Mickiewicza*; *Posener Straße* (upamiętniała niemieckiego architekta i historyka literatury) przemianowano początkowo na *Poznańską*, potem na *Marcelego Nowotki* (polski działacz komunistyczny).

Chociaż najczęściej zmieniał się patron ulicy, to jednak nie wszystkie nazwy pamiątkowe, nadane dla uczczenia niemieckich bohaterów narodowych, polityków, mężów stanu, pisarzy itp. otrzymywały również pamiątkowe nazwy polskie. Czasami niemiecką nazwę pamiątkową zastępowała nazwa odapelatywna, mająca cechy nazwy o motywacji realnoznaczeniowej lub metaforycznej, np.: dawna ulica *Rudolf Hess Straße* otrzymała nazwę polską *Koszykowa*, zaś ulica *Herman Göring Straße* do dnia dzisiejszego nosi nazwę *Piękna*.

W okresie powojennym upamiętniano zarazem działaczy komunistycznych i wszelkie święta czy zdarzenia związane z ruchem robotniczym, nowym ustrojem politycznym i przyjaźnią ze Związkiem Radzieckim. Obok Generała K. Świerczewskiego, B. Bieruta, W. Lenina czy F. Dzierżyńskiego – postaci związanych z nowym ładem politycznym, jak i nazwiska zasłużonych działaczy mazurskich: M. Kajki, G. Gizewiusza, polskich poetów, pisarzy, historyków, kompozytorów, działaczy kultury oraz przedstawiceli nauki polskiej. Wśród urbanonimów odapelatywnych sprzed 1989 r. nie wszystkie mają motywację ideologiczną, np. ulica *Robotnicza* (nazwa nadana w 1955 roku) ma motywację realnoznaczeniową. Według najstarszych mieszkańców miasta, otrzymała taką nazwę w związku z tym, że zamieszkiali przy niej robotnicy pobliskiego tartaku. Obok nazw pamiątkowych odnotować trzeba w analizowanym materiale również nazwy topograficzne, kierunkowe, kulturowe, metaforyczne, nawiązujące do związków z przeszłością miasta itp. Oto przykłady: *Grajewska* (nazwa kierunkowa nadana w 1955 r.,

ulica prowadzi do miasta Grajewo; *Dębowa* (1977), *Brzozowa* (1981) – nadano od nazw drzew przy nich rosnących; *Bursztynowa* (1986) nawiązuje do położenia miasta na szlaku handlowym bursztynu; *Jeziorna* (1955), *Cmentarna* (1981) – prowadzą odpowiednio w stronę jeziora, cmentarza; wąską niewielką uliczkę nazwano *Krótką* (1955), ulicę o półkolistym kształcie – *Krzywą* (1981) itp.

Po roku 1989 utrzymane zostały w nazewnictwie miejskim północno-wschodniej Polski oba sposoby nominacji:

- a) zmiana już istniejących nazw ulic na nowe (tym razem następowała zamiana nazewnictwa komunistycznego na postkomunistyczne);
- b) nadanie nazw nowym ulicom.

Protokoły z posiedzeń Miejskiej Rady Narodowej w Ełku (od nr VIII/89 do XII/90) mówią, że problem dekomunizacji nazewnictwa ulic pojawił się 18.10.1989 roku wraz z wnioskiem członków Komitetu Obywatelskiego "Solidarność" o zmianę 19 nazw ulic. W pierwsze kolejności zostały zmienione nazwy 8 ulic: *Armii Czerwonej*, *Dzierżyńskiego*, *Nowotki*, *Wasilewskiej*, *Buczka*, *Boldina*, *Gomulki* i *Sawickiej*. Nazwy pozostałych ulic miały być zmieniane sukcesywnie, w miarę posiadanego środków finansowych². Zgodnie z postanowieniem MRN nazwy ulic źle kojarzące się z poprzednim ustrojem były systematycznie zmieniane. Zastąpiły je nazwy upamiętniające święta narodowe nie związane z okresem komunizmu, bohaterów z czasów drugiej wojny światowej i wybitnych postaci walczących o wolność Polski, ludzi kultury nie związanych z reżimem komunistycznym lub po prostu nazwy konwencjonalne, kierunkowe itp. W 1989 roku przemianowano nazwy ulic: *Wandy Wasilewskiej* – na 11-ego Listopada – nazwa upamiętniająca odzyskanie przez Polskę niepodległości w dniu 11 listopada 1918 roku; *Armii Czerwonej* – na *Armii Krajowej* (nazwa upamiętniała polską konspiracyjną organizację wojskową z czasów II wojny światowej); *Feliksa Dzierżyńskiego* – na *Gdańską* (powrót do nazwy przedwojennej); *Hanny Sawickiej* – na *Generała Leopolda Okulickiego* (upamiętnia szefa sztabu Armii Polskiej w ZSRR, dowódcę Armii Krajowej); *Mariana Buczka* – na *Jana Pawła II* (upamiętnia Papieża-Polaka); *Bolesława Bieruta* – na *Majora Henryka Sucharskiego* (upamiętniała dowódcę obrony Westerplatte z okresu II wojny światowej); *Marcelego Nowotki* – na *Porucznika Władysława Świąckiego „Sępa”* (upamiętnia starszego sierżanta wywiadu w Grajewie, odznaczonego krzyżem Virtuti Militari, Krzyżem Walecznych i Srebrnym Krzyżem Zasługi). W następnej kolejności w 1990 roku przemianowano nazwy ulic: *1-go Maja* – na

² Informacje i cytaty są zaczerpnięte z Protokołów Miejskiej Rady Narodowej od nr VIII/89 do XII/90, sygn. 14, nr zespołu 318.

3-go Maja – nazwa upamiętniająca uchwalenie w Polsce na Sejmie Czteroletnim w dniu 3 maja 1791 roku Konstytucji; Generała Świerczewskiego – na *Augustowską*; Generała Zygmunta Berlinga – na *Generała Bora-Komorowskiego* – upamiętniającą dowódcę AK, premiera rządu RP na uchodźstwie; 22-go Lipca – na *Grodzieńską*; Pułkownika Smarzewskiego – na *Krakowską*; Małgorzaty Fornalskiej – na *Lwowską*; 6-go Kwietnia – na *Marszałka Józefa Piłsudskiego* – nazwa upamiętniająca polityka, męża stanu i dowódcę I Brygady Legionów Polskich; Ludwika Waryńskiego – na *Owocową* – nazwa związana z winiarnią, która kiedyś tam się znajdowała; Leona Kruczkowskiego – na *Melchiora Wańkowicza* – nazwa upamiętniająca pisarza i publicystę, mistrza opowieści reportażowej; Włodzimierza Lenina – na *Wileńską*.

W Gołdapi w okresie transformacji ustrojowej zmieniono tylko 8 nazw ulic: ulice *Pionierską* na *Paderewskiego*, *Obrońców Stalingradu* na *Wileńską*, *Armii Czerwonej* na *Armii Krajowej*, *22 Listopada* na *11 Listopada*, *15 Grudnia* na *Jaćwieską*, *11 Kwietnia* na *Królewiecką*, Generała Świerczewskiego na *Generała Sikorskiego*, *Janka Krasickiego* – *Księdza Popiełuszki* [Uchwała Nr VII/39/90 z dnia 14 października 1990 r.]. Jak widać kierowano się identycznymi zasadami, jak w innych miastach.

Większość wymienionych zmian ma zrozumiałą motywację: pozbywano się nazw upamiętniających okres rządów komunistycznych, bohaterów obcego państwa, które wyzwalaając spod okupacji niemieckiej samo stało się okupantem.

W rozbudowujących się miastach nadawano też nazwy nowym ulicom. Nowe nazwy wiele mówią o przywiązyaniu mieszkańców do polskiej kultury, tradycji narodowej, wartości chrześcijańskich. Po okresie dekomunizacji nie znajdziemy wśród nazw ulic niczego, co przypominałoby okres zniewolenia komunistycznego. Masowo zaczęły natomiast pojawiać się nazwy ulic upamiętniające świętych, np. *Świętego Maksymiliana Kolbe*, *Świętego Franciszka*, *Świętego Dominika Savio*, *Świętego Wojciecha* oraz duchowieństwa, np. *Księdza Jerzego Popiełuszki* (kapelana warszawskich środowisk pracowniczych NSZZ „Solidarność”, zamordowanego przez Służbę Bezpieczeństwa PRL – nazwa nadana 26 marca 1991 r.). Było to swoiste odreagowanie przymusowej ateizacji społeczeństwa polskiego narzuconej w dobie komunizmu przez obce mocarstwo. Upamiętnianie najwyższych autorytetów moralnych, takich jak papież Jan Paweł II, Matka Teresa z Kalkuty, świętych i duchownych zasłużonych dla kraju i miasta, którzy uczyli i sami dawali przykład jak należy żyć, świadczy o potrzebie wzorców godnych naśladowania, o potrzebie odnowy moralnej po trudnej dla wielu narodów epoce rządów komunistycznych. Wśród nowych ulic nie brakuje też nazw kulturowych, topograficznych, metaforycznych itp., np. *Żelazna*, *Miedzia-*

na, Krzemowa, Dojazdowa, Przytorowa, Spacerowa, Tęczowa, Wielkanocna, Wiosenna, Złota itd.

Przegląd urbanonimów z trzech okresów historycznych w dziejach Ełku, Olecka i częściowo Gołdapi wykazał, że w każdym z wymienionych okresów mechanizmy nadawania nazw wewnętrzmięskim obiektom były podobne. Skupiały się one wokół kultury narodu, ważnych wydarzeń i postaci historycznych, najważniejszych dla społeczeństwa i władz miasta idei i wartości w określonym okresie historycznym oraz realnej oceny otaczającej rzeczywistości. Nadawanie nazw upamiętniających różne, często kontrowersyjne postaci życia politycznego, generałów, przywódców politycznych, było ściśle związane z prowadzoną polityką władz państwowych. Przy zmianie państwo-wości lub ustroju politycznego państwa nazwiska ich znikaly z nazewnictwa miejskiego wraz z epoką historyczną i ideologią, której służyli.

Źródła

- Akta Urzędu Miejskiego w Olecku dotyczące rozplanowania i nazewnictwa ulic.
Dokumentacja techniczna miasta Ełku 1889, 1901–1944, sygn. akt 122, nr zespołu 9.
Ełk – plan miasta z 2006 roku.
Gołdap – plan miasta z 2008 roku.
Księgi meldunkowe powiatu Ełk 1945–1975.
Plan der Stadt Lyck in Ostpreussen, Mapa 1 : 5000 z przełomu lat 30 i 40 XX wieku.
Protokoły posiedzeń Miejskiej Rady Narodowej od nr VIII/89 do XII/90, sygn. 14,
nr zespołu 318, karta 91.
Zestawienie ulic Ełku sporządzone przez Urząd Miasta w Ełku.
Prace magisterskie: Renata Grochowska, *Nazwy ulic miasta Ełk*, Białystok 1996;
Kamila Fogtman, *Hodonimia Ełku w okresie przedwojennym, powojennym
i postkomunistycznym*, Białystok 2007.
Uchwała Nr VII/39/90 Rady Miejskiej w Gołdapi.

Literatura

- Achremczyk S., 1995, *Dzieje Mazur (Wschodnich)*, [w:] *Województwo Suwalskie,
przeszłość, teraźniejszość, perspektywy*, Suwałki.
- Chalecki A., 1974, *Olecko. Z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn.
- Czapliński W., Galas A., Korta W., 1981, *Historia Niemiec*, Wrocław.
- Demby R., 1994, *Ziemia olecka w pierwszych latach po II wojnie światowej*, Olecko.
- Grenz R., 1971, *Der Kreis Treuburg*, Lubeck.

- Handke K., 1992, *Polskie nazewnictwo miejskie*, Warszawa.
- Handke K., 2004, *Nazewnictwo miejskie – składnik edukacji społecznej*, [w:] *Nazwy własne w języku, kulturze i komunikacji społecznej*, red. R. Mrózek, Katowice, s. 89–97.
- Janosz-Biskupowa I., 1959, *Rozwój przestrzenny miasta Elku*, [w:] *Komunikaty mazursko-warmińskie*, nr 3/65, Olsztyn, s. 249–262.
- Kawecki J., Roman B., 1970, *Elk – z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn.
- Roszkowski W., 2006, *Historia Polski 1914–2005*, Warszawa.
- Skawiński R., Woś S., 1994, *Elk*, Suwałki.
- Szostakowski S., 1964, *Dzieje Warmii i Mazur w wypisach*, Warszawa.
- Województwo suwalskie, przeszłość, teraźniejszość, perspektywy, 1995, red. J. Kopciał, Suwałki.

Strony internetowe

- www.pl.wikipedia.org [20.06.2012]
- www.spartacus.schoolnet.co.uk/GERsa.htm [19.06.2012]
- www.armaniemięcka.ptf.pl/biografie/ [22.06.2012]

POLITICAL DETERMINANTS OF RENAMING IN URBANONYMY OF NORTH-EASTERN POLAND IN HISTORICAL PERSPECTIVE

S U M M A R Y

Urban place names are a chronicle of the history of a given territory and its inhabitants. They are evidence of crucial changes occurring over a long period of time, especially in the borderland area, to which the region of Mazury (towns: Elk, Olecko, Gołdap), a part of the north-eastern Poland belongs. Over years the region was a territory of contention between Poland and Prussia, during the Second World War it was under German occupation, since 1945 it was within the borders of PRL (the Polish People's Republic), in the sphere of Russian influence. In 1989 the period of independence and statehood transformations began. In each period the mechanisms of giving new names to town objects and the changing the existent ones were similar. They reflected the culture of the nation, important events, historical figures, ideas and values in a given period. Giving names commemorating various, often controversial figures of political life such as generals and political leaders, was closely connected with the current Policy of the state authorities.

Zofia Abramowicz e-mail: abramowicz.zofia208@gmail.com

Leonarda Dacewicz e-mail: Ldacewicz@interia.pl

Lilia Citko

Białystok

U źródeł leksykografii zachodnioruskiej

Słowa kluczowe: leksykografia, azbukownik, makro- i mikrostruktura słownika

Pierwsze słowniki na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego nosiły użytkowy, głównie dydaktyczny, charakter. Początkowo nie były to źródła autonomiczne – stanowiły spisywane odrębnie zbiory glos w języku ruskim, za pomocą których wyjaśniano niezrozumiałe wyrazy cerkiewnosłowiańskie lub zapożyczenia (głównie z greki i łaciny) występujące w teksthach, najczęściej liturgicznych. Wschodniosłowiańska tradycja spisywania glosariuszy, russkich *azbukowników* sięga XIII wieku. Najstarszym zachowanym źródłem tego typu jest anonimowy dodatek do rękopisu *Кормчая книга Новгорода Великого* z 1282 roku, zawierający objaśnienia do 174 wyrazów pochodzenia greckiego, hebrajskiego i cerkiewnosłowiańskiego, w tym imion biblijnych. W XVI–XVII wieku pojawiły się znacznie obszerniejsze *azbukowniki* z alfabetycznym układem hasel, informacją o pochodzeniu wyrazów, ich tłumaczeniem bądź objaśnieniem. Gromadziły słownictwo z dziedziny historii, geografii, nauk przyrodniczych [*Большой энциклопедический словарь. Языкознание* 1998, 19].

W piśmiennictwie zachodnioruskim tradycję uobjaśnień za pomocą glos zamieszczanych na marginesach bądź bezpośrednio w tekście kontynuowali w swoich dziełach, głównie wydaniach Biblii, m.in. F. Skoryna, W. Czapiski, S. Połocki [Беларуская мова 1994, 294]. Cerkiewszczyzna jako język religii i piśmiennictwa prawosławnych mieszkańców państwa litewskiego, stosunkowo odległy od żywego języka ruskiego, nie była powszechnie rozumiana. W trosce o mniej wykształconego czytelnika umieszczano w wydawanych teksthach Pisma Świętego ekwiwalenty ruskie niektórych wyrazów

cerkiewnosłowiańskich bądź eksplikacje ich znaczenia. Stopniowe doskonale-
nie zasad opisu materiału sprawiło, że miejsce tych swoistych notatek leksy-
kograficznych zajęły reprezentujące wyższy poziom warsztatowy leksykony.

Jednym z najwcześniejszych leksykonów zachodnioruskich był **Лексисъ с толкованиемъ словенскихъ мовъ просто**, datowany na I połowę XVI w. Re-
kopis zabytku został odnaleziony przez archimandrytę Amfilocha w roku
1884 jako dodatek do *Biblia Ostrogskiej* Iwana Fiodorowa i opublikowany
zgodnie z XIX-wiecznymi normami ortograficznymi w materiałach *Чте-
ния в обществе истории и древностей российских при Московском
университете* [Беларуская мова 1994, 300]. Autorstwo *Leksisu* nie jest
ustalone, przypisuje się je zwykle L. Zizaniemu lub I. Fiodorowowi bądź
komuś z jego otoczenia z Akademii w Ostrogu.

Leksis stanowi jedną z pierwszych prób stworzenia słownika przekłado-
wego w językach wschodniosłowiańskich. W rejestrze hasłowy znalazło się
908 wyrazów cerkiewnosłowiańskich i staroruskich (częściowo zapożyczeń
z greki, łaciny i innych języków), którym odpowiadają w części przekłado-
wej leksemły starobiałoruskie. Lewa kolumna słownika została zatytułowa-
na przez autora **по слове(н)ску**, prawa – **просто**. Dobór hasła, ich struktu-
ra, zastosowane definicje pozwalają traktować *Leksis* jako etap przejściowy
między glosariuszem a obszerniejszym *azbukownikiem*. Znacząca liczba za-
mieszczonych i objaśnionych nazw własnych może wskazywać, że powstał
on jako aneks do konkretnego tekstu, por. **аввакумъ** ‘отецъ восстания’,
аврамъ ‘приходень’, **агафонъ** ‘благъ’, **авва** ‘отецъ’, **андроникъ** ‘мужемъ
пободитель’, **авмросимъ** ‘бессмертенъ’. Dowodzić tego może również użycie
w charakterze wyrazów hasłowych form zależnych gramatycznie, typu
выѣши(х) ‘з верхнихъ’, **нетлѣниыхъ** ‘не зопсованныхъ’, **во(з)непищевахъ**
‘зрозуміль’, **негодова** ‘загнівался’, **брашасіа** ‘боролися’ oraz związków
frazeologicznych i kolokacji, por. **во үжасе мое(м)** ‘во улякнении моемъ’, **во
ұдоле плачевне** ‘в долине пекла’, **молю ти** ‘прошу ти’, **ско(т)ны(й)** **ири(в)**
‘быдлящий обычай’.

Materiał leksykalny został podany w układzie alfabetycznym, sporadycznie alfabetyczno-gniazdowym, por. **заме(д)лѣ(х)**, **закоснѣ(х)** ‘омешка-
лемъ’, **ко(р)мил(ъ)це**, **ко(р)ма** ‘весло кораблево’. W funkcji wyrazów ha-
słowych występują różne części mowy, nie zawsze jednak w swoich pod-
stawowych formach, jak to ma miejsce we współczesnych zapisach leksyko-
graficznych. Hasła rzeczownikowe mają na ogół postać Mian. l.p., np. **блудо**
‘миса’, **врачъ** ‘лѣкарь, докторъ’, **градъ** ‘мѣсто’, **источник** ‘крыница’, czasem Mian. l.mn. (nawet, jeśli nie są to rzeczowniki *plurale tantum*): **догматы**
‘науки’, **ски(м)ни** ‘лвенята’, **щеса** ‘очи’. Nieraz formy l.p. i mn. jednego
rzeczownika tworzą odrębne hasła, por. **вина** ‘причина’ i **вины** ‘причины’.

Dużym zróżnicowaniem form gramatycznych odznaczają się hasła czasownikowe. W tej roli najczęściej występuje 1.os. l.p. czasu teraźniejszego, por. **блажу** ‘*словы пофаляю*’, **возвещаю** ‘*повѣдаю*’, **небрегу** ‘*недѣбаю*’, **прилагаю** ‘*прикладаю*’, **хулю** ‘*ганю*’, chociaż możliwe jest również użycie formy 2.os. l.p., por. **владѣши** ‘*обладаeshi*’, **вѣси** ‘*вѣдаeshi*’ oraz 3. os. l.p., np. **возвещаетъ** ‘*ознаймуетъ*’. Część haseł tworzą czasowniki w różnych formach czasów przeszłych: aorystu 1. os. l.p., np. **во(з)непещевахъ** ‘*зрозумѣлъ*’, 3. os. l.p., np. **негодова** ‘*загнѣвался*’, 3. os. l.mn., np. **брashася** ‘*боролися*’, **востужиша** ‘*зафрасовали*’ oraz imperfectum 2–3 os. l.p., por. **клицааше** ‘*тужаše*’. Sporadycznie wyrazem hasłowym jest forma trybu rozkazującego 2. os. l.p., np. **влюди** ‘*стерези*’ lub 3. os. l.p., por. **да взыщетъ** ‘*шукаетъ*’ i l.mn., np. **да потреbя(т)са** ‘*да вымажутся*’.

Mniej licznie poświadczane zostały w słowniku przymiotniki mające zwykle formę Mian. l.p. rodzaju męskiego odmiany rzeczownikowej, np. **бу(и)** ‘*дурныи*’, **дря(х)ль** ‘*смутенъ*’, **прѣгль** ‘*сильнъ*’, **храбръ** ‘*сталий и моцныи*’, **чү(ж)дъ** ‘*чүжсій*’, **шүмен** ‘*пъянъ, або похмеленъ*’, **юнъ** ‘*молодъ*’, sporadycznie zaimkowej: **тү(ж)ди(й)** ‘*чүжсий*’. Marginalnie jako wyrazy hasłowe wystąpiły przymiotniki w formie przypadków zależnych, np. **вигѣши(х)** ‘*з верхнихъ*’, **неглѣбнныи** ‘*не зопсованныхъ*’, w tym – w stopniu najwyższym, por. **превыспрѣни(х)** ‘*превышшихъ*’.

W roli haseł przysłówkowych, obok właściwych przysłówków, por. **древле** ‘*перве*’, **изящно** ‘*выбо(r)но, изрядно*’, **истова** ‘*истинно, правдиве*’, **шпасно** ‘*осторожнно*’, **пріамо** ‘*противу*’, **тищетно** ‘*порожнѣ*’, **үнє** ‘*лепешей*’, **чүвѣствено** ‘*видомо*’, odnotować należy wyrażenia przyimkowe typu: **внача(т)це** ‘*вначале, на початку*’, **во та(й)ни** ‘*во скрытости*’, **во времѧ шно** ‘*оного часу*’.

Inne hasła reprezentowane są mniej licznie, w tym: zaimki, np. **ки(й)** ‘*который*’, **ко(ж)до** ‘*кожныи*’, **сице** ‘*тако*’, przyimki, np. **дѣлъма** ‘*для*’, **шкре(с)ть** ‘*около*’.

Na podkreślenie zasługuje fakt, że status odrębnych haseł mają dość często związki frazeologiczne i kolokacje, por. **где воцарися** ‘*господь царствуетъ*’, **запа(д) со(л)ница** ‘*заходъ солнца*’, **во үжасе мое(м)** ‘*во улякнении моемъ*’, **во үдоле плачевне** ‘*в долине пекла*’, **во үазыще(х)** ‘*в народѣ*’, **внү(т)рѣ грода** ‘*в мѣсте*’, **молю тиа** ‘*прошу тѧ*’, **ско(т)ны(й) нра(в)** ‘*быдлячий обычай*’, **сосы(д) скуде(л)ничъ** ‘*начине гончарское*’.

Dominującym sposobem objaśniania wyrazów w analizowanym słowniku są definicje synonimiczne: z jednym ekwiwalentem, por. **агненецъ** ‘*бара-ночъ*’, **брашно** ‘*покормъ*’, **вѣтрила** ‘*парусы*’, **волхвъ** ‘*ворожбить*’, **вопию** ‘*волано*’, **кровъ** ‘*домъ*’, **пес(р)стъ** ‘*палецъ*’, **пища** ‘*потрава*’, **халуга** ‘*улица*’, **шлемъ** ‘*прилбица*’, rzadziej z dwoma odpowiednikami, np. **адъ** ‘*пекло,*

тма', **месна** 'христосъ, помазанецъ', **крамола** 'ненависть или брань', **пира** 'торба або сумка'. Pojawiają się również rozbudowane definicje liczące kilka synonimów oddzielonych przecinkami lub sp ojnikami r wnor zodno ci: **страсть** 'похоть злая или вада или утрапене или роспустная роскошь'.

Innym typem objaśnień, rzadziej stosowanym przez autora słownika, są definicje realnoznaczeniowe, por. **гена** 'огненная мука', **десница** 'правая рука', **коzнь** 'скрытое а зрадливое ощукане', **мощи** 'кости святыхъ', **прекословие** 'противное слово', **супр(ж)ница** 'жена шлюбная'. Nieliczne reprezentowane są definicje mieszane – realnoznaczeniowo-synonimiczne o zmiennej kolejności komponentów. Zwykle pierwszym składnikiem definicji jest synonim, po którym następuje realne obja nie leksemu, np. **садникъ** 'возница, або человѣкъ на коню', **спудъ** 'корецъ альбо нѣякая коробка', **худо(ж)никъ** 'ремесленникъ, въ писме мастеръ', **чащъ** 'гуща, лъс густой'. Wyjatkowo definicja realnoznaczeniowa poprzedza synonim, por: **нырище** 'съ пыску домокъ, ямка' b d  komponent zestawienia opozycyjnego typu: **качество** 'каковъ есть: чернъ, бѣлъ'. Z rzadka można również dostrzec próby budowania definicji o charakterze encyklopedycznym lub etymologicznym, por. **анагры** 'оселы або кони дикие', **висекстъ** 'отъ штуку или отъ годинъ збиранный день'.

Ważnym etapem w rozwoju leksykografii starobiałoruskiej sta  si  **Лексіс Сирбчъ Реченія, Въкрагъцѣ съверанъны. И із слове(н)скаго газыка, напросты(й) Р8скій Ділле(к)тъ Истол(ъ)кованы А, З.**¹ autorstwa L. Zizaniego, jednego z pierwszych gramatyków i leksykografów starobia oruskich, znanego pedagoga, działacza oświatowego, nauczyciela szk ol brackich we Lwowie, Brześciu, Wilnie, Kijowie [Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя 2005, 656]. *Leksis* stanowi  swego rodzaju uzupełnienie podręcznika-elementarza *Azbuki* (*Наука ку читаню и разуменю писма словенскаго*), wydanego drukiem w roku 1596 w Wilnie [Беларуская мова 1994, 301]. Zizanij si gnaj  w nim do doświadczeń autorów najstarszych glosariuszy, m.in. liczącego 350 leksemów słowniczka zamieszczonego w r ekopisach nowgorodskich (*Кормчая книга Новгорода Великого* z 1282 r. i 1431 r.) oraz *Leksykonu greckiego Swidasa*² wydanego w r. 1499 w Mediolanie [Батвіннік 2003, 55]. G ownym celem tego dydaktycznego w swoim założeniu przedsięwzięcia było stworzenie przekladowego słownika cerkiewnos wia nsko-białoruskiego dla uczniów szk ol brackich [Яскевич 2001, 37]. S ownikarz zawarł w nim 1061

¹ Na temat pisowni zabytku por. artykuł A. Грэсь [2010].

² Jak podaje Батвіннік [2003, 55], egzemplarz *Leksykonu Swidasa* z notatkami Zizaniego na marginesach znajduje się w bibliotece Uniwersytetu w Irkucku.

haseł cerkiewnosłowiańskich objaśnionych za pomocą ponad dwóch tysięcy wyrazów należących do *prostej mowy*. Jako erudowany filolog wykorzystał w części objaśniającej słownika liczne źródła filozoficzne, historyczne i teologiczne, m.in. pisma Arystotelesa, Marcina Bielskiego, Jana Damasceńskiego, Jana Złotoustego, cytaty z Pisma Świętego.

W zakresie makrostruktury słownika zwraca uwagę dążenie autora do alfabetyczno-gniazdowego rozmieszczenia haseł. Nosi ono jednak osobliwy charakter. Derywaty, głównie rzeczowniki odczasownikowe oraz formacje o charakterze okazjonalnym lub potencjalnym, umieszczane są zawsze alfabetycznie i linearnie poza artykułem hasłowskim, por. **օԵԼԻЧԱՅՈ** ‘*օբъявляю, упоминаю*’, **օԵԼԻ(Չ)ՆԻ(Կ)** ‘*которий упоминае(m)*’; **ՎՐԱ(Ч)** ‘*лпка(p), докторъ*’, **ՎՐԱԿԻՒ** ‘*лпчу*’, **ՎՐԱՉԵՎԱՆՆԵ** ‘*лпка(r)ство, лпчп(h)e*’, **ՎՐԱՇԵՍՏՎՈ** ‘*лпка(r)ство, докто(r)ство*’, **ՎՐԱ(Ч)ԵԱ** ‘*лпчпнье*’, **ՎՐԱՇԵՑՆԻЦԱ** ‘*до(m) где лпча(m) и ты(jc) аптыка*’. Pojawiają się również przykłady haseł odsyłaczowych, w których po zdefiniowaniu znaczenia wyrazu następuje dodatkowe odesłanie do innego hasła za pomocą parakwalifikatora: *тое(jc) значи(m) што u*, por. **ՐԱ(Ж)ԴԵՆԻԵ** ‘*злорече(h)e, поган(ъ)бене тое(jc) значи(m) што u* и *хуление*’. Homonimom leksykalnym przypisane są odrębne hasła, co dowodzi zarówno kunsztu warsztatowego leksykografa, jak też poziomu jego świadomości lingwistycznej, por. **ԱՎՀԻ** ‘*ветръ*’, **ԱՎՀԻ** ‘*а(нгe)лъ*’, **ԱՎ(Х)** ‘*дыхание*’, **ԱՎ(Վ)ՀԻ** ‘*ð(y)ша*’, **ԱՎ(Х) Ը(ՎԱ)ՏՎԱ(Й)** ‘*б(o)гъ исти(h)ны(й)*’.

O mikrostrukturze analizowanego źródła, tj. wewnętrznej strukturze artykułu hasłowego, decyduje w stopniu znaczącym jego użytkowy, przede wszystkim dydaktyczny, charakter [por. Nowowiejski 2011, 31]. Nie bez znaczenia jednak pozostają kształtujące się stopniowo zwyczaje leksykograficzne w zakresie słowników przekładowych. Z tego względu najczęściej stosowanym przez L. Zizaniego sposobem objaśniania wyrazów są definicje synonimiczne, chociaż nie stroni on również od definicji realnoznaczeniowych i mieszanych, łączących opis z synonimią.

Definiowanie synonimiczne nosi zróżnicowany charakter. Odpowiedniem hasła cerkiewnosłowiańskiego może być jeden wyraz, np. **ՎՐԱ(Г)** ‘*вороgъ*’, **ՎՎԱ** ‘*шыя*’, **ՃԵՎԵԼ** ‘*грубы(й)*’, **ՅԱԿԼԻՅԱՅՈ** ‘*замыкаю*’, **ՆԵՊՐԻԿՈՏՈՎԵ-ՆԻ(Й)** ‘*недо(m)кненый*’, **ՊՈՆԵԺԵ** ‘*понева(jc)*’ lub kilka leksemów oddzielonych przecinkami, np. **ԵԼԱԳՈՎԵՍՏՎԻԵ** ‘*богобойность, побожность, набожен(ъ)ство*’, **ՎԵՇԱՅՈ** ‘*поведаю, говору, голошу*’ bądź spójnikami równorzędnosci (albo, tyż), por. **Ա(НГЕ)Լъ** ‘*вестни(k) албо поведа(u)*’, **ԹՕԼ(Ъ)ՎԱ** ‘*гомонъ, глаголъ*’ **և** *мовы лю(д)скou, окри(k) и ты(jc) тревога*’, **ՄՈՇԻ** ‘*цила, моцъ неякая, и ты(jc) тела с(вя)ты(x) называю(m)ся*’.

Dość często w szeregu synonimów obok samodzielnych semantycznie jednostek Zizanij umieszcza różne połączenia wyrazowe, por. **ԵԼԱԽՎ** ‘*хвалю,*

щастя кому признаваю', закамяне́лый 'жестокосе(р)ды(й), закамяне́лого се(р)дыца'.

Chętnie posługuje się L. Zizanij również definicjami realnoznaczeniowymi, stosując je w sytuacjach braku bądź nieznajomości białoruskiego ekwiwalentu i zastępując go szczegółowym opisem desygnatu, por. **зеленичие** 'естъ дерево, которое лете и зиме зелено, подо(б)ное ли-стье мае(m) зелью, на которо(m) че(r)нице ягоды росту(m)', **зэфіръ** 'вентъ вдя(ч)ны(й), от полу(д)ня веючий'. Równie często występują definicje mieszane, w których poza objaśnieniem realnoznaczeniowym hasła podawane są jego białoruskie odpowiedniki, np. **оско(р)дъ** 'клепец(ъ) со-кира, которого муляре каме(н)e отесаютъ', **єпарн(с)три(с)** 'яча(н)це, судина до че(r)паня албо налива(н)я, на кшта(л)тъ кага(н)ця з бе-лого железа'.

Szczególną uwagę zwrócić należy na rozbudowane definicje realnoznaczeniowe i mieszane, w których słownikarz z właściwą mu erudycją prezentuje, bogate w szczególne encyklopedyczne i etnograficzne, opisy desygnatów. Por. przykłady: **иссо(п)ъ** 'е(с) зе(л)e которое жидове вмочую-чи в(ъ) к(ъ)ро(в) покро(n)левалися, и очищалися', **мî(р)та**, **ми(р)сина** 'дерево естъ, ве в(ъ)лоше(x) которого ягоды ба(r)зо сма(ч)ны сутъ и ти(c)ну(m) з ни(x) вино', **оноке(н)тâ(в)ръ** 'зве(r) неякi(c), от головы якъ чл(ове)къ, а от но(г) якъ осе(l), по слове(n)ску китоврасъ', **не-жы(т)** 'по гречку пелека(н) пта(x) естъ в(ъ) еги(n)те, подо(б)ны(й) бусюлови, который в пустыни ра(д) мешкати, которому змії въро-гую(m), и дети его уме(r)щвляютъ, а о(н) прилетевши клюе(m)ся в ne(r)си свой и кро(в)и спущае(m) на ни(x), и та(к) оживаютъ. Аристоте(л) мови(m) в книга(x) где о живо(m)ны(x) пишет, трой ро(д) пелекан(ъ)ский, единъ высоко, другии сере(д)не, третий ни(з)ко летаютъ'.

Można spotkać również próby etymologizowania leksyki cerkiewnosłowiańskiej, jak w przykładach: **ал(ъ)лилу́я** 'хвала б[ог]у. Гер(ъ)ма(н) пат-риа(p)хъ в толковании літу(p)гію с[вя]тои мовитъ. ал(ъ)лилу́я, при-ходи(m) б[ог]ъ, хвалите и въспева(й)те живаго б[ог]а. еврейски(m) бо языко(m) естъ аль, иде(m), явися, аиль, б[ог]ъ. а уія, хвали-те въспева(й)те', **синонъ** 'с тон(ъ)кого поло(m)на простирало албо ра(н)ту(x). для того та(к) на(з)вано же напе(r)ве(й) в месте Сидоне почато тое робити', **кафолікъ** 'по гречъку, събо(r)ны(й), по латине універъсали(с)...'

Z przedstawionych uwag wynika, że *Leksis* L. Zizaniego reprezentuje znacznie wyższy poziom warsztatowy niż dotychczasowe prace słownikarstwa wschodniosłowiańskiego. Zizaniemu mogły być znane również wy-

dawnictwa leksykografii polskiej, która w wieku XVI szczaściła się takimi osiągnięciami³, jak np. *Lexicon latino-polonicum* J. Mączyńskiego (wydany w Królewcu w 1564 r.). Wpływ języka polskiego widoczny jest w warstwie leksykalnej słownika: *безеиностъ, доетепнъи, драпежъца, дзве(н)къ, кроль, плютка, похлебъца, вон(т)плење, встремежліво(с)(тъ)*. Jak wynika z badań historyków białoruszczyzny [Bulynka 1980, 256], skutkiem postępującej w wieku XVI infiltracji polszczyzny do języka starobiałoruskiego był wzrost liczby polonizmów, które stanowiły największą grupę wśród zapożyczeń okresu starobiałoruskiego (przed latynizmami i germanizmami). Nasilanie się wpływów polskich po ważnych wydarzeniach politycznych (unia krewska 1385, unia lubelska 1569), zacieśniających związek ustrojowy, a w konsekwencji również kulturalny państwa litewskiego z Koroną, było wyrazem wzrostu rangi polszczyzny w Księstwie Litewskim [por. Cittko 2010, 11–22].

Na podkreślenie zasługuje jednak fakt, że do przekładowej części słownika autor wprowadza słownictwo ruskie należące do różnych rejestrów stylistycznych. Swoją liczną reprezentację znalazła tu leksyka z kręgu terminologii:

- a) religijnej, np. *а(нг)eлъ ‘вестни(к) албо поведа(ч)’, вeз(ъ)мoл(ъ)вникъ ‘еримита’, фи(й)мил(и) ‘кадило’, закоn(ъ)ни(к), ‘чeр(ъ)нецъ’, тpéбни(к) ‘же(p)мо(в)ни(к), оффero(в)никъ’;*
- b) zawodowej (głównie nazwy zawodów), np. *вра(ч) ‘лъка(р), докторъ’, древодéла ‘тесля’, домостроїтель ‘шафаръ’, скудé(л)никъ ‘го(н)ча(р), храните(л) ‘сторо(ж), кустосъ’;*
- c) botanicznej, por. *востреблие ‘зелье естъ, базановецъ’, смóква ‘фикига’, смóквица ‘дерево фиковое’, трóскость ‘посполите всякую траву мудръце называю(т), а иног(д)ы выкладае(т)ся подоро(ж)ни(к), язычио(к) ба(б)ка’.*

Nie stroni Zizanij również od używania słownictwa potocznego, por. *лaлtгe(л) ‘бреха(ч)’, лéстецъ ‘волоциога...’, юро(д) ‘дуре(н) глупы(ү)’*.

Do dzieła L. Zizaniego nawiązał znany leksykograf i drukarz Pamba Berynda, który w roku 1627⁴ wydał w Kijowie *Лeзiкоnъ славенорусcкiй и именъ тлъкованiе*. Wykorzystując w pełni pracę swojego poprzednika i uzupełniając ją odsyłaczami do *Biblia Ostrogskiej*, synonimami oraz własnym materiałem leksykalnym, Berynda stworzył dwuczęściowy słownik liczący około

³ Zarys historii leksykografii polskiej znaleźć można w pracy P. Żmigrodzkiego [2005, 125–151].

⁴ Drugie wydanie *Leksykonu*, ze znacznymi zmianami, ukazało się po śmierci Beryndy, w Kuteinie w pobliżu Orszy na Białorusi w roku 1653.

ośmiu tysięcy haseł. Część pierwsza zawiera tłumaczenie wyrazów cerkiewnosłowiańskich występujących w tekstuach liturgicznych, druga natomiast poświęcona jest znany z Pisma Świętego nazwom własnym osobowym i miejscowym, objaśnionym za pomocą cerkiewszczynny nasyconej w znacznym stopniu elementami żywego języka. Analizujący osobliwości graficzne oraz fonetyczne zabytku W. Witkowski [1963, 1964] lokalizuje jego język na terytorium ukraińskich gwar południowo-zachodnich (dokładniej nadsańskich, gdzie zogniskowana jest największa liczba cech wokalicznych i konsonantycznych leksykonu)⁵.

Na bazie znakomitego dzieła leksykografii ukraińskiej niemal sto lat później – 18 stycznia 1722 r. – opublikowano w bazylińskiej oficynie wydawniczej w Supraślu skromniejszy objętościowo **Лексиконъ Сирѣчъ Словесникъ Славенскіи имѣющъ въ себѣ словеса первѣ Славенскія азбучныя посемже Польскія**. Trzy kolejne wznowienia *Leksykonu cerkiewnosłowiańsko-polskiego* ukazały się w latach 1751, 1756 i 1804 w drukarni w Poczajowie [Лабынцев, Щавинская 1995, 29]. Słownik wydano jako pomoc dydaktyczną niezbędną w nauce języka cerkiewnosłowiańskiego dla kleru unickiego. Zawiera on około czterech tysięcy haseł cerkiewnosłowiańskich z objaśnieniami polskimi, zaczerpniętymi z *Leksykonu* P. Beryndy. Anonimowy autor z Supraśla wykorzystał większość wyrazów hasłowych z pierwowzoru, wprowadzając na miejsce objaśnień drukowanych cyrylicą ich odpowiedniki polskie zapisane łacinką. Objasniająca część słownika może stanowić interesujące źródło badań nad polszczyzną kresową XVII/XVIII w. Oprócz archaizmów, regionalizmów, *Leksykon* utrważył bowiem sporą liczbę zapożyczeń z żywej ruszczynny nasyconej cechami gwarowymi ukraińskimi bądź białoruskimi. Część pożyczek russkich znana była badaczom polszczyzny kresowej jedynie z tekstuów późniejszych, głównie XIX w., por. *brozna* ‘bruzda’, *czerha* ‘szereg, kolej’, *kruk* ‘hak’, *otruta* ‘truczyna’, *skowroda* ‘patelnia’, *śniściolka* ‘flet’, *tłokno* ‘owsianka’, *żniec* ‘żniwiarz’⁶.

Analiza fonetyczna części cerkiewnosłowiańskiej zabytku⁷ dowodzi, że jego język dość regularnie zaświdać południowosłowiańską realizację wielu cech, jak: kontynuanty grup **tort*, **tolt*, **tert*, **telt* mające postać niepełnogłosowych połączeń przestawkowych (por. **краба**, **мразъ**, **гласъ**, **древлиъ**)

⁵ Słownikowi Beryndy poświęca się tu niewiele uwagi, gdyż posiada on stosunkowo obszerną bibliografię. Oprócz prac W. Witkowskiego są to monografie i studia autorów ukraińskich, rosyjskich, polskich, o których wspomina W. Nimczuk [1961] we wstępie do fototypicznego wydania *Leksykonu*.

⁶ Części objasniającej (polskiej) słownika poświęcił artykuł W. Witkowski [1992, 209–213].

⁷ Wyniki tej analizy zawarte zostały w artykule L. Citko [2011, 241–251].

oraz nagłosowych **ort-*, **olt-* (පاڻتْ ‘lichwa’, ڦڏاڻا), refleksacja połączeń **tj*, **dj*, **kt*', **gt*' w postaci *št'* (w russkim zapisie *šč*), *žd* (np. ڦڻڻا, ڦڻڻا, ڦڻڻڻا), kontynuanty nagłosowych **je-*, **ju-* (np. ڦڻڻا, ڦڻڻا). Wzorcem ruski dominuje natomiast w refleksach prsł. sonantów między spółgłoskami **trt*, **tl̥t*, **tr̥t*, **tl̥t* (por. ڪوڻلُو, پِرستَنْ, ڪولپَنْ), zachodnioruski (białoruski) charakter nosi również dyspalatalizacja spółgłosek funkcjonalnie miękkich *č'*, *š'*, *ž'* (por. ڇِرِئِنْ, ڇِوَاچْ) oraz *r'* (np. ڦِرِيڻانِه, ڇِاستِرِنْ).

Ogląd *Leksykonu* supraskiego z perspektywy leksykograficznej, m.in. doboru słownictwa, budowy artykułu hasłowego, zastosowanych rodzajów definicji znaczeniowych, dowodzi, że jego redaktor nie stawał sobie za cel kopowania pierwowzoru ukraińskiego, lecz starał się wyzyskany materiał objaśniać, modyfikować, selekcjonować z dużą świadomością metodologiczną warsztatu. Widoczne jest to zarówno w zakresie niektórych elementów makro-, jak i mikrostruktury *Leksykonu*. Zgodnie z przyjętą praktyką leksykograficzną w obu słownikach zastosowano alfabetyczny układ haseł, odstępstwa od tej zasady w postaci łączenia w jednym artykule hasłowy synonimów (typu външната глашателъ, външната глашателъ ‘sluchacz pilny’) należą w *Leksykonie* supraskim do rzadkości. Dobór haseł w obrębie poszczególnych liter nie zawsze jest identyczny w obu źródłach. Słownikarz z Supraśla nie zamieszcza części wyrazów hasłowych występujących u Beryndy. Rezygnacja dotyczy w głównej mierze tworzonych regularnie form gramatycznych, np. przysłówków odprzymiotnikowych (por. hasło ٻِدِنْ u Beryndy i jego brak w *Leksykonie* supraskim przy ograniczeniu się do zamieszczenia jako wyrazu hasłowego jedynie przymiotnika ٻِدِنْ) oraz związków frazeologicznych stanowiących odrębne hasła w słowniku ukraińskim, por. ٻِرِيو ٻِرِادْ ‘golę brodę’ (osobnym hasłem w *Leksykonie* jest jedynie ٻِرِيو ‘golę’).

Stosunkowo prosta, zwykle mniej rozbudowana niż w słowniku Beryndy, jest struktura hasłowa *Leksykonu*. Zasadniczym sposobem objaśniania wyrazu pod względem znaczeniowym w zabytku supraskim jest podanie odpowiednika/odpowiedników w języku polskim. Zazwyczaj jest to jeden wyraz, np. ۽ڻچ‘laknę’, ٻِاڳورْ ‘purpura’, ۾ابلُوداڻ ‘názieram’, ۾اڻادنِكْ ‘zwádcá’, ۾ڀڪٽِي ‘uczeństwo’, ڪوڻردا ‘skowroda’ lub dwa leksemy polskie, por. ڪرامُولَا ‘rozruch, bunt’, ٻِلَغْ ‘niewolnik, służca’, ٻِدِڪنِي ‘czułość, dbałość’, ٻِلَّا‘chwala, cześć’. Jednak zdarzają się również definicje zawierające trzy, cztery lub więcej wyrazów, które służą wydobyciu różnych odcięń znaczeniowych hasła, por. ٻِرِوكْ ‘podejrzenie, nágána, przymówka’, ۾ازبُلُو ‘ránie, laię, fukam’, ٻِاڻدُنِكْ ‘sprawca, opráwca, siepacz, kát’, ۾ڪِنُونِي ‘femelion, fundament, grunt, początek, założenie’.

Inne typy definicji, jak realnoznaczeniowe, zakresowe, występują sporadycznie, por. **пиритель** ‘ten, który správuje bankiet’, **плѣска** ‘lužczynka, z ktorej wypádnie orzech’, **чѣрвеница** ‘choroba’.

W efekcie zabiegów mających na celu przede wszystkim uproszczenie struktury hasła, rezygnację z rozbudowywania definicji znaczeniowych, eliminowania obecnych w słowniku Beryndy wyrazów zapisywanych gdzieniegdzie alfabetem greckim lub zapożyczeń przytaczanych alfabetem cyrylickim, redaktor z Supraśla uczynił swój słownik bardziej czytelnym i przejrzystym.

* * *

Omówione wyżej (z oczywistych względów w sposób rekonesansowy) pierwsze leksykony zachodnioruskie, podobnie jak wydawane równolegle gramatyki, są przejawem zainicjowanej przez szkoły brackie Wielkiego Księstwa Litewskiego tradycji opracowań normatywno-leksykograficznych języka cerkiewnosłowiańskiego⁸. Chociaż zasadniczym przedmiotem uwagi autorów tych prac była cerkiewszczyna, to rolę metajęzyka zarówno w przypadku słowników, jak i gramatyk, pełniła *prosta mowa* (wyjątkowo polszczyna w najpóźniejszym słowniku supraskim). Jej stan – w planie leksykalnym, fonetycznym, słowotwórczym – nie stanowiący przedmiotu analizy w nienieszym artykule, bez wątpienia wart jest wszechstronnego odrębnego opisu. Nie mniej ważne powinno być spojrzenie na omawiane leksykony jako źródła do historii słownikarstwa zachodnioruskiego. Dotychczasowe krótkie wzmianki w kompendiach historycznojęzykowych lub prace o charakterze przyczynekarskim są dalece niewystarczające; słowniki te zasługują na gruntowne studia tak historyków leksykografii wschodniosłowiańskiej, jak i badaczy dziejów ruszczyzny, w pewnym zakresie również polszczyzny. Dokumentując bowiem etapy ewolucji leksykografii ruskiej, stanowią jednocześnie odzwierciedlenie stanu języków zachodnioruskich i ich kontaktów z polszczyzną.

Literatura

Citko L., 2010, *O zapożyczeniach leksykalnych z polszczyzny w języku latopisów starobiloruskich*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 10, pod red. B. Nowowiejskiego, Białystok, s. 11–22.

⁸ Por. na ten temat artykuł L. Citko [2012].

- Citko L., 2011, *O cerkiewszczyźnie Leksykonu supraskiego z 1722 r.*, „*Slavia Orientalis*”, Rocznik LX, nr 2, s. 241–251.
- Citko L., 2012, *O Leksykonie supraskim (1722) w kontekście zachodnioruskich opracowań normatywno-leksykograficznych*, [w:] *Księga Jubileuszowa dedykowana B. Walczakowi*, Poznań (w druku).
- Nowowiejski B., 2011, *Niemiecko-polski słownik Mrongowiusza. Źródło do historii polskiej leksyki i leksykografii*, Białystok.
- Witkowski W., 1963, *Grafika i pisownia Leksykonu Pamby Beryndy*, „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze*”, z. 5, Kraków.
- Witkowski W., 1964, *Fonetika Leksykonu Pamby Beryndy*, „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze*”, z. 7, Kraków.
- Witkowski W., 1992, *O polszczyźnie bazylińskiego słownika supraskiego z 1722 r.*, [w:] *Słowiańskie pogranicza językowe. Zbiór studiów*, pod red. K. Handke, Warszawa, s. 209–213.
- Zmigrodzki P., 2005, *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*, Katowice.
- Батвіннік М., 2003, *Азбука на ўсе часы*, Мінск.
- Беларуская мова. Энцыклапедыя*, 1994, пад рэд. А. Я. Міхневіча, Мінск.
- Большой энциклопедический словарь. Языкознание*, 1998, под ред. В. Н. Ярцевой, Москва.
- Булыка А., *Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст.*, Мінск 1980.
- Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя*, 2005, т. 1, галоўны рэд. Г. П. Пашкоў, Мінск.
- Грэс А., 2010, “*Лексіс*” *Лайрэнція Зізанія – аналіз графічнай сістэмы і спосабу перакладу слоў*, „*Bialorutenistyka Białostocka*”, т. 2, s. 209–219.
- Істория книжной культуры Подляшья. Супрасльский церковнославянско-польский словарь 1722 г.*, 1995, сост. Ю. А. Лабынцев, Л. Л. Щавинская, Мінск.
- Німчук В. В., 1961, *Памво Берінда и його “Лексіконъ славеноросскій і именъ тлъкованіе”*, [w:] *Лексикон словеноросський Памви Беринди*, Київ, с. V–XXXVII.
- Яскевіч А. А., 2001, *Стара беларуская граматыка: да праблемы агульнафілала-гічнай цэласнаснасці*, Мінск.

AT THE ROOTS OF WEST RUTHENIAN LEXICOGRAPHY

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the oldest sources of West Ruthenian lexicography written in the 16th–17th and the 18th centuries, such as *Лексісъ с толкованіемъ словенскіхъ мовъ просто* (anonymous from the first half of the 16th cen-

tury), **Лексис Сирбчъ Реченія** (L. Zizanij, Vilno, in 1596), **Лєзіконъ славеноросскій и именъ таъкованіе** (P. Berynda, Kiev, in 1627) as well as **Лєзіконъ Сирбчъ Словесникъ Славенскіи** (Supraśl, in 1722). The dictionaries, which were of usable and instructive nature, manifested the tradition of normative-lexicographic studies of Old Church Slavonic language initiated by fraternity schools in the Grand Duchy of Lithuania. The analysis of macro- and microstructure of the dictionaries renders it possible to observe gradual evolution of their authors' lexicographic workshop.

Lilia Citko e-mail: lcit@poczta.onet.pl

Людмила Чернышова
Минск

Концептуализация *сна* в русской и белорусской фразеологии

Ключевые слова: фразеология, наивная картина мира, концептуализация

Природа сна с древнейших времен интересовала человека. Люди постоянно сверялись и до сих пор сверяются со своими снами, так как уверены, что через них высшие силы управляют явью. Сон является объектом исследования многих наук, однако механизм его до конца не изучен. Говоря о сновидении, невозможно не вспомнить о его символизме, о символе вообще. Существуют символы универсальные, всеобщие – прототипы. Что-то в глубине нашего подсознания заставляет одинаково их воспринимать. Однако всегда к любой концептуализации действительности примешивается культурная составляющая, которая окрашивает образы различными красками.

Уже доказано, что в языке глубоко запрятана культурная информация. Современные лингвисты считают, что функция аккумуляции культурных смыслов в языке не менее важна, чем передача информации или осуществление общения. «Язык из *monument* становится *document*. Язык – символическое руководство к пониманию культуры», – заявляет американский когнитивист Э. Сепир [Сепир 1993, 262]. Такой подход принят в новых активно развивающихся в рамках антропоцентрической парадигмы науках – когнитивной лингвистике, психолингвистике, этнолингвистике, лингвокультурологии. Культура и язык этноса в неразрывной связи представлены в современной лексикографии [*Славянские древности* 1995–2009, т. 1–5; *Русское культурное пространство* 2004; *Słownik stereotypów* 1996–1999, т. 1–2].

Цель статьи – исследовать и сопоставить концептуализацию сна по данным русской и белорусской фразеологии, то есть изучить, как понимает природу сна простой народ – создатель фразеологии, эксплицировать культурную информацию, которая скрыто (имплицитно) представлена в языковых единицах. По сути, это означает создание фрагмента наивной фразеологической картины мира. В статье моделируются и сопоставляются структуры русского и белорусского фразеологических концептов *сон* на материале 341 русской и 232 белорусских фразеологических единиц с компонентами *сон*, *спать*. Мы придерживаемся широкого понимания фразеологии, и потому материал извлекался не только из различных фразеологических, но и паремиологических словарей. В некоторых случаях привлекались данные мифологии и фольклора, они использовались для пояснения устойчивых выражений, их этимологии.

В исследовании мы исходим из того, что наивная картина мира как бы дополняет объективные знания о реальности, часто искажая их. Она является результатом переработки информации о среде и человеке [Апресян 1995, 64]. В языковом сознании формируется национально-субъективный образ мира, преимущественно модально-оценочный и пристрастный, но не автономный, а как составляющая часть более широкого обыденного сознания [Алефиренко 2005, 73]. Таким образом, понимание сна во фразеологии как в одном из источников экспликации наивной картины мира не всегда будет совпадать со словарным определением (концептом 1, *conceptus*). Образ сна дополняется национально-культурной коннотацией, и этот образ называют концептом 2, *conceptum* [Алефиренко 2005, 90–91], а Ежи Бартминский, польский учёный и редактор известного в мире словаря стереотипов и народных символов [*Słownik stereotypów* 1996–1999, т. 1–2], когнитивной дефиницией. Е. Бартминский определяет введенный им в научный оборот термин как «способ восприятия предмета говорящими на данном языке, т.е. о закрепленном в обществе и доступном изучению через язык и употребление языка способе познания мира, категоризации его явлений, их характеристиках и оценках» [Бартминский 2005, 55]. При выявлении концептуализации сна по данным фразеологии мы используем методику профилирования концепта, применяемую к языковому материалу учеными Люблинской этнолингвистической школы. Сопоставление полученных данных позволит выявить сходства и различия в русском и белорусском менталитете.

Русские и белорусские толковые словари приводят одинаковые словарные дефиниции: *сон* – 1. Периодически наступающее физиологи-

ческое состояние покоя организма, во время которого полностью или частично прекращается работа сознания и ослабляется ряд физиологических процессов; 2. То, что снится, сновидение [Ожегов 1984, 664–665; *Тлумачальны слоўнік* 1983, 232]. Однако, как известно, когнитивная definicija гораздо шире словарного определения. Проанализировав материал, нам удалось выделить следующие семы: *сон – сакральная сила*, *сон – душа*, *сон – смерть*, *сон – явь*, последняя представлена большим количеством примеров, из нее выделились группы *сон – еда*, *сон – лень*, *сон – лекарство*, *сон – пьянство*, *сон – знание*. Переходим к анализу нашего материала и сопоставим особенности концептуализации сна в пределах указанных сем.

1. Сон – сакральная сила

Учитывая, что и до сегодняшнего дня природа сна до конца не изучена, для живой фантазии наших предков виденное во сне было загадочным и очень важным, посланным высшими силами, Богом, кем-то, кто за нами наблюдает, подсказывает и корректирует нашу жизнь. Все это не могло не иметь прямого отношения к действительности, где так много непонятного, таинственного, исполненного высшей, священной силы. Люди признали в сновидениях то же участие божества, которое признавали в гаданиях, сновидения являлись вещателями решений богов [Минько 1971, 23]. Возникло представление о сне как об иной реальности, особом мире. В русской и белорусской фразеологии это особое царство: *Сонное царство / Соннае царства; Как во сне / Як у сне* – ‘прекрасно’ или ‘не четко’. Сон противопоставляется действительности: *Кому сон, кому явь*. Сон отрывает человека от всего земного, он теряет слух, речь, зрение, обоняние, приобщается к божеству, сливаются с ним, обращается к нему, это показывают устойчивые сочетания: *Перекрестись да выспись!; Я креститься, что не спитсѧ?; Я ксціца – не спіцца, я варочаца – есці хочацца*. Сакральность сна в русской и белорусской фразеологии связана с отсутствием греха, который обязательно сопровождает земную (профанную) жизнь [Чернышова 2001, 44]. Человек во время сна ничего плохого не делает, он близок к Богу и, следовательно, не грешит: *Больше спишь – не грешишь; Кто спит – не грешит / Хто спіць, дык той не грашыць (не грэшыць); Спать сном праведника / Спаць сном праведніка*. В реальной действительности Бог отдаляется от человека, и здесь необходимо сознательно работать, для периода бодрствования предназначены ре-

лигиозные предписания: *Пораньше просыпайся, да за бога хватайся; Спаць лажыся – богу маліся, уставай бога не забывай.* И в русском, и в белорусском материале высшая сила антропоморфна. Бог, по мнению простого крестьянина, автора фразеологии, спит, как и человек: *Чем чёрт не шутит (когда бог спит) / Чым чорт не жартуе, калі (пакуль) бог спіць.* В то время, как он лишен возможности контролировать мир, властвует нечистая сила, она не подвержена сну, ночь – это ее время. Это ярко проявлено в белорусских устойчивых сочетаниях: *Чорт не спіць; Спакойнай ночы: спіце да пайночы, глядзіце ў паталок, каб чорт не звалок.* Однако существует другое время, вероятно, не темное, когда зло, представленное в образе лиха, тоже отдыхает: *Не чапай ліха, пакуль спіць.*

В русских фразеогиазмах отражена корреляция *сон – лица духовного звания*, в которой второй член имеет негативную окраску: *Поп проспал, а свет настал; К сонному попу на исповедь не ходят* и другие, т.е. поп и сон – вещи несовместимые (человек для сна, а поп должен быть свободным от сна, ограждать темное время суток от нечистой силы). Ту же сему несут выражения: *Страшен сон, да милостив Бог; Грозен сон, да милостив Бог.* В белорусской фразеологии таких единиц нами не обнаружено.

Таким образом, представления о сне как об особом мире, связанном с сакральной силой, в целом схожи у русских и белорусов, хотя русские обращают большее внимание на религиозные предписания и на представителей религии.

2. Сон – душа

В славянской мифологии распространены взгляды на существование двойника, души, которая живет в каждом человеке и ведет самостоятельную жизнь независимо от тела [Минько 1971, 12]. Вероятно, в русском выражении *Ни сном, ни духом* (не виноват) эта информация закодирована. Однако душа становится самостоятельной только во время сна. В этот период она покидает тело, человек становится нечувствительным к событиям реальной жизни: *Во хмелю да во сне человек сам в себе неволен; Свищи, душа, через нос! Спит – хоть из пушек пали; Спіць, як забіты; Спіць, як нежывы; Спіць, як дзіцятка* и многие другие. Этим объясняется опасность резко будить спящего человека, т.к. его душа не сможет найти пути назад и человек заболевает, лишится памяти, рассудка или даже умрёт, дальнейшее развитие

значения – станет агрессивным и опасным: *Сонного пса не буди; Не чай ліха, пакуль яно спіць*. Таким образом, представления о сне и душе у русских и белорусов не отличаются.

3. Сон – смерть

Если сон – это времененная утрата души, то смерть – это окончательный ее уход. Поэтому сон воспринимается как состояние, близкое к смерти: *Вечный сон / Заснуць вечным сном; Последний сон / Апошні сон; Мёртвый сон / Мёртвы сон*. Говорят, что *Сон смерти брат; Сонный, что мёртвый; Спит, ровно кто его мертвой рукой обвел; Спит человек – не живой; Спит, как мёртвый / Спіць, як забіты; Спіць, як нежывы*. Некоторые устойчивые единицы эксплицируют фрейм захоронения: *Так спит, что хоть клади в гроб да хорони!; Спаць у сырой зямлі* и другие. Помимо фразеологизмов с компонентами *сон, спать* встречаются фразеологические единицы с устаревшим глаголом *почить* в значении ‘спать’, среди них: *Почить в бозе / Пачыць (спачыць) у бозе*, то есть соединиться с Богом в последнем сне.

Из всего сказанного можно сделать вывод о том, что корреляция *сон – смерть* представлена одинаковым набором значений и в русской, и в белорусской фразеологии, хотя в русской фразеологии она препрентирована значительно большей группой фразеологических единиц, связь сна и смерти отражена отчетливее.

4. Сон – явь

Эта дихотомия отражается в самом большом количестве устойчивых выражений. И это не удивительно, так как человек постоянно сравнивал сон и реальную жизнь. Материал свидетельствует, что сон чаще воспринимается как часть бесцельно прожитой жизни: *Много спать – мало жить: что проспано, то прожито; Кто больше всех спит, тот меньше всех живет; За сном и свету не бачыць*. Часто сон ассоциируется с ленью (об этом речь пойдет позже). Белорусская фразеология связывает сон и горе, бодрствование и добро: *Гора прысыпляе, а дабро абуджсае*.

Во фразеологическом материале находим постоянные корреляции *сон – явь* и *промежуточное состояние*. Сон связан с действительностью, одно зависит от другого: *Каково живется (можется), таково*

и спится; Как постелишь, так и выспишься / Як пасцелішся, так і выспішся; Что наяву деется, то и во сне грезится; Жить в добре и в красне – хорошо и во сне; Щасліваму і ўва сне шчасце сніцца и другие. Выражения *Как во сне / Як у сне* указывают на промежуточное состояние между сном и явью, когда человек отрешается от действительности, углубляется в свои мысли. То же: *Забыться сном / Забыцца сном; Сквозь сон / Праз сон; Спит и видит* – ‘чего-то страстно желает’; *Спалі, як дзяўчата на Купалле* ‘почти не спали’. Люди соотносят виденное во сне с реальностью, поэтому существуют выражения: *Вешчий сон не обманет; Что наяву делают, того не боятся; а что во сне видят, того боятся; В руку сон / Сон у руку; Сон спрайдзіўся; Як сніцца дымна – то будзе дзіўна* и многие другие.

С другой стороны, правдивость снов подвергается сомнению, особенно ярко это репрезентирует русский материал: *Снам верить, так и дела не делать; За сон не ручись; Сон спрайдзіўся* (шутл.). Часто предлагается понимать сны наоборот: *Во сне счастье, наяву ненастье.*

Интересно, что сны подразделяются на мужские и женские: если мужчина что-либо увидел во сне, оно сбудется; женский сон – сказка. Оппозиция *мужское – женское*, где второй член окрашен негативно, свойственна русскому материалу. Она представлена в корреляции *муж – жена. Бабские сны* – пустые, ничего не значащие, глупые. Такие взгляды могут быть обусловлены склонностью женщин верить в различные приметы, гадания: *Девичьи сны да бабы сказки; Не гавары пра Аўдулин сон: прачнечца – сама раскажа*, но скорее всего, тем, что авторство подобной фразеологии принадлежит мужчинам, они объединяют сон и жену в коллекцию (термин Е. Бартминьского): *Сон да баба, кабак да баня – одна забава; Жена зевать, а я спать*. Однако есть и такое устойчивое выражение, где жена принадлежит к положительному полюсу оппозиции: *Жена мелет, а муж спит* и где сон связан с семой ‘лень’. Такое положение в русской фразеологии.

В белорусском материале на первый план выступает женское как положительное материнское начало в корреляции *мать – дети*: *Мама і ў нядзельку з сонейкам устае, а дзеткі з сонейкам спаць кладуцца; Люлі, люлі, дзіця, спаць – адна маці, бацькоў пяць; У нашай матулькі даўно спяць*. Такие представления переносятся и на сон: сон – мать для всех людей: *чорная матка*. В русском материале тоже встречаем выражение *черная мать*, но только две единицы (кроме того *Ночь – матка, все гладко*) демонстрируют представление о сне как о матери. Однако в русской фразеологии проявлены еще две оппозиции, репрезентирующие концептуализацию сна: *старый – молодой*, где со сном

связан первый член, сон – старость. *Старый хочет спать, а молодой – играть и воля – неволя*, где сон коррелирует со свободой: *Жил на воле, спал подоле; Кто живет на воле, тот спит боле (спит до воли); Неволя, неволя – боярский двор: ходя наешься, стоя выспишься*.

Фразеология показывает, что исполнение сновидений простые крестьяне связывали с различными факторами. Так, считалось, что это зависит от дня недели: *Праздничный сон до обеда; а сон на понедельник «пустой»*, вещие сны зависят также от времени ночи (до или после полуночи): *Первый сон (спень) до полуночи; Спакойнай ночы: спіце да пайдоночы*. Есть много других примет, но фразеологический материал их не отразил. По народному мнению, сны зависят от лунных фаз, дней недели, времени, положения тела спящего, его жизни, а также от высших сил (согласно христианскому мировосприятию, от Бога и нечистой силы): если человек смеется во сне – значит, его забавляют ангелы: *Спать сном праведника / Спаць сном праведніка*; если скрежет зубами во сне – означает, что спящий борется с чертями. Видимо, этим и обусловлена амбивалентность сна: с одной стороны, он воспринимается как непрекаемый авторитет, как некое предсказание, как откровение свыше, которое не всякому доступно: *Сон правду скажет, да не всякому*, с другой, сон – обман [Славянская мифология 2002, 446]. Фразеология сохранила выражения, направленные на запрет исполнения несчастливых снов. Если ночью снится плохой сон, утром, чтобы освободиться от негативных последствий, положено говорить: *Куда ночь, туда и сон / Куды noch, туды і сон; Как не станет срубленное дерево на пне, чтоб так не стал сон на правде*.

Устойчивые выражения, связывающие сон и бодрствование, описывают повседневную жизнь в рамках славянской культуры. Сон (и Смерть) считались славянами живыми мифическими существами, они антропоморфны [Грушко 1996, 338]. Сон наделен способностью к выполнению тех же действий, что и человек: *Сон не берёт, дрёма не клонит, еда на ум неайдет; Сон напал; Сон одолел; Сон не богатит; Ходит сон по сенюшкам, дрёма по новым; Покоиться в объятиях сна; Ходзіць сон ля вакон, а дрымота каля плота; Сну на яго няма и многие другие*. Он *мертвый, здоровый, вешний, богатырский* в обоих языках. Кроме того, продолжительность сна, его крепость зависят от нравственных качеств человека, его поведения в светлое время суток: *Совесть спать не дает; Как постелившись, так и выспишься / Як пасцелішся, так і выспішися*, социального положения, сословия, профессии: *Ловец да чернец и по ночам мало спят; Где щель, там и солдат пролезет; где свалится, там и спит; У наших казаков обычай таков: где*

просторно, тут и спать ложись; Выспаца (паспаць) як пан у брычы; Салдацкі сон усюды салодкі, от семейного положения, где опять же русский материал демонстрирует корреляцию муж – жена, а белорусский – родители – дети: Кто хочет жениться, тому и ночь не спится; Не спится, не лежится, все про милого грустится; Одному спать – и одеяльце не тепло; Не опасайся вдову за себя взять: будешь спокойнее спать; Малыя дзеци не даюць спаць, а вялікія дзеци не даюць жыць; Да зубоў наясишся, а да дзяцей наспішишся; Мама і ў нядзельку з сонейкам устае, а дзеткі з сонейкам спаць кладуцца; Дочачку аддаць – ночачкі не спаць, от трудоспособности человека, его отношения к работе, собственному благосостоянию: Заботливому и сон не в сон; Полно спать: пора на том свет запасать; Чалавек працавіты спіць уночы як забіты; Хто любіць працаваць, той не стане позна спаць.

Кроме того, в русском материале просматривается концептуализация сна как богатства, это некая сила, которая затягивает человека и не желает его отпускать: *Сон что богатство: что больше спиши, то больше хочется* (белорусское соответствие *Мілы, як сон*), также это жидкость: *Погрузиться в сон; Глубокий сон*. Это предмет, выступающий в объектной функции: *Видеть сон / Бачыць сон; Забыться сном / Забыцца сном; Сон в руку / Сон у руку*. Предметный образ подтверждают выражения *крепкий сон* и *потерять сон*. Сон – это некий локус: *Слышать сквозь сон / Праз сон; Выбіцца са сну; Пустой сон / Пусты сон*. Русская фразеология отмечает, что располагается он в глазах: *Сна нет ни в одном глазу*.

Народ создал массу сравнений на основе признака интенсивности сна. Крепкий сон: *Спать, как пшеницу (коней) продавши; як пшаніцу прадайши; Спит, как маковой воды напиввшись / Спіць, як пасля маку; Спаць як макам апоены; Спаць хоць зубы выберы; Спаць, як апошніе ўсыпайши; Спаць, як пасля кірмашу, о чутком, коротком сне: Спать соловьевым сном; Спаць як заяц пад мяжой; Спаць, як дзяўчатаы на Купалле; Спаць на адно вока и другие*.

Компараты содержат национально-культурный компонент и указывают на особенности быта крестьян. Особенно много таких сравнений в белорусской фразеологии. Необходимость, желанность сна, стремление к той гармонии, которая его сопровождает, нашла отражение в белорусских выражениях, где сон представлен как некий эталон: *Прывык, як уночы спаць; Трэба, як заснуць; Мілы, як сон*. Сонное состояние в реальной жизни уподобляется в русском материале некоторым животным и насекомым: *Сонная тетеря; Как сонная муха; Сонный как медведь; Спит, как сурок*.

При общем сходстве в концептуализации нам кажутся интересными различия в корреляциях рус. *сон – жена*, бел. *сон – мать, дети*, наличие русской *сон – воля*, эталонность сна в белорусской фразеологии.

5. Сон – еда

Сон и еда ставятся в один ряд и воспринимаются как жизненная необходимость: *Сон не берёт, дрёма не клонит, еда на ум нейдет; Ни сон, ни еда на ум нейдут; Отбило ото сна, от еды; Не еў, не спаў – і багатым не стаў; Як куснуў, дык заснуў; Хто спіць, той есці не просіць*. Во всех приведенных примерах сон и еда объединяются в коллекцию. В русской фразеологии сон попадает в категорию ‘еда’: *Вкушать сон*. Русские и белорусы отмечают его сладкий вкус: *Беспечальному сон сладок; Салдацкі сон усюды салодкі*.

Еда способствует сну. Только сътость является основой полноценного, крепкого сна: *Без ужина спать – собачья стать; Хлеб спит в человеке (сътость сон дает); Хлеб спит, а не человек (пища сон дает); Сътое брюхо спит, голодное на слуху сидит; Як арэх поўны, то поўнае вока сну; Галоднаму не спіца, калі хлеб сніца; Ляжаш не еўши, устанеш не спаўши* и другие.

Сема *сон – еда* коррелирует с оппозицией богатый – бедный. Для бедного сон – помощник: он освобождает от мыслей о житейских неурядицах, да и богатство не тяготит его, ему не нужно постоянно думать о сохранности своего имущества, о том, что его могут украсть: *Сон утешитель нужных; На бедного – і сон да еда; Голь мудрена: і без ужина спит; Без денег сон крепче; Лепей галоднаму пераспаць, як з доўгам прачнуща; Сваіго не меўши, трэба легчы (кладзіся) спаць не еўши* и другие. Богатый, хоть и питается лучше, спит гораздо хуже, ему не дает спать богатство: *Богатому сладко естся, да плохо спится; Богачи едят калачи, да не спят ни в день, ни в夜里, бедняк чего ни хлебнет, да заснет; Багачу няма сну ні ўдзень ні ўначу, а бядняк як хлябне баршчу, то спіць і ўдзень і ўначу*. Фразеологизмы, в которых не отражена корреляция *сон – еда*, тоже свидетельствуют, что сон богача намного короче и беспокойнее. Богач боится за свое добро: *Богатому не спится: богатый вора боится; Мамон гнётёт, так и сон неймёт; Кто до денег охоч, тот не спит и ночь; Не спіца багатому ўночы; Хто грошай не мае, той спакойна спіць*. А в белорусской фразеологии сон богача еще и покой для бедняка: *Тады багач добры, як спіц;*

т.е. богатый добрым по отношению к бедному не бывает, а богатство – синоним зла (ср. *Не будзі ліха, покуль яно спіць*).

Сон связан с действительностью, с жизнью субъекта, поэтому если бедняк не имеет еды, она к нему приходит во сне: *Голодной курице просо снится; Спит сова (лиса) да видит курицу; Сытamu сала не сніцца; Не спіцца воўку пад сялом, калі авечкі бляюць*. Чтобы ее получить, надо потрудиться в реальной действительности: *Пирога ждать, не евши спать; Спадзяваўся дзед на мед, а без вады спаць лёг и другие.*

Фразеологические единицы с компонентом *сон* – ‘еда’ содержат различные житейские наблюдения: *Сладко естся, так плохо спится; Натощак не естся, позаранкам не спится; Хто пад’еўши спаць кладзеца, у таго сала завядзеца; Да зубоў наясіся, а да дзяцей наспішся*.

В нашем материале имеется одна белорусская устойчивая единица, связывающая *сон* – *еду* с оппозицией *правда* – *ложь*. Народ с иронией говорит: *Хто хлусіць, той вып’е і закусіць, а хто праўду скажа, той так спаць ляжса*, т.е. правда сопровождается голодом, а ложь награждается едой.

Можно сделать вывод, что значения русских и белорусских фразеологизмов с компонентом *сон* практически совпадают, хотя часто представлены разными образами.

6. Сон – лень

В достаточно большой группе русских и белорусских фразеологических единиц сон коррелирует с ленью: *Сонливый да ленивый – два родные братца; Сонлив, так и ленив; Кто ленив, тот и сонлив; Пянівы і санлівы – два браткі; Цалюткуnoch сон, а ўсенькі дзень лень*. В данной группе устойчивых выражений сон соотносится с потерей времени, которое могло бы быть употреблено с пользой. Русский материал чаще показывает, что сон приводит к беде, потере денег, появлению долга: *Много спать – дела не знать (добра не видать); Спал, спал, да и выспал беду; Беду – спишь, спишь, да и выспишь; Сон не богатит; Заря деньгу дает; Кто долго спит, тому денег не скопить; Спать долго – жить с долгом; Долго спать – с долгом встать* (и белорусское – *Хто доўга спіць, той доўг наспіць*), а белорусский – к недостатку хлеба и вообще еды *Хто доўга спіць, той хлеб толькі сніць; Хто доўга спіць да сонца, таму хлеб у машонца (небольшой мешочек); Наспаліся і наляжаліся, што ні рэпы, ні свірэ*

ны; Напрацаваўся – за лыжку бярыся, а гультай – без вячэры спаць клаціся.

В ряду белорусских фразеологизмов, несущих сему *лень*, присутствуют и такие, где учтено не только светлое и темное время суток, но и поры года: лето, когда много полевой работы, день длинный и короткая ночь. Летние месяцы одушевляются, они требуют от крестьянина усердия: *Ліпень косіць і жнё, доўга спаць не дае; Ліпень не дае доўга спаць ды ляжсаць, трэба касіць ды жаць*. В русском материале отражено поведение ленивого летом: он по-прежнему спит, только летом это ему делать удобнее: *Лихо ленивому до лета, а там спи да лежи (где ни лег, спи)*.

Во фразеологии очень подробно описывается образ ленивого в связи с его любовью ко сну, то есть фактически безделью. Акцентируется внимание на его внешности: *Со сна распух; Апух ад сну*, состояния: *Со сна головушку разломило*, качестве и продолжительности его работы: *Сонливого не добудишся, а ленивого не дошлешься; Санлівага не дабудзішся, лянівага не дашлешся (не дачакаешся)*. Часть русских выражений относится к женскому труду: *Девушка Гогула села прядь, да и заснула; Рано встала, да мало напряла; Была игла, да спать легла*. Ленивый все делает невпопад и не по-человечески: *Ленивый сидя спит, лежа работает; І ў працы дрэмле, і на вечарынцы спіць и другие*. Белорусский материал отмечает желание ленивого и сонливого жить за чужой счет: *Адна звычка гультаёў усіх: рабіць чужымі бакалі, а спаць і ляжсаць на сваіх*, сравнивает его поведение с поведением трудолюбивых людей: *Адзін і пры месяцы робіць, а другі і пры сонцы спіць*. Трудолюбивый крепко спит ночью и рано встает: *Чалавек працавіты спіць уночы як забіты; Хто любіць працацаць, той не стане позна спаць, лентяй же ложится рано, а спит поздно: З курамі спаць ідзе; Як ляжса спаць, дык забудзенца ўстаць; Гультаю сонца ў пуп упэрэ, а ён усё спіць*. Такое положение дел, как ни странно, лентяй не устраивает, его раздражает поведение трудолюбивого и его успехи. Более благополучный сосед виноват в неудачах ленивого, возникает корреляция с завистью: *Сосед спать не дает: хорошо живет; Спиши до обеда, так пеняй на соседа, что рано встает да в гости не зовет; Пеняй на соседа, что спится до обеда*. В материале проявляется оппозиция свое – чужое. Чужое добро привлекает и спать не дает: *Злыдни скажут, неволя учит, а чужие хлеба спать не дают; Не дае спаць чужсы грош, як вош*.

Фразеология отражает юмор народа, умение пошутить над желанием поспать и полениться: *Кто долго спит, тому бог простит; Спи*

да лежи, государь денејски приишлет; а не приишлет, так и нас не сыщет; Ленивого дошлешись, сонливого добудишись, а мертвого не дозовешься; Гультаю і паспаць няма калі; З раніцы росна, удзень млосна, а ўночы – спаць трэба. Она выполняет директивную функцию, некоторые устойчивые сочетания – это советы, указания, как следует поступать: *Не пеняй на соседа, когда спиши до обеда; Кладучыся спаць, падумай, як устаць; Сон назаўтра адлахзы, а справу сягоння зрабі.*

Очевидно, что сема *сон – ленъ* представлена во фразеологии значительным количеством примеров, но, кажется, особенно актуальна она в белорусском миропонимании.

7. Сон – лекарство

Словарное определение сна в русских и белорусских толковых словарях подводит к выводу о том, что сон воспринимается двумя народами как некое лекарство для человеческого организма. Он необходим человеку для восстановления физических и духовных сил. Подобные представления нашли отражение в приветствиях, пожеланиях: *Спите-по-чывайте; Спокойной ночи, приятного сна / добрай ночы, прыемнага сну.* Во фразеологии это проявлено во многих устойчивых выражениях, которые указывают на отдых всех частей тела во время сна: *И рука, и нога спит; Спать (дрыхнуть) без задних ног / Спаць без задніх ног; Богатырский сон / Багатырскі сон.* Сон – это лекарство, которое не хуже, а, может, даже и лучше тех средств, которые может предложить лекарь, к тому же за него не надо платить: *Сон лучше всякого лекарства; Сон дороже лекаря; Ляг да усни, встань да будь здоров.* Сон обладает омолаживающим воздействием: *Выспишися – помолодеешь.* Он отлично лечит головную боль: *Головная боль сном проходит.* Сон – помощник в болезни, однако он «лечит» и другие напасти, беды, горе: *Ночь матка – выспишися, все гладко; Ноч – маці, а дзень – бацька; Прыйшла чорна маці, усіх паклала спаці.* Кроме того, и в русском, и в белорусском наивном сознании сон – это своеобразная помощь при пьянстве: *Коли двое говорят – пьян, ступай ложись спать! / Калі ўдвух сказуць, што п’яны, то кладзіся спаць и другие.*

В связи с корреляцией сон – лекарство следует обратиться к русским выражениям с глаголом *заспать* – ‘избавиться от чего-либо посредством сна’: *Эту беду заспать можно; Эту беду я давно заспал; Был грех, да заспан; Миром покрыт (т.е. помазан), с миром заспит.*

Однако сон не является противоядием против всех зол, в некоторых случаях он бессилен: *Этой беды не заспиши* (или: *не заспать, ни заесть*); *Не всяку кручину заспать можно*.

Материал показывает, что сема *сон – лекарство* подробнее разработана в русском материале, показаны конкретные болезни и напасти, которые лечит сон.

8. Сон – пьянство

Как уже было отмечено, сон коррелирует с пьянством, причем эта группа устойчивых сочетаний довольно обширна и многообразна в русской фразеологии, в белорусской их значительно меньше. В русской фразеологии сон и пьянство сближаются по причине того, что в обоих этих состояниях человек не способен владеть собой, контролировать свои действия, он как бы «не в себе»: *Во хмелю да во сне человек сам себе неволен*; *Сонный да пьяный – божевольный* (не в своем уме); *Хмельной да сонный не свою душу думают*. Белорусы же связывают пьянство, в первую очередь, с нечистой силой, считалось, что именно в состоянии алкогольного опьянения люди больше всего подвержены влиянию темных сил и вступают с ней в небезопасную связь: «*Запой такая хвароба, кали чалавек, які пачне піць гарэлку, то патуль н'е, покуль саўсім ускруціца да пачне размаўляць з чартамі ды ўсялякаю нечысцю*» [Минько 1971, 402]. Эти взгляды отразились во фразеологии, пьяный даже хуже олицетворения зла, черта: *П'янаму і чорт дарогу саступае*.

В русской фразеологии показано, что пьянство не является какой-либо серьезной проблемой. Подчеркивается, что это временное состояние: *Пьяница проспится – к делу годится*. Кроме того, это оправдывается, пьянство как бы помогает свершиться сну и потому попадает в ряд позитивных: *Кто пьет, тот и спит, а кто спит, тот не грешит*. Пьяный сравнивается с больным, мертвым, глупым и положительно характеризуется на их фоне: *Хмельной не больной: проспится; Пьяный не мертвый: когда-нибудь да проспится; Пьян проспится, а дурак никогда*. В белорусском материале мы нашли только одну подобную единицу: *П'яніца праспіцца, а дурак ніколі*.

Русский материал дает описание физического состояния пьяного, оно связано со сном и окрашено сочувствием: *С пивушка – головушка болит, с вина просыпанье тяжело*. Даются рекомендации: *Спи, да не с перепою; Коли проспался, так надо опохмелиться*. Разделяется

состояние пьянства и похмелья: *Пьяница проспится, похмельной никогда*. В белорусской фразеологии таких единиц не обнаружено, что указывает на нетерпимое отношение народа – автора фразеологии к пьянству.

Фразеологические единицы обоих языков с компонентом *сон* представляют поведение пьяных (до сна и после него): их браваду, самоуверенность, даже наглость, и боязливость, даже трусость при отрезвлении: *Как пьян, так и капитан, а как проспится, и свинью боится / Як п'ян, дык капитан, а як праспіца, дык і свінні баіца; Напьется – решетом деньги меряет; а проспится – не на что решета купить; У пьяного семь коров доится, а проспится, так и переходницы нет*. Здесь нашла отражение и сословная иерархия общества: *Напьется, так и с царями дерется, а проспится, так и курицы боится / Нап'єца, дык і з царамі б'єца, а як праспіца, дык і курыцы баіца; Мужик напьется – с барином дерется: проспится – свинью боится / Як п'ян, што мне пан? А як прасплюся, (и) свінні баюся*. Русские устойчивые единицы свидетельствуют, что во хмелю человек может наговорить лишнего, лгать, после сна отказаться от сказанного и, наоборот, во сне он врет, а во хмелю каётся: *Во хмелю, что хошь намело, а проснусь отопрусь; Во сне бога молит (врет), во хмелю каётся*.

Как уже указывалось в предыдущем изложении, сон предстает как универсальное лекарство при пьянстве: все недостатки, вызванные пьянством, сон истребляет: *Напьемся – подеремся, простимся – помиримся; Силен хмель, сильнее хмеля сон, сильнее сна злая жена (и спать не дает)* и уже цитированные примеры: *Пил ли, не пил ли, а коли двое скажут, что пьян, иди ложись спать; Один говорит – пьян, другой говорит – пьян, как третий скажет – пьян, так поди ложись спать!; Калі кажуць, што ты п'яны, то кладзіся спаць; Калі ўдвух скажуць, што п'яны, то кладзіся спаць*.

Видим, что поведение пьяного вызывает в народе негативную реакцию, но нельзя не заметить более терпимое и сочувственное русское отношение к пьянству. Фразеологизмы с корреляцией *сон – пьянство* в русской фразеологии многочисленны и семантически многообразны.

9. Сон – знание

В нашем материале мы обнаружили небольшую группу русских и белорусских фразеологических единиц, в которых сон коррелирует

со знанием. Приобретение знаний требует времени, потому: *Кто больше знает, тот меньше спит; Кто хочет много знать, тому надо мало спать / Хочаш многа знать, трэба мала спаць.* Сон предстает в данном случае как бездействие, т.е. эта сема непосредственно связана с семой *сон – лень*. Но много знаний до добра не доведут (такое представление сохранилось и до нашего времени): *Меньше знаешь, крепче спиши / Мала ведаў, дайжэй спай; Меней знаю – лепей спай.* Из этого следует: *Знай меньше, а делай (а спи) больше!* Исходя из малочисленности этой группы, можно сделать вывод, что подобная позиция не была основной в мировосприятии народа – создателя фразеологии.

Выводы

Наш материал показывает, что словарное определение сна значительно уже когнитивной дефиниции. *Когнитивная дефиниция*, по данным русской и белорусской фразеологии, такова: *сон* – это момент, когда улетает душа; состояние, подобное смерти; предсказатель судьбы; лекарство при болезни, при ряде бед и горестей, при пьянстве; бесполезная траты времени, бездействие; легкое занятие и в то же время сила, которая может одолеть любое живое существо, любые обстоятельства; антропоморфное существо; неодушевленный предмет (в русском языке жидкость); еда; и, самое главное, – это особый мир, особая реальность, которая существует по своим законам. Как уже говорилось, для этого концепта характерна амбивалентность: сон может помочь увидеть будущее, это лекарство, еда, однако сон – это потеря времени, какой-то части жизни, которая уже не будет прожита, лень, смерть.

Таким образом, фасеты концепта *сон* в русской и белорусской фразеологии практически совпадают, в оппозициях же, проявленных в материале, отмечаем значительные отличия: одни представлены во фразеологии только одного языка, другие, если и представлены, различаются смысловой наполненностью. Заметим, что при общем сходстве в концептуализации обнаруживаются особенности, что указывает на некоторые различия в менталитетах. Русский язык, имеющий книжную традицию, содержит больше религиозных, связанных с православием единиц, современный белорусский, основанный на народно-разговорных традициях, обращается к повседневной жизни, здесь больше материала о труде и лени, семье, пьянстве, которое, кстати, резко осуждается по сравнению с русским достаточно терпимым отношением. Значительны расхождения в оппозиции *мужское – женское*,

где в русском материале женское ассоциируется с женой и отличается пренебрежительным отношением, в белорусском материале второй член оппозиции позитивно коннотирован, женское проявляется в образе матери.

Несмотря на большее количество фразеологических единиц с компонентом *сон* в русском языке, что часто можно объяснить качеством и количеством русского лексикографического материала (например, словарь В. И. Даля *Пословицы русского народа*, основанный на материалах, собранных в том числе на территории современной Беларуси), семантическая структура белорусского концепта объемна, фасеты совпадают с русскими, но концептуализация не идентична, фразеологические фрагменты наивной картины мира, связанные со сном, по-разному «расцвечены».

Литература

- Алефиренко Н. Ф., 2005, *Спорные проблемы семантики*, Москва.
- Апресян Ю. Д., *Образ человека по данным языка: попытка системного описания*, «Вопросы языкознания» 1995, № 1, с. 37–67.
- Бартминский Е., 2005, *Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике*, Москва.
- Грушко Е. А. и др., 1996, *Словарь славянской мифологии*, Нижний Новгород.
- Минько Л. И., 1971, *Знакарство (Истоки, сущность, причины бытования)*, Минск.
- Русское культурное пространство. Лингвокультурологический словарь*, 2004, Москва.
- Ожегов С. И., 1984, *Словарь русского языка*, Москва.
- Сепир Э., 1993, *Избранные труды по языкоznанию и культурологии*, Москва.
- Славянская мифология. Энциклопедический словарь*, 2002, Москва.
- Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, 1995–2009, т. 1–5. Ред. Н. И. Толстой, С. М. Толстая, Москва.
- Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, 1983, т. 5, ред. К. К. Атраховіч, Мінск.
- Чернышова Л. В., 2001, *Концептуализация греха в русской фразеологии*, [в:] *Русистика и белорусистика на рубеже веков*, Могилев.
- Slownik stereotypów i symboli ludowych*, 1996–1999, т. 1–2, red. Jerzy Bartmiński, Lublin.

NIGHT DREAM CONCEPTUALIZATION IN RUSSIAN AND BELARUSSIAN
PHRASEOLOGY

S U M M A R Y

Night dream nature has been of mankind interest since ancient times. People has always checked with them, as they are convinced that the superpowers rule over their reality through night dreams. The aim of the article is to search night dream conceptualization according to Russian and Belarusian phraseology, so to examine who the night dream nature is understood by the common people, the author of the phraseology, to present explicit cultural information expressed implicitly in the language entities.

When determining night dream conceptualization according to Russian and Belarusian phraseology, we use in our article the cognitive definition method, concept profiling methodology applied to the language material by the Lublin linguistic school scientists. Russian and Belarusian glossaries give the same definitions. However, as known, cognitive definition is much wider than the dictionary one.

The material in the article is presented within several semantic groups night dream – supernatural power, night dream – soul, night dream – death, night dream – reality, the last one is expressed with the wide range of examples. The following were sorted out: night dream – food, night dream – idleness, night dream – medicine, night dream – alcohol abuse, night dream – knowledge. As a result of comparison similarities and differences in Russian and Belarusian naïve outlook were ascertained.

Людмила Чернышова e-mail: cherny0101@tut.by

*Юлия Галковская
Витебск*

**Антропонимия приграничья:
адаптативные процессы и особенности
межкультурных контактов**

Ключевые слова: приграничье, адаптация, личное имя, межкультурное взаимодействие

В настоящее время активно обсуждаются вопросы глобализации трансграничного сотрудничества, что объясняет перспективность исследования проблем приграничного ареала. В современном языкоизнании в рамках лингвогорегионоведения постепенно развивается регионимика, предметом рассмотрения которой выступает система регионимов – обозначений основных геоисторических и социальных топосов региона [Беляева 2010, 3]. К числу регионимов относятся также антропонимы конкретного ареала, поскольку они являются источниками исследования социальной и культурной истории общества.

Проблемы изучения именников белорусских регионов и микрорегионов представлены в отдельных трудах. Начало лингвистических изысканий в Витебщине было положено А. М. Мезенко, впервые описавшей развитие локальной антропонимии в контексте славянских ономастических традиций. Исследованию именословных систем местных деловых памятников Витебщины посвящены научные работы О. М. Ляшкевич. Структурно-семантический анализ современных фамилий жителей Витебщины осуществлен Г. К. Семеньковской; состав и структура личных имён старообрядцев отражены в ряде публикаций Е. Ю. Муратовой; вопросы динамики современного именника г. Витебска и проблема влияния социолингвистического фактора на номинативную деятельность освещаются в трудах Т. В. Скребневой. При этом антропо-

нимия приграничья Витебской области пока остается вне научного освещения.

В географическом плане к числу западных административно-территориальных единиц, входящих в состав Витебской области и имеющих смежную границу с Литвой и Латвией, принадлежат Поставский, Браславский районы и северо-западные части Миорского и Верхнедвинского районов. В силу исторических и geopolитических трансформаций они образовали специфический полигэтнический регион, жители которого стали носителями особой традиции, сформировавшейся в результате многовековых кросскультурных контактов, содействовавших активной антропонимной диффузии и конвергенции национальных именников.

Цель нашего исследования – выявление особенностей динамического развития именословной системы городского поселка (далее г.п.) Лынтупы и специфики процесса адаптации католических личных имен в русско-белорусской языковой среде.

Пространственно-временной континуум исследования охватывает личные имена жителей г.п. Лынтупы Поставского района во 2-ой половине XX в. (1951–1960 гг., 1971–1980 гг., 1991–2000 гг.). Материалом исследования послужили актовые записи о рождении г.п. Лынтупы (1586 единиц).

Анализ особенностей динамических процессов в именниках приграничья проводился с опорой на лингвостатистический метод В. Д. Бондалетова, предполагающий соотнесение частотности антропонимных единиц со средним коэффициентом одноименности (далее – СКО; величина, являющаяся результатом деления количества новорожденных на число личных имен) и последующее распределение их по статистически значимым группам популярных, редких единичных имен [Бондалетов 1983, 72–82]. Все личные именования приводятся нами в орфографии оригинала актовых записей.

Общее количество актовых записей, приходящихся на период 1951–1960 гг. – 900. Для наречения 445 девочек использовано 93 женских имени, из которых 24, согласно показателю СКО, являются популярными: *Анна* (53 имяносителя), *Мария* (33), *Галина* (24), *Ирина* (24), *Валентина* (22), *Людмила* (17), *Наталья* (15), *Ядвига* (14), *Лилия* (13), *Елена* (11), *Ольга* (11), *Ирена* (10), *Алина* (9), *Янина* (9), *Чеслава* (9), *Мирослава* (8), *Светлана* (8), *Тамара* (7), *Александра* (7), *Зоя* (6), *Эльвира* (5), *Нина* (5), *Регина* (5). Часть антропонимов (они выделены подчеркиванием) нехарактерна для именословной системы белорусов, однако высокая фреквентативность данных единиц подчеркивает наци-

ональную гетерогенность ареала и конфессиональную принадлежность жителей. Статистическая группа редких женских имен формируется из **22** единиц: *Надежда, Данута, Наталия, Евгения, София, Тереса, Юзефа, Доната* (по 4); *Владислава, Луция* (по 3); *Ванда, Вера, Тереза, Кристина, Алла, Дануся, Бронислава, Любовь, Альдона, Станислава, Лилия, Люция* (по 2). Репертуар единичных именований довольно широк (**47** имен): *Агафия, Аида, Александрина, Алисия, Алиция, Ваида, Вероника, Вильгельмина, Вильгэльма, Гелена, Гелуяфа, Геня, Геноэфа, Гертруда, Екатерина, Елизавета, Ефрасиния, Жана, Зинаида, Зофия, Инна, Камелия, Кася, Париса, Леокадия, Леоляния, Леонгина, Люба, Малгожата, Маргарита, Марина, Меланья, Мира, Моника, Наташа, Раиса, Раисся, Рына, Софья, Тамара, Феодосия, Эва, Эвальда, Эльжбета, Эля, Эмилия, Эуляния*. Статистическая структура женской подсистемы антропонимикона г.п. Лынтопы в 1950-е гг. характеризуется следующими параметрами: все популярные имена составляют 75,51% новорожденных девочек, редкие имена – 13,93%, единичные – 10,56%.

В 1970-е гг. женская именословная система включала **56** антропонимов, **16** из которых являлись частыми: *Елена (29), Наталья (14), Ольга (12), Татьяна (12), Анна (11), Жанна (11), Мария (10), Оксана (10), Валентина (9), Людмила (9), Светлана (9), Марина (8), Наталия (8), Ирина (7), Инна (4), Лилия (4)*. По сравнению с 1950-и гг. утратили популярность номинативные единицы, почерпнутые из католического календаря: *Ядвига (Jadwiga), Ирена (Irena), Чеслава (Czesława), Мирослава (Mirosława), Регина (Regina)*. Периферийную часть именника формируют следующие личные именования: *Алла, Анжелика, Алена (по 3); Алеся, Любовь, Галина, Диана, Тереза, Эдита, Ядвига, Янина (по 2); Агафия, Аксана, Александра, Вероника, Виляна, Вирга, Дина, Екатерина, Елизавета, Инга, Инесса, Иоанна, Париса, Лена, Лидия, Люция, Маргарита, Мирослава, Надежда, Наташа, Ореста, Раиса, Регина, Рита, Рыма, Тереса, Эва, Юзефа, Елена-Анджела*.

Вопреки постепенному сокращению рождаемости в узколокальных периферийных ареалах в 1990-е гг. репертуар женских имен в г.п. Лынтопы уменьшился только на 13 единиц и составил **43** имени. Согласно показателю СКО (**2,91**) почти каждая третья номинативная единица должна быть признана частой (популярной), что противоречит законам математической статистики при рассмотрении широкого хронологического диапазона. В связи с этим приведем весь список антропонимных единиц с указанием количества имяносителей: *Анастасия (11),*

Виктория (11), *Татьяна* (8), *Карина* (5), *Алена* (5), *Анна* (5), *Диана* (5), *Екатерина* (5), *Ирина* (5), *Наталья* (5), *Ольга* (5), *Юлия* (5), *Инна* (4), *Вероника* (3), *Дарья* (3), *Яна* (3), *Алеся* (3), *Светлана* (3), *Эльвира* (3), *Елена* (2), *Александра* (2), *Елизавета* (2), *Анжела* (2); *Валерия*, *Виолетта*, *Влада*, *Галина*, *Евгения*, *Илона*, *Камилла*, *Каролина*, *Кристина*, *Лариса*, *Людмила*, *Маргарита*, *Марина*, *Надежда*, *Наталия*, *Рената*, *Снежанна*, *София*, *Эвелина*, *Юлианна*.

Статистические группы мужской подсистемы именника исходного хронологического среза по количественным показателям практически не уступают женской. При наречении **455** мальчиков использовано **88** номинативных единиц. Ядро антропонимикона формируют **20**: *Владимир* (51), *Иван* (39), *Виктор* (30), *Александр* (26), *Генадий* (21), *Иосиф* (20), *Франц* (18), *Станислав* (16), *Казимир* (15), *Анатолий* (14), *Владислав* (13), *Валерий*, *Чеслав* (по 10); *Евгений*, *Петр* (по 8); *Николай*, *Валентин* (по 7); *Вацлав*, *Михаил*, *Геннадий* (по 6). Редких имен **29**: *Сергей*, *Василий*, *Юрий*, *Марьян* (по 5); *Олег*, *Григорий*, *Зенон* (по 4); *Генрих*, *Мечислав*, *Павел*, *Тадеуш*, *Леонид*, *Федор*, *Славомир*, *Вячеслав*, *Болеслав* (по 3); *Эдуард*, *Яков*, *Антон*, *Леон*, *Игнатий*, *Борис*, *Осип*, *Станислав*, *Леонтий*, *Роман*, *Богуслав*, *Ромуальд*, *Витольд* (по 2). Количество единичных личных именований на 8 меньше, чем женских (**39**): *Адам*, *Адольф*, *Альфред*, *Бронислав*, *Валерьян*, *Вечислав*, *Войтех*, *Воцлав*, *Георгий*, *Генриг*, *Генрик*, *Еремей*, *Ефим*, *Збигнев*, *Збыгнев*, *Здислав*, *Зыбрид*, *Ивин*, *Игорь*, *Каземир*, *Кондратий*, *Константин*, *Константинович*, *Леонгин*, *Мечеслав*, *Мирослав*, *Пиус*, *Ришард*, *Рычард*, *Святослав*, *Семен*, *Сильвестр*, *Стефан*, *Трафим*, *Феликс*, *Эксиедек*, *Юзеф*.

В 1970-х гг. в ядерной части мужского антропонимикона, состоящей из **16** единиц, как и в женской, наблюдается отсутствие конфессиональной релятивности: *Владимир* (18), *Виктор* (17), *Андрей* (16), *Александр* (14), *Анатолий* (12), *Валерий* (12), *Юрий* (10), *Олег* (9), *Славомир* (8), *Валентин*, *Павел*, *Геннадий*, *Виталий* (по 7); *Сергей* (6), *Иван*, *Николай* (по 5). Утратили популярность следующие католические имена: *Станислав* (*Stanisław*), *Владислав* (*Władysław*), *Казимир* (*Kazimierz*), *Чеслав* (*Czesław*), *Вацлав* (*Wacław*). Редких именований **8**: *Владислав*, *Евгений* (по 4); *Роман*, *Эдуард*, *Марьян*, *Димитрий*, *Петр*, *Леонид* (по 2); единичных – **18**: *Алексей*, *Андрей*, *Болеслав*, *Вадим*, *Вячеслав*, *Генадий*, *Дмитрий*, *Иосиф*, *Казимир*, *Лаймис*, *Михаил*, *Руслан*, *Станислав*, *Чеслав*, *Франц*, *Яцек*.

Именословная система 1990-х гг. представлена **37** мужскими антропонимами: *Александр* (16), *Виталий* (15), *Павел* (12), *Дмит-*

рий (11), Евгений (8), Андрей (7), Станислав (6), Сергей, Алексей, Виктор, Владислав (по 5); Олег, Валерий, Антон (по 4); Максим (3), Денис, Кирилл, Иван, Вадим, Артур, Николай, Артем, Руслан, Чеслав, Михаил, Эдвард (по 2); Анатолий, Валентин, Игнат, Игорь, Илья, Константин, Леонид, Никита, Роман, Святослав, Юрий (однократны).

Заметим, что именной репертуар г.п. Лынтупы исследуемого периода не является константным перечнем номинативных единиц. Средством трансформации и квалитативно-квантитативной альтернации именинника выступает реноминация (12 случаев), активность которой приходится главным образом на 1970–1980-е гг: *Франц* → *Александр* (1972 г.); *Зенон* → *Николай* (1976 г.); *Марьян* → *Владислав* (1976 г.); *Иосиф* → *Юрий* (1976 г.); *Славомир* → *Артур* (1981 г.); *Наташа* → *Наталья* (1982 г.; 2008 г.); *Наталия* → *Наталья* (1991 г.; 2006 г.); *Агафия* → *Ольга* (2006 г.); *Меланья* → *Марина* (1977 г.); *Анна* → *Онуте* (1989 г.). В основном смена антропонима инициирована субъективными причинами: стремлением референта именоваться в соответствии с белорусскими антропонимными традициями (*Франц*, *Иосиф*), желанием сменить «устаревшее», «простонародное» имя (*Зенон*, *Агафия*, *Меланья*), привести личное имя в соответствие с корректной официальной формой (замена гипокористической формы *Наташа* на полную *Наталья*). Единичны случаи реноминации, обусловленной национальной принадлежностью именоносителя (*Анна* → *Онуте*), и смены имени при усыновлении (*Славомир* → *Артур*).

Таким образом, по сравнению с 1950-и гг. женская подсистема г.п. Лынтупы к концу XX в. обновилась на **50%**, а мужская – на **37,84%**, что свидетельствует о консервативности мужской подсистемы по отношению к женской и разнообразии последней (см. Таблицу 1).

Таблица 1. Количество параметры антропонимикона г.п. Лынтупы во 2-ой половине XX в.

Период	Женская подсистема			Мужская подсистема		
	кол-во новорожд.	кол-во имен	СКО	кол-во новорожд.	кол-во имен	СКО
50-е гг. XX в.	445	93	4,78	455	88	5,17
70-е гг. XX в.	221	56	3,95	197	40	4,93
90-е гг. XX в.	125	43	2,91	143	37	3,86

Причины антропонимного «половодья», характерного для именника 1950-х гг., в меньшей степени 1970-х гг. кроются в геокультурных особенностях региона, повлиявших на этническую и конфессиональную идентификацию жителей. Разнообразие периферийной части антропонимикона обеспечивается, главным образом, номинативными единицами, большая часть которых включена в фонд католических личных имен, транскрибированных или транслитерированных в соответствии с фонетическими особенностями как русского (*Данута – Danuta, Доната – Donata, Ванда – Wanda, Тереза – Tereza, Алисия/Алиция – Ali-sja, София – Zofia, Эльжбета – Elżbieta, Эмилия – Emilia, Эуляния – Eulalia, Люция/Луция – Łucja, Малгожата – Małgorzata, Эва – Ewa, Вацлав – Wacław, Тадеуш – Tadeusz, Богуслав – Bogusław, Ромуальд – Romuald, Рышард – Ryszard, Юзеф – Józef, Збигнев – Zbigniew, Здислав – Zdzisław, Яцек – Jacek* и др.), так и белорусского (*Гелена – Helena, Вильгельма – Wilhelma, Рыма, Рычард – Ryszard, Андрэй – Andrzej*) языков. Внедрение католических именных форм в русско-белорусскую языковую среду способствовало возникновению многочисленных форм и вариантов заимствованных личных имен (*Алисия – Алиция, Люция – Łucja, Эуляния – Eulalia, Вирга (от Виргиния), Тереса – Тереза, Станислав – Stanisław, Бронислав – Bronisław, Збигнев – Zbigniew, Збичнев – Zbygniew, Генрих – Henryk – Генрик, Казимир – Kazimir, Мнечеслав – Mieczysław* и др.). Возникновение именной вариантности в 1950–1970-х гг. может быть обусловлено также слабой антропонимической подготовкой работников загсов и сельских советов. Вопрос о необходимости такой подготовки был поставлен в конце 1960-х гг. Н. А. Бельком – заведующим отделов загсовов Юридической комиссии при Совете Министров РСФСР.

Сужение именника, относительная орфографическая стабильность записи при регистрации, ослабление антропонимной диффузии и значительное сокращение национальных имен характерны для антропонимикона 1990-х гг. и свидетельствуют о его постепенной интернационализации, несмотря на «кардиальные социальные и политические сдвиги», которые, по мнению Е. Л. Березович, требуют «ономастической революции» [Березович 2001, 37].

При сопоставлении данных по г.п. Лынтупы с материалами Т. В. Скребневой, исследовавшей узколокальные именники Витебского района [Скребнева 2008, 262–265], обнаруживаем, что скорость интеграции и концентрации мужской полисистемы значительно выше, чем женской. Так, в 1950-е гг. количество совпадений в мужской подсистеме составило **30 единиц (34,09%)**, в 1970-е гг. – **27 (67,50%)**, а к 1990-м гг. –

34 (91,89%). Репертуар женских имен в 1959-е гг. совпал на **32** единицы (**34,41%**), в 1970-е гг. – на **31 (55.36%)**, в 1990-е гг. – на **28 (65,12%)**.

Таким образом, кроме типичного и универсального, в антропонимной лексике исследуемого населенного пункта зафиксированы главным образом экстралингвистическими причинами: трансформацией геокультурного пространства длительными межкультурными контактами – специфические особенности: 1) интенсивность интерферентных процессов в условиях наибольшей открытости и нестабильности периферии антропонимикона, результатом которой является антропонимное «половодье»; 2) проявления этнической и конфессиональной самоидентификации в условиях смены национально-культурного и географического пространства; 3) упорядочение орографической нормы записи личных имен, сокращение числа заимствований, а также убывание доли единичных именований, что свидетельствует о готовности полинациональных именников к интеграции и глобализации.

Дальнейшие перспективы развития белорусской антропонимической науки следует усматривать в дополнении теоретико-методологического и фактического материала по региональной антропонимной проблематике, в частности, в исследовании маргинальных приграничных именников, составлении объективной эмпирической базы имен региональной локации, а также в построении статистической модели анализа динамических процессов в антропонимии узколокальных ареалов на дистантных хронологических срезах.

Литература

- Беляева М. Ю., 2010, *Ономастикон западных районов Краснодарского края: полисистемный аспект*. Автореф. дис. ... д-ра филол. наук, Ставрополь.
- Березович Е. Л., 2001, *Русская ономастика на современном этапе: критические заметки*, «Известия АН. Серия литературы и языка», № 6, с. 34–46.
- Бондалетов В. Д., 1983, *Русская ономастика*, Москва.
- Скребнева Т. В., 2008, *Антропонимикон города и деревни: проблемы развития и взаимодействия*, «Культура народов Причерноморья», т. 1, № 137, с. 262–265.

THE ANTHROPONYME OF THE BORDER ZONE:
ADAPTIVE PROCESSES AND THE SPECIFICITY
OF CROSSCULTURAL CONTACTS

S U M M A R Y

The article deals with the description of dynamic peculiarities in the name system of Lyntupy situated in the western border part of Vitebsk region under existing conditions of close historical and cultural contacts with adjoining regions in the second part of XXth century. The specificity of the adaptation process of Catholic personal names in Russian – Belarusian language environment is studied.

Юлия Галковская e-mail: yulya_galkovskaya@mail.ru

Юлия Гурская
Минск

**Процессы трансонимизации в балтийских
и славянских языках (на материале этнонимов
латыш, лотвин, латгалец)**

Ключевые слова: балтийские и славянские языки, этнонимы, трансонимизация

Явление трансонимизации исследователи относят к онимическим универсалиям. Согласно Н. В. Подольской, трансонимизация представляет собой «переход онима одного разряда в другой» [Подольская 1988, 138], что является проявлением динамики ономастического поля [Супрун 2000, 9].

Несмотря на то, что трансонимизация как способ пополнения онимной лексики, как ономастическая универсальность уже стала предметом исследования ученых, взаимодействие разных разрядов древних имен собственных остается малоизученным.

В этом аспекте в большей степени исследованы связи онимов в сфере топонимии [Х. Крае, В. П. Шмид, В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев, Е. С. Отин и др.]. Анализируя древнюю гидронимию, немецкий исследователь Х. Краэ пришел к выводу, что на территории, которую когда-то занимали германские, кельтские, итальянские (с венетским), иллирийские и балтийские племена, распространены общие по форме и по происхождению т.н. «древнеевропейские» гидронимы, возникновение которых относится ко второй половине II тысячелетия до н.э. [Krahe 1954, 49–64]. Практически это значит признание существования соответствующих по форме гидронимов, расположенных в разных частях европейского континента [Юркенас 2009, 129–140].

Языковеды, которые занимались изучением балтийской гидрономии и этнонимии, отмечали архаичность этого пласта лексики и его

близость к праиндоевропейскому состоянию [Laučiūtė 1988, 58]. По мнению исследователей, древние гидронимы часто становились производящей базой для других разрядов имен собственных. В частности, литовские языковеды З. Зинкявичюс, К. Кузавинис отмечают, что для балтийских языков характерно развитие модели: гидроним → топоним (название края) или хороним → этноним, вследствие чего этноним часто образуется от самих гидронимических основ без каких-либо специальных словообразовательных суффиксов [Zinkevičius 2005, 187]. Как указывает К. Кузавинис, по модели «гидроним → название края от соответствующих гидронимов» возникли макротопонимы: Neromaa (*Nerava), Lietuva (Lietava), Latvija (Latva), Aistija (Aista), Prūsja (*Prūsa), Kuršas (*Kurša), Sēla, Jotva, Sūduva (Sūdava), Skalva (Skalava), Dainava, Notanga (Natangija), Deltuva, Knituva, Barta и др.» [Кузавинис 1966, 86].

В. Н. Топоров обратил внимание на то, что в топонимических системах балтийских языков наименования реки и прилегающего пространства мотивирует и предопределяет обозначение населенных пунктов и всей соответствующей страны-пространства, а оно в большинстве случаев вызывает к жизни обозначение населения указанного пространства [Топоров 2004, 226]. При этом пересечение нескольких онимических рядов следует воспринимать как показатель глубокой архаичности [Юркенас 2009, 132].

Таким образом, выявляются пространственные ассоциации по смежности, в силу чего взаимодействие онимических лексем осуществляется вследствие метонимии. При этом импульсом развертывания метонимических связей в древнейшем слое онимии является гидроним [Отин; Топоров; Зинкявичюс и др.], который во многих лингвокультурах организует жизненно-актуальный уровень пространства в силу особой значимости концепта *вода* как важнейшей ценности.

Рассмотрим некоторые аспекты трансонимизации древних этнонимов территории Латвии, зафиксированные в современном белорусском ареале. Для сопоставления привлекались данные других родственных языков.

Как известно, жители современной Латвии представлены под различными наименованиями в зависимости от этнических регионов края (Латгалия, Земгалия, Селония, Курляндия, Ливляндия, ср. польск. Инфлянты), а также их политической принадлежности и канцелярского языка (н.-нем., латинский на западе; северорусский на востоке) [Bednarczuk 2010, 130].

Латвия (Latvija), латыши (latvieši). Балтийское название края *Latvija* и жителей *Latvis* зафиксировано в древнерусских летописях

в XII в. в форме *Lot'va*, а также *Лътьгола*, *Лотыгола* [Bednarczuk 2010, 130].

В Ливонской хронике (1225–1226) Генриха Латвийского впервые упоминаются *Летхи вел Леттхигалли*. Весь регион называют *Lettihallia*, но в рассказе о событиях 1208 г. появляется название *terra Letthorum*, далее встречаются такие названия: *Leththi*, *Letti*, *Lettia*, *Livonia et Lethia*, а обозначение *латгалы* исчезает. В немецких источниках того же времени упоминаются: *Letten*, *Lettlandt*, *Lettlant* [Дини 2002, 203].

Этнонимы. Основными параллелями можно считать кельтский этноним *Lat-ōv-ici*, кельтский или германский этноним *Laetus*, галльск. *Let-av-ija*, ирл. *Letha* «западная часть Галлии» и *Letos* [Дини 2002, 140].

Гидронимы: лит. р. *Latavà*, *Latuvà*, *Lāt-upis*, *Lat-upys*, *Lāt-ežeris*, *Łot*, *Łota* – озеро, из кот. вытекает левый приток Немана Ротничанка; лат. *Lat-upē*, *Lat-upes*, *Lata*, *Late*; бел. *Лота* [Buga 1958, 457; Vanagas 1981, 182].

Название Латвии традиционно выводят из таких гидронимов, как лат. *Latava*, *Latupe*, *Late* (**Latā*), или от топонимической основы типа **lēto-* «болотистая местность». В частности, корень *let-* // *lot-* // *lat-* связывается с апеллятивом «течь, бежать»;ср. ирл. *lathach* ‘ил’, ‘тина’; др.-в.-нем. *letto* ‘глина’ из **ledjan*, лат. *latex* ‘всякая влажность, жидкость’ [Buga 1958, 457].

Особый интерес представляет тот факт, что контактный перенос *гидроним* → *топоним* → *этноним* находит продолжение в другом разряде имен собственных – антропонимии, что актуализирует взаимосвязь важнейших категорий *человек* и *пространство*.

Рассмотрим взаимодействие этнонима *латыш* с антропонимами, представленными в славянских языках.

Антропонимы. *Латыш* / *Lotysz*. А. П. Непокупный указал на характерную для славянских языков этнонимическую оппозицию *Lotysz* (польск.), *Lotyš* (чеш.) – *Латыш* (русск.), *Латыш* (бел.), *Латиш* (укр.), представленную, соответственно, в западнославянских и восточнославянских языках, отметив, что в исторических материалах белорусской и украинской антропонимии встречаются обе основы. Самое раннее свидетельство об употреблении формы *лотыш* в восточнославянском ареале относится к 1581 г. в реестре казаков: *Simeon Lotis*, *Iwan Lotis* 1581 [Непокупный 1976, 149].

В белорусской антропонимии самая ранняя фиксация фамилии за-свидетельствована в 1709 г. на Могилевщине: *Lotysz* [ГГК, 1709] В русской лексикографии древнейшие формы антропонима относят-

ся к 1591 г.: *Перхал Латыш*, холоп в Новгородской обл. [Тупиков 2004, 224].

На территории Беларуси в метрических записях с начала XVII до начала XX вв. фиксируются две основные формы *Латыш* и *Лотыш*. В метрических книгах в северо-западной части Беларуси зафиксированы фамилии с патронимическими и деминутивными формантами. Наиболее распространенной является форма с белорусским формантом *-онок*, которая исключительно частотна в регионе Браслава, Витебска, Друи: *Magdalena Łotyszonkow* [Динаб, 1768]; *Иванъ Латышенок* [МКМиор, 1848]; *крестьянъ Матеуша и Анны из Конорских Латышонковъ д. Томках* [МКМиор, 1865]; *крестьянъ Яна и Ельжбеты из Лотышонковъ Цимоховичевъ* [ИказнЦ, 1865].

На территории современной Беларуси наибольшее распространение получила форма *Латыш* и ее антропонимические дериваты *Латаш-оў*, *Латош*, *Лотыш*; *Латышаў*, *Латышоў*; *Латышэўскі*.

Среди современных фамилий на территории Витебщины отмечены также фамилии с формантами *-ин*, *-ко*, *-ок*, *-енка*: *Латушкін*; *Латушка*, *Латышко*, *Латышок*, *Латышэнка*.

На территории Беларуси представлены также топонимы антропонимического происхождения: антр. *Латыш* → топ. *Латышы* (сс. Бешенковичского, Глубокского, Миорского р-нов); *Латышчына* / *Латышава* (с. Росьонского р-на).

Характерно, что этноним *латыш* взаимодействует и с апеллятивной лексикой. По мнению исследователей, в русской антропонимии прошлое *латыш* восходит к нарицательному *латыш* «неразборчиво говорящий, картавый человек», ср. диал. *латышать* – «картавить, шамкать, нечисто говорить» [Ганжина 2001, 275].

Лотва. Этноним *Лотва*, примыкающий в словообразовательном отношении к термину *Литва*, является, по мнению исследователей, собирательным наименованием пралатышских племен (*латгалов*, *земгалов*, *куршай*, *селов*), северных соседей *литвы*.

Гидронимы. *Łotwa* – р., правый приток Турии при д. *Łotwiny* в Слуцком повете, пар. Копыль; = *Lotwa* – озеро при д. *Łotwa*, *Łotwie*, Вилейский повет 60 км от Вилейки [Bugia 1961, 530].

Топонимы. На территории Беларуси отмечены этнотопонимы, образованные лексико-семантическим способом: *Лотва* (сс. Мядзельского, Шкловского, Осиповичского р-нов); *Вялікая і Малая Лотва* (сс. Шкловского р-на), *Вялікая Лотва* (д. Ляховичского р-на Слуцкого уезда).

В рассмотренном материале широко представлено взаимодействие

названий рек с наименованием поселений (тип перехода *гидроним* → *оиконим*). В прошлом оиконимия контактного происхождения была достаточно широко представлена [Отин 1997, 196]. В результате трансонимизации путем контактного переноса были образованы названия населенных пунктов: оз. *Łotwa* → оик. *Łotwa*, *Łotwie* [Buga 1961, 530], ср. данные, представленные в таблице:

гидронимы	оиконимы
<i>Łotwa</i> (оз.)	<i>Łotwa</i> , <i>Łotwie</i>
<i>Łotwa</i> (р., правый приток Турии в Слуцком повете)	<i>Лотва</i> <i>Вялікая Лотва</i> <i>Вялікая і Малая Лотва</i>

От этнонима *лотва* были образованы антропонимы *Лотвін*, *Лацвін*, засвидетельствованные на территории Беларуси. Реконструируемый еще в середине XVI века **лотвин* ‘латыш’ включается в словообразовательный ряд этнонимов на -ин, которые в настоящее время утратили свою продуктивность: *литвин*, *жмудин*, *русин* и др. Этноним *лотвин* был ранее очень распространенным, о чем свидетельствуют отэтнонимические фамилии. Наиболее раннее упоминание антропонима на территории Беларуси засвидетельствовано на Гродненщине под 1558 г.: *Lothwin Wasil Wolkowiczy* (г. Скидель) [Непокупный 1976, 152], который восходит к упомянутому названию *лотва*.

Данный этноним представлен с XVI века в белорусских фамилиях: *Матей Лотвинъ* 1586 [Усціновіч 1975, 134]. В метриках на территории Беларуси отмечается смешение форм *Лотвин* и *Лотыш*, ср.: *Лотвишова* [ВзадорЦ, 1865]; *Cristina Lotewska* [ДинабЦ, 1798]. В регионе Дисны в середине XIX в. зафиксированы фамилии с патронимическим формантом *Латвінк-евич* [МКДисн, 1864], а также параллельное употребление фамилий, образованных от основ *Лотв-ин-/Латв-ин-/Лат-ыш*. Основа *Латв-/Лацв-/Лоцв-* сохранилась в современных фамилиях на территории Беларуси: *Лоцвін*, *Латвінка*, *Латвінус*, *Лацвін*.

Для сравнения приводим аналогичные фамилии родственных языков: укр. *Лотвин* [Непокупный 1976, 152]; русск. *Лотвин* [Ганжина 2001, 288];польск. *Łotwinowicz* (1573) [Abramowicz, Citko, Dacewicz 1997, 215], *Lotwinczuk* [Bednarczuk 2010, 131]. С XVII века фамилия *Лотвин* засвидетельствована в Вильно [Zinkievičius 1977, 44].

На территории Беларуси отмечены этнотопонимы, производные от фамилий, названия латышских в прошлом поселений: *Лотвін* → *Лотвіны* (с. Копыльского р-на); *Лотвіч* → *Лотвічи* (сс. Барановичского р-на). Указанное взаимодействие имен собственных представим в таблице:

гидронимы	антропонимы	оиконимы
<i>Lotwa</i> (р., правый приток Турии)	бел. <i>Lothwin</i> Wasil 1558; <i>Лоцьвін, Лацвін</i>	<i>Lotwiny</i> (деревня при р. <i>Lotwa</i> (Слуцкий повет); <i>Лотвіны</i> (с. Копыл. р.).
	<i>Лотвіч</i>	<i>Лотвічи</i> (сс. Барановичского р-на).

Этноним *лотва* также подвергается апеллятивизации. Согласно В. Далю, в русских диалектах *лотва* – «обжора» [Даль 1979, 268].

Латгалы (латыгола, летгола, латыголь) – собирательные этнотопонимы, др.-русск. *Лотыгола, Лотыгора*, упоминаемые в Новгородской и Псковской летописях. Белорусские названия Латгалии – *Латыгола, Латыголь* впервые засвидетельствованы у М. Стрыйковского (1582) [Bednarczuk 2010, 132]. По мнению Л. Беднарчука, от белорусских названий *Латгалии* – *Łatyhola, Łatyhol*, отмеченных у М. Стрыйковского (1582) в форме этнонима *Łatyhol-y, Łotihajł-owie*, были образованы через гипотетические ИС **Latyholeč, *Latyholič* топонимы на Браславщине: *Латыгольцы, Латыголичи* [Bednarczuk 2010, 131–132].

В белорусском ареале выделяется следующие цепочки вследствие контактного переноса: название края *Латыгола, Латыголь* → этноним *Латыголы, Лотыгайлове* → антр. **Латы'галіч* → топ. *Латы'галічы*; этноним *Латыголь* → топ. *Латы'галь* → фам. *Латыголец*.

На территории Витебщины сохранились этнотопонимы: *Латыголова* (д. Городокского и др. р-нов), *Латыгава* (сс. Бешенковичского, Витебского, Городокского р-нов); *Латы'гаўка; Латы'голічы* (сс. Чашникского, Борисовского р-нов); *Латы'галь* (сс. Вилейского, Глубокского, Сенненского р-нов); *Латыгольцы* (Браславщина) [Жучкевич 1974, 196], ср. современные фамилии *Латыголец, Латыголич*, известные на Витебщине.

Географическое распространение онимов с рассматривающими основами на территории Беларуси.

Исторические и археологические данные свидетельствуют, что

в некоторых районах Беларуси в XIII–XV вв. проживали также достаточно большие периферийные и экстерриториальные группы латгальского населения. Так, при раскопках около д. *Латыголь* и *Навинка*, рядом с н.п. Обольцы, выявлены захоронения, близкие по всем приметам к латгалам и селам. Как указывает археолог Л. Дучиц, на основе результатов раскопок курганов, названия д. *Латыголь* и данных письменных источников можно говорить о существовании в этом регионе автохтонного балтского населения до периода позднего средневековья [Дучиц 1995, 18].

Ареал распространения антропонимов и топонимов с основами *Латыш*, *Латыголь* представлен на карте 1.

Карта 1



Характерно, что скопление деэтнонимических антропонимов отмечено на территории Беларуси в регионах с. Гайна (Минская обл.) и с. Обольцы (Вит. обл.), что подтверждает гипотезу Е. Охманьского об основании при христианизации Литвы в 1387 г. там двух костелов для остатков балтского населения. Согласно исследователям, балтская среда существовала в данных регионах еще в XIV–XVI вв. [Ochmański 1967, 147–158].

Одна из ранних документаций отэтнонимических антропонимов встречается в центре Беларуси в Гаенском приходе: *Basilius Joachimi Lotysz et Zophii Lotyszowey* [КМН, 1701]; *Mathei Lotysz et Therezsa Lotyszowa de Rodzewicze* [КМН, 1725]. Практически с той же частотой употреблена форма *Латыш*: *Vasilij Latysz* [КМН, 1715]; *Anna La-*

tyszowa [КМН, 1786]. В метриках Гаенского, Задорожского костелов XVII–XIX вв. зарегистрирована редкая форма *Лотвин*: *Mathie Lotwin* [КМН, 1701]; *крестьян Гилярвия и Марьянны съ Савицкихъ Лотвинос* [ЗадорЦ, 1864].

В исторических источниках фамилии, восходящие к исследуемым этнонимам, распространены на Подвилье, территории белорусско-латышского пограничья, отчасти в верховьях Вилии. Сгущение данных фамилий зафиксировано в регионе Витебска, Полоцка, Друи, Браслава. В регионе Дисны в середине XIX в. отмечается параллельное употребление фамилий, образованных от основ *Лотв-ин-/Латв-ин-/Лат-ыш*.

Таким образом, проанализированный материал свидетельствует о том, что диапазон исследования древней онимии может быть расширен. Восточнобалтийская этнонимия в славянских языках получает дальнейшее развитие. В основе формирования и развития древней онимии лежит взаимодействие ономастических макроконцептов – антропонимического концепта *человек* и топонимического концепта *пространство*, которое проявляется в многоаспектной трансонимизации разных разрядов древних имен. Древние имена собственные находят продолжение в современных фамилиях, представленных в онимических системах родственных языков.

Источники

Национальный Исторический архив Беларуси (Минск)

ГГК 1709–1798: *Метр. книга Горыгорецкого Костела Горыгорецкого уезда Могилевской губ. о родившихся*. Фонд 827, Оп. 38, ед. хр. 1265.

МКДисн Ц 1864–1865: *Выписи Метр. Книги Дисненской Р-К Приходской Церкви о родившихся*. Фонд 1781, Оп. 37, ед. хр. 2.

МК Миор 1865: *Выписи Метр. Книги Миорской Р-К Приходской Церкви о родившихся*. Фонд 1781, Оп. 37, ед. хр. 2.

Иказн. Ц 1865: *Выписи Метрик Иказненской Р-К Приходской Церкви 1865*. Фонд 1781, Оп. 37, ед. хр. 2.

Динааб. 1768: *Метр. книги Могилевской Р-К Епархии Церквей Динабургской и Быховской*. Фонд 1781, Оп. 26, ед. хр. 1191.

ВЗадор. Ц 1865: *Выписи Метрик Задорожской Р-К Приходской Церкви*. Фонд 1781, Оп. 37, ед. хр. 2.

КМН 1701–1797, 1797–1799, 1717–1734: *Kopie Metryczne Kościoła Parafialnego Haieńskiego*. Фонд 937, Оп. 4, ед. хр. 28.

Литература

- Ганжина И., 2001, *Словарь современных русских фамилий*, Москва.
- Даль В., 1979, *Толковый словарь живого великорусского языка*: в 4 т., т. 2, Москва.
- Дини П., 2002, *Балтийские языки*, Москва, 2002.
- Дучыц Л., 1995, *Балты і славяне на тэрыторыі Беларусі ў пачатку II тысячагоддзя*, «Беларускі гістарычны агляд», сшытак 1, т. 2, стар. 15–30.
- Жучкевич В., 1974, *Краткий топонимический словарь Белоруссии*, Минск.
- Кузавинис К., 1966, *По поводу происхождения некоторых балтийских топонимов*, [в:] Конференция по топонимике Северо-Западной зоны СССР. Тезисы докладов и сообщений, Рига, с. 85–87.
- Непокупный А., 1976, *Балто-севернославянские языковые связи*, Киев.
- Отин Е., 1997, *Топонимическая метонимия (вид связи «гидроним – ойконим»)*, [в:] Избранные работы, Донецк, с. 195–218.
- Подольская Н., 1988, *Словарь русской ономастической терминологии*, Москва.
- Супрун В., 2006, *Ономастическое поле русского языка и его художественно-эстетический потенциал*. Диссертация в виде научного доклада на соискание ученой степени доктора филологических наук, Волгоград.
- Топоров В., 2004, *Еще раз о неврах и селах в общебалтийском этноязыковом контексте (народ, земля, язык, имя). Из истории и.-евр. *neur-: *nouir- и *sel-*, «*Onomastica Lettica*», № 2, с. 152–231.
- Топоров В., Трубачев О., 1962, *Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья*, Москва.
- Усціновіч Г., 1975, *Антропанімія Гродзенщчыны і Брэстччыны (XIV–XVIII стст.)*, Мінск.
- Юркенас Ю., 2009, *Ономастика как фрагмент лингвистической палеонтологии*, «Русистика и компаративистика», Вып. IV, Вильнюс–Москва, с. 129–140.
- Abramowicz Z., Citko L., Dacewicz L., 1997–1998, *Slownik historycznych nazw osobowych Białostocczyzny (XV–XVII w.)*: w 2 t., Białystok.
- Bednarczuk L., 2010, *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego. Millennium Lithuaniae MIX-MMIX*, Kraków.
- Būga K., 1958–1962, *Rinktiniai raštai*, 3 т., Vilnius.
- Krahe H., 1954, *Sprache und Vorzeit*, Heidelberg.
- Laučiūtė J., 1988, *Senieji baltų etnonimai indoeuropietiškosios onomastikos fone*, «*Baltistica*», № 24, p. 56–61.
- Ochmański J., 1967, *Ludność litewska we włości Obolce na Białorusi wschodniej w XIV–XVI wieku*, «*Acta Baltico-Slavica*», т. V, с. 147–158.
- Vanagas A., 1981, *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*, Vilnius.
- Zinkevičius Z., 2005, *Lietuvių tautos kilmė*, Vilnius.

Zinkevičius Z., 2005, *Lietuvių antroponimika: Vilniaus lietuvių asmenvardžiai XVII a pradžioje*, Vilnius.

THE PROCESS OF TRANSONYMICISATION IN BALTIC AND SLAVIC LANGUAGES
(ON THE EXAMPLES OF ETHNONYMS *LATYSH*, *LOTVIN*, *LATGALEC*)

S U M M A R Y

The article deals with the phenomena of *transonymisation* in Baltic and Slavonic languages. The proper names formed on the bases of ethnonyms *Latysh*, *Lotvin*, *Latgalec* are investigated as an example. It is established that the basis for the formation and development of ancient onyms are broad and diversified cooperation onomastic macro concepts – anthroponymic concept of man and toponymic concept of space, which is manifested in various categories of aggravated transonymisation of ancient names. The ancient names and their components can be found in modern family names represented in onomastic systems of the related languages.

Юлия Гурская e-mail: julia.gurskaja@mail.ru

Ирина Ивашикевич

Минск

Когнитивные модели восприятия водного пространства в английской языковой картине мира

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концептосфера, когнитивные модели, семантический сдвиг

Цель настоящего исследования – изучение системы метафорических значений лексических единиц, номинирующих водное пространство в современном английском языке в рамках когнитивно дискурсивной парадигмы научного знания. Работа вписывается в проблемное поле актуальных направлений когнитивной парадигмы, связанной с выявлением различных **типов знания**, стоящих за конкретными концептами, в семантике которых представлен пространственный компонент. С другой стороны, исследование вносит определенный вклад в разработку теории метафоры, в центре внимания которой – изучение разных аспектов человеческого сознания. Теоретическая платформа данной работы сформулирована на основе когнитивных концепций языка и наиболее известных и авторитетных теорий восприятия. Ее опорными постулатами являются, во-первых, понимание восприятия как сложного, функционального, объектного и полимодального явления и, во-вторых, признание активного взаимодействия восприятия с языком как важнейшим модулем когнитивной системы человека. «Обращение к обыденному сознанию, к каждодневному опыту непосредственного восприятия мира по всем чувственным каналам, особенно зрительному, опора на вещный или же телесный опыт (bodily experience), позволило сделать когнитологам немало тонких и интересных наблюдений в языке, и, что не менее важно, заставило принимать во вни-

мание в проведении лингвистического анализа, его форм и категорий **теорию восприятия**» [Кубрякова 1999, 7].

В современных когнитивных исследованиях постулируется особая роль чувственного восприятия мира, являющегося необходимым звеном любого процесса познания, для всего строения и функционирования языка. Когнитологи указывают на тесную взаимосвязь и активное взаимодействие двух фундаментальных когнитивных систем – языка и восприятия – природа отношений которых имеет многовековую историю и до настоящего времени остается одним из основных вопросов гносеологии. Особая роль в этих процессах принадлежит лингвистике, которая «как зрелая наука может и должна объяснить изучаемый ею объект – язык – но не только «в самом себе и для себя», а для более глубокого понимания и объяснения человека и того мира, в котором он обитает. Это и создает предпосылки для изучения языка по его роли и для познания (когнитивное направление исследования языка), и для коммуникации и осуществления речевой деятельности (коммуникативная лингвистика и теория речевых актов), и для обеспечения нормальной жизнедеятельности всего общества в целом (культурологическое направление исследований) и т.п. [Кубрякова 1995, 224].

В интерпретации В.И. Заботкиной, поиск новых объяснений с помощью языковых данных и когнитивных теорий является одной из важных задач современной когнитивной науки. Моделирование строения языковых категорий, т.е. ментальных репрезентаций этих категорий в голове человека, решаемо и требует дальнейшего решения задач когнитивной лингвистики. А поскольку моделирование ментальных моделей языковых категорий важно и для представителей других когнитивных наук, например, когнитивной психологии и искусственного интеллекта, то совместное исследование подобных когнитивных моделей является задачей междисциплинарной [Заботкина 2010, 19].

Важная роль в решении вышеобозначенных проблем принадлежит когнитивной семантике, унаследовавшей от когнитивной психологии интерес к проблемам перцепции, аттенциональных сдвигов и пр., которая рассматривает языковые единицы как важнейшее средство распределения внимания и исследует языковое значение через призму таких понятий, как выделенность (salience), профилирование, фокусирование и др. (Langacker 1987; Givon 1990; Chafe 1994; Кубрякова, Демьянков и др. 1996; Talmy 2000, 2006 и др.) [Ирисханова 2008, 82].

В настоящей статье мы продолжаем основное направление когнитивных работ, связанных с изучением **содержательной стороны** многозначных языковых единиц. Данное направление анализа пер-

спективно, поскольку, по справедливому замечанию А.Н. Леонтьева, в значениях слов, призванных отобразить мир во всей его полноте, представлена преобразованная и свернутая в материю языка идеальная форма существования предметного мира, его свойств и отношений, раскрытых совокупной общественной практикой [Леонтьев 1972, 134]. В рамках данной работы акцент сделан на исследовании перцептивных свойств в семантике многозначных концептов, называющих водное пространство, в совокупности прямых и переносных значений.

Как известно, архетип ВОДА является одним из ключевых понятий в древних философских системах и считается культурной и языковой универсалией. История осмыслиения сущности воды, ее природы, значения в жизни человека восходит к глубокой древности и связана с именем одного из первых философов Древней Греции – Фалеса из Милета, который утверждал «все есть вода, из воды возникает и в воду обращается!». Вода играет исключительно важную роль в жизни как отдельного человека, так и целых народов. Для английского социума вода – это источник жизни, неотъемлемая часть среды обитания и жизнедеятельности человека, могущественная, стихия. В силу природно-географических и исторических условий жизни английского народа вода сыграла очень важную роль в формировании его культуры [см. Бадмаева 2006]. Не случайно семантический домен «Водное пространство», который базируется на таких базовых бинарных оппозициях, как ‘горизонталь’ vs. ‘вертикаль’, ‘большое количество’ vs. ‘малое количество’, ‘статика’ vs. ‘динамика’, довольно репрезентативен. Он представлен в английском языке следующими типами водных пространств: «Body of water/Масса воды» (sea(s), ocean(s)), «Moving water/Водные потоки в движении» (rivers and streams), «Still/Standing water/Водоемы со стоячей водой» (pools and ponds), «Lakes/Озера», «Channels/Каналы» и др., каждый из которых может получить дальнейшую спецификацию. Небезынтересно, что описываемая категория, не имея единого ярко выраженного прототипа как такового, обладает множеством прототипов/фокусов именно внутри базового уровня, что еще раз подтверждает мнение о том, «что естественная категория строится зачастую как **многофокусная**, а категория существительных, будучи естественной, явно постепенно развивается в эту сторону. Центральность положения в ней названий объектов с четкими перцептуально наблюдаемыми свойствами, показательная для начальных периодов становления, эволюционирует на более поздних этапах развития языка» [Кубрякова 2006, 11]. Каждый из многочисленных фокусов данной категории (которые образуют своеобразную иерархию)

может открыть самостоятельный семантический домен, что является характерной особенностью базовой категории «Водное пространство». Такими фокусами (или словами-идентификаторами) для наименований водного пространства являются концепты, характерные как для водного пространства (*body of water, stream, spring, source, flow, lake, channel, river, inlet, brook, creek, strait, a part of an ocean/sea/river*), так и для наименований участков суши: *place, area, stretch, expanse (ocean ‘the whole body of salt water that covers nearly three fourths of the surface of the earth’; lake ‘an expanse of water entirely surrounded by land and unconnected to the sea except by rivers or streams’)*) и др.

Концептуальный анализ имен, номинирующих водное пространство, показал, что данные имена отличаются «перцептивной насыщенностью» в их первичных значениях. Данные перцептивные признаки «представляют собой отражение в сознании носителей данного языка различных черт, объективно присущих денотату, либо приписываемых ему данной языковой средой и, следовательно, являющихся объективными по отношению к каждому говорящему» [Гак 1971, 95]. Изучение категоризации вертикальной и горизонтальной протяженности (длина, ширина, глубина) в семантике имен, называющих водное пространство, позволяет сделать вывод о том, что категория **размера**, представленная именами прилагательными (*large, small, vast, immeasurable, great, narrow, long, short, deep, voluminous, shallow, broad, high, wide* и др.), имеет высокую степень частотности. Это не случайно, поскольку перцептивная категория размера представляет базовую характеристику формирования пространственного значения.

Перцептивная категория **формы** в семантике первичных имен, которая фиксирует либо характер водной поверхности, либо характер движения водного потока, волн, водоворотов, также репрезентативна и вербализована как именами прилагательными, так и существительными. Первоочередную фиксацию в значении описываемых имен получают такие типы формы, как *bend, twist, undulation, crest, sweep, turn, curved, steep-banked, steep, steep-fronted, whirling, spiraling, circular, curling, like a wave, undulating, irregular, winding, semicircular, straight, fingerlike, shaped like a shelf, ripply, lumpy, choppy, swell (= curved shape), crestless, raised* и др. Ср. *comber* (сильная волна) ‘**a long curling wave; roller**’. Данный пример демонстрирует характерную для английского языка особенность: корреляцию между перцептивными признаками размера и формы в семантике имен, номинирующих природные объекты. Как справедливо отмечает Е.В. Рахилина, охарактеризовать, например, как глубокий, мы можем только объект определенной формы;

тем самым, определяя размер, мы, кроме того, одновременно описываем и форму предмета [Рахилина 2000, 118].

Дальнейший анализ связан с изучением и интерпретацией следующего вопроса: какие перцептивные и/или другие компоненты первичного значения концептов (функциональность, локативность и пр.), называющих водное пространство, служат когнитивной основой для метафорических переносов в процессе вторичной номинации. Это позволяет в общем плане представить свою классификацию типов регулярных метафорических переносов в классе английских имен существительных водной семантики, обозначив их как **когнитивные модели**. С помощью концептуального анализа нами выявлены наиболее продуктивные когнитивные модели семантического сдвига, лежащие в основе данной концептосферы: **Водный объект** → **Количество**; **Водный объект** → **Время**; **Водный объект** → **Движение**; **Водный объект** → **Артефакт**; **Водный объект** → **Форма**; **Водный объект** → **Внутренний мир человека** (т.е. некоторые аспекты психического, эмоционально-оценочного и ментального миров); **Водный объект** → **Сфера бизнеса**; **Водный объект** → **Абстрактное понятие** и др.

В системе выявленных нами метафорических номинаций когнитивная модель **ВОДНОЕ ПРОСТРАНСТВО** → **КОЛИЧЕСТВО** занимает особое место в английском языке (небезынтересно, что данная модель характерна и для многих других языков). Как известно, количества – это одна из основных логических категорий, впервые выделенная Аристотелем в числе основных категорий познания, и характеризующая ту сторону действительности, которая определяет предметы со стороны их измеримости. Одной из характерных особенностей категории количества как одной из фундаментальных категорий в концептуальной системе человека, является ее специфическая репрезентация в английском языке. Так, количественным значением во вторичной номинации обладают многие концепты водной семантики (*ocean, sea, river, freshet, torrent, cataract, cascade, flood, spate, surge, overflow, influx, pool, reservoir, shoal, confluence, flow, tide etc.*), отражая специфику языковой организации и концептуализации знаний о количестве в семантике субстантивов в английской языковой картине мира. Ср.: *ocean* (оcean) 2: ‘a very large or unlimited space or quantity’ (очень большое, неисчислимое множество, неизмеримая масса чего-либо): *oceans of time* ‘масса времени’; *oceans of tears* ‘море слёз’. В этих примерах фиксируется характеристика количества, множества чего-либо как чрезвычайно большого, неисчислимого. Метафорический перенос осуществляется

на основе признака ‘масса’, ‘большое количество’, который представлен в первичном значении и выражается в английском языке концептом *body (of water)* ‘масса воды’ (что-либо большое, но видимое лишь в неясных, контурных очертаниях; громада). *Ocean* 1 a : ‘the whole body of salt water that covers nearly three fourths of the surface of the earth’. Характеристика количества, множества чего-либо как чрезвычайно большого, неисчислимого имплицируется и в семантике вторичного значения концепта *sea* (море) 3: ‘something likened to the sea especially in vastness <a sea of faces>’: огромное количество лиц (букв. море лиц), а также во вторичном значении концепта река: *river* 2 b : ‘large or overwhelming quantities <drank rivers of coffee>’. Ср. *rivers of tears* ‘реки слёз’, *rivers of blood* ‘реки крови’ (т.е. большое количество крови).

В семантике исходного концепта *stream* (поток, река, ручей, т.е. стремительно текущая водная масса) вербализуется совокупность зрительно воспринимаемых признаков: ‘движение’ (*running* ‘имеющий течение’), массы, локативного признака (*flowing on the earth*): *stream* 1: ‘a body of running water (as a river or brook) flowing on the earth; also: any body of flowing fluid (as water or gas)’. В фокус внимания попадает интеграция признаков ‘движение’ и ‘количество/масса’, которая и служит когнитивной основой для метафорического переноса, обозначая большое количество людей, вещей, событий и др., находящихся в движении: *stream* 2 a: a steady succession (as of words or events) <kept up an endless stream of chatter> b: a constantly renewed or steady supply <a stream of revenue> c: a continuous moving procession <a stream of traffic>. Ср.: *stream of thought* ‘вереница мыслей’; *steady stream* ‘непрерывный поток’; *a steady stream of refugees* ‘постоянный поток беженцев’; *stream of visitors* ‘поток посетителей’; *stream of blood/lava* ‘поток крови/лавы’; *stream of cars* ‘поток машин’ и т.д. Во вторичной номинации данный концепт означает также ‘потоки, сформированные с учётом способностей учащихся’.

В значении первичного концепта *freshet* (наводнение; половодье; паводок): a great rise or overflowing of a stream caused by heavy rains or melted snow находит фиксацию признак *great rise* ‘вышедший из берегов’; ‘большой подъём воды’, который в переносном значении выражает следующий метафорический смысл ‘наплыв’, ‘скопление’; ‘появление кого-либо или чего-либо в большом количестве’ *freshet* 2 b: a swelling quantity : *influx* : <summer brings a freshet of tourists>. (Ср. аналогичное *influx of tourists* ‘наплыв туристов’; *the influx of refugees* ‘наплыв беженцев’; *a massive/sudden influx of visitors* ‘массовый/внезапный наплыв посетителей’) и т.д.

Концепт *torrent* (стремительный поток) представлен перцептивным реестром атрибутов, фиксирующим массу (большое количество), силу и скорость движения водного потока. Ср. *torrent* 1: a large amount of water moving very quickly. Данные визуальные признаки являются сферой-источником для семантического сдвига в сферу-мишени с метафорическим значением ‘поток’; ‘масса; шквал, натиск чего-либо’: *torrent* 2 a large amount of sth that comes suddenly and violently. Например: *a torrent of abuse* ‘поток ругательств’, *a torrent of criticism* ‘шквал критики’; *a torrent of power* ‘натиск силы’ etc. Метафорическое значение ‘большое количество’, ‘множество’, ‘превосходящий по количеству одновременно’ получает и концепт *flood* ‘наводнение’, в исходном значении которого вербализованы признаки ‘повышение уровня воды’, ‘масса’, которые и становятся когнитивной основой для метафорического сдвига в значении ‘большое количество’: *flood* 3: an overwhelming quantity or volume; also: a state of abundant flow or volume. Ср. *flood of light* ‘море огней’; *flood of protest* ‘волна протеста’/‘вспышка протеста’; *a flood of phone calls/messages* ‘поток телефонных звонков/сообщений’; *a flood of memories* ‘поток воспоминаний’ и пр.

В семантике исходного имени концепта *spate* (наводнение, паводок, половодье, т.е. обычно внезапный разлив реки, вызванный сильными дождями или таянием снега) содержатся те же визуальные признаки, что и в значении концепта *flood*: *great rise* ‘большой подъём воды’, которые во вторичном значении имплицируют метафорическое значение ‘внезапное появление чего-либо в большом количестве’: *spate* 2 a: a large number or amount (a spate of books on gardening) ‘большое количество книг по садоводству’; *a spate of new cars on the market* ‘большое количество новых машин на рынке’; *a spate of work* ‘наплыв работы’. Отдельные словари, фиксируют **оценочную характеристику** количества. Ср. *spate* ‘a large number of things, which are usually unpleasant, that happen suddenly within a short period of time’. Например: *the recent spate of forest fires* ‘недавняя вспышка лесных пожаров’; *a spate of terrorist attacks* ‘серия терактов’ (букв. большое количество терактов). Таким образом, можно говорить о том, что количество в английском языке может имплицировать и определенный оценочный смысл.

Данное положение подтверждает вывод о том, что «каждый естественный язык отражает определенный способ восприятия и устройства мира, или языковую картину мира. Совокупность представлений о мире, заключенных в значении разных слов и выражений данного языка, складывается в некую единую систему взглядов

и предписаний, которая навязывается в качестве обязательной всем носителям языка» [Зализняк, Левонтина, Шмелев 2005, 9]. Увеличение метафорической зоны описываемой концептосферы происходит за счет лексики, связанной с номинацией таких частей водного пространства, как **волны**, которые характеризуются перцептивностью выделенностью в их семантике и образуют отдельный семантический субдомен как части водного пространства (*wave, billow, surge, swell, ripple, rollers, ground swell, surf, breakers etc.*). Так, например, волны различаются по **форме** и, соответственно, делятся на двухмерные, трехмерные и уединенные, имеющие только куполообразный гребень без подошвы. Ср. *breaker* ‘a large wave with a **white crest** on the open sea or one that breaks into foam on the shore’ (бурун – большая волна с пенистым гребнем над подводными камнями, разбивающая о берег, у скал, отмелей и т.п.).

Во вторичной номинации метафорическим значением «большое количество» обладают концепты *wave* (*a wave of immigrants* ‘наплыв иммигрантов’, букв. волна иммигрантов), *tsunami* (*the tsunami of Olympic visitors* ‘большое количество туристов во время проведения Олимпийских игр’), *swell* (*a swell in the population* ‘увеличение численности населения’) и др. Новое метафорическое значение образовано в результате введения в семантический фокус вторичного значения либо перцептивного признака размера, либо совокупности перцептивных признаков (например, размера и формы), либо путем совмещения перцептивного признака размера и других признаков (например, функциональных, локативных, темпоральных, каузальных и др.). Ср. *tsunami* 1) *a large, often destructive, sea wave produced by a submarine earthquake, subsidence, or volcanic eruption; tsunami* 2) *a sudden increase in or overwhelming number or volume.* Таким образом, профилирование отдельных признаков (одного, наиболее информативного, либо совмещение нескольких признаков с ярко выраженной, зачастую перцептивной доминантой) в семантике исходного имени с пространственным значением является релевантным для создания непространственных метафорических смыслов (в данном конкретном случае – количества). Иными словами, можно наблюдать примеры экстраполяции пространственных отношений на сферу количественных отношений (в настоящей статье – это водное пространство → количество), причем данные метафорические модели являются продуктивными в английском языке. В этой связи важным представляется вывод Е. Г. Бруновой о том, что продуктивность пространственных метафорических моделей, ввиду их близости к непосредственному чувственному восприятию, обеспечива-

ет постоянную и универсальную эмпирическую основу для метафоризации [Брунова 2008, 36].

Мы разделяем мнение Е. Г. Беляевской о том, что когнитивные модели семантики слова структурируют каждое отдельное значение полисеманта единообразным способом, выводя на первый план одни семантические признаки и делая менее значимыми другие признаки [Беляевская 2000, 12]. В интерпретации М.В. Никитина, «потенциал метафорического (и шире – тропического варьирования) весьма различен у слов разных лексико-семантических и лексико-грамматических разрядов. Существенные различия имеются в метафоризации предметных и признаковых имен. Моделирующий потенциал предметных метафор размещается в диапазоне от одного до многих признаков, служащих основанием уподобления денотатов» [Никитин 2002, 257–258]. В оригинальной трактовке Э. МакКормак, метафора предполагает определённое сходство между свойствами её семантических референтов, поскольку она должна быть понятна, а с другой стороны, – несходство между ними, поскольку метафора призвана создавать некоторый новый смысл [МакКормак 1990, 359].

Философы, психологи, лингвисты стремятся объяснить природу пространства, поскольку концепт пространство (наряду с концептом времени) является фундаментальным в системе знаний человека о мире. Когнитивный подход к языковым единицам устанавливает корреляции между языком и когнитивной деятельностью субъекта, которая проявляется, в частности, в особенностях восприятия и выражения пространства, как в первичной, так и во вторичной номинации. Семантика водного пространства в современном английском языке служит эмпирической основой для метафоризации других непространственных областей, т.е. пространственная метафоризация обеспечивает символический доступ к важнейшим абстрактным понятиям, свидетельствуя об абстрагирующей деятельности сознания, которое выделяет существенные, закономерные признаки предметов и явлений мира, отвлекаясь от их несущественных свойств и связей.

Источники

Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English Oxford University Press (7th edition), 2005.

Литература

- Бадмаева Т. И., 2006, *Концепт “вода” в английской лингвокультуре*. Автореф. дис. ... канд филол. наук, Волгоград.
- Беляевская Е. Г., 2000, *О характере когнитивных оснований языковых категорий*, [в:] *Когнитивные аспекты языковой категориализации. Сб. научных трудов*, Рязань.
- Брунова Е. Г., 2008, *Архаичные пространственные отношения в англосаксонской языковой модели мира*, Автореф. дис. ... д-ра филол. наук, Москва.
- Гак В. Г., 1971, *К проблеме гносеологических аспектов семантики слова*, [в:] *Вопросы описания лексико-семантической системы языка*, Москва.
- Заботкина В. И., 2010, *Некоторые тенденции развития когнитивных исследований в России*, [в:] *Когнитивные науки: Проблемы и перспективы. Мат-ры российско-французского семинара*, Москва.
- Зализняк Анна А., Левонтина И. Б., Шмелев Д. Н., 2005, *Языки славянской культуры*, Москва.
- Ирисханова О. К., 2008, *Когнитивные процессы дефокусирования в pragматическом аспекте*, [в:] *Третья междунар. конференция по когнитивной науке. Тезисы докладов*, Москва.
- Кубрякова Е. С., 2006, *Что может дать когнитивная лингвистика исследованию сознания и разума человека*, [в:] *Международный конгресс по когнитивной лингвистике. Сб. мат-лов*, Тамбов.
- Кубрякова Е. С., 1995, *Эволюция лингвистических идей во второй, половине XX века*, [в:] *Язык и наука конца 20 века. Сб.ст.*, отв. ред. Ю. С. Степанов. Москва.
- Кубрякова Е. С., 1999, *Семантика в когнитивной лингвистике (о концепте контейнера и формах его объектivации в языке*, “Известия РАН. Сер. лит. и яз.”, Т. 58, № 6.
- Леонтьев А. Н., 1972, *Деятельность и сознание*, “Вопросы Философии”, № 12.
- МакКормак Э., 1990, *Когнитивная теория метафоры*, [в:] *Теория метафоры*, Москва.
- Никитин М. В., 2002, *Метафора: уподобление vs интеграция концептов*, [в:] *С любовью к языку. Сб. науч. трудов*, Москва, Воронеж.
- Рахилина Е. В., 2000, *Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость*, Москва.

Merriam-Webster Online: [режим доступа]: <http://www.merriam-webster.com/>

SOGNITIVE MODELS OF SEMANTIC GROUP ‘EXPANSE OF WATER’
WITHIN THE ENGLISH LANGUAGE WORLD PICTURE

S U M M A R Y

The article highlights the role of perceptual features within the meaning of polysemous English nouns, naming expanse of water in the processes of both direct and indirect nomination. The author presents classification of regular metaphorical shifts types within the semantic group ‘Expanse of Water’ marking them as cognitive models. Much attention is paid to the most productive cognitive metaphorical model ‘EXPANSE OF WATER → QUANTITY’.

Ирина Ивашкевич e-mail: ivash@tut.by

Anna Kulik

Białystok

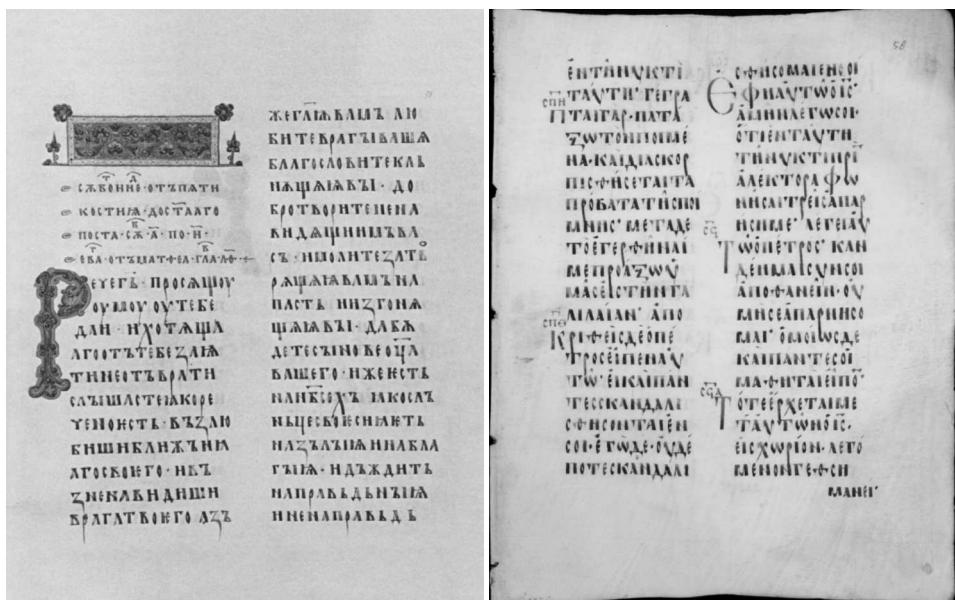
Влияние греческой азбуки на формирование кириллицы

Ключевые слова: алфавит/азбука, кириллица, греческий/византийский

Кириллица – это славянская азбука, которая возникла в конце IX в. [Moszyński 2006, 39] и в изменённом виде просуществовала до сегодняшнего дня в письме россиян, белорусов, украинцев, болгар, македонцев и сербов [Friedelówna, Łapicz 1997, 23]. Сегодня учёные не сомневаются, что кириллица предшествовала глаголице – существуют доказательства старшинства глаголицы [Селищев 1951, 57–59, 61]. Следовательно, кириллица является вторым славянским алфавитом и её связь с греческим письмом будем здесь рассматривать. Подчёркиваем это, потому что раньше название “кириллица” принадлежало первой славянской азбуке. Свидетельствует об этом запись в послесловии *Книги пророков* с 1499 г., которая указывает на то, “(...) что рукопись была списана «и^с к^ирилловицѣ», т. е. с оригинала [с 1047 г.], написанного другой азбукой.” [Кривчик, Можейко 1985, 16–17]. *Книга пророков* с 1499 г. является кириллическим памятником, поэтому “другой азбукой” (к^ирилловицѣ) могла быть только глаголица.

В следующей статье рассмотрим буквенный и языковой состав кириллического памятника XI в. – *Остромирового евангелия* и приведём теоретические знания на тему возникновения кириллицы, чтобы выявить все возможные воздействия греческой азбуки на формирование кириллицы.

Буквенный состав первоначальной кириллицы отличался от современных алфавитов восточных и южных славян. В *Остромировом еван-*



Лист 115 из *Остромирового евангелия* и лист 115 из *Борицянского кодекса*

В обоих памятниках наблюдаем сходные буквы, т. е. **Δ**, **Β**, **Γ**, **Δ**, **Ε**, **Ζ**, **И**, **Ι**, **Κ**, **Λ**, **Μ**, **Η**, **Φ**, **Π**, **Ρ**, **Ϲ**, **Τ**, **Ѡ**, **Ѷ**, **Ѷ**, **Φ**, **Х**, **Ѡ**, **Ѽ**, **Ѡ**, **Ѽ** и **Ѿ**. Из перечисленного выше списка обратим внимание на запись буквы **Β** в *Борилианском кодексе*, так как в памятнике редко встречается её традиционная запись, ср. л. 37. В рукописи чаще всего выступает запись, явно напоминающая, славянское **Б**, ср. греческое **β** и славянское **Ѡ**. Следовательно, по-нашему, у буквы **Ѡ** также греческий источник, т. е. видоизменённая запись буквы бета. Таким образом, мы соглашаемся с мнением Карского [Moszyński 2006, 44–45], противопо-

ставляющимся теории, говорящей о том, что начертание буквы Б является славянским нововведением, не имеющим подлинника в греческой азбуке [Селищев 1951, 39]¹. Кроме перечисленных букв, греческими по своему происхождению были также славянские буквы Ψ и Δ [Moszyński 2006, 42–44, 46], которых не обнаруживаем в *Остромировом евангелии*. В рисунках кириллических букв наблюдаются черты греческого унциального письма. Ибо *Борилианский кодекс*, написан унциалом [Oyen, Krans 2007, 1]. В записи кириллических букв обнаруживаем следующие черты византийского унциала: прямо стоящие буквы, остроконечность, прямоугольность и округлость. Перечисленные черты греческого письма выступали не только у букв прямо взятых из греческой классической азбуки (ср. остроконечность у букв Δ, Β, Δ, Λ, Μ, Τ, прямоугольность у букв Ι, Η, Π, а также округлость у букв Θ, Φ, Ω), но также и у букв чисто славянского происхождения. Хабургаев правильно заметил, что начертания кириллических букв, которых источником не был византийский алфавит, напоминали угловатые и прямоугольные буквы греческого унциала [Хабургаев 1974, 37] (ср. І, Ш, Щ, Ъ, Ы).

По самому составу кириллицы видно, что греческая азбука в большой степени повлияла на второй славянский алфавит. Большое количество букв из византийской азбуки наблюдается в кириллице, предположительно, благодаря болгарскому князю Симеону, который во время своего правления произвёл реформу письменности [Ильинский 1931, 80]. “Симеон «полугрек» (...) по образованнию, стремился сравняться во всем с Византией. (...) Византии он хотел противопоставить не только мощь государственную, но и культурную.” [Селищев 1951, 59]. Быть может, поэтому Симеон велел создать новый славянский алфавит, в составе которого нашлись греческие буквы. Предполагаем также, что византийские буквы могли появиться в кириллице, потому что славяне знали их раньше. Свидетельствуют об этом записи: “Прѣждѣ оѹеш словѣнѣ не имѣхъ книгъ. иже чрътами и рѣзами чьтѣхъ и гатахъ погани сѫще. кръстивше же сѧ римсками и гръческыми писмены. иждаахъ сѧ словѣнскы рѣчи безъ оѹстроения.” [О письменах черноризца Храбра], а также “Земля наша крещена, и нѣсть учителя, иже бы наказалъ нас и поучилъ нас, и протолковал святыя книги. Не разумѣмъ ни греческую языку, ни латинскую; они бо ны иначе учать,

¹ Мы соглашаемся с точкой зрения Карского, касающейся происхождения словянской буквы Б, однако, не разделяем его взгляда на тему старшинства кириллицы перед глаголицей [Rott-Žebrowski 1983, 5].

а они иначе.” [Радзивиловская летопись, л. 12 об.]. Из приведённых фрагментов следует, что славяне столкнулись с греческой письменностью прежде, чем появилась глаголица. Однако, греческий язык не был понятным славянам. По-нашему, тот факт, что греческое письмо было известное славянам, хотя и непонятное, мог также повлиять на создателя кириллицы, которым был кто-то из наследников культурных достижений Кирилла и Мефодия. Существует много точек зрения на тему создателя кириллицы, например, Ильинский считал, что был им пресвитер Константин [Ильинский 1931, 85]; Шафарик пришёл к выводу, что это был ученик Мефодия Климент Охридский [Moszyński 2006, 40]; Мошинский считал, что был им один из учеников Кирилла и Мефодия, но не Климент и Наум [Moszyński 2006, 39]. Несмотря, однако, на нерешённую проблему создателя второго славянского алфавита, можем сказать, что византийская азбука имела большое влияние на формирующуюся кириллицу по двум поводам. Во-первых, благодаря реформе князя Симеона, а во-вторых, благодаря знанию греческого письма, которое пополнено видоизменёнными глаголическими буквами, обозначающими специфические славянские звуки, перестало восприниматься как “безъ *օգտօնութիւն*”.

О связи кириллицы с греческой азбукой свидетельствуют не только византийские буквы и их начертание, но также их порядок в алфавите. Дурново заметил, что “(...) *Порядок букв, взятых из греческого алфавита, в глаголице сохранен первоначальный и нарушается только вставкой букв, отсутствующих в этом алфавите*” [Дурново 2000, 593]. Мы согласны с наблюдением учёного, добавим только, что греческий порядок букв не касается исключительно глаголицы, но является также существенным признаком кириллицы. Однако, по-нашему, порядок букв в кириллице не был взят непосредственно из греческого алфавита, а посредством глаголицы. Свидетельствует об этом факт, что буквы греческого происхождения *Ѣ*, *Ѱ*, отсутствующие в глаголице [Селищев 1951, 56], в кириллице находятся в конце азбуки. Если бы кириллица воспользовалась непосредственно греческим порядком, тогда *Ѣ* находилась бы между буквами *ѡ* и *ѹ*, а *Ѱ* между *Ӯ* и *ӻ*. Также *Ѡ* не занимает соответствующего места по сравнению с греческой азбукой. Рассматриваемая буква в греческом классическом алфавите выступала между *Ѩ* и *Ѩ*, а в кириллице следует за *Ѱ*. Интересной историей характеризуется буква *ѷ*. Первоначально место этой буквы совпадало с греческим порядком (ср. гр. *ϙ*, *ϙ*, *ϙ* и слав. *ѿ*, *ѿ*, *ѿ*, *ѿ*), а лишь потом *ѷ* в русской кириллице стала следовать за *Ѡ* [Moszyński 2006, 60]. Отступлением от глаголического образца и, одновременно,

сохранением греческого порядка является присутствие буквы *i*, следующей за *и*. В глаголице было наоборот [Дурново 2000, 593].

Названия букв кириллицы ѿ (*кси*), ψ (*пси*) и φ (*фита*) [Иванова, 1977, 19–21] соответствуют их греческим образцам. Больше греческих названий не найдём в кириллице, однако, надо подчеркнуть, что греческая система сказывалась и в других названиях славянских букв. Во-первых, почти все буквы кириллицы, за исключением йотированных *и*, *и*, *и*, а также *т* и *д*, которые не характеризовались вообще особыми названиями (ср. таблицы с древнейшими славянскими азбуками у Мошинского [Moszyński 2006, 58–60] и Ивановой [Иванова 1977, 19–21]), назывались полными словами (ср. византийские названия ὅλφα, βῆτα, γάμια [Osipowicz 2003, 27] и славянские – *азъ*, *боъки*, *вѣдѣ*)². Отсутствие названий у букв *и*, *и*, *и*, *т* и *д* можно легко объяснить, потому что первая славянская азбука унаследовала названия букв от глаголицы, а в этом алфавите не было перечисленных выше кириллических букв. Во-вторых, названия букв, как в греческой азбуке, начинались с этой буквы, которую называли (ср. византийские *χ* – *χόλπα*, *λ* – *λάγιβδα*, *μ* – *μῦ* и славянские *к* – *како*, *л* – *людик*, *м* – *мыслите*)³. Однако, и здесь наблюдаются исключения. Касаются они букв греческого (*i* – *иже*⁴, *w* – *ογъ*, ѿ – *кси*, ψ – *пси*)⁵ и славянского происхождения (*ψ* – *шта*, *ъ* – *кръ*, *ы* – *кры*, *ь* – *кръ*, φ – *гать*)⁶. Легко определить, почему названия букв ѿ, *ъ*, *ы*, *ь* не содержат их вначале, потому что у славян не было слов, начинающихся с ѿ, *ъ*, *ы*, *ь*, хотя, надо сказать, что в *Остромировом евангелии* обнаруживаем написание греческого заимствования, начинающегося с буквы ѿ, ср. *Zenofontъ* (л. 526). По другому дело обстоит с буквами *i*, *w*, ψ, *ψ*, φ, потому что их можно было встретить в начале слов, однако языковой материал *Остромирова евангелия* указывает нам, что написания с этими буквами выступали очень редко. Греческие буквы *i* и *w* являются второстепенными в срав-

² Современные названия русских букв (*а*, *бэ*, *вэ* и т. д.) появились в школах со второй половины XVIII в., но старые названия букв употреблялись до октябрьской революции [Rott-Żebrowski 1991, 38].

³ Имеем здесь в виду, буквы у которых были азвания.

⁴ Воспользуемся здесь термином, взятым из *Abecedarium bulgaricum* [Дурново 2000, 603]. Иванова называет букву *i* *ижен* [Иванова 1977, 19].

⁵ Не называем здесь буквы *v*, потому что первоначально она называлась *иже*, а лишь позже стали букву *v* называть *ижица* [Иванова 1977, 22].

⁶ Не перепречисляем здесь так называемых юсов (*и*, *ж*, *и*), потому что, хотя Иванова не приводит их древнейших названий [Иванова 1977, 21], но находим эти названия у Мошинского: *и* – *jесъ*, *ж* – *qasъ*, *и* – *jasъ* [Moszyński 2006, 59–60].

нении с их параллельными звуковыми соответствиями и и ѿ. В рассматриваемом нами памятнике, в основном, можем перечислить один вид слов, в которых буква і появляется регулярно, т. е. в сокращениях от слова Иисус, ср. Іс (л. 5, 12), Ісъ (л. 8), Ісъ (л. 8, 11), Іса (л. 11). Притом, надо сказать, что в рукописи выступает фрагмент с 34 по 48 лист (по подчёрку можно судить, что писал этот фрагмент другой писец, чем тот, которого подчёрк наблюдаем в начале евангелия), в котором употребляется несокращённое слово Иисус в виде Ісѹсъ. Кроме того, в евангелии изредка обнаруживаем написания буквы і перед другими гласными звуками, ср. архієреомъ (л. 81), і исцели (л. 204), Іоана (л. 565), Июана (л. 588), но в большинстве случаев в таком положении употребляется буква и, ср. архієреомъ (л. 107), остави и огнь (л. 37), поустыни и оумрѣшя (л. 41), и иже (л. 45), и иди (л. 49), и искааҳж иоуден ыати и и никътоже (л. 53), и идиоша (л. 284). В *Остромировом евангелии*, зато, буква і часто выступает при обозначении чисел в начале глав, ср. і (л. 143, 145, 208, 209), сеї (л. 156), сгї (л. 20), сї (л. 11, 165, 167), аї (л. 146, 149, 211, 213), вї (л. 151, 152, 214, 217), гї (л. 154, 156, 218, 220), дї (л. 158, 160, 222, 223). Кроме того, обнаруживаем её в значении числа также в главном тексте, ср. лист 292 рукописи. Следовательно, буква і использовалась прежде всего для обозначения числа и поэтому поводу её название (*иже*) не содержит рассматриваемой нами буквы.

В свою очередь, буква ѿ в *Остромировом евангелии* выступает прежде всего в именах собственных, заимствованных из греческого языка, и в их отымённых прилагательных, ср. Ишаново (л. 6), Ишанъ (л. 7, 19), Ишановъ (л. 18), Ишифоу (л. 33), Ишифъ (л. 33), Ишифови (л. 34), Ишсёва (л. 34), Ерихѡ (л. 205, 223), Шсана (л. 282). В евангелии, однако, вместе с формами с ѿ сосуществуют формы с ѿ, ср. Иоанъ (л. 18), Иоаноу (л. 18, 28), Иоанова (л. 29), Иосифовъ (л. 40), Иосифоу (л. 58). То же самое касается слова, в котором наблюдается в начале буква ѿ, ср. сочетания ѿ ѿчищении (л. 18) и по очищению (л. 23). Следовательно, название с употреблённой в начале буквой ѿ не является достоверным. В рукописи ѿ часто выступает в предлоге ѿ при обозначении евангелиста, ср. євліе ѿ Иоана (л. 51, 64), квѓа ѿ Иоаї (л. 306), єванѓ ѿ Матѳ (л. 167), євѓа ѿ Марка (л. 457), но, одновременно, в соответствующих ситуациях употребляется также предлог отъ, ср. євѓа отъ Иоана (л. 101), євангелие отъ Иоана (л. 352), єванѓ отъ Матѳеа (л. 151), євѓа отъ Лоукы (л. 199). Итак, буква ѿ употреблялась преимущественно в предлоге ѿ, который мог выступать также в варианте отъ, т. е. в варианте, наблюдаемом в названии.

Буква ψ выступала исключительно в греческих заимствованиях [Brajerski 1973, 14], ср. **ψλомъ** (*Псалтирь*, л. 6 об., 7) и, быть может, поэтому не наблюдаем её в названии буквы. Зато, славянские буквы ψ и Ѹ также редко выступали в начале слов. Стоит только посмотреть словарные статьи с обеими буквами [Суворин 1899, 935–936]. В *Остромировом евангелии* обнаруживаем слова, начинающиеся с буквы Ѹ, ср. **ቸѡл** (л. 41) и **ቸѡдѡне** (л. 292). В *Псалтири* XV в. наблюдаем пример с буквой ψ, ср. **ѱытъ** (л. 100 об.). Быть может, небольшое количество слов с буквами ψ и Ѹ, а также их редкое использование, могло привести к тому, что в названиях рассматриваемых букв не наблюдается начальных ψ и Ѹ. Кроме того, могли существовать также другие факторы, препятствующие появлению в названиях начальных ψ и Ѹ, например, связанные с произношением буквы Ѹ и происхождением буквы ψ.

Славянский алфавит унаследовал от греческой азбуки не только буквы, но также и числовое значение этих букв. В первоначальном виде кириллицы только у букв греческого происхождения обнаруживалось числовое значение. Другие славянские буквы этим значением не обладали [Кривчик, Можейко 1985, 20]. Подтверждение этой теории мы обнаруживаем в *Остромировом евангелии*, потому что в рукописи не наблюдаем числового значения у букв, обозначающих славянские звуки. Зато, содержат это значение византийские **α, β, γ, δ, ε, ζ, ι, ο, κ, λ, μ, ν, ς, π, ρ, σ, τ, ς, φ**, а также ионические **ς, τ**. Следовательно, в рукописи не встречаем греческих букв, обозначающих большое количество, ср. **ογ** (400), **ν** (400), **φ** (500), **χ** (600), **ω** (800), **ψ** (700) и **λ** (900). По мнению Л. Жуковской, греческая числовая система была заимствована южными славянами раньше, чем возникла первая славянская азбука [Moszyński 2006, 47]. По этому поводу, глаголическая числовая система, отличающаяся от кириллической, не прижилась во втором славянском алфавите [Moszyński 2006, 47]. Можно согласиться с точкой зрения Жуковской, потому что с её помощью легко объяснить присутствие в кириллической азбуке букв **τ** и **λ**, у которых нет звукового значения, а только числовое [Moszyński 2006, 42–44]. В *Остромировом евангелии*, как мы уже раньше заметили, буквы **λ** не встречаем, зато, буква **τ** часто выступает только в числовом значении (ср. л. 71, 73, 81, 116, 134, 152, 192, 203, 222). Надо, также сказать, что в рукописи выступает ещё одна греческая буква, у которой обнаруживаем числовое значение при одновременном отсутствии звукового соответствия. Этой буквой является **ς**. Ионические буквы **τ** и **λ** быстро перестали употребляться, а их числовое значение приобрели буквы, обозначающие чисто славянские звуки. Итак, числовое значение буквы **τ** (90) приняла на себя буква **ч**,

а значение λ (900) – две буквы χ и α [Moszyński 2006, 46]. Предполагаем, что буква χ неслучайно унаследовала числовое значение буквы τ , так как в *Остромировом евангелии* обнаруживаем записи последней буквы, которые напоминают славянское χ , ср. записи χ на л. 497 и 578. Тем не менее, греческие буквы преобладали в числовой системе кириллицы, а славянские χ , ψ и α являлись единственными, среди других букв негреческого происхождения, у которых появилось числовое значение.

Мы перечислили общие черты, которые связывают кириллицу с греческим алфавитом. Теперь рассмотрим ближе кириллические буквы греческого происхождения, потому что не все из них сразу обладали звуковым значением, а некоторые из них быстро перестали употребляться на славянской почве. Об этих последних буквах мы уже несколько сказали. Имеем здесь в виду ионические буквы τ и λ . Предполагаем, что первой буквой, которая ушла из кириллицы, была буква λ , потому что обозначала она большое число (900) и в связи с этим редко выступала в текстах. В *Остромировом евангелии* буква λ отсутствует. Второй буквой, которая рано перестала употребляться в кириллическом письме, была буква τ . Как мы сказали выше, могло быть это связано с тем, что некоторые записи рассматриваемой буквы напоминали славянское χ . Кроме того, буквы τ и λ отличались от других букв кириллицы своим начертанием. Не обнаруживаем у анализированных букв ни угловатости, ни прямоугольности, ни остроконечности. Быть может, поэтому обе буквы быстро прекратили своё существование в кириллице. С другой стороны, отличие в начертании τ и λ может подтверждать теорию Жуковской относительно числовой системы.

Отличительное начертание замечаем также у буквы s . Она, как τ и λ , ионического происхождения [Moszyński 2006, 46]. Однако, в отличие от ранее рассматриваемых букв, s не встретила та же судьба, что τ и λ . Буква s первоначально обозначала только число 6 и в *Остромировом евангелии* обнаруживаем её только в качестве числа. С XII в. s приняла на себя также звуковое значение [д'з'] [Moszyński 2006, 43–44]. Начертание буквы и факт, что в самом начале функционирования кириллицы s обладала только числовым значением, могут привести нас к выводу, что данная буква могла существовать в славянском обиходе раньше, чем кириллица. Таким образом, мы опять соглашаемся с мнением Жуковской.

Буквы второй славянской азбуки, взятые из греческого классического алфавита можно подразделить на две основные группы. Первую из них составляли буквы, которые выполняли у славян и греков похожие функции. Были ими: α , β , γ , δ , ϵ , ζ , η , ι , κ , λ , μ , ν , ρ , σ , τ ,

ѹ, χ, ω. Сделаем замечание относительно букв **и** и **і**, а также **о** и **ѡ**, потому что у славян не было различия в их произношении, так как **и** и **і** обозначали [и], а **о** и **ѡ** – [о]. Свидетельствуют об этом следующие примеры из *Остромирова евангелия*: **Ісъ** (л. 8) и **Исаѹсъ** (л. 35), **архїерен** (л. 81) и **архїереомъ** (л. 108), **Ѡнє** (л. 192) и **ѡнє** (л. 193). В греческом языке различия в произношении рассматриваемых букв выступали. Было это связано с существованием долгих и кратких гласных звуков. Итак, звуковым соответствием буквы **и** было долгого е [ē], а **і** передавала значение [i]. Буква **о** обозначала краткий звук [ō], а **ѡ** долгий [ō] [Селищев 1951, 39]. По нашему мнению, в славянскую азбуку буквы, обозначающие одинаковые звуки, не попали случайно, потому что, кроме звукового значения, у **и**, **і**, **о**, **ѡ** было отличающее числовое значение. Следовательно, **и** передавала число 8, **і** – 10, **о** – 70, **ѡ** – 800. Думаем, что числовое значение рассматриваемых букв было главным поводом включения в кириллицу **и** и **і**, а также **о** и **ѡ**. В этом мнении утверждает нас материал *Остромирова евангелия*, потому что, в основном, буква **і** употребляется для обозначения числа, когда в словах преобладает **и**. По другому дело обстоит с буквами **о** и **ѡ**, так как **ѡ** не встречаем в числовом значении, но, зато, рассматриваемая буква присуща греческим заимствованиям. Надо однако сказать, что различные буквы по графическому начертанию с одинаковым звуковым значением, характеризовали не только кириллицу, но также глаголицу и то в тех случаях, связанных с передачей звуков [и] и [о] [Селищев 1951, 47]. Может быть, что буквы **и**, **і**, **о**, **ѡ** появились во втором славянском алфавите также под влиянием азбуки, созданной Кириллом. Кроме того, стоит обратить внимание также на букву **в**, которая в славянском языке обозначала звук [v], а в греческом [b], но видоизменённая запись византийской буквы, наблюдаемая в славянском языке в виде **в**, передавала звук сходный с греческим. Похожие функции в византийском и славянском языках выполняла буква **х**, однако, надо сказать, что её произношение в обоих языках различалось, так как в Византии рассматриваемая буква произносилась с придыхательным **h** [kh].

Вторую группу кириллических букв, взятых из греческого классического алфавита, составляли буквы, употребляющиеся только в греческих заимствованиях, т. е. **ւ, ф, ڙ, ψ, ω.** Ср. примеры из *Остромирова евангелия*: **ეւլիւ** (л. 49, 51, 53), **ֆարисեն** (л. 6, 14, 54), **Փիլիպъ** (л. 12, 13, 68), **Կանգաֆա** (л. 81), **Եփրեմъ** (л. 82), **Ալեքսանդրօց** (л. 525), **Յենոֆոնտա** (л. 526), **Ալյանտա** (л. 530), **Ալեզա** (л. 537), **Ալեքսանդրա** (л. 575), **Յիշանձեսկա** (л. 12), **Խաչքառս** (л. 12), **Թոմինո** (л. 20), **Թոմա** (л. 21, 22), **Ճրմաթեա** (л. 33), **Յիշանիս** (л. 89), **Յիշլեօմъскаго** (л. 108), **Մաթեա**

(л. 110, 115, 116). Буквы *v*, *φ*, *ȝ*, *ψ*, *Ϟ* можно ещё подразделять на те, которые обозначали на славянской почве один звук (*v*, *φ*, *Ϟ*) и те, которые обозначали сочетание звуков (*ȝ*, *ψ*). Следовательно, буква *v* обозначала [и] или [в], *φ* – [*ф*], а *Ϟ* – [*ф*] или [т], ср. примеры из *Остромирова евангелия* с их современными звуковыми соответствиями: *euлие* (л. 53) и *евангелие*, *фуникъ* (л. 284) и *финик*, *фарисеи* (л. 6) и *фарисей*, *Матѳеа* (л. 128) и *Матфей*, *Генисареѳъскж* (л. 143) и *генисаретский*. Двойное значение у буквы *Ϟ* можно объяснить её греческим происхождением, потому что в этом языке рассматриваемая буква произносилась с придыхательным *h* [th] [Osipowicz 2003, 28]. Букве *φ* приписывался один звук [*ф*], хотя в греческом языке данная буква произносилась как сочетание звуков [*ph*]. Наоборот, зато, представлялась ситуация со звуковым значением *v*, так как в греческом языке соответствовал ей один звук [*ü*], а славяне использовали её для обозначения двух звуков. Греческое звуковое значение вполне передавали славянские *ȝ* и *ψ*, которые обозначали, соответственно, звуки [ks], например, в слове *Алѣзандра* (л. 575) и [ps], например, в слове *Ѱѡмъ* (*Псалтирь*, л. 5).

Наконец, буквы чисто славянского происхождения, которых не найдём ни в ионической азбуке, ни в греческом классическом алфавите т. е. *ж*, *ц*, *ч*, *ш*, *ѱ*, *҃*, *Ӄ*, *ӄ*, *Ӆ*, *ӆ*, *Ӈ*, *ӈ*, *Ӊ*, *ӊ*. Почему будем о них упоминать, если не находим у этих букв прямой связи с греческой азбукой? Потому что некоторые косвенные связи всё-таки можно обнаружить. Например, *ю*, *иа*, *и* являются соединением буквы *иже* (i) с буквами *онъ* (o), *азъ* (a), *истъ* (e). Другие славянские буквы своим начертанием не напоминают лигатур отдельных греческих букв. Не обозначает это однако, что у букв *ж*, *ц*, *ч*, *ш*, *ѱ*, *҃*, *Ӄ*, *ӄ*, *Ӆ*, *Ӈ*, *ӈ*, *Ӊ*, *ӊ* не могло быть греческих корней. Палеограф И. Тейлор в 1881 г. высказал предположение, что у всех глаголических букв один источник – греческое минускульное письмо [Moszyński 2006, 56]. Теорию английского исследователя поддержали И. Ягич и Д. Беляев [Селищев 1951, 43]. Мнение Тейлора, Ягича и Беляева относится к первой славянской азбуке, однако данное предположение можно аналогично отнести также к кириллице. Существует теория Н. Трубецкого, говорящая о том, что кириллица искала образцов для начертания букв, неизвестных греческому письму, среди глаголических букв [Moszyński 2006, 44–45]. Следовательно, можно сказать, что, благодаря посредству глаголицы, буквы, передающие специфические славянские звуки в кириллице, сохранили связь с греческим источником. Однако, с выводом Тейлора мы не можем согласиться, потому что у некоторых глаголических букв, обозначающих славянские звуки, невозможно не заметить влияния древнееврейского и коптского

письма [Селищев 1951, 48–51]. Итак, на основе тезиса Тейлора не можем сказать, что глаголический алфавит был посредственной цепью, связывающей греческую азбуку с буквами кириллицы, передающими славянские звуки.

Интересную точку зрения на тему происхождения буквы **шта** (Ѱ) высказал Н. Дурново. По его мнению, источником рассматриваемой буквы была греческая ψ. Своё предположение исследователь подтверждал следующими фактами: “(...) Среди курсивных начертаний «ψ» можно найти такие, которые напоминают кирилловское «Ѱ»; как «ψ» в греческом алфавите, так и «Ѱ» в славянской азбуке стоят рядом с «ѡ», хотя в разном порядке; в обоих сохранившихся болгарских стихотворениях с акrostиком X в. букве «Ѱ» соответствуют стихи, начинающиеся со слов с начальным «п»: *печаль, пѣснь*, что может указывать на «ψ».” [Дурново 2000, 592–593]. По-нашему, теория Дурново не лишена смысла. В глаголице буква, соответствующая кириллической **шта**, имела числовое значение 800. То же числовое значение характеризовало, возбуждающую до сих пор много разногласий, таинственную букву **пѣ** (ср. числовые значения обеих букв в таблице Мошинского [Moszyński 2006, 58–60]). Глаголица отличалась оригинальной числовой системой, несвязанной с греческой [Кривчик, Можейко 1985, 20], поэтому не можем сравнивать глаголического и византийского числового значения у букв **Ѱ** (800) и **ψ** (700). Надо ещё сказать, что числовая система первой славянской азбуки была последовательной (в ней были буквы, обозначающие тысячи [Moszyński 2006, 61], когда в кирилище они отсутствовали), поэтому трудно согласиться с мнением, что “(...) **шта** получила значение 800 после того, как вышла из употребления буква **пѣ**” [Иванова 1977, 23]. По-нашему, буквам **шта** и **пѣ** соответствовал в глаголице один графический знак – **Ѱ**, который, предположительно, в самом древнем этапе развития первой славянской азбуки, передавал рефлекс общеславянских *tj, *dj [Moszyński 2006, 65]. Звуки эти в Солуне около 860 г. произносились как мягкие [t'] и [d'] [Moszyński 2006, 65]. Кроме того, глаголическая буква **Ѱ** получила название **шта** позже – в четвёртом, так называемом охридском, этапе развития глаголицы, т. е. в период между 886 г. а XII в. [Moszyński 2006, 66–67]. Следовательно, в самом начале функционирования первой славянской азбуки существовало только название **пѣ**. Появляется вопрос: откуда это название, если **Ѱ** обозначала общеславянские *tj, *dj? Дурново объясняет, почему в стихотворениях с акrostиком вместо слов с начальным **Ѱ** появились слова **печаль** и **пѣснь**, следующим образом: “(...) в старослав. языке не было слов, начинающихся со звука, пере-

дававшегося буквой «ψ»; это могло быть лишь в том случае, если первоначально «ψ» обозначало только рефлекс о.-сл. *tj* и *k't'*, но не *stj* и *skj.*” [Дурново 2000, 607]. Исследователь допускал мысль, что начальное **п** в стихотворениях могло появиться под влиянием греческого образца буквы **Ψ**, т. е. ψ [Дурново 2000, 593, 607]. Мы соглашаемся с мнением учёного и думаем, что название буквы **пѣ** наиболее тяготеет к её византийскому источнику. Кстати, в кириллице наблюдались греческие названия букв (**κси**, **ψи**, **φига**), так зачем глаголица не могла воспользоваться византийским названием для буквы **Ψ**? Кириллическое **ψ**, несомненно, восходит к глаголическому **Ψ**. Следовательно, можем сказать, что у кириллического **ψ** греческие корни. Таким способом, отрицаем теорию, говорящую о том, что **ψ** возникла под влиянием соединения букв **ш** и **т** [Rott-Żebrowski 1983, 15]. По-нашему, звуковое значение [**ш'т'**] буква **ψ** получила позже, поэтому невозможно объяснить начертания буквы **ψ** с помощью её звукового значения. Правильным нам кажется мнение, что “*Позднее в Болгарии (...)* эта буква уже в соответствии с фонетической системой болгарского языка получает новое значение -*št'*.” [Иванова 1977, 23]. В *Остромировом евангелии* звуковым соответствием буквы **ψ** является [**ш'т'**], так как в рукописи рядом с преобладающими записями слова **αψε** (л. 50, 51, 52) встречаем также запись **αштε** (л. 49).

Итак, мы пришли к конечным итогам. На основе буквенного и языкового состава *Остромирова евангелия*, а также теоретических сведений на тему кириллицы, можем сказать, что второй славянский алфавит во многом обязан греческой азбуке. Кириллица унаследовала от византийского письма буквы классического (**Α**, **Β**, **Γ**, **Δ**, **Ε**, **Ζ**, **Η**, **Ι**, **Κ**, **Λ**, **Μ**, **Η**, **Ϙ**, **Π**, **Ϙ**, **Τ**, **Ϙ**, **Ѷ**, **Ϝ**, **Φ**, **Ҳ**, **Ѡ**, **Ѽ**, **Ѱ**, **Ѡ**) и ионического (**Ϻ**, **ϻ**, **ϻ**) алфавитов вместе с их числовым значением. Заимствованные буквы передавали также греческие звуковые соответствия этих букв, за некоторыми исключениями, т. е. произношением букв **Ѡ**, **Ӣ**, **Ѽ**, **Ѷ**, **Փ**, **Ҳ**, **Ѡ** и **Ѽ**. Кроме того, на основе греческого варианта записи буквы **Β**, который наблюдаем в *Борилианском кодексе*, возникла славянская буква **Б**, получившая звуковое значение византийского подлинника. Чертцы греческой азбуки проникли во второй славянский алфавит также посредством глаголицы. Чертами этими являются: порядок букв и начертание буквы **ψ**. По греческому образцу “построены” также кириллические названия большинства букв, которые оказались во второй славянской азбуке, благодаря первой.

Источники

- Борилианский кодекс*, [online], <http://objects.library.uu.nl/reader/index.php?obj=1874-25529&lan=en#page//65/36/34/65363467298358902882240562630464685698.jpg/mode/1up> [20.11.2012].
- Остромирово евангелие*, [online], http://www.prlib.ru/elfapps/pageturner2d/viewer.aspx?orderdate=14.11.2012&DocUNC_ID=2314&Token=L6gL8hXbq/Bfg011rvvndQ==&lang=ru-RU, [20.11.2012].
- Псалтирь*, [online], <http://www.stsl.ru/manuscripts/book.php?col=1&manuscript=003>, [20.11.2012].

Literatura

- Дурново Н. Н., *Мысли и предположения о происхождении старославянского языка и славянских алфавитов*, [online], <http://aurinko-25.narod.ru/staroslav.html>, [17.02.2012].
- Иванова Т. А., 1977, *Старославянский язык*, Москва.
- Ильинский Г. А., *Где, когда, кем и с какой целью глаголица была заменена «кириллицей»?*, [online], <http://bookinist.net/books/bookid-325730.html> [17.02.2012].
- Кривчик В. Ф., Можейко И. С., 1985, *Старославянский язык*, Минск.
- О письменах черноризца Храбра, [в:] Иванова Т. А., 1977, *Старославянский язык*, Москва, с. 177–178.
- Радзивиловская летопись, [в:] Полное собрание русских летописей, том 38, 1989, под ред. Рыбакова Б. А., Буганова В. И., Ленинград.
- Селищев А. М., 1951, *Старославянский язык*, часть I, Москва.
- Суворин А. С., 1899, *Словарь древнеглавянского языка*, Санкт-Петербург.
- Хабурга Г. А. в, 1974, *Старославянский язык*, Москва.
- Brajerski T., 1973, *Język staro-cerkiewno-słowiański*, Lublin.
- Friedelówna T., Łapicz Cz., 1997, *Język staro-cerkiewno-słowiański*, Toruń.
- Moszyński L., 2006, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa.
- Osipowicz A., 2003, *Lingua latina lingua nostra*, Warszawa.
- Rott-Żebrowski T., 1983, *O pochodzeniu gлаголicy*, Lublin.
- Rott-Żebrowski T., 1991, *Gramatyka historyczna języka rosyjskiego z ćwiczeniami*, Lublin.
- van Oyen G., Krans J., 2007, *Codex Boreelianus revisited*, San Diego, [online], <https://www.surfgroepen.nl/personal/jlhkrans/vunt/Some%20research%20files/SBL%20handout.pdf>, [20.11.2012].

INFLUENCE OF THE GREEK ALPHABET ON FORMATION
OF THE CYRILLIC SCRIPT

S U M M A R Y

The following article discusses the influence of the Greek alphabet on formation of the Cyrillic script. As a result of the analysis, it has been stated that the Byzantine alphabet influenced the second Slavic alphabet directly and indirectly. The direct influence of the Greek alphabet on the Cyrillic script results in the presence of letters taken from the classical Greek alphabet and its ionic variety. The impact is also visible in the shape of letters and their numerical meaning. As for the indirect influence, in the Cyrillic script by means of Glagolitic one may notice the Greek arrangement of letters. The way of naming letters is also taken from Greek as well as the contour of letter **ѡ**.

Anna Kulik e-mail: annakulik123@gmail.com

Irena Łukaszuk

Białystok

Rosyjskie słownictwo pola semantycznego ‘zapach’

Słowa kluczowe: pole semantyczne ‘zapach’, percepceja, konotacje

Spośród trzech zmysłów: wzroku, słuchu i węchu, które służą człowiekowi do kontaktowania się ze światem zewnętrznym, oczy są niewątpliwie podstawowym narzędziem. Jesteśmy przede wszystkim wzrokowcami, dźwięk stanowi drugi w hierarchii ważności zmysł wspierający nas w kontakcie ze światem, natomiast węchowi przypisuje się marginalne znaczenie. Węch, który u większości ssaków pełni bardzo istotną rolę i w wielu przypadkach warunkuje ich przeżycie, u człowieka uważany był za zmysł związany z pewnymi odczuciami hedonistycznymi. Ostatnie badania wskazują, że funkcja układu węchowego jest niedoceniana, a jest on zaangażowany w rozmaite procesy życiowe człowieka począwszy od momentu jego narodzenia. Układ węchowy człowieka zaczyna funkcjonować już w życiu płodowym.

Bodźce węchowe jako czynniki wpływające na psychikę i zachowanie człowieka znane są od zarania kultury. Świadczą o tym zapisy mówiące o stosowaniu kadzideł i ziół podczas uroczystości religijnych, oficjalnych i rodzinnych. Druga grupa zapachów to afrodyzjaki, olejki i perfumy, których podstawowe składniki uzyskiwano z wydzielin gruczołów różnych ssaków, a obecnie produkcję ich zajmuje się gigantycznie rozwinięty przemysł kosmetyczny.

Do tej pory zapach jest najbardziej zagadkowym spośród ludzkich zmysłów. Nie ma wątpliwości, iż powonienie jest działającym najbardziej bezpośrednio i zarazem najbardziej subtelnym ze zmysłów. Zapach to informacja, którą mózg człowieka odbiera i zapamiętuje bez udziału naszej świadomości.

Dzieje się to w ułamku sekundy. Receptory węchu błyskawicznie kierują woń prosto do ośrodka w mózgu, wywołując pozytywne bądź negatywne emocje. Najczulszy z ludzkich zmysłów działa autonomicznie, koduje i na długo zapamiętuje zapachy. Raz zapamiętaną woń kojarzy z konkretną sytuacją bądź osobą. Badania dowodzą, że pamięć obrazów zaczyna się zacierać po kilku dniach, a nawet po kilku godzinach od wydarzenia, podczas gdy pamięć zapachów trwa nawet przez rok. Badania naukowe dowodzą, że zmysł węchu najsilniej determinuje emocje człowieka. Dzieje się tak, ponieważ węch jest jedynym zmysłem połączonym z układem limbicznym, który odpowiada za powstawanie emocji. Naukowcy szacują, że aż 75% naszych codziennych odczuć wyzwalanych jest przez zapach. To dlatego wadliwe działanie systemu węchowego często prowadzi do depresji. I odwrotnie, ludzie po załamaniu nerwowym często mają obniżoną wrażliwość na zapachy. Ze wszystkich komunikatów, jakie docierają do mózgu człowieka z zewnątrz, jedynie doznanie zapachowe nie są w żaden sposób filtrowane. W ciągu każdej sekundy człowiek odbiera ogromną liczbę wonnych informacji. Gdyby mózg nie uodpornił się na nie, człowiek prawdopodobnie nie wytrzymałby z nadmiaru zapachowych bodźców. Wiadomo, że na dobrze znane wonie przestajemy być wrażliwi (na przykład, nie czujemy zapachu własnego mieszkania, choć odwiedzającym je osobom wydaje się bardzo wyraźny; podobnie rzeczą ma z zapachem długo używanych perfum, ponieważ wyczuwamy jedynie 20% ich zapachu, stąd skłonność do przesady w stosowaniu pachnidła). Fenomen węchu polega również na tym, że to jedyny zmysł, który nie zasypia. Dlatego ważne jest nawet to, jakie wonie docierają do nas we śnie.

Nie istnieje ogólnie przyjęta klasyfikacja zapachów [Рузин 1994, 85; Констяев 2008, 7], ale próby klasyfikacji były podejmowane już w starożytności. Znana jest klasyfikacja Arystotelesa (384 p.n.e. – 322 p.n.e.), który proponował wyodrębnienie 6 klas, określonych nazwami pochodzącymi od smaków. Jest to związane, jak wiadomo obecnie, z odbieraniem wrażeń smakowych przez pięć różnych receptorów bodźców smakowych.

W roku 1752 Linneusz wyodrębnił siedem klas zapachu: aromatyczny, pachnący, ambrozji, czosnkowy, kozi, odpychający i budzący mdłości. Klasyfikacja Linneusza, w nieco zmienionej w r. 1895 przez Zwaardemakegra wersji (9 klas, nieco zmienione nazwy zapachów), była stosowana przez około 100 lat: 1. wonie eteryczne (etyry, tj. siarczany, owoce, jabłka, grusza, wino, wosk itp.); 2. aromatyczne (kamfora, terpentyna, goździki, pieprz, gałka muszkatołowa, anyż, lawenda, migdały, cytryna); 3. kwiatowe (czyli balsamiczne, zalicza się do nich m.in. także herbatę i wanilię); 4. piżmowe (ambra, piżmo, paczula); 5. czosnkowe (oprócz cebuli i czosnku – chlor, siarkowodór, zgniłe ryby); 6. spalenizna (tu obok dymu tytoniu – pieczony

chleb, naftalina i asfalt); 7. zapachy kozie (stary ser, masło, zgnile kości, kożuchy, brudna bielizna); 8. wstrętne (pluskwy); 9. obrzydliwe (ścierwo, trupy, odchody) [Pisarkowa 1972, 331].

Na przełomie XIX i XX wieku podejmowano próby doświadczalnego wykazania, że wymienione zapachy – wyodrębnione na podstawie subiektywnych wrażeń – są „zapachami podstawowymi”. Opierano się na analogii z mechanizmem odbierania barwnych wrażeń wzrokowych. Zakładano, że pobudzenie niewielkiej liczby rodzajów receptorów „zapachów podstawowych” (6–9) umożliwia komponowanie wszystkich znanych zapachów. Doświadczenia zmierzające do potwierdzenia hipotezy o istnieniu sześciu zapachów podstawowych prowadził niemiecki psycholog Hans Henning (1885–1946). W 1915 roku jako zapachy podstawowe zaproponował: korzenny, kwiatowy, owocowy, żywiczny, przypalony i gnilny [Witwicki 1962, 173–175]. Jednoznacznego potwierdzenia hipotezy nie uzyskano.

W latach 1960–1980 bardzo popularna była kolejna hipoteza, dotycząca zapachów podstawowych – w dużo mniejszym stopniu oparta na subiektywnych ocenach podobieństwa zapachu. System Johna Amoore'a i Roberta Moncrieffa jest znany jako teoria stereochemiczna Amoore'a. Na podstawie przeglądu piśmiennictwa Amoore wykazał, że istnieje siedem najczęściej używanych określeń zapachu czystych związków chemicznych: zapach kamforowy, piżmowy, kwiatowy, miętowy, eteryczny, ostry i gnilny. Uznał więc, że istnieje siedem różnych receptorów zapachów podstawowych.

Obecnie wiadomo, że problem percepcji zapachu jest znacznie bardziej skomplikowany¹. Próby klasyfikacji zapachów, oparte na hipotezie „zapachów podstawowych”, zostały zarzucone².

Potęga zmysłu powonienia została zbadana stosunkowo niedawno. Woń, która jest odbierana zarówno przez człowieka, jak i zwierzęta określana jest

¹ W nabłonku węchowym człowieka znajduje się około 300 różnych białek receptorowych, przy czym nie reagują one selektywnie (na obecność jednego związku reaguje nie jeden, lecz kilka lub więcej różnych receptorów [Linda B. Buck, Richard Axel, Nagroda Nobla 2004]).

² Podstawą stosowanych w praktyce systemów klasyfikowania zapachów i substancji zapachowych są wyniki: oznaczeń lotności substancji; ocen intensywności zapachu w określonych warunkach; ocen podobieństwa rodzaju zapachu do określonych wzorców (np. najbliższe skojarzenie z zapachem naturalnym). W przemyśle spożywczym wyodrębnia się „słodkie”, „kwaśne” i „słone” (nawiązanie do systemu klasyfikacji Arystotelesa). Przykładami grup „słodkich” są karmelowa, miodowa, cytrusowa, maślniana. Analogiczne „koła zapachów” są używane w przemyśle kosmetycznym. Nazwy zapachów wywodzą się zwykle z nazw ziół i kwiatów, z którymi kojarzą się najbardziej, na przykład grupa „różana”, czy grupa „jaśminowa”.

w języku rosyjskim terminem *запах*. Wiadomo, że nie wszystkie zapachy są odbierane przez człowieka. Ostrość zapachu mierzona jest koncentracją progową. W tym celu, aby zapewnić nawet najsłabsze odczucia węchowe, zapach powinien przekroczyć próg węchowej wyczuwalności. Poniżej tej koncentracji nie jest on już odczuwany [Новожилов 1988, 11]. Poczuwszy jakikolwiek zapach człowiek mimo woli stara się ocenić go i właśnie ocena zapachu przez człowieka, z reguły określa wybór tej lub innej jednostki leksykalnej na oznaczenie danej woni.

Pomimo tak ważnej roli powonienia w życiu człowieka, to słownictwo dotyczące pola węchu i zapachów we współczesnym języku rosyjskim nie jest nazbyt liczne. Materiał badawczy został wyekszerpowany ze słownika A. S. Kuzniecowa [BTS, 1998], a następnie zweryfikowany w innych słownikach opisowych języka rosyjskiego [BAS, MAS, TSOiS]. W materiale tym łatwo wydzielić trzy grupy kilkuwyrazowe: pierwsza zawiera wyrazy nazywające wydzielanie zapachów przyjemnych, druga nieprzyjemnych, a trzecia odczuwanie zapachów. Między grupą pierwszą a drugą zachodzi opozycja dodatniego i negatywnego zabarwienia. Wyrazy tworzące pole wyrazowe zapachów i węchu w sposób samodzielny, to znaczy niezależnie od kontekstu, w praktyce występują też w związkach frazeologicznych z wyrazami wkraaczającymi okazjonalnie na pole zapachów. Zdarza się, że wyraz z dodatnio nacechowanej części pola, połączony z odpowiednim wyrazem okazjonalnym, może służyć funkcji negatywnej [Pisarkowa 1972, 330].

Do grupy pierwszej należą jednostki leksykalne zawierające sem ‘zapach przyjemny’: *аромат, амбре, благоухание, благовоние, ароматный, ароматический, благовонный, благоуханный, духовитый, душистый, пахучий* i in. Przykłady: *Тополи, покрытые росой, наполняли воздух нежным ароматом* (Чехов); *Земля, сады, вся та высокая, раскидистая растительность, ..., пересыпали воздух теплом и благовонием; Мы упивались за версту повеявшим с берега благоуханием цветов* (Гончаров); *Мириады душистых цветов и растений разливают в вечернем воздухе свое благоухание* (Григоров).

Grupa druga składa się z wyrazów na oznaczanie wrażeń węchowych niemiłych i zawierających sem ‘zapach nieprzyjemny’. Tworzą ją jednostki: *вонь, вонища, гнилица, душок, запашок, зловоние, перегар, псина, смрад, тухлинка, вонючий, зловонный, смрадный* i in. Przykłady: *Одуряющая вонь давно не проветриваемого помещения ... перехватила мне дыхание* (Бахметьев); *На земле валялось еще четыре дохлых рыбьи, издававших зловоние* (Арсеньев); *Струя ветра доносила из глубины леса сладковатый смрад, – там, в чаще, не найденные еще, не убранные, разлагаются трупы* (Толстой).

Grupę trzecią tworzą wyrazy: *запах, дух, обоняние, нюх, чутъе* i inne. Przykłady: *Нынче, в пять часов утра, когда я открыл окно, моя комната наполнилась запахом цветов, распустившихся в скромном палисаднике* (Пермонтов); *Сквозь тяжелый запах йодоформа чувствуется свежесть и аромат весеннего дня* (Чехов); *Ваниль этот дорогой ... Ну и положил бы чутючку для духу, а он валит зря* (Островский); *Откроешь кастриюлю, а из нее пар, грибной дух... даже слеза прошибает иной раз!* (Чехов); [Изба] *была недавно построена... Из горницы до сих пор еще не вывятерился скипидарный дух свежего леса* (Антонов).

Przyjemny zapach wyraża się w języku rosyjskim przymiotnikami od rzeczownikowymi i fakt ten obliguje do rozpatrzenia w pierwszej kolejności semantyki rzeczowników określających substancję zapachową. Do grupy zakwalifikowane zostały następujące rzeczowniki: *аромат, благовоние, благоухание* i *амбрэ*. Jednostki te można rozpatrywać ze względu na intensywność zapachu i funkcję w języku.

Ze względu na intensywność zapachu leksemem *аромат* i *благоухание* w słownikach opisowych języka rosyjskiego są objaśniane tautologicznie, np.: *аромат* jako ‘*приятный запах, благоухание*’ [BAS, MAS, BTS], a *благоухание* i *благовоние* jako ‘*приятный запах, аромат*’ [BAS, MAS, BTS]. Analiza łączliwości badanych jednostek wskazuje jednak na różnice w ich użyciu ze względu na ‘intensywność zapachu’. Mimo, że jednostki te są synonimami, to niemożliwe jest użycie leksemu *благоухание* w związkach wyrazowych typowych dla wyrazu *аромат*, pr.: *тонкий аромат* i *уловить аромат*, ale niemożliwe **тонкое благоухание*³ i **уловить благоухание*. Przykłady: [Аксинья] *вдруг уловила томительный и сладостный аромат ландыша* (Шолохов); *В воздухе стало тихо, только легонький теплый ветерочек чуть пошевеливал солнечные листья и разносил тонкий аромат цветущих трав и деревьев* (Лесков); [Мы] *упивались за версту* повеявшим с берегa *благоуханием цветов* (Гончarov); *Воздух весь был наполнен благовонием томительно сильным, острым и почти тяжелым, хотя невыразимо сладким* (Тургенев). Wydaje się, że ze względu na intensywność *аромат* jest używany do charakterystyki zapachów słabszych niż wyraz *благоухание*.

Ze względu na funkcję w języku słowniki BAS, MAS i BTS *благовоние* opatrują kwalifikatorem „*wyraz książkowy*”, w BAS dodatkowo określony został jako „*wyraz przestarzały*”. *Аромат* i *благоухание* jako wyrazy neutralne mają szersze zastosowanie w języku. Leksem *амбрэ* odnotowany został w BAS, MAS i BTS jako przestarzały: – *Какой, однако, за-*

³ * sygnalizuje niemożliwość połączenia.

пах за собой этот барин оставил! – Паклин потянулся запах носом. – Вот оно, настоящее-то «амбре», о котором мечтала городничиха в «Ревизоре»! (Тургенев); *Я не иначе хочу, чтоб наш дом был первый в столице, и чтоб у меня в комнате было такое амбре, чтобы нельзя было войти, и нужно бы только так зажмурить глаза* (Гоголь). Niektóre używany jest też z zabarwieniem ironicznym i jako wyraz potoczny (BTS) na oznaczenie nieprzyjemnego zapachu, odoru (BAS, MAS, BTS). Natomiast *благовоние* dosyć regularnie wykorzystywany jest w tekstach odnoszących się do kultury Wschodu: *Я обнаружил, что источник экзотического благовония находился в изящном жертвеннике в виде бронзового треножника, выполненного в древнекитайской традиции* (Федоренко). W funkcji tej leksem występuje ze znaczeniem ‘*ароматические вещества*’: [Корабли] привозили из Африки … редкие благовония – нард, алоэ, … смирну и ладан (Куприн); *Во время празднества натирали благовониями и обливали духами даже мулов* (Мерцалова). Zaprezentowane przykłady świadczą o tym, że wyrazy *благовоние* i *амбре* są wykorzystywane w języku rosyjskim jako egzotyzmy. Na uwagę zasługuje fakt, że leksem *амбре* jest zapożyczeniem z języka francuskiego.

Analiza materiału wykazała, że rzeczownik *аромат* najczęściej używany jest do pozytywnej oceny zapachów (*аромат полей*, *аромат духов*, *тонкий аромат*, *повсевместный аромат весны*):

1) świata roślinnego (kwiatów, drzew, krzewów): *Вся долина полна ароматом цветов* (Соколов–Микитов); *Тополи, покрытые росой, наполняли воздух нежным ароматом* (Чехов); *Березовый лист, пропитанный ароматом смолы, сверкал в вечерних лучах* (Пришвин); *Светило солнце ласково, Дышало утро раннее Прохладой, ароматами Косимых всюду трав* (Некрасов); *Нам и в голову не могло прийти, что вот та небзрачная цветочная мелюзга может наполнить бор своим ароматом* [Солоухин];

2) owoców: (...) можно почувствовать пьянящие фруктовые запахи и доминирующий среди них пряный, слегка терпкий аромат лимонов и мандаринов (журнал „Лиза”);

3) jedzenia: *Вот и опять я в Глупове; вот и опять пахнуло на меня ароматами свежеспеченного хлеба* (Салтыков–Щедрин);

3) kawy: ... *Кофе Tchibo. Уникальные природные условия определяют его насыщенный вкус и восхитительный аромат...* (журнал „Cosmopolitan”);

4) powietrza: [Море] *дышало влажным соленым ароматом и ласково звучало, плескаясь о борта судов, о берег, чуть-чуть покачивая лодку Челкаша* (Горький);

5) сиечы: *Тяжелый аромат дегтя сливался душным запахом прелого листа и кружил голову* (Горький).

Leksem *аромат* jako ‘неуловимый, но характерный отличительный признак’ wykorzystywany jest w języku w znaczeniu przenośnym: *Вспоминаю тогдашнее особенное настроение... Ароматы юности. Каждый возраст обладает своим собственным ароматом, который носится кругом, насыщает и переполняет для нас весь мир* (Короленко); *Вы от беседы с Павлушей неизменно уносили аромат его искренности, этой непоколебимой, крепкой его веры во все, что говорил он с такой задушевностью* (Фурманов).

Rzeczownik *аромат* w liczbie mnogiej *ароматы*⁴ (jako wyraz przestarzały [MAS, BTS]) funkcjonuje ze znaczeniem ‘душистые вещества’: *Давайте чаши. Не жалей ни вин моих, ни ароматов* (Пушкин); *Бывало, мать достанет из многочисленных жестянок со всякими сухими ароматами – шафраном, корицей, лавровым листом – несколько черных гвоздичек* (Шагинян).

Przymiotniki synonimiczne *ароматный*, *ароматический*, *благовонный*, *благоуханный*, *духовитый*, *душистый*, *нахучий* rozróżniane są według tych samych parametrów, jak i rzeczowniki (od których zostały utworzone), a mianowicie: intensywności zapachu i przynależności do określonego stylu funkcjonalnego.

Pod względem intensywności zapachu *ароматный* i *ароматический* są słabsze niż *благовонный*, *благоуханный*, *душистый*, *духовитый*, *нахучий*. Przymiotniki olfaktoryczne analogicznie do rzeczowników będących ich bazą onomazjologiczną przybierają odpowiadające im cechy intensywności: *душистый* – ‘имеющий приятный сильный запах’ [TSOIS], a *нахучий* – ‘обладающий сильным запахом, душистый’ [BTS].

Podobnie jak rzeczowniki, tak też pochodne przymiotniki można rozpatrzyć na gruncie etymologicznym. Cerkiewnosłowianizmami są *благовонный* i *благоуханный*, a *ароматный* i *ароматический* zostały utworzone na gruncie języka rosyjskiego od rzeczownika *аромат*, który jest zapożyczeniem z języka greckiego. Przymiotniki *благовонный* i *благоуханный* we współczesnym języku rosyjskim należą do wyrazów książkowych i charakteryzują się małą częstotliwością w potocznym języku rosyjskim.

Przymiotniki *ароматный*, *-ая*, *-ое*, *ароматический*, *-ая*, *-ое* i *ароматичный*, *-ая*, *-ое*⁵ ze znaczeniem ‘имеющий, распространяющий прият-

⁴ W BAS i MAS odnotowany z kwalifikatorem „wyraz przestarzały”.

⁵ Wyraz w BTS odnotowany został jako przestarzały, chociaż jeszcze w BAS, MAS i TSOIS występuje bez żadnych kwalifikatorów.

ный запах, душистый' tworzą związki wyrazowe z grupami rzeczowników oznaczającymi:

1) obiekty świata roślinnego: *ароматный клевер, ароматные сады; Из-за каждого угла – цветы! Ароматные, пышные цветы!* (Федин); *Дышат пока сады ароматно, Розы спеши собирать* (Державин);

2) jedzenie, napoje: *ароматный мед, ароматный ликер; Китайский чай дает навар бледно-желтый, слабый, но удивительно ароматный* (Арсеньев); *Тут в одну минуту явились на столах чаши и блюда, и ароматический пар горячего кушанья как белое тонкое облако вился над головами обедающих* (Карамзин); [Мне дается] *овсянка, пропертая, необыкновенно вкусная и ароматична* (Чехов); *Ароматичен красноватый рябиновый мед* (Зуев);

3) owoce: *Несколько лотков и горшков нагружено верхом румяными, сочными и ароматическими плодами* (Салтыков-Щедрин);

4) powietrze: *С пожелтевших заднепровских лугов не прилетало ни одной ароматной струи свежего воздуха* (Лесков);

5) środki kosmetyczne: *Я ароматическим уксусом вытирала ей лицо и руки* (Каверин);

6) przedmioty użytku domowego: *Было душно. Пахло дымом ароматических свечей* (Паустовский).

Rozpatrzymy teraz grupę leksykalno-semantyczną przymiotników rosyjskich zawierającą sem ‘zapach nieprzyjemny’. Zapachy niepożądane bywają określane nazwą *одоры* [Kośmider 2002], reprezentują je następujące przymiotniki: *вонючий, смрадный, зловонный*.

Przymiotnik *вонючий, -ая, -ее* ze znaczeniem ‘издающий вонь, очень плохо пахнущий’ i kwalifikatorem „wyrażenie potoczne” tworzy regularne związki wyrazowe z następującymi grupami rzeczowników:

1) śmieci, odpady, ekskrementy: *Словно вонючая мока волов льется с туч на поля и деревни* (Есенин); *Я неловко размолотил окурок в розетке, среди вонючей трухи* (Солоухин); *На грязи, на вонючей сырой соломе, под навесом ветхого сарая, ... умирала она от тифа* (Тургенев);

2) odzież: *Карл очнулся на пушечном лафете под вонючей шинелью* (А. Толстой); ...*развесивая по скамье вонючие портнянки...* (Вс. Иванов);

3) woda, ciecze: *Городов, где плохой воздух и вонючая вода, немало* (Булычев); ...*я провалился, ударяясь о металлические скобы, плюхнулся в вонючую жижку...* (Булычев);

4) jedzenie, napoje: *Вонючим квасом да тухлыми селедками торгуует* (Чехов); *Ведь они же, мерзавцы, из вонючей солонины щи варят*

(Булгаков); ...ели вонючую рыбу, пили воду с уксусом (А. Толстой);

5) papierosy, сигара: *В пятом классе я курил какие-то вонючие папиросы и матерился, как извозчик* (Житинский); *Он махнул рукой, в которой держал вонючую сигару, вместе с четырехслойным бутербродом, и зарычал* (Андерсон);

6) przedmioty użytku domowego: *У Сапожкова все еще горела вонючая лампочка* (А. Толстой); *Ирка выбрала себе нары в самом углу, подальше от двери и вонючего ведра* (Булычев);

7) substancje chemiczne: *Керосин противный, жгучий, очень едкий и вонючий!* (Хармс); ...*карболки и других вонючих веществ...* (Чехов);

8) powietrze (dym): ...*одно дело слышать, а другое увидеть, как у человека изо рта валит вонючий дым...* (Булычев); ...*на площадку веет теплый и вонючий воздух* (Хармс);

9) części ciała człowieka i zwierząt, trupy: *Они будут бродить по стени, и каждый их будет отгонять от себя, как облезлую вонючую собаку* (Воскобойников); ...*своими вонючими пальцами с длинными коричневыми ногтями* (Хармс); *Там и будут отдыхать инспектирующие чины, которым приятнее глядеть на красоты природы, чем на вонючие трупы* (Булычев);

10) zjawiska i formacje przyrodnicze: *Вообще-то здешнюю воду, равно как и воду самого вонючего низинного болота, можно не кипятить* (Андерсон); ...*переулок же выходил на мостки через нашу вонючую и длинную лужу* (Достоевский); *Ничего не было – даже разговоров у вонючей речки* (Булычев).

Leksem *вонючий* w znaczeniu ‘источник, носитель неприятного запаха’ może być wykorzystywany do charakterystyki:

1) pomieszczeń: *Вонючий мотель с нагнетательной трубой вентилятора* (Набоков); *Он покачивался на стуле среди сотен своих товарищей в вонючем жарком бункере, борясь с озном и тошнотой* (Андерсон); ...*обсушиться в жаркой и вонючей хате...* (А. Толстой);

2) przestrzeni: *Экспресс ушел, и свист его замер в небытии, в несуществующем пространстве, а мы остались в тишине на жарком и вонючем перроне* (Аксенов); ...*на грязных и вонючих дворах домов Сенной площади* (Достоевский).

Вонючий funkcjonuje w języku rosyjskim również w znaczeniu konotacyjnym ‘вызывающий отвращение, сильное раздражение’ i jest wykorzystywany do charakterystyki negatywnej pojęć abstrakcyjnych: *Ты отыскал экипаж в его вонючем аду* (Андерсон); ...*просвечивался аристократизм самого утонченного и вонючего свойства...* (Пушкин).

Przy semie łączącym odrazę moralną i fizyczną w znaczeniu ‘отврати-

тельный, неприязненный' leksem *вонючий* tworzy obelżywą charakterystykę człowieka, bądź grupy ludzi: ...*мудрыми глазами глядит на вонючую толпу* (Хармс); *Я расскажу о том подлом рабе, о том вонючем и развратном лакее* (Достоевский); *Вонючая Россия у нас не должна править* (Шолохов).

Analizowany leksem charakteryzuje ludzi aktualizuje sem ‘brzezgliwość’ i jest wykorzystywany do oceny niższych rang lub wiekiem przedstawicieli: *вонючий гад; Пускай очухается, щенок вонючий!* (Булычев).

Przymiotnik *зловонный, -ая, -ее* funkcjonuje we współczesnym języku rosyjskim w znaczeniu ‘издающий зловоние, насыщенный зловонием’ i wstępnie w związki wyrazowe z rzeczownikami oznaczającymi:

1) ciecze: *зловонная лужа; Галерея кончалась балкончиком, стоя на котором можно было увидеть на дне провала небольшую лужицу малахитово зловонной жидкости* (Ильф и Петров); *Лунный свет едва достигал земли, застrevая в выступах зданий и тускло отражая зловонные лужи и ручейки* (Асприн); *Из под ворот текли на улицу зловонные ручьи. Все накопившиеся за зиму запахи оттаяли и мутным туманом стояли в воздухе* (Бересаев); ...*оскаливать сжимающиеся, замороженные зубы, в липком, в непривычно остро пахнущем, в зловонном поту* (Агеев);

2) powietrze i substancje lotne: *зловонный воздух; ...собаками жить и со свиньями, так же и они воняют, что и моя душа, зловонюю вонею* (А. Толстой); *Дракон его не замечал, он мирно похрапывал, выпуская из ноздрей зловонный дым* (Булычев); ...*уже чувствовал на лице его зловонное дыхание* (А. Толстой);

3) formacje naturalne, zjawiska przyrodnicze: *Ужасные зловонные туманы все поднимались из бездонной топи* (Каверин); *Над городами стоят зловонные туманы* (Чехов); *Луч фонаря расплывался в струях зловонных испарений* (Звягинцев);

4) padlina, trupy: ...*обезображеные разложением, зловонные трупы быков и лошадей* (Шолохов).

W znaczeniu ‘источnik, nosитель неприятного запаха’ leksem *зловонный* charakteryzuje:

1) pomieszczenia, budowle: ...*сыто спящие в углу своей зловонной клетки...* (Набоков); ...*бил себя кулаченком в грудь и молился в зловонной конуре своей преискуплеченными слезками своими к «боженьке»* (Достоевski); *Басманов невольно вспомнил темные зловонные термы* (Звягинцев);

2) powietrze, oddech: ...*начал дышать ему в гноящийся и зловонный от какой-то ужасной болезни рот его...* (Достоевski).

Przymiotnik *зловонный* w znaczeniu konotacyjnym ‘вызывающий отвращение’ negatywnie charakteryzuje realia abstrakcyjne: ...*бездну самого низшего и зловонного падения* (Достоевский).

W sposób szczególny w leksemie *зловонный* wyróżnia się sem łączący odrazę moralną i fizyczną w znaczeniu ‘otwratitelny’ po причинie nеприятного запаха, неприязненный’. Przymiotnik *зловонный* używany jest wtedy do obelżywej nominacji człowieka, np.: ...*Кларка, изнуренно-го онанизмом: Дунканы, зловонного шута* (Набоков); ...*у меня в уме вызывало только мерзкие представления о зловонных гимназистах...* (Набоков).

Przymiotnik *смрадный* funkcjonujący w języku rosyjskim ze znaczeniem: ‘издающий смрад, наполненный смрадом, зловонный’ charakteryzuje:

1) pomieszczenia i przestrzenie: ...*и из смрадной комнаты он вышел на чистый воздух* (Л. Толстой); *Смрадный переулок и Инфернальница* (Достоевский). *Избенка эта темная да смрадная, – словно хлев коровий* (Салтыков-Щедрин);

2) florę, faunę: ...*целебная и смрадная трава омел...* (Лесков); ...*надо истребить одно смрадное насекомое* (Достоевский);

3) zjawiska przyrodnicze: *Я показывал Лине Солнечную систему: вязкие и смрадные океаны Юпитера* (Амнуэль); *За стенами – мрак, вихрь смрадный* (А. Толстой); ...*погряз в тине смрадного болота* (Пушкин);

4) powietrze (dym): *Города были пусты, и над ними стоялся смрадный дым* (Амнуэль);

5) ogień: ...*из ноздрей и из ушей пламя смрадное исходит...* (А. Толстой); *Книга вспыхнула дымным смрадным огнем* (Волков);

6) części ciała, trupy: ...*кроме смрадных их костей...* (Салтыков-Щедрин); *В глухой теснине Два трупа смрадные, в пыли, Блуждая путники нашли, И скоронили на вершине* (Лермонтов).

W znaczeniu konotacyjnym leksem *смрадный* z semem ‘вызывающий отвращение’ opisuje okultystyczne i psychologiczne realia: *Что жалеть тебе смрадную холодную душу?* (Есенин); ...*ибо отвергла смрадного бога римского, а нового не сыскала...* (Достоевский); ...*проклят богом его смрадный грех надо истребить* (Достоевский).

Interesujące osobliwości syntagmatyczne można zauważać w następujących jednostkach leksykalnych: leksem *смрадный* używany jest do charakterystyki *ognia*, przymiotnik *зловонный* najczęściej kojarzony jest z *oddechem*, natomiast *вонючий* w większości przypadków charakteryzuje *jedzenie, одежду, przedmioty użytku domowego, papierosy i śmieci*.

Przymiotniki tej grupy leksykalno semantycznej w znaczeniu metonimicznym tworzone są na zasadzie przeniesienia realnego ‘zapachu’ na: a) jego źródło, albo nosiciela, b) pomieszczenie, zawierające ten zapach.

Grupa przymiotników rosyjskich z semem ‘zapach nieprzyjemny’ nie jest zbyt liczna. Największą częstotliwością użycia i najszerszym znaczeniem ze względu na wyrazistość ekspresywną charakteryzuje się przymiotnik *вонючий*. Leksemu *смрадный*, *зловонный* mają ograniczone użycia, rzadziej wchodzące w związki wyrazowe i znacznie rzadziej są wykorzystywane w języku.

W języku rosyjskim do charakterystyki przykrych zapachów funkcjonują również inne przymiotniki: *едкий*, *тошнотворный*, *отвратительный*, *омерзительный*, *мерзкий*, *неприятный*, *противный*, *затухлый*, *тухлый*, *гнилой*, *спретый*. Należą one do peryferii pola zapachu.

Podsumowując można powiedzieć, że praktycznie wszystkie przymiotniki rosyjskie zawierające w swoim znaczeniu leksykalnym sem ‘zapach przyjemny’ łączą się w związki wyrazowe z rzeczownikami następujących grup: 1) powietrze, 2) flora, 3) artykuły żywnościowe, 4) wyroby perfumeryjne (kosmetyczne), a przymiotniki zawierające w znaczeniu leksykalnym sem ‘zapach nieprzyjemny’ łączą się w związki wyrazowe z rzeczownikami grup: 1) powietrze, 2) woda (oprócz *смрадный*), 3) flora, fauna (oprócz *зловонный*), 4) zjawiska, obiekty przyrodnicze, 5) części ciała, 6) trupy (padlina), 7) ekskrementy (oprócz *смрадный*).

Szczegółowy podział woni wykracza poza granice pierwotnego obszaru pola semantycznego. Trudność z podziałem woni wynika z tego, że grupy woni nie mają wyraźnie określonych granic. Próba zarysowania pola zapachów w języku rosyjskim wykazuje, że język odróżnia wydzielanie i odbieranie zapachów oraz dzieli zapachy najogólniej na dobre (*аромат*, *благоухание*, *благовоние*) i złe (*вонь*, *смрад*, *зловоние*). Analiza materiału wykazała, że najczęściej opisywane są zapachy obiektów naturalnych.

Rozwiążanie skrótów

- | | |
|-------|--|
| BAS | – <i>Словарь современного русского литературного языка</i> , 1950–1965,
т. I–XVII, Москва |
| BTS | – Кузнецов С. А., 1998, <i>Большой толковый словарь русского языка</i> ,
Санкт-Петербург. |
| MAS | – <i>Словарь русского языка</i> , 1981–1984, т. I–IV, под ред. А. П. Евгеньевой,
изд. II, Москва. |
| TSOIS | – Ожегов С. И. и Шведова Н. Ю., 1996, <i>Толковый словарь русского
языка</i> , Москва. |

Literatura

- Kośmider J., Mazur-Chrzanowska B., Wyszyński B., 2002, *Odory*, Warszawa.
- Pisarkowa K., 1972, *Szkic pola semantycznego zapachów w polszczyźnie*, „Język Polski”, LII, nr 5, s. 330–339.
- Witwicki W., 1962, *Psychologia*, Warszawa.
- Новожилов В. А., 1988, *В мире запахов*, Москва.
- Рузин И. Г., 1994, *Когнитивные стратегии именования: модусы перцепции (зрение, слух, осязание, обоняние, вкус) и их выражение в языке*, „Вопросы языкознания”, № 6, с. 79–100.

RUSSIAN VOCABULARY OF THE SEMANTIC FIELD ‘SMELL’

S U M M A R Y

Vocabulary of the semantic field ‘smell’ in the Russian language is not very rich. It can be divided into three groups: the first one contains the words denoting pleasant smells, the second one denoting unpleasant smells and the third one referring to the sensation of smell. The author discusses nouns of smell intensity, their function in the language, and how olfactory adjective-noun compounds are formed. The study shows that smells of natural objects are most commonly described in Russian.

Irena Łukaszuk e-mail: irenalukaszuk@poczta.onet.pl

Манана Микадзе

Кутаиси

Лингвостилистический анализ грузинского перевода рассказа Л. Н. Толстого *Хаджи-Мурат*

Ключевые слова: лингвостилистика, исторический рассказ, перевод, межкультурная коммуникация

Жизнь Грузии всегда тесно была связана с соседними странами. Как в мирные периоды, так и во времена бедствий грузинская литература подпадала под влияние литературы другого народа. В средние века представители грузинского духовенства и светского общества интенсивно занимались переводами с других языков на грузинский язык. Впоследствии количество подобных переводов еще более возросло, особенно с русского, английского, французского, немецкого, греческого и т.д.

Выдающийся русский писатель Л. Н. Толстой пользуется популярностью у грузинского читателя. Творчество его всегда вызывало повышенный интерес в Грузии, и произведения его с успехом переводились на грузинский язык.

Исторический рассказ *Хаджи-Мурат* – одно из лучших и всемирно признанных произведений Льва Толстого. В рассказе на фоне трагических приключений Хаджи-Мурата – одного из храбрейших наивов героя войн Кавказа, Шамиля – с подлинной художественной правдой разоблачается хищническая колониальная политика царизма, его деспотизм.

Гениальный русский писатель правдиво показал самоотверженную борьбу кавказских горцев за свободу и независимость.

Перевод, как акт межъязыковой и межкультурной коммуникации, имеет огромное общественное значение. Вопрос общественного назна-

чения перевода всегда находился в центре внимания. Во многих специальных исследованиях высказаны различные соображения. Некоторые ученые в процессе перевода предпочтение отдавали литературоведению, некоторые – лингвистическим методам. Грузинский исследователь Г. Гачечиладзе считает, что в художественном переводе главное – эстетические ценности, языковые же соответствия служат художественным соответствиям. Мы полагаем, что оба эти момента важны и поэтому тесно связаны друг с другом. Их можно и разъединить.

Переводчик должен учесть, что язык художественного произведения опирается на литературный язык. При переводе весьма важно вникать в суть языка перевода, выискивать эмоциональные соответствия.

Рассказ *Хаджи-Мурат* перевел Элизбар Убилау, который сумел показать грузинскому читателю на его родном языке быт, описанный в произведении, мощно очерченные характеры персонажей, сильные человеческие страсти.

В своем переводе Э. Убилау обнаруживает высокий литературный вкус и индивидуальный стиль, сохраняя при этом стиль оригинала.

Хаджи-Мурат – известное произведение, выполненное с художественным мастерством. Перевести его на грузинский язык нелегко, но переводчик, по нашему мнению, сумел по мере возможности донести до грузинского читателя основную идею произведения и его художественно-изобразительные средства.

Каким бы ни был язык богатым и развитым, все равно невозможно, чтобы переводчик в каждом отдельном случае имел готовый материал для перевода, готовые выражения или термины. Однако заслугой названных переводчиков следует считать то, что при переводе они пользуются естественными формами, действительно подходящими для грузинского языка.

"*წოდებრის ციფ საღამოს პაჯი-მურავი ცხენით შედიოდა წიგას
სურნელოვანი კვადრიით ახრმოლებულ, ჩანების მტრულად განწყობილ
აკლ მაჯუბ ში*" [Толстой 1975, 16].

«В холодный ноябрьский вечер Хаджи-Мурат въезжал в курившуюся душистым кизячным дымом чеченский немирной аул Махкет [Толстой 1978, 278].

"*პაჯი-მურავი ჩამოხვავა ცხენიდან და ოდნავ კოჭლობით ჩარდახში
შევიდა. მის შესახვედრად კარიდან გამოიჭრა თხეთმეტიოდე წლის ბიძი
და მოხულებს გაჯირვებით მიაჟირო მწიფე მოცხარივით შვი, ანთებული
ოვალები*" [Толстой 1975, 17].

«Хаджи-Мурат слез с лошади и, слегка прихрамывая, вошел под навес. Навстречу ему из двери быстро вышел лет пятнадцати мальчик и удивленно уставился черными, как спелая смородина, блестящими глазами на приехавших» [Толстой 1978, 279].

Стержнем грузинского языка является глагол, без него грузинское предложение (за редким исключением) не может существовать. Это прекрасно понимает переводчик и с чрезвычайным вниманием берётся за “огрузинивание” русского предложения. Особо они выделяют глагол, подыскивая при переводе соответствующий грузинский глагол, обладающий экспрессивной нагрузкой и выразительными возможностями.

*“საფომ ბუხარში ცეცხლი შეანთო, ქოხის დარაბეჭი დახურა და
საყონისოაბ ძალიაბ გულმიარული და აღვ ზეგბული გავიდა ქოხის იმ
ბაწილაში, სადაც მისი ჯალაბი ცხოვტოდა. ქალებს ჯერ კიდევ არ
გმინათ. ისინი საუბრობდნენ სახივათო სტუმრებზე, რომელიც მათ
საყოლაბოში ღამეს ათვალისწინებ”* [Толстой 1975, 23] (выделено нами).

«**Закрыв** ставни сакли и **затопив** сучья в камине, Садо в особенно веселом и возбужденном состоянии **вышел** из кунацкой и **вашел** в то отделение сакли, где **жило** все его семейство. Женщины еще не **спали** и **говорили** об опасных гостях, которые **ночевали** у них в кунацкой» [Толстой 1978, 285].

Хороший переводчик всегда старается наиболее полно или почти полно перенести в перевод художественно-эстетические свойства оригинала, обеспечивая тем самым должный эффект. Особого внимания заслуживает вопрос перевода фразеологических единиц. Известно, что большая часть единиц точно не переводится. Они содержат различные нюансы, и поиск их соответствий связан с множеством трудностей. Поэтому они создают исключительную сложность при переводе. Однако переводчик Хаджи-Мурата хорошо знает богатство лексики грузинского языка, разнообразие фразеологических единиц и применяет их мастерски.

Переводчик сумел передать использованное в русском тексте то или иное выражение естественным грузинским словосочетанием:

- რას ედებ? — თამაბად და მხიარულად პიოთხა ერთმა ჯარისკაცმა.
 - ჩიბუხს, ეშმაქმა უწყის, სად დაიკარგა!
 - ტარი მოულია? — თამაბად იქითხა იმავე ჯარისკაცმა.
 - ტარი ავერ არის.
 - პირდაპირ მიწას რომ მოვარგოთ ტარი?
 - რას მუკბენები!
 - ამ საქმეს ხელად მოვაგვარებოთ”
- [Толстой 1975, 25].

«— Чего ищешь-то? — спросил один из солдат бодрым, веселым голосом.

- Трубку, черт ее знает куда запропала!
- Чубук-то цел? спросил бодрый голос.
- Чубук — вот он.
- А в землю прямо?
- Ну, где там.
- Это мы наладим живо» [Толстой 1978, 286].

Известно, что в большинстве случаев перевод должен следовать за оригиналом, но иногда эмоциональность фразы одного языка не годится для другого языка, поэтому переводчик должен соотнести ее с родным языком, передать ту же мысль, сохранить эмоциональность. В рассматриваемом переводе зафиксирован следующий диалог:

- «— Да с чего ж скучаешь-то?
- Я-то? Да по дому скучаю.
- Не то что богачи, а жили справно. Хорошо жили.

И Авдеев стал рассказывать то, что он уже много раз рассказывал тому же Панову

— Ведь я охотой за брата сам-пят! А меня только женили. Матушка просить стала. Думаю: что мне! Авось попомнят мое добро, сходил к барину. Барин у нас хороший, говорит: «Молодец! — ступай» [Толстой 1978, 288].

“— მებედა, რისთვის მოგიწუნია?
 — მე? ოჯახზე ვფიქრობ.
 — რაო, მდიდრულად ცხოვრობდით?
 — მდიდრულად არა, მაგრამ შეძლებულად
 — მე ჯარში ჩემი სურვილით წამოვედი ძმის მაგირ. — ჟუვებოდა
 ავდევი, — მას თოხი შვილი პუავდა. მე კი ის იყო, ქალი შემრთებ. დედა
 შეძებვენა, ვიფიქრებ: რა მიჭირს! წავალ, იქნებ ჩემი სიკეთეც მოაგონდეთ
 მეთქ. მივედი ბატონია. ბატონი კარგი გვუავდა. მას მოთხოვა: “უოჩაღ,
 წაფიო” ასე წამოვედი ძმის მაგირ” [Толстой 1975, 27].

Как видим, уставший, разочарованный Авдеев выражает одну и ту же мысль по-русски и по-грузински — разными словами. Суть переведимой фразы передана точно, что становится возможным благодаря многообразию грузинской лексики, а также тому, что сам переводчик Э. Убилаша удачно подбирает соответствующие выражения.

Специфика личной формы грузинского глагола дает возможность не употреблять личное местоимение, что в русском языке происходит не столь уж часто, поскольку в определенных случаях здесь местоимение необходимо:

« – Ты, известно, разговоришься, – недовольно сказал Никитин» [Толстой 1978, 290].

“— ნამდვილად აეგ ოზამდო, — უკაცყოფილოდ უთხრა ბიუტინი” [Толстой 1975.29].

У грузинского глагола имеется весьма интересная категория – версия, которая в русском языке отсутствует. Грузинский переводчик часто использует формы версии, избегая тем самым двусмысленности, лишних местоимений и, что главное, приближаясь к естественной грузинской речи:

«– А нет, семнадцать рублей выиграл, и клико бутылочку распили» [Толстой 1978,294].

“— არა, ჩეიდებული მანეთი მოვუგა და ერთი პოლი კლიკო ვეუბეთ” [Толстой 1975,34].

«– Думать надо, – сказал Садо, усаживаясь на корточки перед Хаджи-Муратом. Женщина с крыши видела, как ты ехал» [Толстой 1978, 296].

“— უნდა მოვიფიქროთ, — თქვა სადომ და პაჯი მურატის წინ ჩატურდა. — ვიღაც ქალს ბანიდან დაუბახიარ აქეთ მომავალი” [Толстой 1975, 36].

Употребленному в оригинале тому или иному слову или выражению переводчик тщательно подбирает грузинские соответствия, наиболее уместные и естественные для грузинского текста. Особое внимание в переводе уделяется особенностям русского и грузинского языков как языков разных систем, различиям в их грамматическом строем. Перевод показал, что грузинская версия *Хаджи-Мурата* пронизана общим настроением оригинала и что в ней верно отражена симпатия или антипатия самого писателя по отношению к описанным в рассказе событиям и персонажам.

В русском тексте (как и вообще в индоевропейских языках) часто употребляются как полные, так и краткие причастия, причастные конструкции, по-разному передаваемые на грузинский язык: личной формой глагола, сложным предложением или же другими средствами. Например:

«– Сколько душ загубил, проклятый, теперь, поди, как его ублаготворять будут, – сказал один.

– А то как же. Первый камандеру Шмеля был. Теперь, небось...

- А молодчина, что говорить, джигит.
- А рыжий-то, рыжий, – как зверь, косится.
- Ух, собака, должно быть.

Все особенно заметили рыжего.

Там, где шла рубка, солдаты, бывшие ближе к дороге, выбегали смотреть. Офицер крикнул на них, но Воронцов остановил его.

– Пускай посмотрят своего старого знакомого. Ты знаешь, кто это? – спросил Воронцов у ближе стоящего солдата, медленно выговаривая слова с своим английским акцентом.

- Никак нет, ваше сиятельство.
- Хаджи-Мурат, – слыхал?» [Толстой 1978, 306–307].

“— რამდენი კაცი დაღუპა ამ წყველმა, ახლა კი ნახე, არავერბ
დააკლებებ, — თქვა ერთმა.
— მაშ, როგორ, შამილის პირველი მეთაური იყო. ამიტოდან კი
აღიათ...
— კოჩადი ჯიგიტი კი არის, რაღა თქმა უნდა.
— წითური კი, წითური მეუცივით იძღვირება.
— უა, უცუმბა, რაც ძაღლია.
— კველამ განსაკუთრებით წითური შენიშნა.
— იქ, სადაც ტყეებ ჩეხებები, გზის ახლოს მცოფი ჯარისეკვები პაჯო-
ძებაგის სანახავად გამოიქვება. ოფიცერმა დაუკირა მათ. მაგრამ
კორონცოვმა შეაჩერა იგი.
— აცალე, ნახო თავიანთი ძველი ნაცხობი. შენ იცი, ვინ არის ეს
კაცი? — იხვლისური აქცენტით, ნელი
ხმით პიოთხა კორონცოვმა ერთ ჯარისეკვებ.
— გერაფრით ვერ ვიცახი, თქვენმა ბრწყინვალებავ!
— პაჯო-ძებაგი გაგიგობია?” [Толстой 1975, 46-47].

Переводчик Э. Убилава почти слово в слово соблюдает текст оригинала. Он пытается передать сказанное большей частью естественными для грузинского языка словами и фразами, стараясь в то же время сделать строй русского предложения характерным для грузинского.

Таким образом, каждый перевод обогащает не только культуру, но и язык. Поэтому в последнее время большое внимание уделяется языко-стилистическому анализу переводной художественной литературы, чему посвящено уже немало работ. Наш труд также служит данной цели. Действительно, рассматриваемый грузинский перевод рассказа Л. Н. Толстого *Хаджи-Мурат* с полным правом можно считать одним из лучших образцов перевода художественного текста.

Источники

- Толстой Л. Н., 1978, *Повести и рассказы*, Москва.
Толстой Л. Н., 1975, *Хаджи-Мурат* (Перевод на груз. яз. Э. Убилауа), Тбилиси.

Литература

- Гачечиладзе Г. Н., 1959, *Вопросы теории художественного перевода*, Тбилиси.
Панджикидзе Д. П., 1985, *Новые теории перевода и проблема эквивалентности стиля*, Тбилиси.

LINGUISTIC-STYLISTIC ANALYSIS OF THE GEORGIAN TRANSLATION OF THE STORY L. TOLSTOY'S *HADJI MURAT*

S U M M A R Y

Translation, as an act of international and intercultural communication, is of great public importance. In the process of translation is preferable to use a literature and linguistic methods.

Tolstoy is a popular Georgian readers. His creativity led to increased interest in Georgia, and his works are successfully translated into Georgian language.

Translate the story, LN Tolstoy's *Hadji Murat* Georgia was able to show the reader in his own language as described in the story of life, precisely delineated the characters, strong human passions, finding a high literary taste and individual style, and while retaining the original style.

Translation showed (translator E. Ubilava) that the Georgian version of *Hadji Murat* permeated the general mood of the original and that it correctly reflects the sympathy or antipathy of the writer in relation to the events described in the story and characters.

Linguistic-stylistic analysis of translated fiction devoted a lot of work. Our work also serves this purpose. Georgian translation of *Hadji Murat* can be considered one of the best examples of literary translation of the text.

Манана Микадзе e-mail: manana-mikadze@rambler.ru

Anna Romanik

Białystok

Anglicyzmy w rosyjskich czasopismach kobiecych

Słowa kluczowe: mass media, anglicyzmy, przyczyny zapożyczeń

Rola mass mediów w kreowaniu współczesnego języka rosyjskiego, tak jak wielu innych języków narodowych, jest ogromna. Telewizja, Internet oraz prasa dzięki swojemu globalnemu zasięgowi wręcz agresywnie wpływa na kształtowanie się nowomowy, która nasycona jest słownictwem obcego pochodzenia, głównie angielszczyzny. Anglicyzmy w języku rosyjskim mają już wielowiekową tradycję, jednak ich napływ w ostatnich dziesięcioleciach zdecydowanie nabrał tempa. Katarzyna Wojan zauważa, że spośród języków słowiańskich największą intensywnością zapożyczeń leksykalnych z innych systemów językowych odznacza się właśnie rosyjski [Wojan 2010, 25]. Dlatego też z lingwistycznego punktu widzenia zagadnienie transferu słownictwa obcego na grunt rosyjski jest problemem aktualnym, interesującym, a nawet budzącym wiele kontrowersji, głównie w kwestiach oceny słuszności użycia pożyczek.

Niniejszy artykuł stanowi próbę analizy słownictwa angielszczyzny, jakim operują czasopisma kobiece (rosyjskie wydania miesięczników *Cosmopolitan*, *Elle*, *Glamour*, *Mini* opublikowane w okresie 2006–2012). Głównym celem publikacji jest określenie przyczyn intensywnego przenikania pożyczek angielszczyzny do współczesnego języka rosyjskiego. Wybór prasy, jako źródła ekskserpcji, podyktowany był kilkoma przyczynami. Po pierwsze, media bardzo szybko rejestrują zmiany zachodzące w mowie, więc inwentarz leksykalny w nich zawarty można uznać za wiernie odzwierciedlający aktualny stan języka. Poza tym, leksyka zaczerpnięta z tak specyficznej prasy,

jaką są wyżej wspomniane miesięczniki, dotyczy wybranych dziedzin życia i tym samym ogranicza się do konkretnych pól semantycznych, co ułatwi przeprowadzenie analizy.

Magazyny kobiece poruszają tematykę bliską codziennemu życiu ich czytelniczek. Większość artykułów w nich zawartych dotyczy mody, kosmetologii, fryzjerstwa, zdrowia, ogólnie urody, psychologii, kariery zawodowej i stylu życia współczesnej kobiety. Spora część materiału prasowego relacjonuje wiadomości z szeroko rozumianego świata showbiznesu. Poza publikacjami istotną rolę, a może nawet dominującą, odgrywają również reklamy różnorodnych nowości technicznych, odzieżowych, kosmetycznych itd. Język, którym posługują się czasopisma poświęcone paniom, nasycony jest obcojęzycznymi pożyczkami. Powody ich przenikania do języka rosyjskiego mają dwojaki charakter.

Po pierwsze, jak podkreślają lingwiści, przyczyny mogą mieć charakter językowy, jak również mogą być zdeterminowane czynnikami pozajęzykowymi, tzn. szeroko rozumianymi uwarunkowaniami kulturowymi, socjologicznymi, geopolitycznymi oraz psychologicznymi [Mańczak-Wohlfeld 1995, 18]. Można też powiedzieć, że językowe (lingwistyczne) przyczyny przenikania pożyczek mają charakter uniwersalny, tzn. są one identyczne dla wszystkich języków zapożyczających. Natomiast przyczyny pozajęzykowe (ekstralingwistyczne) mają charakter indywidualny, różnicujący odrębne języki narodowe.

G. Lisowska podaje następujące przyczyny przenikania do danego języka słów obcego pochodzenia [2005, 17]:

- wpływy kulturowe jednego języka na drugi;
- zwiększenie ustnych i pisemnych kontaktów między różnymi narodami;
- konieczność nazywania nowych desygnatów;
- tendencja do używania jednego zapożyczonego słowa zamiast opisowego wyrażenia rodzimego;
- konieczność wyodrębnienia cech pojęcia posiadającego już nazwę ogólną.

Natomiast jeśli chodzi o przyczyny transferu słownictwa angielskiego do języka rosyjskiego, jakim operuje prasa kobieca, to można przytoczyć wiele motywów wpływających na popularność użycia pożyczek. Należy pamiętać, że wyekszerpowana z „kolorowej” prasy leksyka stanowi zbiór specyficznych określeń, których zasięg użycia ogranicza się do kilku wyżej wspomnianych pól semantycznych.

Jednym z podstawowych powodów intensyfikacji procesu zapożyczania jest pojawienie się w branżach opisywanych w prasie kobiecej nowych produktów, przedmiotów, a także zjawisk społecznych, nie posiadających wcze-

śniej określeń w języku rosyjskim. Mowa tu głównie o innowacyjnych produktach kosmetycznych, odzieżowych, technologicznych oraz tendencjach o charakterze społeczno-kulturowym, rozpowszechnionych na Zachodzie, a przejętych przez rosyjskie realia. Przykładem pożyczek leksykalnych odnoszących się do nieznanych wcześniej rosyjskojęzycznym użytkownikom realiów są:

– nazwy z zakresu kosmetologii (nazwy produktów i zabiegów kosmetycznych), np. **бронзер** (англ. *bronzer*) ‘бронзирующая косметика’; **глиттер** (англ. *glitter*) ‘сухой рассыпчатый блеск’; **консилер** (англ. *consealer*) ‘карандаш-корректор’; **флюид** (англ. *fluid*) ‘жидкий тональный крем’; **лайнер** (англ. *liner*) ‘помадка для глаз’; **скраб** (англ. *scrub*) ‘крем для чистки кожи’, **пилинг-крем** (англ. *peeling cream*) ‘крем, убирающий верхний слой кожи’; **плампер** (англ. *plumper*) ‘косметическое средство, позволяющее создать кратковременный эффект увеличения объёма губ’; **бикини-дизайн** (англ. *bikini design*) ‘интимная причёска (стрижка, депиляция, украшание декоративными элементами’; **хайлайтер** (англ. *highlighter*) ‘осветляющий корректор для лица’; **стик** (англ. *stick*) ‘косметические средства в виде спрессованного косметического крема’;

– nazwy odzieży, np. **дресс код** (англ. *dress code*) ‘кодекс одежды, требуемой при посещении определённых мероприятий, организаций, заведений’; **хилисы** (англ. *heeleys*) ‘спортивная обувь на колёсиках’; **трэггинсы** (англ. *treggings*) ‘сочетание леггинсов и брюк из искусственной кожи’; **стринги** (англ. *strings*) ‘разновидность мини-трусов, при ношении которых большая часть ягодиц открыта’;

– terminologia z zakresu chirurgii plastycznej, np. **фейслифтинг** (англ. *face lifting*) ‘подтяжка лица’; **липофилинг** (англ. *lipofilling*), син. **фэтграфтинг** (англ. *fat grafting*) ‘трансплантиация автожира, пересадка собственных жировых клеток’; **бодилифтинг** (англ. *body lifting*) ‘подтяжка тела’; **липосакция** (англ. *liposuction*) ‘коррекция тела с помощью избыточных жировых тканей’;

– nazwy zawodów, np. **стилист** (англ. *stylist*) ‘специалист в области создания стиля (имиджа) человека с помощью причёски, макияжа, одежды и способа поведения’; **пиар-менеджер** (англ. *public relations manager*) ‘профессия, направленная на создание благоприятного образа как фирмы в целом, так и отдельной торговой марки’; **персональный шопинг-консультант / персональный шопер** (англ. *personal shopper*) ‘специалист, помогающий клиенту продуктивно подбирать одежду и совершать покупки, зная всё про цены, модные направления и т.д.’; **релукер** (англ. *relooker*) ‘специалист, улучшающий

то, что сделано имиджмейкером на пути формирования конъюнктурного работающего образа'; **имиджмейкер** (англ. *imagemaker*) 'профессия, задачей которой создать индивидуальный образ клиента на основе уникальности человека с учётом требований значимой для него социальной среды';

– terminologia sportowa, np. **пилатес** (англ. *pilates = Joseph Pilates*) 'система физических упражнений, которые выполняются на специальных ковриках и на специально разработанном Пилатесом оборудовании'; **пол-дэнс** (англ. *pole dance*) 'упражнения на пилоне, смеси эротического танца и элементов спортивной гимнастики'; **регби** (англ. *rugby football*) 'спортивная командная игра с овальным мячом'; **степ** (англ. *step*) 'шаговая аэробика, подъём и схождение с платформы';

– określenia nowości technicznych, np. **смартфон** (англ. *smartphone*) 'мобильный телефон, сравнимый с карманным персональным компьютером'; **тачскрин** (англ. *touchscreen*) 'антивандальный сенсорный экран'; **слайдер** (англ. *slider*) 'тип корпуса мобильных телефонов, состоящих из двух параллельных частей'; **организер** (англ. *organizer*) 'карманный персональный компьютер, обладающий функцией синхронизации информации';

– określenia z zakresu współczesnej sztuki, np. **нейл-арт** (англ. *Neil-art*) 'художественное украшение ногтей'; **боди-арт** (англ. *body-art*) 'одна из форм авангардного искусства, где главным объектом творчества становится тело человека'; **пирсинг** (англ. *piercing*) 'прокалывание человеческого тела с целью украшения'.

Powyższe nazwy przedostały się do języka rosyjskiego wraz z określonymi przez nie desygnatami. Należy zwrócić tu uwagę na fakt, że opisywane przez te jednostki nominalne realia pochodzą ze środowisk zachodnich, różniących się od Rosji pod względem kulturowym, cywilizacyjnym oraz mentalnym. Zatem tak mocno wzmożona ekspansja nowej leksyki świadczy, po pierwsze, o aktywizacji więzi Rosji z Zachodem, a po drugie, o fascynacji kulturą społeczeństw anglojęzycznych, które wyróżniają się wysokim poziomem materialnym życia i dużym postępem cywilizacyjnym w najróżniejszych dziedzinach, między innymi, w technice, medycynie, rozrywce. Zgromadzone słownictwo obrazuje także zmiany ideologiczne, które zaszły w narodzie rosyjskim. Niewątpliwie mamy do czynienia z procesem homogenizacji kultury, któremu podlegają wartości duchowe, świadomość i wzorce moralne, co jest konsekwencją rozwoju masowej produkcji różnorodnych dóbr materialnych i komercjalizacji świata.

O zmianie rosyjskiej mentalności, jej przyczynach i skutkach pisze K. Luciński. Rosjanie, zainspirowani szeroko rozumianą ideologią państwa

zachodnich (Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych Ameryki), przejmują od nich modele zachowań, styl życia, orientacje społeczne, co świadczy o mentalnej transformacji Rosji wynikającej z włączenia jej do „światowego, cywilizacyjnego procesu” [Luciński 2009, 24].

Przytoczone powyżej egzemplifikacje prasowe są dowodem zapożyczenia współczesnej kultury anglosaskiej, nastawionej na rozwój kariery, konsumpcjonizm, dbałość o wygląd zewnętrzny, kultywowanie młodości i piękna. Za-tem nie dziwi fakt, że wśród anglicyzmów wyselekcjonowanych z czasopism kobiecych można wyodrębnić wiele nazw ubiorów, produktów i zabiegów kosmetycznych, nowych profesji (zawodów) oraz terminologię z zakresu chirurgii plastycznej, sportu, sztuki, technologii (głównie z informatyki i telefonii komórkowej), biznesu itd. To właśnie chęć identyfikacji Rosji z życiem społeczeństw zachodnich jest powodem dynamicznego procesu przejmowania zarówno tamtejszych realiów, jak i odnoszącej się do nich leksyki. W powyższym przypadku import nowego słownictwa do języka rosyjskiego jest rzeczywiście uzasadniony, ponieważ zaspokaja on luki nazewnicze i tym samym wypełnia funkcję nominatywną.

Istotną przyczyną transferu anglicyzmów do języka rosyjskiego jest chęć zastąpienia istniejących już wielowyrazowych nazw lub wyrażeń opisowych angielskimi nazwami jednowyrazowymi, o czym świadczą następujące egzemplifikacje: **бестселлер** (angl. *bestseller*) ‘ хорошо продающаяся книга’; **кастинг** (angl. *casting*) ‘подбор актёров’; **типсы** (angl. *tips*) ‘наращенные искусственные ногти’; **топ-модель** (angl. *top model*) ‘самая популярная манекенщица’; **ноу-хай** (angl. *know how*) ‘секрет производства, который охраняется режимом коммерческой тайны’; **гаджет** (angl. *gadget*) ‘техническое оборудование, обладающее повышенной функциональностью’; **саундтрек** (angl. *soundtrack*) ‘звуковая дорожка’; **хедлайнер** (angl. *headliner*) ‘гвоздь программы, ведущий исполнитель’; **шоу-бизнес** (angl. *show business*) ‘коммерческая деятельность в сфере индустрии развлечений’; **брэнд** (angl. *brand*) ‘торговая марка’; **сингл** (angl. *single*) ‘компакт с одной музыкальной композицией’ itd. Jak pokazują przytoczone przykłady, angielskojęzyczne pożyczki posiadają w języku rosyjskim ekwiwalent w postaci nominacji złożonej lub niekiedy rozbudowanej peryfrazy. Pojawienie się tego typu wyrazów obycz w zasobie leksykalnym języka rosyjskiego jest przejawem ekonomii językowej, czyli jednej z czołowych tendencji rozwoju każdego współczesnego języka.

Kolejnym powodem transferu leksyki zaczerpniętej z angielszczyzny jest potrzeba wyodrębnienia cech pojęcia, posiadającego już nazwę ogólną w języku rosyjskim [Lisowska 2005, 18]. Zjawisko to można zademonstrować na

przykładzie leksemu **шопинг**, który w wolnym tłumaczeniu oznacza „robienie zakupów”. Jednak utrwalona wśród użytkowników języka rosyjskiego semantyka tego wyrazu dalece wykracza poza ogólnie przyjętą nazwę. W obecnej rzeczywistości **шопинг** nie oznacza po prostu robienia zakupów, ale jest to pojęcie określające formę spędzania wolnego czasu. Shopping to nie tylko odwiedzanie sklepów (najczęściej w dużych centrach handlowych, galeriach), to rodzaj rozrywki, odpoczynku z przyjaciółmi w kafejkach, barach itd. W przypadku tej jednostki wyrazowej mamy do czynienia z procesem zwężenia znaczenia tego leksemu, który nastąpił podczas jego adaptacji w systemie języka rosyjskiego.

Poza tym, szukając przyczyn dynamicznego procesu importu słownictwa angielskiego na grunt rosyjski, należy podkreślić ogromną rolę zjawiska „mody językowej”, o której pisał między innymi W. G. Kostomarow w pracy *Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа*. Jak powszechnie wiadomo, moda, nie tylko językowa, ma charakter cykliczny, tzn., że w przekroju chronologicznym ulega zmianie. W historii języka rosyjskiego również można zaobserwować wpływy różnych języków obcych (greckiego, tureckich i tatarskich, niemieckiego, polskiego, włoskiego), jednak największy ślad w ruszczyźnie pozostawiła moda na francuszczyznę, powszechnie zwaną galomanią, a także fascynacja angielszczyzną. Niepodważalnie język angielski stał się współczesnym narzędziem komunikacji międzynarodowej i siła jego oddziaływania na inne narody ma zasięg ogólnoświatowy. K. Wojan angielszczyznę określa mianem *języka wehikularnego*, współczesnym „*lingua franca*” w globalnym rozumieniu [2010, 74].

Moda na język angielski spowodowała masowy napływ anglicyzmów, przede wszystkim za pośrednictwem środków masowego przekazu, między innymi prasy kobiecej. Udział modnych obcych jednostek leksykalnych w nagłówkach artykułów, tekstach i reklamach przyciąga uwagę czytelnika, intryguje i zachęca do przeczytania publikacji lub kupna reklamowanego artykułu. Słowa obcego pochodzenia w odbiorze wielu użytkowników języka są postrzegane za prestiżowe, bardziej wyraźne, znaczące, tak więc między innymi i dlatego anglicyzmy wypierają wyrazy rodzime.

Zjawisko mody językowej spowodowało pojawienie się ogromnej ilości synonimicznych wariantów istniejących już w języku rosyjskim słów, np. **фешн** (angл. fashion) – moda; **стайллинг** (angл. styling) – układka; **шузы** (angл. shoes) – obувь; **френд** (angл. friend) – друг; **бой-фрренд** (angл. boyfriend) – парень; **дизайнер** (angл. designer) – проектировщик; **дизайн** (angл. design) – проект; **эксперт** (angл. expert) – специалист; **мейк-ап** (angл. make up) – макияж; **перформанс** (angл. performance) – спектakl.

performance) – выступление; *лэйди* (англ. lady) – дама; *тинейджер* (англ. teenager) – подросток; *босс* (англ. boss) – начальник; *тренд* (англ. trend) – направление, тенденция; *стикер* (англ. sticker) – наклейка; *хобби* (англ. hobby) – увлечение; *о'кей* (англ. o.k.) – хорошо; *гуд-бай* (англ. goodbay) – прощай; *блокбастер* (англ. blockbuster) – боевик; *ремейк* (англ. remake) – переделка; *имидж* (англ. image) – образ; *бэбиситтер* (англ. baby sitter) – няня; *шоп* (англ. shop) – магазин; *он-лайн* (англ. on line) – в сети. W rywalizacji tych dwóch genetycznie różnych, a semantycznie bliskich lub identycznych wyrazów, w większości przypadków w tekstach prasowych obserwuje się częściej częstsze użycie zwrotów angielskich. Niekiedy nawet pożyczka całkowicie wypiera wyraz rodzimy. Taki stan rzeczy niewątpliwie spowodowany jest zjawiskami natury socjologicznej, między innymi, procesem okydentalizacji, czyli przyjmowania wzorców kultury krajów cywilizacji zachodniej i powszechna jej akceptacja. Poza tym, w analizowanych czasopismach często opisuje się różnorodne wydarzenia ze świata filmu, życia gwiazd Hollywoodu, zagranicznej sztuki, mody, więc posługiwanie się słownictwem zaczerpniętym bezpośrednio z komentowanych realiów jest zabiegem uatrakcyjnającym tekst, zbliżającym czytelnika do opisywanych sytuacji, o czym świadczą np. zamieszczone w prasie relacje z pokazu z londyńskiego Tygodnia Mody. Użycie do zrelacjonowania tego wydarzenia słów typu *дизайн*, *дизайнер*, *фешн-шоу*, *фешн-уик*, *гламурный*, *мод-модель*, *аутфит* zamiast rosyjskich ekwiwalentów *проектировщик*, *проект*, *показ мод*, *неделя мод*, *шикарный*, *манекенщица*, *наряд* wydaje się być uzasadnione. Tekst staje się bardziej wyrazisty, wiarygodny, a odbiorca, czyli głównie współczesna kobieta, ma poczucie bliskości z opisywanym światem.

Niestety obecność anglicyzmów w języku rosyjskim budzi wśród wielu lingwistów uzasadniony niepokój, ponieważ, jak pokazują przytoczone przykłady, w wielu przypadkach nie są one rezultatem niezbędnych zabiegów nominacyjnych, a jedynie przejawem mody lingwistycznej, chęci „wykazania się” znajomością języka angielskiego, a niekiedy wręcz oznaką snobizmu. W. Morawski tego rodzaju pożyczki nazywa *nadwyżkami leksykalno-semantycznymi*, co oznacza, że ich obecność jest zbędna [1992, 80]. Dlatego też tak częste używanie słów obcego pochodzenia, konkretnie anglicyzmów, wywołuje wiele kontrowersji i sprzeciwów wśród zwolenników purystycznych poglądów. Niemniej jednak pomimo głośnego protestu ludzi dbających o czystość języka rosyjskiego zjawisko operowania „modną” leksyką przede wszystkim w mowie potocznej przybiera na sile. Jak zauważa L. P. Krysin:

„Отношение в обществе к иноязычным словам – социально распределенное: оно зависит от таких характеристик носителей языка, как возраст, уровень и характер образования, род занятий, знание иностранных языков, общая культура и нек. др.” [Krysin 1997, 113].

Moda na używanie anglicyzmów panuje głównie w środowiskach młodzieży, ludzi w wieku średnim, otwartych na świat, amatorów konwegeracji kulturowej, poddających się wszechobecnej globalizacji.

Istotnym powodem używania leksyki obcego pochodzenia jest jej emocjonalne nacechowanie. Badane pożyczki angielskie na ogół wyrażają pozytywne konotacje, w przeciwnieństwie do ekwiwalentnych wyrazów rodzimych. M. A. Brejter podkreśla, że wśród użytkowników języka rosyjskiego jest rozpowszechniona opinia o wyższości i progresywności zagranicznych technologii w porównaniu z technologią rodzoną [Brejter 1997, 39]. Zagraniczne towary postrzegane są jako produkt wyższej jakości, dlatego też są bardziej pożądane i pokupne. Pogląd ten uzasadnia więc fakt, że tak wiele angielskojęzycznych słów, a niejednokrotnie całych wyrażeń spotyka się w prasie, a w szczególności na stronach poświęconym reklamom. Reklama oraz artykuły czasopism posiadają w swoim założeniu funkcję perswazyjną, więc powinny się w nich pojawiać określenia nacechowane pozytywnie, a taką potrzebę zaspokajają właśnie intrygująco brzmiące pożyczki.

W podsumowaniu można stwierdzić, że przyczyny przenikania zapożyczeń angielskich do współczesnego języka rosyjskiego mają podłożę wielopłaszczyznowe. W ogromnej mierze proces ten zdeterminowany jest prymaryną potrzebą nominacyjną, to znaczy, że nowa nazwa w języku-receptorze pojawia się wraz z nowym desygnatem. Niemniej jednak influencja leksyki angloamerykańskiej, tak szeroko reprezentowana głównie w środowiskach masowego przekazu, jest również wynikiem potrzeby ekonomii środowisk językowych na poziomie derywacji, a także chęci nacechowania emocjonalnego wypowiedzi. Szukając przyczyn dynamicznego transferu angielszczyzny na grunt rosyjski nie sposób nie podkreślić pozajęzykowych czynników, które wpływają na taki stan rzeczy. Zarówno sytuacja polityczna Rosji (zmiany ustrojowe w latach 90 XX wieku), fascynacja postępem cywilizacyjnym i osiągnięciami państw zachodnich, amerykanizacja kultury oraz popularyzacja języka angielskiego na świecie wpłynęły na zmianę życia w Rosji, co w konsekwencji zarejestrował język. Poza tym, należy pamiętać, że popularność angielszczyzny wśród Rosjan ma podłożę psychologiczne. Wiąże się to ze stereotypami myślowymi, według których Zachód utożsamiany jest z dobrobytem, prestiżem i wysokim standardem różnorodnych

produktów. Zatem niejednokrotnie użycie słów obcojęzycznego pochodzenia jest wyrazem tęsknoty za „lepszym” życiem, demonstracją przesłania mówiącego o tym, że Rosjanie są częścią współczesnego zglobalizowanego społeczeństwa.

Literatura

- Lisowska G., 2005, *Заимствованные имена существительные в системе русского языка*, Słupsk
- Luciński K., 2000, *Anglicyzy w języku polskim i rosyjskim*, Kielce
- Luciński K., 2009, *Языковые заимствования и ментальность*, Kielce
- Mańczak-Wohlfeld E., 1995, *Tendencje rozwojowe współczesnych zapożyczeń angielskich w języku polskim*, Kraków
- Markowski A., 2006, *Kultura języka polskiego. Teoria. Zagadnienia leksykalne*, Warszawa
- Morawski W., 1992, *Angielskie elementy leksykalne w języku polskich emigrantów w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie*, Kraków
- Nowowiejski B., 2010, *Z zagadnień kontaktów językowych*, Białystok
- Romanik A., 2008, *Rola anglicyzmów w kształtowaniu leksyki odzieżowej i ich adaptacja w systemie języka rosyjskiego*, „*Studia Wschodniosłowiańskie*”, t. 8, s. 167–177
- Wojan K., 2010, *Przypadkowe i nieprzypadkowe wędrówki leksemów*, Gdańsk
- Аристова В. М., 1978, *Англо-русские языковые контакты*, Ленинград
- Брейтер М. А., 1997, *Англицизмы в русском языке: история и перспективы: Пособие для иностранных студентов-русистов*, Владивосток, с. 34–45
- Костомаров В., 1999, *Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа*, Москва
- Крысин Л. П., 1997, *Заимствование иноязычной лексики*, [w:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Русский язык*, red. E. Szirajew, Opole, s. 107–161
- Крысин Л. П., 1968, *Иноязычные слова в современном русском языке*, Москва
- Леонтович О. А., 2002, *Русские и американцы: парадоксы межкультурного общения*, Волгоград

ENGLISH LOANWORDS IN RUSSIAN WOMEN'S MAGAZINES

S U M M A R Y

It is observed that the English contribution to the vocabulary of modern Russian has strongly increased over the last decades. The main purpose of this article is to explain most important reasons of the process of lexical borrowing by Russian language. Researched vocabulary was selected from modern women's magazines, such as *Elle*, *Glamour*, *Mini*, *Cosmopolitan*. Studies have shown that new English words come into Russian mainly as a result from the need to define a new referent. The large number of anglicisms is explained by international culture exchange, influence of linguistic fashion, the need to specialize terms, etc.

Anna Romanik e-mail: aniaromanik8@wp.pl

Krzysztof Rutkowski

Białystok

Polsko-rosyjskie homonimy i paronimy międzyjęzykowe – propozycja klasyfikacji

Słowa kluczowe: homonimy, paronimy, ekwiwalenty leksykalne, klasyfikacja

Z relacją homonimicznosci mamy do czynienia, najprościej rzecz ujmując, wówczas, kiedy porównywane jednostki języka (lub języków) są symetryczne pod względem formy znakowej i jednocześnie pozostają wobec siebie asymetryczne treściowo. Najwyraźniej jest ona dostrzegalna na płaszczyźnie leksykalnej, kiedy to dochodzi do zasadniczych rozbieżności denotacyjnych, choć mówi się też o istnieniu homonimów składniowych (np. *czytanie Mickiewicza* w znacz. ‘czyta Mickiewicz’ bądź ‘ktoś czyta Mickiewicza’), słowotwórczych (np. *ranny* w znacz. ‘zraniony’, ale też ‘poranny’) i frazeologicznych (*prosto z mostu* w znacz. przen. ‘powiedzieć komuś niemiłą prawdę’ oraz dosł. ‘rzucić się z mostu do rzeki’).

Badania związane z polsko-rosyjską homonimią i paronimią¹ międzyjęzykową mają już pewną tradycję – zwłaszcza w polskiej literaturze jazykoznawczej. Wystarczy przytoczyć tu opracowania chociażby Z. Grosbarta [1958], K. Kusala [2002], P. Stasińskiej [1990] czy K. Wojan [2010]. Niemniej jest to obszar, który wciąż jeszcze wymaga pogłębionych analiz, zwłaszcza w perspektywie diachronicznej.

¹ Homonimy w niniejszym artykule są traktowane jako jednostki pozostające w podobnych relacjach jak paronimy, różniące się jednak od nich większym stopniem podobieństwa w planie wyrażania. W przypadku zestawień międzyjęzykowych obie te kategorie w literaturze przedmiotu są jeszcze znane m.in. jako aproksymaty, tautonimy, paronimy międzyjęzykowe, analogie międzyjęzykowe [za: Wojan 2010, 278].

Niniejszy artykuł jest głosem w dyskusji na temat możliwości i sposobów systematyzacji polsko-rosyjskich zestawień homonimicznych. W propowanej klasyfikacji zostały wykorzystane klasyczne już kryteria podziału homonimów wewnątrzjęzykowych, powszechnie znane z prac między innymi D. Buttler [1968], M. Majewskiej [2002], O. S. Achmanowej [1986] czy L. W. Małachowskiego [1990]. Poddano je wstępnej weryfikacji, która miała na celu ustalenie, czy można je będzie wykorzystać również do klasyfikowania homonimów międzyjęzykowych, innymi słowy – czy za pomocą danego kryterium da się stwierdzić występowanie (lub brak) jakieś określonej relacji pomiędzy jednostkami homonimicznymi pochodzącyymi z różnych języków, np. zbieżność warstwy brzmieniowej w parach wyrazów *procedura – npouędypa, stok – cмок, susza – cywa* itp. Jak widać, to kryterium znalazło zastosowanie, ponieważ okazało się weryfikowalne dla obu komponentów, i to w co najmniej kilku zestawieniach. Podobny był tok postępowania w odniesieniu do innych cech polsko-rosyjskich jednostek homonimicznych, z różną siłą mogących wchodzić ze sobą w korelację, np. graficznego podobieństwa, hetero- bądź homogeniczności, asymetrii w warstwie konotacyjnej. Wszystkie one zostaną szczegółowo opisane w dalszej części artykułu.

Te kryteria, które pomyślnie przeszły selekcję, zostały uszczegółowione, jeśli zachodziła taka potrzeba – zmodyfikowane, i uogólnione do dwóch zasadniczych grup – niezależnych od siebie kryteriów formalnych i pozaformalnych. Propozycja takiego podziału wydaje się być uzasadniona z uwagi na to, że homonim, jak każda znacząca jednostka języka, składa się z formy znakowej (akustycznej lub graficznej, tzw. planu wyrażania, w którym mieściłyby się kryteria formalne) oraz warstwy sygnifikatywnej (znaczenia, tzw. planu treści, który należałoby kategoryzować w ramach kryteriów pozaformalnych).

Kryteria formalne

1. Symetryczność w planie wyrażania (w warstwie brzmieniowej i/lub graficznej)

1.1. Homonimy fonetyczne (homofony) to jednostki, pomiędzy którymi zachodzi zbieżność wymowy przy jednocześnie różnych różnicach w zapisie [Polański 2003, 239]². W obrębie tej kategorii, dla zestawień międzyjęzykowych

² W szerszym ujęciu, jak twierdzi S. Urbańczyk [1994, 117], homofonami są już wyrazy o jednakowym brzmieniu, natomiast różnica ortograficzna jest nieobligatoryjna.

warto jeszcze zaproponować podział na homofony silne i słabe. Pozwoli to na zróżnicowanie ich ze względu na stopień tożsamości brzmieniowej.

1.1.1. Homofony silne – przyjmując powyższe (wstępne) kryteria selekcji, do tej grupy można zaliczyć między innymi pary: *bańka* – *банка*, *blacha* – *бляха*, *cep* – *цепь*, *czyn* – *чин*, *flaga* – *флага*, *flaszka* – *фляжка*, *horda* – *хорда*, *klocki* – *клёцки*, *klucz* – *ключ*, *ług* – *лук*, *powielenie* – *повеление*, *pieczeń* – *печень*, *sień* – *сень*, *spód* – *спуд*, *stół* – *стул*, *szczyt* – *щит*, *szyna* – *шина*, *szyszka* – *шишка*, *śliwki* – *сливки*, *wieko* – *веко*, *zapaśnik* – *запасник*, *zdanie* – *здание*, *żyletką* – *жилетка*.

Zgodność brzmieniową polsko-rosyjskich homofonów zaburzają również różnice w wymowie uznawanych za równoważne samogłosek. Nie wszystkie akcentowane samogłoski rosyjskie są tożsame z polskimi, bo na przykład [y], [ы] w porównaniu z [u], [ү] są cofnięte, [o] dodatkowo jest nie-

³ O zgodności w wymowie tych wyrazów można mówić z założeniem, że ogólnopolskie [h] już dawno się ubezdźwięczało i tym samym zbliżyło do rosyjskiego [x] (por. [Karaś, Madejowa 1977, 33]).

⁴ Można by tu jeszcze odnotować opozycję dźwięczność–bezdźwięczność (np. [g] – [k], por. *lug* – *лук*, [š] – [ж], por. *flaszka* – *фляжка*), ale ta w przypadku homonimów fonetycznych jest nierelevantna, ponieważ ulega neutralizacji.

⁵ Z wyjątkiem zapożyczeń i w wygłosie przed spójnikiem *i* (np. *Soczi, biegacz i sportowiec*).

plaskie, a labialne, oprócz tego dyftongoidalne, natomiast [u] znacznie bardziej napięte niż [i]. I tak już fonicznie zróżnicowane dźwięki oddalają się od siebie jeszcze bardziej, w sytuacji kiedy zajmują pozycje nieakcentowane – oczywiście z uwagi na różne stopnie redukcji jakościowej.

Jeszcze jednym potencjalnym, choć raczej „niegroźnym” źródłem brzmieniowej niezgodności opisywanych tu homofonów mogą być rosyjskie dwugłoski ['je] i ['ja] w wygłosie po spółgłosce (por. *zdanie* – *зданiе*, *oranie* – *oранье*, *familia* – *фамилия*). W polszczyźnie korespondują z nimi odpowiednio samogłoski ['e] i ['a].

Niemniej wydaje się, że żadna z wyżej wymienionych dysproporcji artykulacyjnych nie powinna przesądzać o ewentualnej niemożliwości identyfikacji któregoś z wyrazów w parze homofonicznej, ponieważ zawsze jest ich mniej niż cech identycznych bądź choćby tylko ekwiwalentnych.

1.1.2. Homofony słabe – ta kategoria aproksymatów została wyodrębniona w oparciu o takie same kryteria i z identycznymi zastrzeżeniami, jak homofony silne. Dodatkowo jednostki różnią się tu rozmieszczeniem akcentu, np. *balon* – *бaлloн*, *detectyw* – *дeтeктив*, *duchy* – *духи*, *dywan* – *диван*, *kostium* – *костюм*, *magazyn* – *магазин*, *żywot* – *жизнь*.

1.2. Homogramy (homonimy graficzne) – to jednostki, które posiadają identyczną postać ortograficzną, przy czym zachowują różnice w wymowie⁶. Jest to specyficzna grupa aproksymatów, ponieważ w języku polskim należą do niej nieliczne wyrazy (m.in. *kopie*⁷, por. 3. praes. od *kopać* i Nom. pl. od *kopia*; *zamarzać*, por. verb. pf. *zamarzać* i *zamorzyć*), natomiast w języku rosyjskim realizuje się w obrębie tych par homonimicznych, których jednostki różnią się od siebie miejscem akcentu (np. *атлас* ‘atlas’ – *амлас* ‘atlas’, *мүка* ‘męka’ – *мука* ‘mąka’). O ile w języku rosyjskim wyodrębnienie homogramów rzeczywiście wymaga przyjęcia kryterium artykulacyjnej niejednolitości (różnicy w akcencie), to w przypadku zestawień polsko-rosyjskich kryterium to wydaje się zbędne, ponieważ jeśli człony zestawienia homonimicznego są jednolite brzmieniowo i graficznie, według proponowanej tu klasyfikacji stają się homonimami fonetyczno-graficznymi (por. *pas* – *nac*, p. 1.3.), jeśli mają zblizzoną artykulację i różnią się zapisem, przechodzą do klasy homofonów (por. *luk* – *лыг*, p. 1.1.), a kiedy wreszcie są zbieżne tylko graficznie, to pojawia się nieidentyczność brzmieniowa, która siłą rze-

⁶ Taką definicję homogramu podaje m.in. K. Polański [Polański red. 2003, 239], choć w literaturze przedmiotu można spotkać podejście bardziej liberalne (por. S. Urbańczyk [1994, 117], J. Lukszyń [1998, 114]), zgodnie z którym o relacji homografi decyduje już sama tożsamość zapisu jednostek.

⁷ Są to jednocześnie homoformy.

czy i tak będzie wynikać z miejsca akcentu, por. *awans – аванс*, *bielizna – белизна*, *burda – бурда*, *czasy – часы*, *groza – гроза*, *kołdun – колдун*, *listwa – листва*, *łuna – луна*, *majak – маяк*, *manto – манто*, *obrok – оброк*, *okład – оклад*, *oczki – очки*, *plewa – плея*, *portfel – портфель*, *sopel – сопель*, *tuman – туман*, *udar – удар*, *układ – уклад*, *uklon – уклон*, *ukrop – укроп*, *urok – урок*, *wygodą – въгода*, *wyprawka – въправка*, *zagón – зағон*, *zakaz – заказ*, *zakon – закон*, *zapal – запал*, *zapach – запах*, *zatem – замем*, *zawał – завал*, *żałoba – жалоба*.

Wyodrębnienie grupy homogramów międzyjęzykowych wymaga przyjęcia założenia o istnieniu ekwiwalencji pomiędzy łacińskimi z pochodzenia literami alfabetu polskiego i cyrylickimi rosyjskiego – pomimo że wspólnie są one postrzegane jako systemy znakowe dość od siebie odległe. Założenie to, choć wcale nie takie oczywiste z uwagi na konwencjonalny charakter alfabetów, da się jednak uzasadnić, pod warunkiem że porównywane pary liter w obu językach uznamy za znaki, które niezależnie od kontekstu fonetycznego oznaczają takie same lub artykulacyjnie równoważne głoski, np. *d* [d] – *ð* [d̥], *t* [t] – *m* [t̥], *z* [z] – *ʒ* [z̥], *s* [s] – *c* [s̥], *p* [p] – *n* [p̥], *m* [m] – *ɯ* [m̥], *ja* – *ѧ* [ja] lub głoski brzmieniowo mocno zbliżone, funkcjonalnie ekwiwalentne, np. *cz* [č] – *ւ* [č̥], *ł* [u] – *ւ* [l̥]. Determinantem, który upoważnia do uznania podobnej korelacji za możliwą, jest oczywiście genetyczne pokrewieństwo polszczyzny i języka rosyjskiego.

Z tej korelacji należałoby wyłączyć niektóre polskie grafemy, między innymi ó i rz, ponieważ ich historycznymi odpowiednikami rosyjskimi są o i p⁸. Zresztą, gdyby za wyznacznik homogramów przyjąć jednak różnicę w miejscu akcentowania (pomimo tego, że się wyłoniła samoistnie), to według mojego rozumnego w porównywanych językach nie ma jednostek homonimicznych, w których realizowałaby się na przykład korelacja ó – y i w których jednocześnie akcent padałby na różne sylaby. Wprawdzie mamy: *bór – бур*, *bój – бой*, *dróżka – дружка*, *rzecz – жечь*, ale identycznie akcentowane. Będą one zatem równoważne jedynie w warstwie brzmieniowej.

Podobnie ma się rzecz z grafemami q/ę, č, dž⁹, dla których – uwzględniając historyczny rozwój oznaczanych przez nie głosek – należy przyporządkować odpowiednio y~ѧ, m, ð (por. *niedziela – неделя*, *płoć – плоть*, *wiązka*

⁸ Pozostawić wypadałoby u, ž i ch, jako że w rosyjskim mamy y, ж i x, które oznaczają głoski pochodzące z tego samego prasłowiańskiego źródła.

⁹ Osobnego potraktowania wymaga grafem dž (w obu językach występujący głównie w zapozyczeniach), ponieważ w rosyjskim – w zależności od źródła pożyczki – jest reprezentowany przez kilka odpowiedników: ж, ժ, ѣ, ҹ (por. *джинсы*, *ժյուծ*, *жокей*, *ҹумә*).

– *взятка, знамię – знамя*), a zatem litery z perspektywy synchronicznej niebędące ich odpowiednikami.

Uzasadnione byłoby natomiast kwalifikowanie do kategorii homogramów rosyjskich wyrazów zawierających znaki ь i ѿ (np. *motyl* – *мотыль*), ponieważ nie mają one w języku polskim ani odpowiedników artykulacyjnych, ani graficznych.

1.3. Homonimy graficzno-fonetyczne (właściwe) – ta grupa homonimów tworzy pewnego rodzaju superkategorię, wypadkową dwóch poprzednich (por. p. 1.1., 1.2.). Będzie skupiała pary homonimiczne, których jednostki ze względu na maksymalną analogiczność planu wyrażania (warstwy brzmieniowej i graficznej) mogłyby zostać sklasyfikowane jako homofony i jednocześnie homogramy, np. *brak* – *брак*, *czaszka* – *чашка*, *gracz* – *грач*, *gruz* – *груз*, *gromada* – *громада*, *kaczka* – *качка*, *list* – *лист*, *laty* – *латы*, *ogniwo* – *огниво*, *rok* – *рок*, *składka* – *складка*, *sklep* – *склеп*, *sporo* – *споро*, *sprawka* – *справка*, *szum* – *шум*, *taksa* – *такса*, *wanna* – *ванна*, *zakonnik* – *законник*, *zapłata* – *заплата*.

1.4. Paronimy – w literaturze przedmiotu paronimia zwykle jest definiowana w sposób niepozwalający na wyraźne odróżnienie jej od homonimii [por. np. TTT 1998, 228; ROZ 1976, 272]. W związku z powyższym paronimy będą tu traktowane jako jednostki, pomiędzy którymi zachodzą relacje ze spektrum homonimii (por. przypis 1)¹⁰. Podobnie jak homofony warto je zróżnicować na silne i słabe. Podział ten będą regulować kryteria zdefiniowane w kolejnym punkcie (por. p. 1.4.1.).

1.4.1. Paronimy silne – tę kategorię można wyodrębnić, jeśli oprócz różnicliwości omówionych głównie w punktach 1. oraz 2. pomiędzy porównywany jednostkami dopuśćmy istnienie jeszcze innych historycznych analogii, które obecnie przybrały postać zasadniczych, ale jednocześnie regularnych różnic ortograficznych (np. oboczności samogłoskowych i spółgłoskowych), fonetycznych oraz morfonologicznych¹¹, np. *ē ≥ 'a – 'e (*świat* – *свет*), *q ≥ q – y¹² (*błąd* – *блуд*), *ɛ ≥ 'ɛ – 'a (*pamiętnik* – *памятник*), *o ≥ ó – o (*wór* – *вор*), *ь ≥ e – o (*nosek* – *носок*), o – e w przysłówkach (*bezpiecznie* – *беспречно*), *dl ≥ dl – л (*czernidło* – *чернила*), h – ε (*honor* – *гонор*), *r ≥ rz – p' (*pogrzeb* – *погреб*), *t ≥ č – m' (*topić* – *monumъ*,

¹⁰ Niektórzy uczeni nazywają ją nawet „pseudo-homonimią” [Вишнякова 1974, 29].

¹¹ W tym miejscu owe analogie będą jedynie zasygnalizowane, a różnice wymienione – szerszy komentarz przekraczałby ramy treściowe artykułu.

¹² Oczywiście rosyjskiemu y niekiedy odpowiada również polskie ɛ, i analogicznie głoska 'a może być współzależna z q, co upraszczając wywód, jest konsekwencją mającego miejsce już na gruncie staropolskim wymieszania nosówek i wspólnie nie zawsze zgodnej ze stanem prasłowiańskim ich dystrybucji.

*ciśnienie – тиснение), *ol ≥ lo/ló – оло/ла¹³ (kłódka – колодка, młodziec – младенец), *or ≥ ro/ró – оро/па (skromny – скромный, chronić – хоронить/хранить), *l ≥ eł – ол (wełna – волна), *otъ ≥ od- – от- (odmiana – отмена), *ѣjъ ≥ y – ыи/ої (duchowy – духовой, oporny – опорный), *orz ≥ roz- – раз-/pac- (rozwody – разводы, rozkaz – рассказ), *sъ ≥ z-/ze- – c-/co- (zmieścić – сместить, zebranie – собрание).* Jak widać, w tej grupie rozbieżności zarówno pod względem formy znakowej, jak i warstwy brzmieniowej są największe. Niemniej ich prawidłowość i konsekwentna powtarzalność w łańcuchu chociażby dwóch–trzech par homonimicznych (np. *pięść* – *пясть*, *piętno* – *пято*, *rozpięcie* – *распятие*) sprawia, że dają się w nim one łatwo odnaleźć i uogólnić, co z kolei umożliwia skojarzenie ze sobą leksemów wchodzących w skład każdej z tych par.

1.4.2. Paronimy słabe – za podstawę do wyodrębnienia tej grupy paronimów przyjęto założenie, że rozbieżności (oprócz wyżej opisanych), jakie zachodzą pomiędzy zestawianymi jednostkami, powinny być przypadkowe, a ich powtarzalność marginalna. Nawet jeśli są ze sobą powiązane wspólną etymologią, różnicujące ich wymowę i/lub zapis dysproporcje zwykle nie należą do regularnych, w związku z czym trudno jest dla nich znaleźć zadowalające uzasadnienie historyczne. Opierając się na takich kryteriach selekcji, do paronimów słabych należałyby zaliczyć między innymi pary: *awantura* – *авантюра*, *furtka* – *фуртка*, *komin* – *камин*, *krąwat* – *краватъ*, *lustro* – *люстру*, *lubieżny* – *любезныи*, *papieros* – *нанурова*, *ścierka* – *стирка*, *zbroja* – *сбруя*, *jubiler* – *ювелир*.

2. Genetyczne pokrewieństwo

Niezależnie od kryterium sprawdzającego stopień zbieżności warstwy brzmieniowej lub graficznej, formalną kategoryzację jednostek homonimicznych i paronimicznych można przeprowadzić, badając również, czy zachodzi pomiędzy nimi relacja genetycznego pokrewieństwa¹⁴. Mogą nią być objęte bądź to całe korelowane w zestawieniu jednostki (np. *błąd* – *блыд*), bądź tylko ich etymony, czyli rdzenie uznane za podstawę etymologiczną (np. *kluczowy* – *ключ-евої*, *s-pis-ek* – *c-nuc-ок*).

Kierując się powyższym kryterium, jednostki, w których planie wyrażania uprzednio stwierdzono występowanie cech homonimicznych (fonicznych

¹³ Grupy *-ла-* i *-па* (w kolejnym przykładzie) występują tu oczywiście jako starosłowianizmy.

¹⁴ Genetyczne pokrewieństwo miałoby tu być ograniczone do chronologicznie najbliższego dla badanych języków „przodka”, tzn. do języka prasłowiańskiego.

i/lub ortograficznych), należałoby podzielić na homo- oraz heterogeniczne. W pierwszej grupie znajdują się pary wyrazów, w których morfologicznej strukturze na przykład metodą rekonstrukcji da się wyodrębnić wspólny etymon, w drugiej zaś będą zgromadzone te leksemły, które takiej współzależności nie tworzą, czyli etymologicznie niepowiązane.

2.1. Homonimy i paronimy heterogeniczne:

2.1.1. słowiańskie, np. *lecz* (≤ psł. *lē-če [Sławski 1952–1982]) – *лечь* (≤ psł. *leg-ti [Bańkowski 2000]), *rzecz* (≤ *rek-ti) – *жечь* (≤ psł. *geg-ti) [Boryś 2005], *wóz* (≤ psł. *voz-ъ [Boryś 2005]) – *εуз* (abr. ≤ высшее учебное заведение) – choć tworzące te zestawienia jednostki niewątpliwie należą do wspólnego, słowiańskiego areału językowego, to jednak ich zbieżność brzmieniowa czy graficzna jest całkowicie przypadkowa, ponieważ powstały z różnych etymonów;

2.1.2. mieszane (słowiańsko-niesłowiańskie) – w tym przypadku brak pokrewieństwa pomiędzy zestawianymi etymonami jest jeszcze wyraźniejszy, z uwagi na ich przynależność do różnych, odległych nawet w perspektywie diachronicznej rodzin językowych, np. *kiedy* (≤ psł. *kъгъды [Boryś 2005]) – *кеды* (≤ amer. nazwa założonej w 1916 r. amerykańskiej firmy Keds produkującej obuwie [Wikipedia, 15.05.2012]), *mors* (≤ franc. morse ‘ts.’ [Bańkowski 2000]) – *морс* (≤ wsł. морось, морошка ‘jagoda północna’ [Cyganienko 1989]), *pas* ‘rzemień’ (≤ psł. *pojasъ [Boryś 2005]) – *nac* ‘rezygnacja z gry’ (≤ franc. je passe ‘pasuję, rezygnuję’ [Prieobrażenskij 1910–1914]), ‘podanie’ (≤ ang. pass ‘ts.’ [Kuzniewcow 1998]), *róża* (≤ st.-w.-niem. rōsa ‘ts.’ [Boryś 2005]) – *рoжса* (≤ *psł. rodiā [Fasmer 1996], por. współcz. ros. род). W tej grupie w relacji homonimicznej pozostają wobec siebie z jednej strony – późne zapożyczenie o rodowodzie niesłowiańskim, z drugiej – słowianizm.

2.2. Homonimy i paronimy homogeniczne:

2.2.1. słowiańskie, np. *matka* – *матка* (≤ psł. *mati [Trubaczow red. 1974–2005]), *myszka* – *мышка* (≤ psł. *myš-ka [Trubaczow red. 1974–2005]), *rzecz* – *речь* (≤ psł. *rek-ti [Boryś 2005]), *pogrzeb* – *погреб* (≤ psł. *po-grebtı [Fasmer 1996]), *różnica* – *разница* (≤ psł. *orzъn-ica [Fasmer 1996]), *szczyt* – *щitъ* (≤ *psł. ščitъ [Boryś 2005]) – są to wyrazy słowiańskie, których etymony pochodzą ze wspólnego źródła; powstały prawdopodobnie z rozpadu jednostki polisemicznej (desemantyzacji), zwężenia, rozszerzenia lub przesunięcia znaczenia;

2.2.2. niesłowiańskie, np. *angielski* (≤ Anglia ≤ ang. England) – *ангельский* (≤ ангел ≤ grec. aggelos ‘ts.’ [Fasmer 1996]), *kawior* (≤ tur. nazwy miasta Kaffa [Brückner 1985]) – *кофёр* (≤ st.-czuw. *kover ‘ts.’ [Fasmer 1996]), *kit* (≤ niem. Kitt ‘ts.’ [Sławski 1952–1982]) – *кум* (≤ grec. κῆτος ‘morski potwór’ [Cyganienko 1989]), *post* (≤ st.-w.-n. fasta ‘ts.’, [Bo-

ryś 2005]) – *nocm* ‘posterunek’ (≤ fran. poste ‘ts.’ [Fasmer 1996]), *refleks¹⁵* – *рефлекс* ‘odruch’ (≤ niem. Reflex [Fasmer 1996]), *kurs* (≤ łac. *cursus* [Sławski 1952–1982]) – *курс* ‘rok nauki’ (≤ niem. Kurs [Fasmer 1996]) – zbieżność formalna i różnice w semantyce między wyrazami tej grupy są konsekwencją tego, że w różnych okresach były one przejmowane z języków niesłowiańskich, przy czym jednostki pary homonimicznej mogą być pożyczkami pośrednimi bądź bezpośrednimi, np. *hurt* (≤ śr.-w.n. hurt ‘ogrodzenie dla owiec’ [Boryś 2005]) – *зypм* (≤ pol. hurt ‘owce stado, zagroda dla owiec’ ≤ śr.-w.-n. hurt [Fasmer 1996]).

Kryteria pozaformalne

1. Asymetria w warstwie znaczeniowo-konotacyjnej (plan treści)

Kryteria formalne pozwalają na uporządkowanie jednostek homonimicznych ze względu na ich formę znakową – foniczną i/lub graficzną. Ale znaki języka, oprócz tego że mają określone cechy fizyczne, za pomocą których są wyrażane, dysponują jeszcze treścią. Homonimy zatem – niezależnie od ich strony formalnej – można również systematyzować z punktu widzenia cech pozaformalnych, a mianowicie: zgodności znaczeń leksykalnych, jak również drugorzędnych składników planu treści – przede wszystkim konotacji¹⁶ stylistycznych (przynależności do różnych odmian języka) oraz semantycznych (ekspresywnego: pejoratywnego/melioratywnego zabarwienia znaczeniowego lub jego braku).

1.1. Homonimy i paronimy asymetryczne znaczeniowo – w tej grupie zostały sklasyfikowane typowe, klasyczne aproksymaty, w planie treści różniące się jedynie denotacją, por. *łaska* – *ласка*, *przypadek* – *припадок*, *ska-zać* – *сказать*, *sklep* – *склеп*, *wieszcz* – *вещь*, *wzgląd* – *взгляд*, *zatem* – *затем* itp.

1.2. Homonimy i paronimy asymetryczne stylistyczne – w tej grupie zgromadzono wyrazy różniące się tylko zabarwieniem stylistycznym, bez odniesienia do relacji zachodzących pomiędzy ich zakresem znaczeniowym, np. *czolo* – *чело*, *dłoń* – *длань*, *głos* – *глас*, *godzina* – *година*, *oko* – *око*,

¹⁵ Brak danych na temat pochodzenia, jednak z pewnością nie jest to wyraz rodzimy.

¹⁶ Pojęcia „konotacja”, za M. Danielewiczową [1993], używam w odniesieniu do cech niedefinicacyjnych jednostki leksykalnej, dopełniających oraz wz bogacających posiadane przez nią znaczenie sygnifikatywne.

piekło – пекло, piersi – непсу, usta – ўсма. Nietrudno zauważyc, że w przytoczonych tu parach homonimicznych nacechowane są jednostki pochodzące z języka rosyjskiego i że wspólnie wszystkie one mają status starosłowianizmów stylistycznych (niektóre jednocześnie fonetycznych).

1.3. Homonimy i paronimy asymetryczne znaczeniowo i stylistycznie – znajdują się tu jednostki różniące się i denotacją, i zarazem przynależnością do różnych warstw stylistycznych, np. *but* (neutr.) – *бут* (termin.), *dur* (neutr.) – *дуръ* (potocz.), *dziewica* (neutr.) – *девица* (przest.), *gniot* (pot.) – *гнёт* (neutr.), *kończyna* (neutr.) – *кончина* (książk.), *namiot* (neutr.) – *наёмт* (potocz.), *narzekać* (aktual.) – *нарекатъ* (przest.), *niewiasta* (podn.) – *невеста* (neutr.), *witać* (neutr.) – *вітатъ* (książk.).

1.4. Homonimy i paronimy asymetryczne znaczeniowo i ekspresywnie – będą to jednostki różniące się denotacją, jednocześnie nacechowaniem ekspresyjnym, np. *honor* (melior.) – *гонор* (pejor.), *lubieżny* (pejor.) – *любезныи* (melior.), *łapać* (neutr.) – *лапатъ* (pejor.), *maszkara* (pejor.) – *мошкара* (neutr.), *obywatel* (neutr.) – *обыватель* (pejor.), *podle* (pejor.) – *подле* (neutr.), *palacz* (neutr.) – *палац* (pejor.), *rok* (neutr.) – *рок* (pejor.), *zapinać się* (neutr.) – *заниматься* (pejor.).

W tej grupie należy wyodrębnić bardzo ciekawą z punktu widzenia asymetrii znaczeniowej klasę wyrazów, które w literaturze przedmiotu są znane pod nazwą enantiosemów (lub homoantonimów). Ze zjawiskiem enantiosemii rozpatrywanej w ramach jednego języka mamy do czynienia wówczas, kiedy wyrazy o jednolitej formie brzmieniowej i graficznej posiadają nawet nie asymetryczne, ale w znacznej mierze przeciwwstawne zakresy znaczeniowe, np. *dłużnik* ‘ten, kto zaciągnął pożyczkę’ i *dłużnik* ‘przest. ten, u którego zaciągnięto pożyczkę’. Okazuje się, że taka relacja może zachodzić również w międzyjęzykowych zestawieniach homonimicznych, np. *kryminalista* – *криминалист* ‘specjalista ds. kryminalistyki’, *woń* – *вонъ* ‘nieprzyjemny zapach’, *urodziwy* – *юродивыи* ‘głupkowaty, wynaturzony’, *zapomnieć* – *запомнить* ‘zapamiętać’. Ciekawe też, że w przypadku aproksymatów antonimicznego znaczeniom zwykle towarzyszy polaryzacja konotacji pejoratywne-melioratywne, ewentualnie pejoratywne-neutralne.

2. Symetryczność/asymetria na poziomie gramatycznym

Homonimy na poziomie gramatycznym – inaczej niż na płaszczyźnie znaczeniowo-konotacyjnej – mogą ze sobą wchodzić w relacje zarówno podobieństwa, jak i asymetrii. Ustalenie, jaka współzależność gramatyczna zaistnieje w konkretnej parze jednostek homonimicznych, polega przede wszystkim na zbadaniu, jaki jest stopień zbieżności wszystkich realnie (pozosta-

jących w użyciu) i potencjalnie (hipotetycznych, ale zgodnych z regułami języka) tworzonych przez nie form fleksyjnych. W sytuacji, kiedy mamy do czynienia z homonimami i paronimami międzyjęzykowymi, takiego zestawienia możemy dokonać tylko wówczas, jeśli weźmiemy pod uwagę pewne istotne z punktu widzenia diachronii fakty. Po pierwsze – fakt historycznego pokrewieństwa współczesnych polskich i rosyjskich paradygmatów odmiany części imiennych i werbalnych. Po drugie – co nie mniej ważne – istnienie podobnych tendencji rozwojowych w historii staropolszczyzny i staroruszczyzny, w których po dekompozycji¹⁷ względnie podobnych, bo wyniesionych z prasłowiańskazczyzny typów deklinacyjnych, ostatecznie ukonstytuowały się zbliżone do siebie, choć oczywiście niejednolite systemy fleksyjne.

Jeśli chodzi o koniugacje, to niezależnie zachodzące w obu językach podobne zmiany systemowe (np. zanik liczby podwójnej, uproszczenie systemu czasów przeszłych) oraz mające miejsce głównie we fleksji regularne przekształcenia fonetyczne (również te w formach bezokolicznika), zaklóciły względną tożsamość równoważnych wcześniej wzorców odmiany. Współcześnie różnice pomiędzy analogicznymi koniugacjami polskimi i rosyjskimi są znaczne, choć z drugiej strony regularne, bo zachowujące historyczną ciągłość, dlatego wydaje się, że końówki chociażby infin. *skaza+ć* – *сказа+ть*, *myli+ć* – *monu+ть* czy form odmiennych (praes. 1. os. *skaz+ę* – *скаж+у*, *myl+ę* – *мыл+ю*; 2. os. *skaze+sz* – *скаже+шь*, *myli+sz* – *мылишь*, praet. masc. *skazał+ø* – *сказал+ø*, *mylił+ø* – *мылил+ø* itd.) można uznać za co najmniej paronimiczne.

Do podobnych wniosków można dojść, obserwując, w jakim kierunku ewoluowała i jak się różnicowała odmiana staropolskich i staroruskich przymiotników złożonych. Przekształcenia fonetyczne, wewnętrz- i międzyparadygmatyczne wyrównania analogiczne oraz kontrakcje spowodowały, że pomiędzy językiem polskim i rosyjskim również w tej kategorii leksykalnej wzorce odmiany oddaliły się od siebie i współcześnie nie wykazują już takiej zgodności jak dawniej. Wydaje się jednak, że argumentem przemawiającym za uznaniem względnej równoważności systemów fleksyjnych przymiotnika w obu językach, nawet jeśli uwydatnimy zasadnicze różnice, znowu może być ich historycznie uzasadniona regularność, odpowiedniość, por. Nom. sg. *woln+y* – *вольн+ыи*, *błędn+y* – *блудн+ыи*, *grub+y* – *груб+ыи*, Gen. sg. *woln+ego* – *вольн+ого*, *błędn+ego* – *блудн+ого*, *grub+ego* – *груб+ого*, Instr. sg. z *woln+ym* – c *вольн+ым*, z *błędn+ym* – c *блудн+ым*, z *grub+ym* – c *груб+ым* itd.

¹⁷ W języku polskim pozostałością po przebudowie paradygmatów jest repartycja końcówek rzeczowników masc. w Gen., Dat., i Loc. sg.

Powysze ustalenia prowadzą do konkluzji, że współcześnie w obu językach istnieją w pewnym sensie (tzn. z historycznojęzykowego punktu widzenia) i do pewnego stopnia równoważne deklinacje oraz koniugacje. Stwarza to możliwość prowadzenia badań porównawczych.

Rozpatrując symetryczność bądź asymetrię na poziomie gramatycznym, należy uwzględnić możliwe połączenia tej relacji ze współzależnością znaczeniową (leksykalną), unikając przy tym konfiguracji, w której obie te płaszczyzny spotkałyby się w relacji symetrii. W przeciwnym wypadku mogłoby się okazać, że klasyfikacji są poddawane nie homonimy, a leksykalno-gramatyczne odpowiedniki (np. *zięć* – *зять*).

2.1. Homonimy i paronimy symetryczne gramatycznie (asymetryczne znaczeniowo) – to jednostki różniące się denotacją i jednocześnie powiązane ze sobą tożsamymi właściwościami gramatycznymi: końówką oraz przynależnością do tej samej kategorii leksykalnej, por. *клятва* – *клятва*, *krzesło* – *кресло*, *оловянny* – *оловянны*, *prosto* – *просто*, *żałować* – *жаловать*. Jeśliby uwzględnić regularne, historycznie uwarunkowane różnice fonetyczne we fleksji, okazałoby się, że ich paradygmaty odmiany niemalże się na siebie nakładają, np. Nom. sg.: *клятва* – *клятва*, Gen. sg. *клятвы* – *клятвы*, Dat. sg. *клятwie* – *клятве*, Acc. sg. *кляtwę* – *клятву*, Instr. sg. *z kляtwą* – *с клятвой*, Loc. sg. *o kляtwie* – *о клятве* itd. Ta grupa jest najliczniej reprezentowana, ponieważ oprócz rzeczowników powiązanych relacją gramatycznej symetrii i części przysłówków powinny zostać do niej zakwalifikowane wszystkie czasowniki oraz przymiotniki (por. uzasadnienie w p. 2).

2.2. Homonimy i paronimy asymetryczne gramatycznie (symetryczne znaczeniowo) – np. *cień* (masc.) – *тень* (fem.), *gęś* (fem.) – *гусь* (masc.), *lis* (masc.) – *лиса* (fem.), *topola* (fem.) – *тополь* (masc.). Zestawione w tej grupie jednostki są tożsame znaczeniowo, przy różnicach w rodzaju, co automatycznie implikuje ich przynależność do różnych paradygmatów i tym samym przekłada się na asymetrię fleksyjną w większości przypadków zależnych, por. Nom. sg. *lis* – *лиса*, Gen. sg. *lisa* – *лисы*, Dat. sg. *lisowi* – *лисе*, Acc. sg. *lisa* – *лици*, Instr. sg. *z lisem* – *с лисой*, Loc. sg. *o lisie* – *о лице*, itd.

2.3. Homonimy i paronimy asymetryczne gramatycznie (asymetryczne znaczeniowo) – w tej grupie zbieżność zachodzi jedynie w niewielkiej części form fleksyjnych paradygmatu jednostek homonimicznych, bądź też nie ma jej wcale. Tę grupę aproksymatów ze względu na rodzaje asymetrii można podzielić na co najmniej trzy podkategorie:

2.3.1. asymetryczne w zakresie możliwości tworzenia paradygmatów liczby mnogiej, np. *drań* – *дрань* (tylko sg.), *kit* (tylko sg.) – *кум*, *post* (tylko sg.) – *ночм*, *позор* – *позор* (tylko sg.), *упор* (tylko sg.) – *ынор*, *запинка*

– *запинка* (tylko sg.). Różnice fleksyjne w odmianie podanych tu egzemplifikacji są znaczne z uwagi na brak w jednym z porównywanych języków realnie używanych (nie potencjalnych) form pluralis;

2.3.2. asymetryczne pod względem rodzaju gramatycznego, np. *burta* (fem.) – *бурт* (masc.), *wieszcz* (masc.) – *вещь* (fem.), *osoba* (fem.) – *особь* (masc.), *romanista* (fem.) – *романист* (masc.), *uroda* (fem.) – *урод* (masc.), *gar* (masc.) – *гарь* (fem.), *leń* (masc.) – *лень* (fem.), *dur* (masc.) – *дурь* (fem.), *drań* (masc.) – *дрянь* (fem.), *lustro* (neutr.) – *люстру* (fem.), *olów* (masc.) – *олово* (neutr.), *postęp* (masc.) – *ногтунь* (fem.), *szarża* (fem.) – *шарж* (masc.). Nieuchronną konsekwencją asymetrii rodzaju gramatycznego jest oczywiście przynależność do historycznie nierównoważnych paradygmatów odmiany, co dla komponentów każdej z par homonimicznych skutkuje całkowitym bądź znaczącym brakiem analogii fleksyjnych, por. Nom. sg. *leń* – *лень*, Gen. sg. *lenia* – *лени*, Dat. sg. *leniowi* – *лени*, Acc. sg. *lenia* – *лень*, Instr. sg. *z leniem* – *с ленью*, Loc. sg. *o leniu* – *о лени* itd.;

2.3.3. asymetryczne z powodu przynależności do różnych kategorii leksykalnych, np. *głusz* (2. sg. imper. od *głuszyć*) – *глушь* (sub.), *sprawa* (sub.) – *справа* (adv.), *syp* (2. sg. imper. od *sypać*) – *сыпь* (sub.), *podczas* (pron.) – *подчас* (adv.), *prawa* (adj.) – *право* (sub.), *puść* (2. sg. imper. od *puścić*) – *пусты* (part.), *sprawa* (sub.) – *справа* (adv.), *żaden* (pron.) – *жаден* (adj.), *znać* (inf.) – *знать* (sub.). Zostały tu zgromadzone tzw. homoformy, czyli wyrazy należące do różnych kategorii leksykalnych. Typ relacji, w jakie wchodzą jednostki z powyższych zestawień, ze zrozumiałych względów wyklucza jakkolwiek zbieżność w zakresie fleksji.

Wyznaczenie wspólnych ram i jednolitych kryteriów podziału dla homonimów i paronimów wewnętrzjęzykowych nie jest zadaniem łatwym. Konsekwencją tego jest rozchwianie klasyfikacyjne, z jakim w literaturze przedmiotu nieuchronnie zetknie się każdy badacz tego problemu. Tym większych trudności można się spodziewać w obszarze homonimii międzyjęzykowej, nawet jeśli w dużym stopniu – tak jak w przypadku języka rosyjskiego i polskiego – jest ona naznaczona genetycznym pokrewieństwem. Owe trudności pojawiają się już na etapie ustalania, jakie elementy płaszczyzny fonicznej oraz graficznej, występujące w porównywanych systemach językowych, można uznać za identyczne, jakie tylko za równoważne, a jakie nie tworzą ze sobą żadnych korelacji. Próbując uporządkować kategorialnie aproksymaty, szybko przekonujemy się, że granice nawet wąsko pojmowanej homonimii, w sytuacji kiedy nie wykracza ona poza obszar jednego języka, są nieostre. Powoduje to, że ostatecznie o (nie)uznaniu jakiejś pary jednostek za homonimiczną współdecyduje intuicja badacza. Dlatego ważne jest, by wypracować takie kryteria selekcji, które zredukują do minimum możliwość błędu,

tzn. pod warunkiem konsekwentnego ich stosowania pozwolą na wyłonienie z gąsca wyrazów takich zestawień, o których bez wątpienia będzie można orzec, że są homonimami bądź paronimami.

Literatura

- Bański A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa [słownik nieukończony].
- Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Brückner A., 1985, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- Buttler D., 1984, *Słownik polskich form homonimicznych*, Wrocław.
- Danielewiczowa M., 1993, *O pojęciu konotacji wartościującej*, [w:] *Studia semantyczne*, red. R. Grzegorczykowa, Z. Zaron, Warszawa, s. 131–142.
- Grosbart Z., 1958, *О межъязычных омонимах „Язык росийский”*, z. 6, s. 49–53.
- Karaś M., Madejowa M., 1977, *Słownik wymowy polskiej*, Warszawa–Kraków.
- Kusal K., 2002, *Rosyjsko-polski słownik homonimów międzyjęzykowych*, Wrocław.
- Lukszyn J. (red.), 1998, *Tezaurus terminologii translatorycznej*, Warszawa.
- Majewska M., 2002, *Homonimia i homonimy w opisie jazykoznawczym*, Warszawa.
- Polański K. (red.), 2003, *Encyklopedia jazykoznawstwa ogólnego*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Sławski F., 1952–1982, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, Kraków [słownik nieukończony].
- Urbańczyk S. (red.), 1994, *Encyklopedia języka polskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Wojan K., 2010, *Wstęp do badań wieloznacznosci leksemów w ujęciu kontrastywnym*, Gdańsk.
- Ахманова О. С., 1986, *Словарь омонимов русского языка*, Москва.
- Вишнякова О. В., 1974, *Паронимы в русском языке*, Москва.
- Кузнецов С. А., 1998, *Большой толковый словарь русского языка*, Санкт-Петербург.
- Малаховский Л. В., 1900, *Теория лексической и грамматической омонимии*, Ленинград.
- Преображенский А., 1910–1914, *Этимологический словарь русского языка*, т. 1–3, Москва.
- Розенталь Д. Э., Теленкова М. А., 1976, *Словарь-справочник лингвистических терминов*, Москва.
- Стасиньска П., 1990, *Межъязыковая омонимия в русско-польском сопоставлении*, Зелена Гура.
- Трубачев О. Н. (ред.), 1974–2005, *Этимологический словарь славянских языков*, т. 1–32, Москва.

- Фасмер М., 1996, *Этимологический словарь русского языка*, т. 1–4, Санкт-Петербург.
- Цыганенко Г. П., 1989, *Этимологический словарь русского языка*, Киев.

INTERLINGUAL POLISH-RUSSIAN HOMONYMS AND PARONYMS –
A PROPOSAL OF CLASSIFICATION

S U M M A R Y

The article is a voice to discussion on capability and ways of systematization of polish-russian interlingual homonyms and paronyms.

Suggested classification is based on assumption that the homonym units can be distributed according to structural criteria and extrastructural one. Structural criteria categorize them using both the similarity of lexical units (acoustic or graphic) and the grade of genetic relationship existing between them. Extrastructural criteria systematize the homonyms and paronyms verifying potential relation of an asymmetry both in lexical meaning and connotative level (shade of meaning, stylistic tinge), as well the symmetry/asymmetry at the grammatical level.

Krzysztof Rutkowski e-mail: krz.rut@gmail.com

Татьяна Васильева
Витебск

**Объективация топоморфного кода культуры
в системе названий населенных пунктов
Белорусского Поозерья**

Ключевые слова: лингвокультурология, топонимия, гидронимия, ойконимы

Лингвокультурологический подход к исследованию ономастических единиц предполагает рассмотрение имен собственных в аспекте взаимодействия языка и культуры. Одним из базовых понятий лингвокультурологии является понятие культуры, в определении которого в современном гуманитарном знании выделяется довольно много подхолов. В рамках семиотической концепции развивается идея понимания культуры как иерархически организованной системы базовых кодов, основой которых являются различные фрагменты окружающей действительности.

В настоящее время в научной литературе отсутствует единство в определении понятия «код культуры». Н. И. Толстой и С. М. Толстая рассматривают код культуры как «вторичную знаковую систему, использующую разные формальные и материальные средства для кодирования одного и того же содержания, сводимого в целом к “картине мира”, к мировоззрению данного социума ...». Любая культура «представляет собой иерархическую систему различных кодов» [Толстой 1995, 5–14]. Согласно В. Н. Телия, «код культуры – это таксономический субстрат ее текстов. Этот субстрат представляет собой совокупность окультуренных представлений о картине мира того или иного социума – о входящих в нее природных объектах, артефактах, явлениях, ментофактах и присущих этим сущностям их пространственно-временных или качественно-количественных измерений» [Телия 1999, 20].

В. В. Красных определяет код культуры как «сетку», которую «культура „набрасывает“ на окружающий мир, членит, категоризирует, структурирует и оценивает его» [Красных 2002, 232]. Рассматриваемые дефиниции кодов культуры дополняют друг друга, однако некоторые расхождения в определении данного понятия обусловливают существование различных подходов к выделению базовых кодов традиционной культуры. Исследователями выделяется от четырех (соматический, биоморфный, предметный, мифологический) [Белая 2006, 74] до пятнадцати (персонажный, космографический, ландшафтно-топографический, календарно-хронологический, астрономический, метеорологический, антропоморфный, животный, растительный, вещественно-элементный, предметный, гастрономический, числовой, операционный, атрибутивный) кодов культуры [Беларуская міфалогія 2004, 9].

Одним из кодов, свойственных традиционной культуре, объективации которого служат названия населенных пунктов, является топоморфный код культуры, отражающий представления человека о географических реалиях, имеющих собственные имена. Выбор ойконимов Белорусского Поозерья в качестве материала исследования объясняется тем, что данные ономастические единицы обладают значительным информационным культурно-историческим потенциалом, определяющим особенности языковой картины белорусского мира.

Анализ фактического материала исследования позволил установить, что топоморфный код культуры эксплицируется в ойкономии Белорусского Поозерья при помощи единиц, образованных от названий водных объектов, населенных пунктов, культовых сооружений. В основах подобных ойконимов содержится указание на топоним, относительно которого номинируется поселение.

1. Ойконимы, образованные от названий водных объектов

Ойконимы, образованные от названий водных объектов, насчитывают 188 единиц (4% от общего числа ойконимов региона). Гидронимы являются более древними и устойчивыми в сравнении с наименованиями населенных пунктов и широко используются в качестве ойконимов или как их основы, поскольку близость поселения к реке или озеру – важный признак номинации. Данная разновидность ойконимов четко подразделяется на две несоотносительные по количеству группы: 1) наименования, образованные от названий рек (64 единицы); 2) наименования, образованные от названий озер (124 единицы).

Большинство отгидронимных ойконимов (138 единиц) возникло путем трансонимизации: название реки или озера стало использоваться в качестве наименования поселения. Перенос названия с одного географического объекта на другой осуществляется на основе пространственной смежности – близости расположения поселения к реке или озеру.

Ойконимы, образованные от названий водных объектов путем трансонимизации, полностью дублируют структуру гидронима-основы: оз. *Вымно* – д. *Вымно*, оз. *Иказнь* – д. *Иказнь*, оз. *Лисно* – д. *Лисно*, оз. *Оконо* – д. *Оконо*, оз. *Onса* – д. *Onса*, оз. *Орлея* – д. *Орлея*, оз. *Освея* – г.п. *Освея*, оз. *Плино* – д. *Плино*, оз. *Усая* – д. *Усая*, оз. *Усвея* – д. *Усвея*, оз. *Черея* – д. *Черея* и др.; р. *Бикложса* – д. *Бикложса*, р. *Выдрея* – п. *Выдрея*, р. *Полота* – д. *Полота* и др. Все приведенные ойконимные единицы – это названия поселений, расположенных на берегах одноименных озер и рек. О первичности гидронимов в парах гидроним – ойконим свидетельствуют следующие признаки: 1) наличие в основах наименований формантов *-но*, *-сно*, *-са*, *-ея*, *-жа* (*Вымно*, *Лисно*, *Onса*, *Орлея*, *Освея*, *Усая*, *Усвея*, *Черея*, *Бикложса*, *Выдрея*), которые являются гидронимическими; 2) фиксация в основах онимов лексем, сопоставимых со словами финно-угорских или балтийских языков (*Плино*, *Иказнь*, *Оконо*, *Полота*), что свидетельствует о древности названия и, соответственно, первичности гидронима, так как гидронимия является наиболее устойчивой и древней по сравнению с ойкононимией. Немаловажное значение при выявлении отгидронимных названий населенных пунктов имеет размер гидрографического объекта (площадь озера, протяженность реки), в непосредственной близости от которого расположено поселение, поскольку большинство крупных водных объектов получили свои имена в древности.

Обращает на себя внимание способность ойконимов, образованных от названий рек и озер, объективировать информацию как топоморфного, так и пространственного кода культуры. Так, в основах названий населенных пунктов *Задвилье*, *Подвилье*, *Придвилье*; *Заоболь*; *Заснудье*, *Поснудье*; *Повялье*; *Подъязно* и др., образованных от соответствующих гидронимов (*Двина*, *Оболь*, *Снуды*, *Вята*, *Язно*), содержится указание на локализацию поселений *за*, *около* или *перед* соответствующими гидрографическими объектами.

При анализе системы отгидронимных названий населенных мест выявляется закономерность, отмеченная Э.М. Мурзаевым: когда поселение возникло в месте впадения реки в другую реку, оно, как правило, получало имя притока, а не главной реки, принимающей его воды

[Мурзаев 2001, 80]: д. *Барань* расположена в месте впадения р. *Барань* в р. *Адров* (бассейн Днепра); г. *Дисна* – в месте впадения р. *Дисны* в р. *Западная Двина*; д. *Идута* расположена за 1,5 км от места впадения р. *Идута* в р. *Ушача* (бассейн Западной Двины); д. *Ирвеница* – за 1,5 км от места впадения р. *Ирвеница* в р. *Мерея* (бассейн Днепра); п. *Друя* – в месте впадения р. *Друя* (*Друйка*) в р. *Западная Двина*; д. *Сосница* – в месте впадения р. *Сосница* в р. *Западная Двина*; п. *Ула* – в месте впадения р. *Ула* в р. *Западная Двина*.

Процесс образования вторичных ойконимов от названий водных объектов подчеркивает важное значение рек и озер в истории народов. Уже в эпоху неолита на территории Беларуси реки служили транспортными путями. В период Киевской Руси роль рек как межплеменных путей сообщения была намного выше роли сухопутных дорог (ср. путь «из варяг в греки»), поэтому именно на речных побережьях возникали поселения, воспринимавшие речные названия: *Полоцк* (от названия р. *Полота*), *Витебск* (от названия р. **Витъба*), *Друцк* (от названия р. *Друть*) и др. Реки как главные пути сообщения обеспечивали контакты между народами, способствовали обмену товарами. Торговые города, расположенные на реках, становились важными экономическими и политическими центрами.

В белорусской традиционной картине мира река и озеро, являющиеся элементами ландшафтного кода, осмысляются как граница, разделяющая природное пространство на «свое» и «чужое». В фольклорных текстах местность за рекой изображалась как мифическая страна или потусторонний мир. Кроме пограничной, данные ландшафтные реалии выполняли и медиальную (выступали как медиаторы между «тем» и «этим» светом) функцию, обусловленную природными свойствами объектов. Так, быстрое течение, подвижность, протяженность реки в пространстве символизировала движение, путь, дорогу, ведущую в иной мир и связывающую живых с мертвыми [Виноградова 2009, 416].

Отмеченные факты указывают на то, что продуктивность процесса образования вторичных ойконимов от названий водных объектов обуславливается хозяйственными (рыболовство, сплав леса и т.п.), социальными (транспорт и сообщение, связь с внешним миром) и культурными (восприятие реки как стержня вселенной в традиционной народной культуре, поклонение озерам, известное на территории Беларуси с древних времен и т.п.) факторами.

2. Ойконимы, образованные от названий населенных пунктов

В ойконимной системе Белорусского Поозерья нередки случаи, когда название одного населенного пункта используется в качестве мотивирующей основы для другого: *Бор – Борок* (Сен. р-н), *Веремеево – Веремеевка* (Гор. р-н), *Галошево – Голошевка* (Тол. р-н), *Ксты – Кстовка* (Пол. р-н), *Ложсане – Ложсанщина* (Уш. р-н), *Переслово – Пересловка* (Мёр. р-н), *Раюны – Раюнки* (Бр. р-н), *Санники – Саннички* (Глуб. р-н), *Слобода – Слободка* (Глуб., Леп., Тол., Уш. (2), Шум. р-ны) и др. На продуктивность образований на уровне ойконимики на территории Витебщины указывает Л.М. Григорьева, отмечая, что суффиксы *-ок*, *-к(a)*, *-овк(a)*, *-щин(a)* используются для образования вторичных ойконимов [Грыгор'ева 1981, 74–87]. Названия, мотивированные ойконимами, функционируют в пределах одного и того же или соседних районов. Дублирование исходного ойконима, предположительно, имело целью привязку нового населенного пункта к земельно-хозяйственному комплексу крестьянской общины, в пределах земельных владений которой возникало поселение.

В основах вторичных ойконимов зафиксированы катойконимы – наименования переселенцев из соответствующих населенных пунктов: *Вайнюнцы* (из д. *Вайнююны*) (Бр. р-н), *Ковалёвцы* (из д. *Ковалёво*), (Гор. р-н), *Красняне* (из д. *Красное*) (Мёр. р-н), *Лукавцы* (из д. *Лука*) (Пол. р-н), *Озеравцы* (из д. *Озерава*) (Бр. р-н), *Толпинцы* (из д. *Толпино*) (Чашн. р-н), *Шнитяне* (из д. *Шниты*) (Гор. р-н) и др.

Ойконимные единицы *Волынь*, *Байкал*, *Монголия*, *Париж* дублируют соответствующие географические названия из других местностей. Такие ойконимы получили название перенесенных. Рассматривая подобные образования, А. Ф. Рогалев называет такие возможные причины их возникновения, как миграционные процессы, популярность первичного объекта, личные впечатления жителей, побывавших в других странах и городах, ироническое, насмешливое отношение к называемому объекту. Автор выявляет следующую закономерность: «чем меньше называемый объект, тем вероятнее метафорический характер топонима» [Рогалев 1993, 88]. Обращают на себя внимание ойконимные единицы, образованные от названий населенных пунктов России и Украины, которые могут косвенно указывать на происхождение жителей: *Харьковка* (от ойконима *Харьков*), *Смоляны* (от ойконима *Смоленск*).

Топоморфный код культуры эксплицируется также при помощи составных ойконимов, атрибутивный компонент которых представ-

ляет собой оттопонимное прилагательное (адъекtonим): *Браславская* (от ойконима *Браслав*) *Лука* (Бр. р-н), *Городнянский* (от ойконима *Городняны*) *Мох* (Вит. р-н), *Луцк Мосарский* (от ойконима *Mosar*) (Глуб. р-н), *Медынки Домашовские* (от ойконима *Домаши*) (Бр. р-н), *Медынки Ёдловчинские* (от ойконима *Ёдловичи*) (Бр. р-н), *Протасы Кукровские* (от ойконима *Кукры*), (Глуб. р-н), *Протасы Якубенские* (от ойконима *Якубенки*) (Глуб. р-н), *Хуторы Иказненские* (от ойконима *Иказнь*) (Бр. р-н) и др.

В названиях населенных мест *Забайкал*, *Закаменка*, *Подолехнишки*, *Подлеоновичи*, образованных от ойконимов *Байкал*, *Каменка*, *Олехнишки*, *Леоновичи*, объективируется информация топоморфного и пространственного кодов, так как в основах данных ойконимных единиц содержится указание на локализацию населенных пунктов *за* или *перед* соответствующими поселениями.

Формирование названий населенных пунктов на базе ойконимов определяется социальными (указание на переселенцев из соответствующих населенных пунктов или местностей) и экономическими (территориальная привязка нового населенного пункта к земельно-хозяйственному комплексу крестьянской общины) факторами.

3. Ойконимы, образованные от названий культовых сооружений

Выразителями топоморфного кода являются и ойконимы, образованные от названий культовых сооружений (эклезионимов): *Богородицкое*, *Воскресенская*, *Воскресенцы*, *Спасское* (3), *Преображенка*. В научной литературе для описания подобных наименований используется термин религиоийонимы – «название населенного пункта, образованное от апеллятива или собственного имени религиозного характера» [Попов 2003, 72]. Топонимы, производные от названий храмов, упоминаются в XVII–XIX вв. В большинстве случаев до получения названия, мотивированного эклезионимом, населенный пункт уже существовал и носил наименование, образованное от анторопонима, гидронима и апеллятива. Как отмечает М. В. Горбаневский, «ойкономическая модель “по церкви” достигает пика продуктивности к XVIII–XIX векам» [Горбаневский 1989, 13], когда хозяева-землевладельцы стремились возводить в своих имениях собственные храмы, названия которых переходили на населенные пункты. Продуктивность подобных номинаций С. А. Никитин объясняет «ведущей ролью, кото-

рую играло церковное здание в русском равнинном ландшафте». Кроме того, как отмечает исследователь, храмы, «часто будучи каменными, легче переживали пожары и смену владельцев, от имен которых образовывались, традиционные названия селений» [Никитин 2003, 117]. Данные факты позволяют сделать вывод о том, что в ойконимных единицах, образованных от эклезионимов, наряду с топоморфным, эксплицируется пространственный код культуры, поскольку культовые сооружения являлись не только местами совершения обряда, наделенными собственным именем, но и своеобразными центрами ориентации человека в окружающем пространстве.

Присутствие на территории Белорусского Поозерья ойконимов, образованных от названий культовых сооружений, объясняется влиянием культурно исторических факторов (важная роль христианской религии в жизни общества до 1917 г.).

Таким образом, образование названий населенных пунктов, объективирующих информацию топоморфного кода культуры, обусловливается социальными, экономическими и культурными факторами. Человек как носитель определенной культуры трансформирует воспринимаемую им пространственную информацию, являющуюся приоритетной для ойкономии, в соответствии с кодом культуры, который оказывается наиболее актуальным в конкретных социальных, экономических и исторических условиях.

Литература

- Беларуская міфалогія: Энцыклапедычны слоўнік*, 2004, Мінск.
- Белая Е. А., 2006, *Теоретические основы исследования языковых и речевых презентаций базовых эмоций человека (на материале русского и французского языков)*, Омск.
- Виноградова Л. Н., 2009, *Река, [в:] Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т.*, Москва, т. 4, с. 416–419.
- Горбаневский М. В., 1989, *Из опыта культурно-исторического анализа топонимии: русские топонимы и православие, [в:] Топонимия и общество*, Москва, с. 11–34.
- Грыгор'ева Л. М., 1981, *Крытэрыі і прынцыпы структурна-словоўтворальнай класіфікацыі айконімаў Беларускага Подзвіння, “Беларуская анамасыка”,* с. 74–87.
- Красных В. В., 2002, *Этнопсихолингвистика и лингвокультурология*, Москва.
- Мурзаев Э. М., 2001, *Слово на карте*, Москва.

- Никитин С. А., *Лингвистические аспекты переименований географических объектов в России*, [online], <http://www.rsl.ru>. [05.09.2011]
- Попов С. А., 2003, *Ойкономия Воронежской области в системе лингвокраеведческих дисциплин*, Воронеж.
- Рогалев А. Ф., 1993, *Этнотопонимия Беларуси (на фоне этнической истории)*, Гомель.
- Телия В. Н., 1999, *Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры*, [в:] *Фразеология в контексте культуры*, Москва, с. 13–24.
- Толстой Н. И., Толстая С. М., 1995, *О словаре «Славянские древности»*, [в:] *Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т.*, Москва, т. 1, с. 5–14.

THE REALISATION OF TOPOGRAPHICAL CODE OF CULTURE
IN THE NAMES OF SETTLEMENTS OF THE BELARUSSIAN POOZERYE

S U M M A R Y

In the article on the basis of analysis of the names of settlements of Belarusian Poozerye revealed features of realisation of topographical code of culture reflecting the human perception of geographical realities having the proper names. The study of facts revealed that the formation of three groups of oiconyms serving the realisation of the code of culture conditioned by social, economic and cultural factors.

Татьяна Васильева e-mail: mandrik_vitebsk@mail.ru

DEBIUTY NAUKOWE

Justyna Gryko

Białystok

Несколько замечаний о семантике еды в русской литературе

Ключевые слова: образ еды, поливалентность, пир, пища, голод

Еда как и кислород – фундаментальный аспект бытия [Пигров 2006, 6]. Она дает человеку энергию и силы для продолжения существования, для развития. Мотивы еды и питья в разных формах и аспектах относятся к числу вечных в культуре и неисчерпаемых в литературе. Значением еды в человеческой жизни интересуются также медицина, философия, теология, история и политика.

По мнению философов еда является подтверждением человеческого присутствия в мире. Только живой организм способен причащаться к миру посредством еды [Карпицкий 2006, 113]. Как замечает Н. Карпицкий,

сила еды позволяет нам временно сохранить наше присутствие в мире, сила любви – приоткрывает истинный образ тела, сила евхаристии непосредственно причащает человека к будущей жизни, когда его тело воскреснет и воссияет истинной красотой своей нетленности. Еда есть необходимый диалектический момент становления тела [Карпицкий 2006, 115].

Е. И. Анненкова свою статью о семантике и функции еды в творчестве Гоголя начинает с представления на первый взгляд незаметных отличий между словами “еда” и “пища”. Пользуясь словарем В. И. Даля, она объясняет: «Еда» – «действие по глаголу есть, ясти принятие пищи ртом, для насыщенья и усвоения, яденье»; «пища» – «все, что служит для питания» [Анненкова 2008, 163]. А ведь люди питаются не только хлебом. Существует также “духовная пища”, напр., литература, музыка.

Пир неоднократно бывает местом рассмотрения серьезных вопросов. Примером может послужить философский пир, где “интеллектуальный голод” утоляется изобилием мыслей, анализов, интерпретаций или современные дипломатические встречи политиков.

Причащение (Евхаристия) это таинство, в котором верующие христиане в виде хлеба и вина вкушают Плоть и Кровь самого Господа Иисуса Христа. В *Слове в Великий Четверток на Литургии. О Святых Христовых Тайнах* читаем:

Хлеб вещественный есть образ Хлеба Небесного, и вино есть образ истинного духовного питания. Действие вещественных хлеба и вина служит образом действия Тела и Крови Христовых. Хлеб, будучи употребляем в пищу, отделяет из себя, при посредстве пищеварения, соки в тело, неизвестным и непостижимым для человека образом. Образ действия неизвестен и непостижим: последствия действия, а потому и самое действие, очевидны. Сходственно с действием хлеба действие вина, действующего преимущественно на кровь. Оно отделяет из себя газы, которые изменяют состоание крови, посредством крови действуют на душу, действуют на ум, действуют на сердце. Действие вещественных хлеба и вина – вещественно. Хлебом поддерживаются и укрепляются силы тела; вино, действуя на кровь, возбуждает в ней деятельность, содействует хлебу в питании и укреплении тела. Тело, лишенное вещественной пищи, должно по необходимости сделаться жертвой смерти. Духовный хлеб – Тело Христово – укрепляет сердце человека, укрепляет все существо его, укрепляет волю, укрепляет ум, доставляет правильность пожеланиям и влечениям души и тела, [...] освобождает от недугов, которыми оно заразилось при падении, которые называются страстями, т.е., страданиями, болезнями [Слово в Великий Четверток... 2010, 62].

Если обычная еда приобщает к плоти мира, то Евхаристия есть приобщение к плоти преображенной, сохраняющей наше тело от тления и распада и служит залогом воскресения [Карпицкий 2006, 114].

Именно тем, между прочим, отличаются люди от животных, что воспринимают пищу, как нечто священное, а совместная трапеза становится пищевой церемонией и символом любви и дружбы. Мы не садимся за стол со случайными людьми. Наши сотрапезники чаще всего близкие нам люди; нас соединяют семейные, дружеские или служебные отношения. Стол объединяет материально посредством еды, и нематериально – благодаря общению [Философские пиры Петербурга... 2006].

Что придает такого особенного размышлениям совместная еда и пиТЬ? Если обратиться к “Пиру” Платона и “Тайной вечери”, как она описана в Евангелии от Иоанна, то можно заметить, что две самые значительные теории любви, оказавшие наибольшее сильное влияние на развитие европейской культуры, также разрабатываются не в аудитории, а в процессе

совместной трапезы, включающей употребление спиртных напитков. Еда – не только принятие пищи, т.е. превращение внешнего во внутреннее, самый интимный процесс, соучастник которого – сотрапезник – становится самым близким другом [Макаров 2006, 96].

Из летописей можно узнать, что в древности пища была венцом человеческого труда. Так как эти два понятия были неразрывно связаны друг с другом: человек работал (земледелие) или занимался охотой, лишь бы отвоевать часть природы (мясо животных, овощи, фрукты) и насытиться ею. По словам М. Бахтина,

труд торжествовал в еде. [...] Как последний победный этап труда еда часто замещает собою в системе образов весь трудовой процесс в его целом. В более древних системах образов вообще не могло быть резких границ между едою и трудом: это были две стороны одного и того же явления – борьбы человека с миром, кончавшейся победой человека. Нужно подчеркнуть, что и труд и еда были коллективными; в них равно участвовало все общество. Эта коллективная еда, как завершающий момент коллективного же трудового процесса, – не биологический животный акт, а событие социальное [Бахтин 1965, 310–311].

Еда может иметь свой обрядовый характер и может быть нагружена символическими представлениями (напр., блюда типичные для праздничных столов). Еда также тесно связана с соблюдением различных запретов на ту или иную пищу. Запреты могут быть частью ритуальных практик, культурных верований или постов. Таким образом реализуется культурная идентичность, еда принимает классовый характер, благодаря которому люди отделяют себя, своих, от других, чужих [Макаров 2006, 96–97].

Отношение к пище связано с нравственными критериями греха. Церковь всегда одобряла воздержание от некоторых продуктов питания, от чревоугодия, от властвующей над человеком плоти. По словам Е. Василенко, в наши дни понятие поста утрачено, или по крайней мере сильно искажено. Многие путают понятия поста и диеты или даже голодаания, к которым призывает медицина [Василенко, online].

Пост – это духовный обряд, аскетический подвиг, включающий в себя не только отказ от обильной и роскошной еды, но и воспитание души, борьбу с грехом. Первое упоминание о посте можно найти уже в Ветхом завете: это был запрет данный Богом праотцам – Адаму и Еве в рае, запрет на вкушение плода дерева добра и зла. Священное Писание говорит также о постах: самого Иисуса Христа в пустыне (после Крещения), пророка Моисея перед принятием каменных скри-

жалей Завета с Десятью заповедями. Далее примеру следовали Апостолы, священнослужители и первые христиане. Так и сейчас люди постятся в знак своей любви и смирения Богу. К сожалению, в наш секуляризованный век пища становится культом, к которому парадоксально люди не имеют правильного отношения.

Духовный подход к теме кулинарии интересно изображается И. Шмелевым в повести *Лето Господне*. Эта необычная книга публиковалась по частям с 1928 года по 1944 год. Смысл заглавия романа объясняет И. А. Ильин:

Два солнца ходят по русскому небу: солнце планетное, дававшее нам бурную весну, каленое лето, прощальную красавицу-осень и строго-грозную, но прекрасную и благодатную белую зиму; и другое солнце, духовно-православное, дававшее нам весною – праздник светлого, очистительного Христова Воскресения, летом и осенью – праздники природного и жизненного благословения, зимою, в стужу, – обетованное Рождество и духовно бодрящее Крещение. И вот Шмелев показывает нам и всему остальному миру, как накладывалась эта череда двусолнечного вращения на русский народно-простонародный быт и как русская душа, веками строя Россию, наполняла эти строки Года Господня своим трудом и молитвой. Вот откуда это заглавие «Лето Господне», обозначающее не столько художественный предмет, сколько заимствованный у двух Божих Солнц строй и ритм образной смены. [...] Это сама Россия. Это вековечный ритм ее молитвы и труда [Ильин 2001, 533–534].

Герои, религиозно осмысливая свою жизнь, построили ее на крепком фундаменте молитвы и правильного питания, так как и хорошая еда и искренняя молитва сильно влияют на здоровье и настроение человека: укрепляют тело и душу, исцеляют, радуют.

Главный персонаж повести, мальчик Ваня – герой автобиографический. То, как простой православный народ организовал свою жизнь, описывается от лица ребенка, внимательно смотрящего на окружающий мир своими чистыми глазами. Рассказчик воспринимает мир по-детски наивно, и именно в этом сила и ценность произведения.

Кулинарные ассоциации оказываются самыми глубокими в потоке воспоминаний героя и выдвигаются на первый план. Начав описывать меню подготовления к какому-либо церковному празднику, повествователь как бы попадает в плен этой гастрономической стихии еды, и перечисление разнообразных кушаний занимает в книге целые страницы [Болдырева 2005, 214].

Примером может послужить ритуал подготовления еды к наступающему Великому Посту:

Будут варить компот, делать картофельные котлеты с черносливом и шпеталой, горох, маковый хлеб с красивыми завитушками из сахарного мака, розовые баранки, “кресты” на Крестопоклонной... мороженая клюква с сахаром, заливные орехи, засахаренный миндаль, горох моченый, бублики и сайки, изюм кувшинный, пастила рябиновая, постный сахар – лимонный, малиновый, с апельсинчиками внутри, халва... А жареная гречневая каша с луком, запить кваском! А постные пирожки с груздями, а гречневые блины с луком по субботам... а кутья с мармеладом в первую субботу, какое-то “коливо”! А миндальное молоко с белым киселем, а киселек клюквенный с ванилью, а...великая кулебяка на Благовещение, с вязигой, с осетринкой! [Шмелев, online].

Повесть Шмелева – поэма о России, об основах ее православной культуры, богатой праотцовскими традициями и блюдами, тесно связанными с церковными праздниками. Почти любому торжеству соответствуют свои специальные блюда, в которых заключен глубокий сакральный смысл. Православные праздничные кушанья напоминают часто еду, о которой читается в Священном Писании.

Можно составить довольно обширный словарь русских блюд описанных в повести, это: лапша с гусиными потрохами, кутья с маковым молоком, пирожки с морковью, крендели, хрящи разварные головизны, пунцовые раки, свинина со сметанным хреном, миндальные и воздушно-бисквитные куличи, хлеб с зеленым луком и квасом, жареный гусь с мочеными яблоками, блинчики с клюквенным вареньем. Некоторые из них давно уже забыты.

Многие литературоведы, учитывая количество и качество “пищевых мотивов”, самым «кулинарным» писателем русской литературы XIX века считают Николая Васильевича Гоголя. Василий Шлат в своей статье о писателе написал: “Вкусно-то как, будто не пишет, а священное действует у плиты!” [Шлат, online]. И дальше вспоминает он одного из современников Гоголя, который сказал о нем, что если бы судьба не сделала его столь великолепным писателем, он наверное занимался бы кулинарией и создавал бы образцовые блюда. На самом деле Николай Васильевич достиг высокого искусства и в области литературы, и в кулинарии.

После одного из обедов, приготовленных Гоголем, его лучший друг Сергей Тимофеевич Аксаков адресовал ему тост:

Читая вас, я всегда ощущал, что в описаниях малорусских лакомств вы даете волю своей фантазии. Ну не может быть настолько вкусно! А сегодня, вкусив творений ваших кулинарных, говорю откровенно – вы еще смягчили краски [Шлат, online].

Большую славу принесла писателю повесть *Старосветские помешники*, которая по насыщенности кулинарной лексикой превосходит все произведения словесности этой эпохи [Похлебкин 1992, 204].

Герои названного выше рассказа Пульхерия Ивановна и Афанасий Иванович, прототипами которых послужили настоящие бабушка и дедушка писателя, вели беззаботную помещичью жизнь. Пульхерия Ивановна – символ традиционной русской хозяйки – живой хранительницы семейного очага, гостеприимства, заботы о родных и гостях.

А. Давыдов в своей статье характеризует этот слой общества следующими словами:

Помешники рождаются помещиками, едят, пьют и умирают. В перерывах между приемами пищи закусывают, отдыхают, спят, прогуливаются по саду, вежливо общаются друг с другом, решают судьбу крепостных [Давыдов 2008, 87].

Меню заглавных героев, как повседневное, так и праздничное тесно связано с исконно русским кулинарным наследием, на формирование которого большое влияние оказала щедрая природа и географические условия. Россия – огромное пространство с обилием рек, озер и лесов. Люди, пытаясь воспользоваться богатством флоры и фауны, готовили блюда из рыб, дичи, грибов и меда.

За час до обеда Афанасий Иванович закупивал снова, выпивал стакинную серебряную чарку водки, заедал грибками, разными сушеными рыбками и прочим. Обедать садились в двенадцать часов. Кроме блюд и соусников, на столе стояло множество горшочков с замазанными крышками, чтобы не могло выдохнуться какое-нибудь аппетитное изделие стакинной вкусной кухни. За обедом обыкновенно шел разговор о предметах, самых близких к обеду [Гоголь 1977, 97].

Итак, эти добродушные старики жили в своем идиллическом мире. Благодаря щедрой природе и крестьянскому труду, они жили будто в “сказочном рае”, центром которого был стол, а на нем скатерть-самобранка с зажиточными лакомствами.

Немало места отводится еде также в романе Ивана Гончарова “Обломов”. Обитатели Обломовки наделены чертами русского помещичьего характера: они не привыкли к труду и заботам, похожи больше на животных, у которых две фундаментальные жизненные функции – утоление голода и беззаботный отдых.

Использование кулинарных реалий послужило писателю одним из способов объяснения социального явления, характерного для России

— обломовщины. Изображение уютной, роскошной, беззаботной жизни обломовцев, привыкших к пристальному вниманию прислуги сопровождается масштабным количеством тщательных гастрономических описаний. Это можно объяснить тем, что состояние “постоянного сна души” (а даже и тела) жителей Обломовки, их пассивное поведение, отсутствие жажды жизни, леность, — непосредственно связаны с едой, с перееданием или просто ежедневным обжорством.

Как замечает Е. В. Краснова, еда становится существом обломовского мира и своеобразным мерилом отношения к миру, радости жизни и наслаждения ею [online, <http://www.dissercat.com/content/...>].

Все мысли обломовцев сосредоточивались на пище.

Забота о пище была первая и главная жизненная забота в Обломовке. Какие телята утучнялись там к годовым праздникам! Какая птица воспитывалась! [...] В воскресенье и в праздничные дни тоже не унимались эти трудолюбивые муравьи: тогда стук ножей на кухне раздавался чаще и сильнее; баба совершила несколько раз путешествие из амбара в кухню с двойным количеством муки и яиц [Гончаров 1967, 130].

Страсть к еде жителей Обломовки — не просто чревоугодие. Е. В. Краснова замечает, что они незаметно превращаются в истинных гурманов, момент приготовления пищи напоминает виртуозное мастерство, а кухня приобретает формы особенного храма. Однако, как подчеркивает исследовательница, несмотря на некоторое гурманство, кулинарные склонности обитателей обломовского мира просты и близки миру природы [online, <http://www.dissercat.com/content/...>].

Н. А. Гузь в своей диссертации, посвященной художественной системе романов Гончарова отмечает, что мотив еды в разных аспектах проходит через всю трилогию (*Обыкновенная история*, *Обрыв*, *Обломов*). В романе *Обломов* мотив еды неотъемлем от концепции заглавного героя Ильи Ильича и почти всегда он синоним избыточности, которая в социокультурных представлениях тесно связана с пирам, а вне пирам жестоко осуждается. Это приводит к негативной характеристике героя [online, <http://www.dissercat.com/content/...>].

В мировой литературе все чаще традиционной, материальной еде противопоставляют еду, которую невозможно съесть — еду отвлечённую, существующую в духовной, невещественной сфере. Имеет она неоднократно сложную абстрактную структуру, непонятную для простого читателя.

Метафизика еды ассоциируется с творчеством писателя-постмодерниста Владимира Георгиевича Сорокина, о котором М. Рылкин сказал:

“Трудно назвать большего гастронома среди современных русских писателей, чем Сорокин” [Бабенко, online].

Самым “кулинарным” произведением этого писателя является, несомненно, сборник *Пир*, состоящий из 13 необыкновенных новелл, где пища, в разных функциях и смыслах, проходит лейтмотивом через весь сборник.

«Еда, как страсть», «Еда, как и любовь, дает нам полноту бытия» – так сам автор «Пира» В. Сорокин определяет главные идеи своей книги. Едой и ее потребителями в «Пире» становится буквально все: растения, животные, рыбы, птицы, люди, вещи, слова, буквы, лозунги, продукты генной инженерии в обществе будущего, речи, события, чувства и даже... пустота... [...] Этакий всеобщий круговорот еды в природе [Елисеев, online].

Лев Данилкин объясняет название сборника в литературном аспекте: это “пир победителя, пир в честь перехода из статуса маргинального писателя в статус литературной мегазвезды” [Латынина, online].

Чтобы лучше понять содержание “вкусного” творчества Владимира Сорокина, следует раньше познакомиться с его личным взглядом на тему еды.

Игорь Смирнов, известный германский филолог, литературовед, а также журналистка Надежда Григорьева встретились с писателем, чтобы поговорить именно о еде. Итогом этой интеллектуальной беседы является *Диалог о еде*, опубликованный Смирновым. В нем Сорокин высказывает свое мнение о значении пищи, как средства коммуникации и информации о человеке, а даже целом народе:

Н. Г.: Возможно ли явление Бога посредством еды? В. С.: Это использование еды как языка коммуникации... И. С.: С Богом. Конечно, если ты отказываешься от пищи, то приобщаясь ему, с другой стороны, ритуальная пища – это тоже причащение. Любопытно, что и отказываясь от еды, и потребляя ее, мы коммуницируем с каким-то высшим существом [Смирнов, online].

Кухни разных народов, по сути, как языки. Например, Китай можно изучать через китайскую кухню. Человечество созрело для создания универсального словаря кулинарии. [...] Кухня – это такой же язык коммуникации, как язык моды, например [online, [http://www.itogi.ru/archive/...](http://www.itogi.ru/archive/)].

В своих произведениях писатель нередко обращается к шокирующей теме каннибализма. Сам Владимир Георгиевич прямо выражает свое мнение об этом явлении:

Мысль, которая наиболее часто посещает меня в последнее время: как отвратительно, что люди едят животных. Ведь более естественно есть людей: животные – это абсолютно невинные создания, наши младшие братья.

Для меня животные – это промежуток между ангелами и людьми. Между тем единственное, что люди делают с животными, – жрут их или дрессируют. [...] Есть людей не жалко, а есть животных – в этом есть что-то извращенное, от чего люди никак не могут освободиться. Меня не так шокирует каннибализм, как выращивание животных на убой. Это просто как-то глупо растить тело, чтобы сожрать его. Причем тело существа доверчивого, у которого нет выбора [online, [http://www.itogi.ru/archive/...](http://www.itogi.ru/archive/)].

“Каннибальское пиршество”, “обряд входа во взрослую жизнь” – это главные мотивы новеллы *Настя*, открывающей сборник *Пир*. Смысл этого потрясающего рассказа гораздо глубже, чем яркий образ семьи каннибалов, съедающих собственную dochь.

Шеснадцатилетняя Настя, заживо испеченная в печи, поданная на стол для угощения гостям – метафора. Испокон веков родители пытались решать судьбу своих детей, невзирая на их волю. Сорокин хотел показать, как стереотипные мать и отец эмоционально и подсознательно “едят психику” своих послушных и доверчивых детей. Для шокирующего поведения героев Сорокина, пожирающих человечину, можно найти исторические и мифологические (Ацтеки, некоторые племена индейцев, Кронос, Тантал, а также жертвы кораблекрушений) параллели.

В русской обрядовой практике зарисован обычай “приправлять” тело младенца, посыпая его сахаром или обмазывая медом с целью прибавить ему нужные качества. В свою очередь ребенка, отстающего в развитии, допекали в печи, как недоделанный хлеб. В рассказе Сорокина Настю кладут в печь на ее совершеннолетие. Процесс ассоциируется с обрядом инициации – погружения во взрослую жизнь путем, например, прохождения через нелегкое испытание, здесь – ритуальный каннибализм [online, <http://hohleinsidler...>].

Крайним проявлением недостатка еды в послереволюционное время был большой голод начала 30-х годов. Этот факт долго относился к темам запрещенным. К писателям, которые обратились к этой теме, принадлежали Василий Гроссман, Владимир Тендряков, Виктор Астафьев и другие. О правде Голодомора многое можно узнать из научных работ Н. Ивницкого [Ивницкий, online] и Р. Конквеста [Конквест, online].

Гроссман в повести *Все течет...* создал апокалиптический образ украинского народа, страдающего от голода, вызванного антикрестьянской политикой государства в годах 1930–1933. Сталинский, невероятно высокий план хлебозаготовок разрушил стабилизацию в стране.

План оказался невыполнимым. Снизилась урожайность. Пресса пе-

чатали статьи о наказаниях непокорных и нечестных крестьян, подобравших на колхозном поле несколько колосьев с зерном. А ведь они пытались насытиться хоть немножко, накормить страдающих родных. Тех, которые пытались спрятать даже считанные зерна для детей, жестоко наказывали и осуждали за тунеядство и попытку сорвать программу хлебозаготовок, помешать размеру социалистической стройки в стране.

Гроссман показал, что в этих сложных условиях самым ценным являлся хлеб, который почти весь отнимали, не оставляя даже нескольких зерен в амбаре.

Эта беспощадная антикрестьянская политика вызвала сначала продовольственные затруднения, а затем привела к великому и страшному голоду. Число жертв голоды, быстро распространяющегося на новые территории, возросло до нескольких миллионов.

Полностью изменилось крестьянское меню. Блюда, которые раньше составляли основу питания (каша, щи, хлеб, молоко) сейчас были за пределами, о них даже не мечтали. С временем украинский народ забыл вкус не только хлеба и мяса, но вообще вкус нормальной еды. На столе появились лепешки, сделанные из листьев и молотых желудей, земляные черви, отвар из старой кожи и костей. Все амбары и кладовые давно были пусты. Чтобы не умереть с голоду люди ловили мышей, весной, когда выросла трава, выкапывали ее с корнями. Гроссман показывает, что сознательно употребляли в пищу “продукты” очень вредные для здоровья, но и этого было мало, и они от голоды болели и умирали.

Обитателей голодающих украинских сел голод заставил озвереть, выйти за пределы нравственных и религиозных запретов. Они начали питаться падалью животных. Известны также случаи людоедства.

После распада СССР в России опять появилось изобилие и своих и импортных продуктов, шикарные магазины и рестораны. Западная мода дает о себе знать и в этой области. Стоит вспомнить экспансию пэпси-колы и Макдональдса, о чем пишет, например, Виктор Пелевин в романе *Generation «П»*.

Проанализированные произведения свидетельствуют о поливалентности образов еды в русской литературе. Тема еды остается актуальной и в русской и в мировой литературе, так как с одной стороны имеет место изобилие пищевых продуктов в высокоразвитых странах, а с другой – ее резкий недостаток в развивающихся, где случаи смерти от голоде повторяются каждый год.

Литература

- Анненкова Е. И., 2008, *Телесное и духовное в традиционной народной культуре и в прозе Н. В. Гоголя (Семантика и функция еды)*, [в:] Н. В. Гоголь и народная культура, Москва.
- Бабенко Н., *Владимир Сорокин: мастер стиля и провокации*, [online], <http://intellika.info/publications/159/>, [29.06.2012]
- Бахтин М., 1965, *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса*, Москва.
- Болдырева Е., 2005, *Еда как структурно-семантический компонент детского мифа в романе И. Шмелева “Лето Господне”*, [в:] Мировая словесность для детей и о детях, Вып. 10, ч. I, Москва.
- Василенко Е., *Православный пост: «чудо голодания», диета или аскетический подвиг?*, [online], <http://www.mgarsky-monastery.org/kolokol.php?id=1023>, [29.06.2012]
- Елисеев Н., [online], [http://www.slovesnik.narod.ru/ruslit/stud/elis.htm/](http://www.slovesnik.narod.ru/ruslit/stud/elis.htm), [29.06.2012]
- Гоголь И., 1977, *Старосветские помещики*, [в:] *Повести*, Москва.
- Гончаров И., 1967, *Обломов*, Москва.
- Давыдов А., 2008, *Душа Гоголя. Опыт социокультурного анализа*, Москва.
- Ивницкий Н., 2009, *Голод 1932–1933 годов в СССР: Украина, Казахстан, Северный Кавказ, Поволжье, Центрально-Черноземная область, Западная Сибирь, Урал*, Москва.
- Ильин И., 2001, *И. Шмелев “Лето Господне”*, Москва.
- Карпицкий Н., 2006, *Два текста о еде*, [в:] *Философские пиры Петербурга (материалы конференций 1999 и 2002 гг. С.-Петербург)*, С.-Петербург.
- Конквест Р., Жатва скорби. Советская коллективизация и террор голodom, [online], <http://zhnyva33.narod.ru/zhatva33.html>, [02.03.2013].
- Latynina A., *Ragù из прошлогоднего зайца*, [online], <http://www.srkn.ru/criticism/latynina.shtml>, [29.06.2012]
- Макаров Б., 2006, *Еда: удовольствие, власть и прибылька*, [в:] *Философские пиры Петербурга (материалы конференций 1999 и 2002 гг. С.-Петербург)*, С.-Петербург.
- Пигров К. С., 2006, *Быть – значит есть*, [в:] *Философские пиры Петербурга (материалы конференций 1999 и 2002 гг. С.-Петербург)*, С.-Петербург.
- Похлебкин В., 1992, *Кушать подано!*, “Современная”, № 3–4.
- Слово в Великий Четверток на Литургии. О Святых Христовых Таинах*, [в:] *Об исповеди и Святом Причащении*, 2010, Киев.
- Смирнов И., *Диалог о еде*, [online], <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:hpclBa86AYJ:www.guelman.ru/slava/texts/eda.htm>.
- Шлат В., *Хлебосольный писатель Н. В. Гоголь*, [online], http://www.kulina.ru/articles/int/promenad/doc_3/.

- Шмелев И., *Лето Господне*, [online], <http://lib.ru/RUSSLIT/SMELEW/leto.txt>, [29.06.2012]
- <http://www.dissercat.com/content/semanticheskaya-struktura-romana-obломова-v-kontekste-tvorchestva-ia-goncharova>, [29.06.2012]
- <http://www.itogi.ru/archive/2000/47/116728.html>, [29.06.2012]
- <http://hohleinsidler.livejournal.com/3178.html>, [29.06.2012]

SOME COMMENTS ON FOOD SEMANTICS IN RUSSIAN LITERATURE

S U M M A R Y

Various forms and aspects of food are the interest study field not only of culture and literature, but also physiology, philosophy, theology and politics. A man does not only exists thanks to food and drink in their physical form. There is also some “spiritual food” that has a significant influence on our everyday life; for instance, music or literature.

Eating means also complying with some bans from administering some products. Those bans and restrictions concern some rituals, beliefs and fasts. The spiritual aspect of culinary is presented in an interesting way by Ivan Shmelov in his work entitled “Year of the Lord”. The characters have built up their lives on robust fundaments of prayer and proper nutrition, bearing in mind that this combination will reinforce both their spiritual and physical power.

The metaphysical and spiritual attitudes towards food can be observed in writings of Vladimir Sorokin, a post-modern writer. Sorokin also touches upon a matter of cannibalism.

Another important issue is presented by Vasily Grossman who writes about the problem of hunger. In his work entitled “Everything flows”, the author showed an image of Ukrainian people, suffering from hunger which was caused by strict politics from 1930–1933.

The works analyzed in the article evidence polivalency of the images of food in Russian literature.

Justyna Gryko mail: grykojustyna@wp.pl

Ewa Jastrząb

Białystok

Myśl filozoficzno-etyczna Lwa Tołstoja w recepcji polskiej

Słowa kluczowe: Lew Tołstoj, myśl filozoficzno-etyczna, recepcja polska

W *Księdze Świata* z roku 1858 czytamy: „Hrabia Leon Tołstoj, młody jeszcze literat, który niedawno wystąpił na polu piśmiennictwa, lecz który zyskał już sobie wielką sławę powieściami *Dziecinne lata* (Dzieciństwo) i *Pierwsza młodość* (Lata chłopięce). Pobierał nauki w Kazańskim Uniwersytecie, a potem wstąpił do wojska. Podczas oblężenia Sewastopola był w liczbie obrońców tej warowni. Jego *Opowiadania wojenne*, pisane w Sewastopolu, wnosiły, jak się ktoś wyraził, armatnią kulą interes do literatury rosyjskiej i miały bardzo wielki a zasłużony rozgłos. Znanymi są także zaszczytne powieści jego: *Dwóch huzarów* (Dwaj huzarzy), *Zawierucha* (Zamień), *Notatki markiera* i inne. Teraz hr. Leon Tołstoj nie znajduje się w służbie wojskowej, jeżeli więc poświęci się na serio literaturze, to niezawodnie spod pióra jego wyjdzie niejeden utwór znakomity”.

Jak twierdzi Piotr Grzegorczyk¹, *Księga Świata* powtarza informację rosyjskiego czasopisma *Художественный листок* [Grzegorczyk 1964, 201–2012].

Antoni Semczuk pisze, że od pojawiения się tej informacji minęło blisko dwadzieścia lat, zanim Tołstoj zdobył stałe miejsce w polskiej publicystyce i krytyce literackiej². Liczba bowiem wzmięk o Lwie Tołstoju do 1884 roku

¹ Piotr Grzegorczyk (1894–1968) – bibliograf i krytyk literacki, redaktor miesięcznika „Ruch Literacki”.

² Antoni Semczuk (ur. 1930) – historyk literatury rosyjskiej, profesor Uniwersytetu Warszawskiego. Jego główne prace to *Lew Tołstoj*, *Iwan Turgieniew*, *Michał Lermontow*.

jest zaskakująco nikła (znane są m.in. informacje autorstwa następujących badaczy: Jan Sawinicz, 1867; Adam H. Kirkor, 1873; Eugeniusz Borakowski, 1878) [Semczuk 1975, 203]. Brak głosów o Lwie Tolstoju, jak zauważał A. Semczuk, musi szczególnie uderzać i zastanawiać, jeśli porównamy popularność w Polsce po 1870 r. takich pisarzy, jak M. Saltykow-Szczerbin i I. Turgieniew. Zastanawia też brak tłumaczeń z Tolstoja – pierwszy przekład jego opowiadania „Albert” pochodzi dopiero z 1885 roku. Zdaniem A. Semczuka, na spóźnione wejście Tolstoja do Polski wpłynął również fakt, że w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych blisko współpracował on z miesięcznikiem Michała Katkowa *Русский вестник*, znanym z programowej polonofobii i wielkomocarstwowego szowinizmu [Semczuk 1975, 205]. W połowie lat siedemdziesiątych pojawiła się nowa niekorzystna dla recepcji Tolstoja w Polsce okoliczność: popularyzacji jego twórczości podjął się urzędowy *Dziennik Warszawski*, co pogłębiło jeszcze próżnię wokół Tolstoja w prasie polskiej. Aż do 1884 roku nie można odnaleźć wyraźniejszych śladów zainteresowania pisarzem. Sytuacja zmieniła się, gdy w 1884 roku *Tygodnik Ilustrowany* zamieścił pochlebną opinię Józefa Ignacego Kraszewskiego o *Wojnie i pokoju*. Od tego czasu postać Tolstoja i jego dzieła stały się obiektem zwiększającego się zainteresowania polskiej opinii społecznej i literackiej. Według Semczuka, można więc stwierdzić, że drogę do serc i umysłów Polaków utorował Tolstojowi Józef Ignacy Kraszewski swoją recenzją *Wojny i pokoju* oraz że pisarz ugruntował sobie trwale w nich miejsce w roku 1900 powieścią *Zmartwychwstanie*, zwłaszcza dzięki jej interpretacji przez Bolesława Prusa [Semczuk 1975, 206].

Polskich pisarzy zainteresował Tolstoj jako ideolog. Ideologia propagowana przez tego pisarza budziła w Polsce żywy oddźwięk, gdyż wychodziła naprzeciw poszukiwaniom nowego programu społecznego. W owym czasie w Polsce pojawiły się pierwsze formacje socjalistyczne, koła konserwatywno-ziemiańskie, podejmujące krytykę cywilizacji kapitalistycznej i jej ideowych komponentów. To okres formowania stanowisk i ujawniania się różnic ideologicznych. Ugrupowania ideowe (Młoda Polska, Narodowa Demokracja) tworzą się w końcu lat dziesiątych i dwudziestolecia, ale już wcześniej narasta ferment ideowy. Atmosfera ta właśnie tłumaczy zainteresowanie Tolstojem jako ideologiem [Kuderowicz 1977, 216].

Oddziaływanie Tolstoja wkrótce stało się tak dalekosieżne, że musiał się do niego ustosunkować cały kulturalny świat. W Rosji utwory Tolstoja podlegały ostrej cenzurze, mógł on jednak swobodnie publikować we Francji, w Anglii i innych krajach. To właśnie z Francji przyszła do Polski sława Tolstoja, choć ze znacznym opóźnieniem, dopiero w latach 80–90-tych XIX wieku. Pomimo to pisarz szybko i bezpośrednio wszedł w nurt życia pol-

skiego. Literatura rosyjska, dzięki dostępowi do czytelnika, znającego język rosyjski, odegrała potężną rolę ideologiczną i czysto literacką. Literatura ta bowiem niemal przez cały wiek XIX była w Polsce ignorowana ze zrozumiałych przyczyn politycznych. Fakt istnienia sztucznie tworzonych przeszkód, płynących z Rosji, opóźniał przekłady arcydzieł rosyjskich na język polski (np. utwór *Wojna i pokój* pojawił się w przekładzie J. Czaińskiego w Gródku w 1894 roku, w dodatku z wieloma opuszczeniami, błędami i opóźnieniem w stosunku do edycji rosyjskiej o ćwierć wieku) [Grzegorczyk 1964, 17].

W krytyce literackiej krajów słowiańskich poruszano związki Lwa Tołstoja z Polską i Polakami. Gdy w Polsce pojawiły się utwory Tołstoja, wielu badaczy zaczęło zajmować się jego twórczością. Niejednokrotnie rozpatrywano problem obecności Tołstoja w polskiej krytyce literackiej.

W niniejszym artykule czynimy próbę oglądu myśli tołstojowskiej w Polsce, poczynając od badań krytyków i pisarzy polskich w XIX wieku po najnowsze badania. Oceniając olbrzymi potencjał twórczości pisarza, badacze podchodzili do interpretacji myśli filozoficzno-etycznej Lwa Tołstoja w sposób dość jednoznaczny, albo odnosząc się do idei tołstoizmu w sposób pozytywny, bądź to całkowicie potępiając doktrynę Tołstoja. W 1908 roku niektóre rosyjskie dzienniki zwróciły się do wybitnych przedstawicieli literatury polskiej z prośbą o napisanie artykułów na temat Tołstoja. Zaczęli więc pisać o nim polscy powieściopisarze, poeci i krytycy literaccy. Najwięcej artykułów, dotyczących twórczości Lwa Tołstoja, ukazało się w Polsce z okazji jubileuszu osiemdziesięciolecia pisarza. W latach 1900–1910 wielu znanych pisarzy polskich ogłosiło swoje poglądy na temat utworów literackich pisarza.

Stosunkowo dużo ciekawego materiału, dotyczącego recepcji twórczości Tołstoja w Polsce, zawierają studia bibliograficzne autorstwa wspomnianego wyżej Piotra Grzegorczyka pt. *Lew Tołstoj w Polsce*. Grzegorczyk wyróżnił kilka odrębnych faz: okres wstępny obejmujący lata 1858–1885 (pierwsze wzmianki i artykuły o Tołstoju), druga faza recepcji 1886–1900 (tłumaczenia powieści *Wojna i pokój* i *Anna Karenina*), następny etap recepcji 1900–1910 (między innymi jubileusz osiemdziesięciolecia Tołstoja w roku 1908), Tołstoj w dwudziestoleciu międzywojennym (stulecie urodzin – 1928 i dwudziestopięciolecie śmierci – 1935), nowy etap recepcji po roku 1945 w Polsce Ludowej (translacja na nowo całej beletryistyki Tołstoja). P. Grzegorczyk, z którego pracy czerpiemy informację, przytoczył również wiele wypowiedzi na temat recepcji tołstojowskiej myśli filozoficzno-etycznej wśród wybitnych pisarzy i badaczy polskich, których głos nie utracił znaczenia, jak się wydaje, także w naszym czasie. Badacz przywołał między innymi stanowisko Bolesława Prusa, Henryka Sienkiewicza, Bolesława

Leśmiana, Adama Szymańskiego i Aleksandra Świętochowskiego. W swoich artykułach analizują oni wielkość, osobliwość i główne cechy twórczości L. Tolstoja.

Pojawiają się jednak również wypowiedzi, o czym napisał Grzegorczyk, które negują doktrynę Lwa Tolstoja. Wacław Nałkowski, publicysta społeczny i literacki, ocenił doktrynę Tolstoja w dość krytyczny i odważny sposób. Porównał on Friedricha Nietschego i Lwa Tolstoja jako dwa przeciwnie bieguny. Jego zdaniem, miłość Tolstoja jest formą taniej miłości, która zaleca ludziom w swej nagłości głodzenie się, podczas gdy Tolstoj sam już się nasycił i nabrął wstrętu do jadła. Wrażliwi ludzie, przejmujący się tolstoizmem, starając się dosiągnąć mniemanej ewangelicznej doskonałości swojego mistrza, nie mając za sobą tak spędzonego życia, jak Tolstoj, giną. W pracy Nałkowskiego³ pobrzmiewa odważny krytycyzm nie pozbawiony ironicznego sceptycyzmu [Nałkowski 1964, 64]. Publicysta widział słabość tolstojowskiej krytyki w rozpatrywaniu zła wyłącznie jako przejawu indywidualnej niegodliwości i w przekonaniu o jego nieuchronności. Z badań Nałkowskiego wynika, że tolstojowska krytyka powstała z przesytu, ze znużenia cywilizacją. Ważniejsze od motywacji staje się dla Nałkowskiego społeczne funkcjonowanie tej krytyki. Publicysta skrytykował ideał moralny Tolstoja nie tylko za egalitaryzm, ale też za utopijność, a zatem niemożliwość konsekwentnej realizacji w życiu i działaniu jednostek. Zarzucił Tolstojowi, iż sam nie stosuje się do własnych zasad i jako wielki pan może pozwolić sobie na głoszenie cnót ewangelicznych [por. Kuderowicz 1977, 233].

Znany w swoim czasie poeta, prozaik, tłumacz i publicysta, Józef Łobodowski, także wskazywał błędy w teorii Lwa Tolstoja. Pominął on fakt głoszenia przez Tolstoja idei pokojowego współżycia, miłości bliźniego, przebaczenia, zwalczania zła przez czynienie dobra. Powtarzając niektóre myśli Nikity Struwego (zaczerpnięte z artykułu Struwego, ogłoszone w piśmie emigracyjnym *Becznik*), J. Łobodowski wystąpił jako krytyk i bezwzględny przeciwnik tolstoizmu. Widział on rzekomo szkodliwe i destrukcyjne konsekwencje tolstoizmu w odbiorze społecznym w Rosji. „Umysły były zatrute, a jednym z naczelnych farmaceutów, którzy uprzednio przygotowali złowrogi trucizny, był właśnie Lew Tolstoj” [Łobodowski 1979, 12].

A. Semczuk również zajmował się badaniem twórczości i myśli filozoficzno-etycznej Lwa Tolstoja. W obszernym studium *Lew Tolstoj* nakreślił pewne elementy biografii pisarza w połączeniu z omówieniem jego twórczości

³ Pracę W. Nałkowskiego na temat Lwa Tolstoja, wywołaną nastrojami związanymi z głośnym jubileuszem osiemdziesięciolecia L. Tolstoja, umieścił warszawski miesięcznik literacki *Sfinks* w 1908 roku.

i głównych tez jego doktryny. Badacz, rozważając kwestię konfliktu duchowego pisarza, próbuje znaleźć odpowiedź na zasadnicze pytanie: Czy konflikt duchowy pisarza był konsekwencją przełomu światopoglądowego czy też kryzysu postawy. Jego zdaniem idee religijne pisarza zostały opracowane jako system w latach osiemdziesiątych i były częścią jego filozofii. Już w młodości pisarz podchodził do Ewangelii z dużą wiedzą filozoficzną, poprawiając modylitwy i podporządkowując je własnym ideom etycznym. Jak sądzi A. Semczuk, po 1881 roku nie pojawił się wcale nowy Tołstoj. Ogłoszony w tym czasie jego system etyczny był następstwem długiego rozwoju ideowego pisarza, poczynając od okresu uniwersyteckich poszukiwań aż do pierwszego okresu twórczości włącznie (1851–1855) [Semczuk 1987, 262]. Pisze on, iż myśl religijna zawsze odgrywała w życiu pisarza niezmiernie ważną rolę już od najwcześniejszej młodości. Zatem warto tutaj przywołać na marginesie słowa Jarosława Iwaszkiewicza⁴, który stwierdził, że religia pisarza nie była tworem sztucznym, a wynikała z zasadniczych predyspozycji jego natury, rozwiniętych przez zespół czynników, kształtujących psychikę młodocianego pisarza. Swoje myśli o Bogu Tołstoj notował w dziennikach, które prowadził od najwcześniejszych lat. Myśli te towarzyszą mu nieustannie i powracają od początku do końca jego życia [Iwaszkiewicz 1972, 583].

Rozwój ideowy Tołstoja odzwierciedla fragment z jego dziennika:

„Wczorajsza rozmowa o boskości i wierze podsunęła mi wielką kolosalną myśl, dla której zrealizowania gotów jestem poświęcić swoje życie. Myśl ta – to stworzenie nowej religii, odpowiadającej rozwojowi ludzkości, religii Chrystusa, lecz oczyszczonej od wiary i tajemniczości; religii praktycznej, która nie obiecuje przyszłego zbawienia, lecz realizuje zbawienie na ziemi. Rozumiem, że zrealizować tę myśl mogą tylko pokolenia świadome dające do tego celu... Działać świadomie w celu zjednoczenia ludzi z religią – oto fundament myśli, która – jak się spodziewam – może mnie pochłonąć” [Tołstoj 1973, nota z dziennika z 4(16) marca 1855].

A. Semczuk analizował także utwory Tołstoja o tematyce religijnej, takie jak *Spowiedź*, *Na czym polega moja wiara*, *Więc cóż mamy robić?*. Starał się zdefiniować tolstoizm jako ideę aktywnej miłości, dobroci i czynnego miłosierdzia. Badacz konstatuje, iż moment ogłoszenia tolstoizmu ma też przyczyny historyczne (ogłoszenie tolstoizmu jako doktryny ma zapobiec zbliżającej się rewolucji). Tołstoj wyczuwał tendencje rozwoju historii, wybrał do ogłoszenia swojej doktryny sprzyjający moment – lata „prózni

⁴ Jarosław Iwaszkiewicz (1894–1980) – pisarz, współtwórca grupy poetyckiej *Skamander*. Poeta, prozaik, redaktor *Twórczości*, eseista. Autor kilku zbiorów poetyckich oraz prozy, m.in. *Sława i chwala, Mój Petersburg*.

ideologicznej". W tym właśnie, zdaniem Semczuka, tkwi przyczyna popularności tołstoizmu, który w latach osiemdziesiątych staje się kierunkiem dominującym. Było to nowe słowo myśli etycznej [Semczuk 1987, 234; Walicki 1973, 236].

Inny badacz, filozof, którego główną dziedziną zainteresowań była historia rosyjskiej filozofii, Andrzej Walicki, w swojej książce *Rosyjska filozofia i myśl społeczna. Od oświecenia do marksizmu* przytoczył twierdzenia licznych badaczy, którzy pisali, że wiele elementów tołstoizmu wykryształzyło się wcześniej i znalazło wyraz w utworach pisarza, które powstały przed jego przełomem światopoglądowym. Badacz dokonał analizy myśli filozoficznej Lwa Tolstoja, powołując się też na Antoniego Semczuka i traktując tołstoizm jako doktrynę społeczno-religijną. W drugiej połowie lat siedemdziesiątych dokonała się istotna przemiana, przygotowana przez uprzednią ewolucję poglądów. Według Walickiego, Tolstoj jako myśliciel religijny reprezentował skrajną wersję etyczno-ewangelicznej i racjonalistycznej heterodoksy chrześcijańskiej. Jego krytyka była gwałtowna i gniewna. Redukując religię do etyki, Tolstoj poddał surowej, moralistycznej i racjonalistycznej krytyce całą dogmatykę i obrzędowość chrześcijańską. Tolstoj wyróżniał naukę Chrystusową, traktował Chrystusa jako największego nauczyciela, uważało go za człowieka, ale w praktyce odnosił się do jego nauki jako do nauki boskiej. W tym sensie można mówić, zdaniem badacza, o chrześcijańskim charakterze tołstoizmu. Poglądy Tolstoja odbiegały od tradycyjnego teizmu. Krytyka tołstojowska była wulgarnie socjologiczna. Jej siła tkwiła w gwałtowności oskarżenia, „nihilistycznej” śmiałości negacji, a nie w subtelności analiz filozoficznych. A. Walicki definiuje metafizyczny impersonalizm Tolstoja, odrzucenie nieśmiertelności indywidualnej, tołstojowski egalitaryzm. Pisze, że religijno-etyczna doktryna Tolstoja była statycznym systemem gotowych prawd. Dochodzi też do wniosku, że w filozofii i myśli religijnej tołstoizm okazał się doktryną mało płodną. Siła jego oddziaływania była całkowicie zależna od osobowości samego Tolstoja – po jego śmierci zaczęła szybko zanikać. Badacz, sumując swoje poglądy na interesującą nas kwestię, ostatecznie sądzi, iż niektóre idee Tolstoja brzmią dziś archaicznie, wyczuwa się w nich coś anachronicznego, szokującego śmiałością genialnych uproszczeń, ale zarazem irytującego „nihilistyczną” prostolijnością i manichejskim dualizmem [Walicki 1973, 487, 489–490, 495, 504, 506, 507].

Bazyli Białokozowicz, polski slawista, komparatysta, badacz literatury rosyjskiej, białoruskiej i ukraińskiej, jest autorem wielu prac dotyczących twórczości L. Tolstoja, m.in. *Lwa Tolstoja związki z Polską, Z polskiej karty Lwa Tolstoja, Marian Zdziechowski i Lew Tolstoj*. Prace Białokozowicza to swoista „tołstowiana polska”. W książce *Lwa Tolstoja związki z Polską*

autor dał syntetyczny obraz stosunków Tołstoja z Polakami, uwzględniając kształtowanie się poglądów na sprawy polskie, korespondencję z Polakami, a także percepcję kultury polskiej w oczach pisarza. Jak twierdzi Białokozowicz, w kręgu pisarza skupiało się wszystko, czym żyła intelektualna Rosja jego czasów. Swoisty koloryt jego niepowtarzalnej i pełnej sprzeczności osobowości przyciągał powszechną uwagę. Jego potężna indywidualność przejawiała się nie tylko w dziedzinie twórczości literackiej, ale też w dziedzinie pedagogicznej, filozoficznej, estetycznej i etyczno-religijnej [Białokozowicz 1966, 5–6]. Zdaniem badacza, kryzys światopoglądowy, jaki przeżył Tołstoja na przełomie lat siedemdziesiątych-osiemdziesiątych, spowodował, że sprawy polskie znalazły się w szerszym kręgu zainteresowań rosyjskiego pisarza. Konstatuje, że kryzys wewnętrzny pisarza nie był przypadkowy, wiele elementów jego światopoglądu pokryzysowego można znaleźć w utworach, dziennikach i korespondencji z okresu poprzedniego [Białokozowicz 1966, 77].

Na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych nastąpiła jedynie krystalizacja poglądów Tołstoja w pewien jednolity, choć zawierający wiele sprzeczności system światopoglądowy. Pisarz był przekonany o słuszności swej doktryny, która miała zbawić świat. Idea chrześcijańskiej miłości i odplacania za зло miała być zbawiennym środkiem [Białokozowicz 1966, 81].

Z kolei w pracy *Zdziechowski i Lew Tolstoj* B. Białokozowicz stara się potwierdzić i udokumentować naczelną myśl dotyczącą stosunków pomiędzy Zdziechowskim i Tolstojem, a mianowicie to, iż pomimo różnic w poglądach na kwestie religijno-etyczne i polityczne, stosunki między Mariarem Zdziechowskim⁵ a Lwem Tolstojem były nacechowane życzliwością, zaufaniem i pozostawiły trwały ślad w kulturze humanistycznej [Białokozowicz 1995, 68].

Twórczość i myśli Tołstoja na bieżąco przenikały do myśli M. Zdziechowskiego. Tolstoj przykuwa jego uwagę jako reformator religijny i znajduje żywego oddźwięk już w pierwszych jego publikacjach. Zdziechowski dał wyraz swemu oczarowaniu etyczno-religijnym aspektem tołstoizmu w artykule *Towianizm hr. Lwa Tołstoja*. Inne jego prace o Tołstoju to między innymi: *Mesjaniści i słowianofile*, *Szkice z psychologii narodów słowiańskich*, *Spór o piękno*, *Sztuka, młodość i Młoda Polska*. Według badacza, religia stała się „kotwicą zbawienia” dla Lwa Tołstoja. Rozwinął on tezę o wpływie tołsto-

⁵ Marian Zdziechowski (1861–1938) – slawista, filozof, historyk kultury, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego i Wileńskiego. Tworzył prace o literaturze i kulturze narodów słowiańskich, o ideologii romantyzmu i problemach kultury współczesnej. Jego główne prace to: *Mesjaniści i słowianofile*, *Pesymizm, romantyzm a podstawy chrześcijaństwa*.

izmu na ruch neochrześcijański. Liczne badania i prace Zdziechowskiego na temat doktryny Tolstoja zostały ukoronowane syntetyczną rozprawą *Lew Tolstoj*, sumującą życie, twórczość i poszukiwania moralno-etyczno-religijne pisarza w kontekście: pesymizm, romantyzm a podstawy chrześcijaństwa. Autor przešledził ewolucję pisarza od panteizmu przez filozoficzny pesymizm do odnowionego chrześcijaństwa. Swoją sympatię lokował on w maksymalizmie moralnym Tolstoja. Tolstojowskie niesprzeciwianie się zła przemocą było wyrazem pasywizmu charakteru rosyjskiego, co wyraźnie korespondovalo z buddyzmem, upowszechniającym się w tym czasie w Europie. Nabierało to szczególnego znaczenia ze względu na bezsporny moralny autorytet światowy pisarza rosyjskiego [Białokozowicz 1995, 42, 43, 64].

W kolejnej książce *Z polskiej karty Lwa Tolstoja* B. Białokozowicz opisuje sylwetkę Tolstoja widzianą oczami polskich pisarzy polskich i innych artystów. Zwraca uwagę na stosunek do twórczości i myśli Lwa Tolstoja. Zatrzymajmy się na tak interesującej postaci jak Józef Czapski ze względu na znamienną ewolucję poglądów malarza, dotyczącą odbioru doktryny pisarza rosyjskiego. J. Czapski (1896–1993) był malarzem, grafikiem, koneserem sztuki malarskiej. Bożyszczaem jego młodości był Lew Tolstoj. Przemożny wpływ na Czapskiego wywarła antropologia filozoficzna, etyczno-religijna doktryna Lwa Tolstoja. Odpowiadała jemu duchowo-racjonalna definicja religii oraz potraktowanie miłości do Boga jako do absolutnej doskonałości i miłości do bliźniego, czyli do wszystkich ludzi bez różnicy. Urzekły go też poglądy pisarza na istotę człowieka i naturę człowieczeństwa, apoteoza ludu i jego moralności. Dyskutował z żarem o anarchizmie etycznym i rygoryzmie moralnym Tolstoja, podzielając w pełni jego poglądy na własność prywatną, zwłaszcza ziemską. W percepji Czapskiego tolstoizm wiązał się z określonym modelem świata, wzorem osobowym człowieka, ustawnicze doskonalącego się w imię powszechnej miłości oraz w wyidealizowanym społeczeństwie, kierującym się szczytnymi zasadami religijno-etycznymi, ucieleśnionymi w ogólne normy i reguły życia godziwego [Białokozowicz 2003, 208–210].

Czapski z braćmi Antonim i Edwardem Marylskim oraz siostrami Karoliną i Marią założył w Piotrogrodzie religijno-pacyfistyczny falanster w tolstojowskim duchu. Po zrealizowaniu tego zamierzenia wkrótce zaczyna razić go, jak pisze Białokozowicz, rozdźwięk między szczytnymi ideałami Tolstoja i realnym stanem społeczeństwa. Z czasem Czapski dokonuje apoteozy tolstoizmu w kierunku coraz bardziej nasilającej się jego negacji. Bezczyńność, na którą skazywał swoich wyznawców tolstoizm, coraz bardziej męczyła Czapskiego. Stopniowo zaczyna się kruszyć konstrukcja myślowa filozofii tolstojowskiej, która poprzednio wydawała mu się nie do ruszenia i nie do obalenia. Zatem, jak konstatauje B. Białokozowicz, tolstoizm w percepji

Józefa Czapskiego przeszedł znamienną ewolucję – od apoteozy do negacji [Białokozowicz 2003, 210, 212, 214].

Polski historyk filozofii, Zbigniew Kuderowicz, doszedł do wniosku, że ideologia L. Tolstoja pełni rolę jednego z katalizatorów, ułatwiających kryształizację stanowisk ideologicznych. Recepca Tołstoja ułatwiała kształtowanie się postaw światopoglądowych. Zdaniem Kuderowicza, wybór zagadnień, które podejmował Tołstoj, sprzyjał szerokiej recepcji jego ideologii. Zasadniczą myślą filozofa jest stwierdzenie, że wieloznaczność i nieokreśloność programu Tołstoja rozwijała wszelkie dyskusje. Wielorakość recepcji pisarza znajdowała pewne wytłumaczenie w wieloznaczności jego doktryny. Różni pisarze mogli interpretować jego program zgodnie z własnymi intencjami. Powodem zainteresowania recepcją Tołstoja jest znaczny autorytet moralny pisarza, zrodzony dzięki zgodności jego programu i stylu życia, jak też autorytet osobisty. Kuderowicz zwrócił uwagę na fakt, że po śmierci pisarza szybko zanika recepcja jego ideologii, nie tylko dlatego, iż zmieniła się atmosfera intelektualna, ale też dlatego, że zabrakło autorytetu. Badacz uważał gruntowne poznanie myśli Tołstoja za ważny przyczynek przede wszystkim do poznania historii polskiej myśli filozoficznej i społecznej przełomu XIX i XX wieku. Recepca tołstoizmu miała charakter selektywny, polegała bowiem na przejmowaniu jednych wątków i krytycznej ocenie innych. Kontrowersję budziła sama zawartość doktryny. Różne wizerunki Tołstoja i jego myśli konkurowały w polskim piśmiennictwie. Kuderowicz w studium *Polskie spory wokół Lwa Tolstoja* wyróżnił główne typy polskiej recepcji Tołstoja: recepcja religijno-konserwatywna, recepcja humanistyczno-liberalna, recepcja demokratyczno-lewicowa. Kryterium wyróżnienia staje się sposób interpretacji doktryny, swoistość hierarchizacji problematyki, co przejawia się w opisie i ocenie doktryny Tołstoja.

Na interesujący nas temat pojawiła się w ostatnim czasie także książka *Dramat religijny Tołstoja* Radosława Romaniuka⁶. Romaniuk bada nurt myśli rosyjskiej na przełomie wieków w kontekście idei wielkiego pisarza. Tematem zasadniczym jest tutaj zarówno religijny, jak i osobisty dramat Lwa Tołstoja, rozterki związane z zastosowaniem chrześcijańskiego wzoru życia w praktyce. Oprócz Tołstoja, bohaterami książki są również żona i krewni pisarza, polemisi, filozofowie Mikołaj Bierdziejew i Włodzimierz Sołowjow, rosyjscy socjaliści. Romaniuk opisuje w książce lata osiemdziesiąte XIX wieku, kiedy to Tołstoj przechodzi przemianę religijną. Jego książka nie jest biografią w sensie dosłownym, ale autor wyodrębnia tutaj rolę ego pisa-

⁶ Radosław Romaniuk (1975) – polonista, rusycysta, krytyk literatury, tłumacz.

rza. Romaniuk opisuje też tolstojowską próbę wcielenia dosłownie czytanego Pisma Świętego w życie. Zaletą książki jest pokazanie Tolstoja w szerszym świetle – Romaniuk portretuje myśl etyczną i społeczną Rosji końca XIX stulecia. Jest to studium o pisarzu, który w swoim mniemaniu przekroczył granice literatury, o procesie spalania się w niemożliwości wyrażenia siebie przez twórczość. W swoje rozważania badacz wkomponowuje wiele interesujących fragmentów biograficznych, między innymi o nauce rzemiosła szewskiego przez pisarza, który zmuszał całą rodzinę, by chodziła w zrobionych przez niego butach. Szuka odpowiedzi na wiele absorbujących pytań, związanych z myślą filozoficzną-etyczną Lwa Tolstoja. Czy moralne standardy, wskazane przez Chrystusa, można rozumieć dosłownie? Czy Ewangelia jest w stanie przemienić ludzkie życie? Jak twierdzi Romaniuk, sława geniusza pozwoliła Tolstojowi mówić, przeciwstawiać się ogólnie przyjętym normom i powszechnie panującym moralnym standardom, między innymi w swoim stosunku do Cerkwi. Ale słuchano pisarza i jako pisarz mógł mówić swoją prawdę. Tolstojowskie rozumienie chrześcijaństwa oraz postanowienie moralnego doskonalenia „pomimo otaczającego zła” to projekt swego rodzaju zesłania wewnątrz własnego domu [Romaniuk 2004, 16, 24]. Zdaniem badacza, moralność, w wyniku sformułowania pewnych postulatów, tak jak to uczynił Lew Tolstoj, przestaje być kwestią posłuszeństwa prawu, a zaczyna być dramatem. Konstatuje, iż Tolstoj był tak spętany ze swoim światem, że musiał dosłownie odrzucić część siebie, aby z niego uciec. Pisarz wykraczał poza wygodny świat duchowy. Tolstojowskie Królestwo Boże na Ziemi było utopijnym królestwem pokoju i miłości wszystkich ludzi, zrealizowanym dzięki wypełnianiu przykazań Chrystusa: rezygnacji z przemocy i własności. Tolstoj pragnął spokoju świętości, ale poszukując go nieustannie dotykał moralności niemożliwej, ciągle nie chcąc się na ową niemożliwość zgodzić [Romaniuk 2004, 42].

Na zakończenie zasadnym staje się przywołanie syntetyzujących wniosków o recepcji myśli filozoficzno-etycznej Lwa Tolstoja w Polsce autorstwa Zbigniewa Kuderowicza. Badacz stwierdził, że przegląd historii recepcji tolstoizmu w polskim piśmiennictwie ujawnia ogromne rozbieżności ocen: od ogłoszenia Tolstoja odnowicielem życia religijnego, przez uznanie go za wyraziciela humanizmu, aż do nazwania go „pogrobowcem utopijnego realizmu”⁷. Recepca pokazuje kontrowersje ideowe między recypującymi kierunkami. Recepca Tolstoja odzwierciedla przeciwnieństwa charakterystyczne

⁷ „Pogrobowiec utopijnego realizmu” – tak określiła Tolstoja w swoim artykule Róża Luksemburg (1871–1919), działaczka i ideolog polskiej, niemieckiej socjaldemokracji i ruchu komunistycznego, którego tekst można znaleźć m.in. w pracy Grzegorczyka.

dla przełomu XIX i XX wieku. Badania Kuderowicza ukazały, iż omawiana doktryna, to nie zamknięta gotowa całość, a składnik życia społecznego i jej funkcjonowania w społecznej świadomości. Filozof zauważył, że w świetle recepcji poszerzyła się wiedza o takich aspektach teorii, których Tolstoj sam nie artykułował bądź nie rozwinał. Najważniejszym staje się tutaj możliwość prezentacji doktryny jako żywotnego składnika kultury, który zmusza odbiorców do zajmowania postaw moralnych i teoretycznych i do angażowania się w spory ideologiczne [Kuderowicz 1977, 244].

Do twórczości Tolstoja, jako życiodajnego źródła, odwoływano się w najtrudniejszych okresach w dziejach XX wieku. Z jego dzieł czerpano otuchę, siłę przetrwania, moc walki i wiare w zwycięstwo humanistycznych ideałów w latach pierwszej i drugiej wojny światowej [Białokozowicz 2003, 38].

Tołstojowska spuścizna poprzez percepcję, odczucia, doznanie i przeżycia twórcze wielu wybitnych pisarzy zadomowiła się w polskiej kulturze piśmienniczej i teatralnej jako wiecznie aktualne dziedzictwo problemów moralnych, nurtujących zarówno indywidualnego człowieka, jak i społeczeństwo, przenikających w głęb narracji artystycznej, a także jako humanistyczna afirmacja wolności tworzenia, a tym samym jako „wspólne dobro literatury światowej” [Białokozowicz 2003, 44].

Literatura

- Białokozowicz B., 1966, *Lwa Tołstoja związki z Polską*, Warszawa.
- Białokozowicz B., 1995, *Marian Zdziechowski i Lew Tolstoj*, Białystok.
- Białokozowicz B., 2003, *Z polskiej karty Lwa Tołstoja*, Białystok.
- Grzegorczyk P., 1964, *Lew Tołstoj w Polsce*, Warszawa.
- Iwaszkiewicz J., 1972, *Lew Tołstoj*, [w:] *Tolstoj w oczach krytyki światowej*, pod red. H. Krzeczkowskiego, Warszawa.
- Kuderowicz Z., 1977, *Polskie spory wokół ideologii Lwa Tołstoja*, [w:] *Archiwum historii filozofii i myśli społecznej*, t. 23.
- Łobodowski J., 1979, *Jeszcze o Lwie Tołstoju*, „Tydzień Polski” nr 42, Londyn.
- Nałkowski W., 1964, *Zestawienia*, [w:] *Lew Tolstoj w Polsce*, Warszawa.
- Romanik R., 2004, *Dramat religijny Tołstoja*, Warszawa.
- Semczuk A., 1975, *Lew Tolstoj*, [w:] *Pisarze i krytycy. Z recepcji nowożytnej literatury rosyjskiej*, Wrocław.
- Semczuk A., 1987, *Lew Tołstoj*, Warszawa.
- Tołstoj L., 1973, *Dzienniki*, Warszawa.
- Walicki A., 1973, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna. Od oświecenia do marksizmu*, Warszawa.

**PHILOSOPHICAL AND ETHICAL THOUGHT OF LEO TOLSTOY
IN POLISH PERCEPTION**

S U M M A R Y

The present article explores philosophical and ethical thought of Leo Tolstoy in polish perception. The author of the article attempts to overview the mentioned above thought, commencing with earliest researches and first references about the author in Poland, and terminating with the analysis made by modern polish scientists. Philosophical and ethical thought of Leo Tolstoy is analyzed both in secular and religious context, with particular attention drawn on types of Tolstoy perception in polish literature and its role on creation of intellectual life of polish society.

Ewa Jastrząb e-mail: e.jastrzab@op.pl

RECENZJE

I. А. Гапоненка, *Лексіка беларускай літаратурнай мовы XIX – пачатку XX ст. Асаблівасці станаўлення і развіцця*, Мінск 2012, ss. 307

Obszerna, wielowątkowa i wielokontekstowa monografia Iryny Haponienko poświęcona została problematyce kształtuowania się systemu leksykalnego języka białoruskiego w XIX i pierwszych dekadach XX wieku. Jeśli w historii języka występują etapy wyznaczane przejściem na nowy jakościowo poziom rozwoju, to dla białoruszczyzny takim okresem był, bezsprzecznie, przełom dwóch minionych stuleci. Po okresie upadku języka starobiałoruskiego (koniec XVII w.) i funkcjonowania jedynie odmiany ustno-dialektalnej (XVIII/XIX w.) w atmosferze białoruskiego odrodzenia narodowego i działalności intelektualistów skupionych wokół „Naszej Niwy” (1906–1915) nastąpiła wyraźna nobilitacja białoruszczyzny, pojawiły się próby jej normalizacji i kodyfikacji, a największym osiągnięciem normalizatorskim tego okresu stała się *Gramatyka białoruska dla szkół* Bronisława Taraszkiewicza (pierwsze wydanie: Wilno 1918).

Uwzględniając nowe koncepcje teoretyczne lingwistów, Autorka wpisała historię białoruszczyzny badanego okresu w rozległy kontekst pozajęzykowy. Za podstawowy cel badań postawiła systemowy, szczegółowy opis słownictwa białoruskich wydań XIX – początku XX w., ujawnienie typowych dla niego zjawisk językowych oraz określenie tendencji normalizacyjnych w zakresie leksyki omawianego etapu. Realizację tak sformułowanego zadania poprzedza wszechstronna analiza zewnętrznych uwarunkowań rozwoju białoruskiego języka literackiego w XIX – początku XX w. (rozdział 1: *Знешнія ўмовы беларускай літаратурнай мовы ў XIX – пачатку XX ст.*, s. 17–42). Jako pozalingwistyczne determinanty bezpośrednio lub pośrednio kształtujące system językowy tego okresu rozpatruje się m.in.: 1) funkcjonowanie w składzie Imperium Rosyjskiego, brak własnej państwowości, procesy rusyfikacyjne, przejawiające się m.in. w ograniczaniu sfery użycia języka białoruskiego oraz działalności wydawniczej; 2) stan oświaty (mała liczba szkół, zamknięcie uniwersytetów, m.in. Wileńskiego w 1832 r., brak wykształconych elit, niedostępność literatury białoruskojęzycznej); 3) zależność ekonomiczną Białorusi (Północno-Zachodniego Kraju) od Rosji; 4) sytuację społeczno-polityczną (słabość białoruskiego procesu narodotwórczego w XIX w., niski stopień świadomości własnej tradycji historycznej i narodowej wśród ludu, specyficzne rozumienie białoruskości przez szlacheckich *gente Ruteni, natione Poloni*); 5) stan kultury będącej pod presją polityki (między polonizacją a rusyfikacją); 6) sytuację konfesyjną (polityka

Rosji skierowana na ograniczenie wpływów kościoła katolickiego, kasacja unii, rosyjski językiem liturgii). Szczegółowo omówione w pracy czynniki zewnętrznojęzykowe nie sprzyjały, jak podkreśla Autorka, konsolidacji narodowej Białorusinów, stworzeniu ideologii państwa białoruskiego, a tym samym rozwojowi jego języka. Niezależnie jednak od tych trudności, w warunkach braku państwowości białoruskiej, niekorzystnej sytuacji ekonomiczno-społecznej, słabości inteligencji, na początku XX stulecia wykształciły się mechanizmy zdolne do uruchomienia białoruskiego potencjału językowego.

Rozdział 2 (*Моўнаў пераеннасць: ад старажытнасці да перыяду XIX – пачатку XX ст., s. 43–54*) został poświęcony jednemu z najbardziej ważkich problemów współczesnego językoznawstwa białoruskiego – próbie określenia ciągłości tradycji języka, charakteru związku między starobiałoruskim a nowożytnym białoruskim. Zaprezentowany w pracy przegląd stanowisk badaczy rodzimych, jak też zagranicznych (ukraińskich, rosyjskich) ujawnia mocno spolaryzowaną oценę tego zjawiska: od przekonania o braku związku między starym a nowym językiem białoruskim (m.in. A. Żurański, I. Kramko, A. Jurewicz, A. Janowicz), wynikającego z dużej przestrzeni czasowej dzielącej upadek starobiałoruszczyzny (XVII/XVIII w.) i jej odrodzenie (XIX–XX) do twierdzenia, że ciąłość pośrednia, a nawet bezpośrednia, nigdy nie została przerwana (np. A. Bachańkoŭ, G. Ciwanawa, S. Strukawa). Autorka pracy deklaruje się jako zdecydowana zwolenniczka drugiego stanowiska, uzasadniając swój pogląd danymi statystycznymi wynikającymi z przeprowadzenia interesującego eksperymentu badawczego. Porównanie zestawu leksemów (w obrębie litery M) zarejestrowanych w *Słowniku języka „Naszej Niwy”* i w *Historycznym słowniku języka białoruskiego* wskazało na ich 75-procentową – pełną, częściową lub potencjalną – adekwatność, co stanowi świadectwo żywotności słownictwa starobiałoruskiego w języku początku XX w.

Na część centralną i jednocześnie najważniejszą merytorycznie dla poruszanej w monografii problematyki, składa się pięć kolejnych rozdziałów.

Analizę systemu leksykalnego białoruskiego języka literackiego XIX – początku XX w. I. Haponienko rozpoczyna od problematyki zapożyczeń, stawiając za cel nie tylko ich ujawnienie w analizowanym korpusie tekstów, ale też określenie zasad rządzących samym procesem zapożyczania i jego specyfiką. Rozdział 3 monografii (*Запазычанні ў беларускай мове XIX – пачатку XX ст., s. 55–120*) zawiera opis zapożyczeń formalnosemantycznych (właściwych) oraz strukturalnych (kalki semantyczne omówiono w rozdziale 4 poświęconym procesom semantycznym w zakresie leksyki). Analizowany materiał uporządkowany został według kilku kryteriów: chronologicznego (odrębnie omawia się wiek XIX i XX), językowego (uwzględnia się podział w zależności od języka-dawcy pożyczek) oraz funkcjonalno-stylistycznego (zapożyczenia poświadczone w różnych typach tekstów: źródłach leksyko-graficznych, literaturze pięknej, publicystycznej, przekładowej). Wśród przyczyn zapożyczania wyrazów, oprócz czynników zewnętrznojęzykowych (polityczno-społecznych, kulturowych, religijnych), Autorka pracy wymienia też uwarunkowania wewnętrznojęzykowe, związane z potrzebami nominacyjnymi (nazywanie nowych realiów, zjawisk, przedmiotów) oraz stylistycznymi (odrębnny podrozdział poświęcony został roli pożyczek jako środków tworzących efekt komizmu w literaturze początku XX w.). Wyniki analizy wskazują, że warstwa leksyki zapożyczonej została zdomi-

nowana przez pożyczki z języków pokrewnych: polszczyzny (która wciąż zachowywała status języka prestiżowego), rosyjskiego, ukraińskiego. Zdecydowanie mniej liczna jest grupa bałtyzmów oraz zapożyczeń z innych języków europejskich (łacynizmów, grecyzmów, galicyzmów germanizmów, anglicyzmów). Autorka zwraca również uwagę na problem integracji zapożyczonych jednostek wyrazowych z zasobem słownikowym języka białoruskiego, podkreślając przy tym, że trwałe miejsce w systemie znalazły jedynie te pożyczki, które odpowiadały potrzebom kształtującego się zasobu leksykalnego białoruszczyzny. Nie uzyskały natomiast aprobaty normatywnej jednostki noszące doraźny, efemeryczny charakter.

Procesy semantyczne zachodzące w zasobie leksyki tak rodzinnej, jak i zapożyczonej, są przedmiotem opisu w rozdziale 4 (*Семантычныя працэсы ў беларускай мове XIX – пачатку XX ст.*, s. 121–180). Na bogatym materiale *Słownika języka „Naszej Niwy”* omówione zostały zjawiska rozwoju znaczeń przenośnych leksemów, terminologizacji, determinologizacji, zawężenia i rozszerzenia znaczenia wyrazu. Przesunięcia znaczeniowe wyrazów już istniejących (neosemantyzacja), to obok zapożyczeń, jeden z najbardziej efektywnych sposobów powiększenia zasobu leksykalnego białoruszczyzny, źródło jej jakościowego wzbogacenia. Szczególnie intensywnie proces ten przebiegał na początku XX w., gdy zachodzące przemiany społeczno-kulturowe rodziły nowe potrzeby nominacyjne. Wiele miejsca poświęcono w tym rozdziale semantycznym transformacjom zapożyczeń, znaczenie których kształtowało się w białoruskim tekście w wyniku krzyżującego się wpływu dwóch systemów: języka-dawcy i języka-biorcy. Typową formą reakcji na pożyczki stało się przywoływanie ich rodzimych ekwiwalentów, a w efekcie pojawienie się dubletów leksykalnych. Osobliwym przejawem tej kontrnominacyjnej tendencji stały się glosy (por. *Wioska wytwarzyla swój ullaſny ornament (deseń, rysunak) i jaho баčym na abrusach, pajaskach, kašulach*), zjawisko dość charakterystyczne dla języka na etapie intensywnego procesu zapożyczania środków leksykalnych. Wiele z dokonujących się w tym zakresie zjawisk nie zostało zakończonych w pierwszych dekadach XX w., jednak, co podkreśla Autorka pracy, zależności, jakie wykształciły się w tym czasie między zapożyczeniami a wyrazami rodzimymi, zdeterminowały ich dalsze losy w systemie języka białoruskiego.

Dialektizmy jako źródło wzbogacenia literackiej białoruszczyzny stanowią przedmiot badań w rozdziale 5 (*Дыялектичная лексіка ў беларускіх выданнях XIX – пачатку XX ст.*, s. 181–196). Jednym z zasadniczych celów tak sformułowanego problemu stało się określenie terytorialne dialektu, z którego w stopniu największym czerpał język białoruski XIX/XX w. Porównanie leksyki gwarowej poświadczonej w *Słowniku języka „Naszej Niwy”* z rejestrami kilku źródeł leksykograficznych, obejmujących różne dialekty białoruskie, dało Autorce podstawy do wnioskowania o priorytetowej roli gwar północno-zachodnich i centralnych w procesie rozwoju zasobu słownikowego języka literackiego badanego okresu.

W rozdziale 6 (*Асаblівасці аўтарскага лексікону беларускіх пісьменнікаў XIX – пачатку XX ст.: пазаслоўнікавая лексіка*, s. 197–205) podjęto próbę scharakteryzowania osobliwości leksykalnych idiolektu dwóch najwybitniejszych pisarzy epoki – Janki Kupały i Jakuba Kołasa. Wzbogacanie leksykonów obydwu autorów dokonywało się, jak dowodzi przytoczony w monografii materiał egzemplifikacyjny, dzięki wykorzystywaniu w utworach słownictwa o różnorodnej pro-

wenieniemi: zapożyczeń, dialektyzmów, kolokwializmów, archaizmów, neologizmów, neosemantyzmów. I chociaż znaczna część tych leksemów nigdy nie trafiła do aktywnego zasobu słownikowego, to inwencja twórców nowej literatury białoruskiej była przejawem ogólnej aktywności w kształtowaniu norm ówczesnego języka literackiego.

Ostatni, 7 rozdział pracy (*Анамастычная лексіка ў беларускай літаратуры на мое XIX – пачатку XX ст.*) został poświęcony słownictwu onomastyczнемu, tej grupie leksyki, która ze względu na swój skład i cechy formalne szczególnie wyraźnie dokumentuje „narodowe oblicze i językową specyfikę” (s. 6). Stanowiąc peryferię leksykalną w stosunku do warstwy apelatywnej, nazwy własne są jednocześnie bardziej wrażliwe na wszelkie wpływy i zmiany językowe, przez co łatwiej kodują istotne z punktu widzenia historii języka i etnosu informacje, stanowią swoisty element kulturowej pamięci narodu, zwierciadło jego świadomości językowej (ułatwiają jej odtworzenie ze względu na szczególną rolę w komunikacji językowej). Obszerny, omawiający kilka ważnych problemów rozdział, ma swoją powtarzaną wewnętrzną kompozycję. Zagadnienia dotyczące składu onimów, ich wariantywności, budowy formalnej, kształtowania się form narodowych oraz odmiany rozpatrywane są w stosownych podrozdziałach odrębnie dla każdej kategorii: antroponimów, toponimów, choronimów, etnonimów, ergonimów itp. Podsumowując wyniki analizy bogatego i różnorodnego materiału nazewniczego, Autorka monografii zwraca uwagę na osobliwości rozwoju poszczególnych kategorii onimów: względną stabilność i odporność na wpływy polsko- i rosyjskojęzyczne najstarszych typów nazw własnych – ukształtowanych już w okresie starobiałoruskim antroponimów i toponimów, znaczącą otwartość na elementy obcojęzyczne takich grup nazw, jak choronimy, etnonimy, pseudonimy, urbanonimy oraz początki nabywania cech kategorialnych przez najnowsze typy onimiczne – ergonimy, medionimy.

Książkę I. Haponienko zamyka krótkie podsumowanie (*Заключэнне*, s. 279–282), obszerna, licząca ponad 350 prac, bibliografia oraz wykaz źródeł uwzględniający prace z zakresu literatury pięknej, popularno-naukowej, prasę, dokumenty.

Lektura książki nie pozostawia wątpliwości, że stanowi ona bardzo ważny głos w dyskusji poświęconej problematyce kształtowania się standardów współczesnego języka białoruskiego, ze szczególnym uwzględnieniem jego podstawowego subsystemu – słownictwa. Doświadczenie badawcze, kompetencje i rozległa wiedza Autorki dały efekt w postaci dojrzałej rozprawy, pokazującej wielorakie konteksty, które determinują tendencje rozwojowe języka. Mamy tu zatem spojrzenie na proces kształtowania się norm leksykalnych białoruszczyzny z pozycji wewnętrzjekowej (opis procesów zapożyczania i przesunięć semantycznych, bazy dialektańskiej, miejsca i roli onimii w zasobie słownictwa), jak i z szerszej perspektywy zewnętrznojęzycznej, nakazującej interpretację zjawisk w systemie przez pryzmat szeroko pojętej kultury. Takie stanowisko w oględzie dziejów języka zdobywa coraz więcej zwolenników. W polskim językoznawstwie jest mocno akcentowane w pracach Stanisława Dubisza i Stanisława Gajdy.

Lilia Citko
Białystok

Белорусская ономастика. Топонимия: учебное пособие / А. М. Мезенко [и др.]; под общ. ред. А. М. Мезенко – Минск : Элайдз, 2012, 260 с.

В книге *Белорусская ономастика. Топонимия* приводятся теоретические сведения о современном состоянии и историческом формировании географических названий Беларуси. Поскольку издание является учебным пособием, в нём предлагаются тренировочные материалы для самостоятельной работы – упражнения, вопросы и задания для самоконтроля и контрольный тест, направленные на овладение и закрепление теоретического материала курса, на совершенствование умений использовать полученные знания при анализе ономастических фактов; списки основной и дополнительной литературы.

В результате возрождения культурного и языкового наследия белорусская ономастика переживает сейчас период заметного оживления. Изучение собственных имён приобретает особое значение, так как каждое наименование появляется благодаря концентрации опыта, мировоззрения и духовного богатства народа. Географические имена не существуют и не изучаются в отрыве от объектов, ими называемых, а наоборот – они помогают отличить один объект от другого, одновременно совмещая в себе исторические сведения, традиции и обычаи народа, воспитывают уважение к прошлому и настоящему родного края.

Топонимика – это раздел ономастики, наука о процессах развития географических названий со времени зарождения до наших дней, о тех основных изменениях в их системе, которые проявляются на различных этапах их формирования. По мнению авторов пособия, топонимия (совокупность топонимов – географических названий) является бесценным материалом, который подвергается быстрому и бесследному исчезновению и поэтому существует настоятельная необходимость в быстрой фиксации и обработке топонимного материала.

Данное издание, являясь первым учебным пособием по белорусской топонимике, несомненно восполняет недостаток учебной литературы по ономастике, представляя собой своеобразное продолжение изданного в 2009 г. учебного пособия по ономастике «Белорусская антропонимия».

Основная цель пособия – познакомить студентов с важнейшими положениями топонимики как науки, её терминологическим аппаратом, основными закономерностями развития и кругом тех актуальных вопросов, которые входят в проблемное поле данного научного знания, подготовить к чтению специальной литературы, к практической работе по сбору и анализу топонимного материала, а также содействовать дальнейшему развитию и распространению необходимых ономастических знаний.

Авторами книги предусмотрена выработка практических навыков анализа топонимов, поэтому в результате изучения данного курса предполагается, что студент должен знать: основные термины и понятия ономастики и в частности топонимики; культурно-исторические условия формирования белорусской топонимии, а также типологию топонимов и особенности их распространения на территории Беларуси. В сферу учебных навыков входят: умение находить топонимы в текстах, объяснять особенности их происхождения и образования,

а также анализировать названия географических объектов с использованием учебной и научной литературы.

Структура пособия состоит из предисловия (с. 4–6), введения (с. 7–8), восьми разделов (с. 9–173): *Из истории белорусской топонимики* (с. 9–16), *Ойконимы* (с. 17–53), *Гидронимы* (с. 54–69), *Микротопонимы* (с. 70–77), *Урбанизмы* (с. 78–117), *Виконимы* (с. 118–124), *Топонимы в художественном тексте* (с. 125–147), *Оттопонимные производные* (с. 148–173); теста, предназначенногодля контроля знаний и учебных навыков по курсу топонимики (с. 174–190); примерной тематики рефератов (с. 191–192); богатого библиографического списка литературы (761 позиция), включающего разнообразные книги, монографии, учебные пособия, научные статьи по белорусской топонимике (с. 193–251), а также краткого словаря основных понятий курса, который включает 94 термина (с. 252–258).

Каждый из названных выше разделов пособия начинается списком ключевых слов, которые определяют предмет речи в данном фрагменте текста, а также помогают представить читателю план раздела и вспомнить содержание или найти нужную часть при повторении материала. Например, в части *Урбанизмы*, в качестве ключевых слов даются: *урбаноним*, *урбанонимия*, *урбанонимное пространство*, *урбанонимикон*, *агороним*, *годоним*, *городской гороним*, *оикодомоним*, *эклезионим*. В *Краткой теоретической справке* освещаются наиболее значимые, сложные, недостаточно разработанные в существующей литературе по топонимике вопросы. В каждом из разделов приводятся списки основной и дополнительной литературы по данной теме. В частях *Ойконимы* и *Оттопонимные производные* кроме источников, излагающих сведения в определённой области находим ещё списки топонимических словарей и словарей оттопонимных производных.

Тренировочные упражнения (от 4 в разделе *Из истории белорусской топонимики* до 42 в разделе *Ойконимы*) предусматривают анализ структуры, семантики, особенностей функционирования названий географических объектов, их роли в создании текста художественного произведения.

Вопросы и задания для самоконтроля (от 6 в части *Микротопонимы* до 56 в части *Урбанизмы*) направлены на проверку понимания ведущих положений и вытекающих из них практических выводов, умения их правильно формулировать; полноты знания основной информации, способности её систематизировать, строить развёрнутое монологическое высказывание на ономастическую тему; анализировать топонимные факты, обобщать их, делать выводы; определять и обосновывать свою точку зрения по проблеме и др.

В качестве формы контроля знаний студентов приводится тест, включающий 105 вопросов (напр.: 1. *Ойконимы* – это названия: 1) любого географического объекта; 2) сельского населённого пункта; 3) любого населённого пункта; 4) городского населённого пункта), а также написание реферата по одной из 37 предложенных тем (напр.: 1. Специфика ономастической номинации).

Настоящая книга – это первое учебное пособие по белорусской топонимике. В ней используются материалы и результаты, полученные авторами в ходе исследования истории и современного состояния языка и культуры Белорусского Поозерья, проводимого кафедрой общего и русского языкоznания Витебского

государственного университета им. П. М. Машерова.

Предлагаемый вниманию учебник является весьма значимым и основным источником для усвоения и совершенствования знаний в области топонимики. Пособие, как читаем а аннотации, представляет интерес для широкой читательской публики – адресуется как преподавателям, так студентам, магистрантам и аспирантам дневной и заочной форм обучения вузов, а также может быть использовано учителями общеобразовательных и специальных школ, гимназий, лицеев, всеми, кто интересуется восточнославянской топонимией.

Моника Фамелец
Быдгощ

В. Н. Шапошников, *Семантические преобразования в современном русском языке*, Москва 2011, сс. 106.

Różnorodnym zmianom na płaszczyźnie języka rosyjskiego końca XX wieku, które były następstwem przemian politycznych, gospodarczych, społecznych i kulturowych w Rosji, poświęcono już wiele rozpraw naukowych. Wystarczy wymieścić tu takie opracowania, jak: *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Русский язык*, red. naukowy E. Širjaev, Opole 1997; *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*, Москва 2000; H. C. Валгина, *Активные процессы в современном русском языке*, Москва 2001; *Современный русский язык. Активные процессы на рубеже ХХ–XXI веков*, ответств. red. Л. П. Крысин, Москва 2008 itd.

W ten nurt badawczy wpisuje się też prezentowana publikacja W.N. Szaposznikowa pt. *Семантические преобразования в современном русском языке* wydana w Moskwie w 2011 roku. Nie jest to pierwsza próba tego Autora zmierzenia się z zagadnieniami przeobrażeń na gruncie współczesnego języka rosyjskiego. W pracy *Русская речь 1990-х. Современная Россия в языковом отображении* z 1998 roku (wznowienie z 2010 roku) W. N. Szaposznikow prawie „na gorąco” rejestrował i komentował zmiany zachodzące na poziomie fonetyki, gramatyki, leksyki i składni języka rosyjskiego. Uwzględnił w niej także rozdział dotyczący przekształceń semantycznych (tzn. rozwoju polisemii i homonimii, przesunięć w zakresie znaczeń) w klasie różnych nominacji rzeczownikowych.

Niniejsza rozprawa w całości poświęcona jest zmianom semantycznym, jakie zaszły i zachodzą w obrębie innej części mowy – przymiotnika, który, zdaniem Autora, stanowi kategorię bardzo ekspansywną w rosyjskiej przestrzeni językowej i odznacza się wprost nieograniczonimi możliwościami w zakresie łączliwości semantycznej.

Książka zawiera wyniki wieloletnich badań W. N. Szaposznikowa nad bardzo bogatym i różnorodnym materiałem językowym. Został on wyekscerpowany z wielu źródeł, przede wszystkim z rosyjskich tekstów prasowych opublikowanych w latach 2001–2010 w gazetach: «Аргументы и факты», «Ведомости», «Время новостей», «Известия», «Книжное обозрение», «Комсомольская правда», «Коммерсантъ», «Литературная газета», «Литературная Россия», «Московская правда», «Независимая газета», «Новая газета», «Российская газета»,

«Советская Россия», «Труд», w czasopiśmie «Новый мир» i elektronicznym periodyku «Живой журнал». Uwzględniony również został potoczny język rosyjski (zob. *Устная речь города. Данные обследований г. Москвы и нек. др. регионов 2003–2011 гг.*), a także materiał językowy zaczerpnięty ze słowników opisowych języka rosyjskiego (różne wydania *Словаря русского языка* С. И. Ожегова и Н. Ю. Шведовой, *Большой толковый словарь русского языка* pod redakcją S. A. Kuznecova).

Praca składa się z dziewięciu niedużych objętościowo rozdziałów, w których Autor opisuje różnorodne zmiany znaczeniowe, prezentując mechanizmy ich powstawania. Do monografii dołączony został spis przymiotników, których znaczenia uległy przekształceniu. Są to przymiotniki najbardziej popularne i najczęściej używane we współczesnej komunikacji językowej. W nawiasach zostały wydzielone wyrazy używane poza sferą języka literackiego. Książka zawiera także spis literatury związanej z omawianą w niej tematyką.

Recenzowaną publikację otwiera rozdział *Простые преобразования семантики* (s. 13–25) poświęcony rozwojowi znaczeń przenośnych – metaforycznych i metonimicznych – na przykładzie m.in. przymiotników *громкий, прозрачный, стартовый, глянцевый, космический, кассовый* (zob. *громкое убийство, прозрачные доходы, стартовые возможности, глянцевый журнал, космические цены, кассовый фильм*). Zmieniające się semantycznie wyrazy zyskują nowe charakterystyki gramatyczne, np. nowe formy stopnia wyższego lub nowe możliwości łączliwości z przysłówkami stopnia i miary. Przenośne użycie przymiotników wywołuje także zmiany w zakresie znaczeń związanych z nimi słowotwórczo rzeczowników, czasowników i przysłówków.

Kolejny rozdział *Дематализованные преобразования семантики* (s. 26–52) dotyczy bardziej złożonych zmian znaczeniowych, a mianowicie różnorodnych przekształceń w strukturze wewnętrznej znaczenia, polegających na przemieszczaniu się poszczególnych komponentów znaczenia. Tego typu zmiany W. N. Szaposznikow ilustruje przykładami imiesłówów przymiotnikowych *ангажированный, открытый, закрытый, зависимый, независимый*, które we współczesnych tekstach funkcjonują jako przymiotniki. W ich znaczeniach komponent ‘czynność’ został osłabiony i zamieniony na rzecz komponentu ‘cecha’, co umożliwiło użycie tych wyrazów w takich połączeniach, jak *ангажированный, закрытый, открытый политик, независимый кандидат, независимая пресса, независимое расследование*. Zmianom tego rodzaju towarzyszy pojawienie się elementu wartościującego, np. *ангажированный, закрытый* zawierają ocenę negatywną.

W rozdziale *Преобразования семантики, обусловленные предметностью и процессуальностью* (s. 53–66) omówione zostały m.in. przymiotniki słowotwórczo związane z rzeczownikami, ale w nowych użyciach rozwijające znaczenie wskażujące na ich związek z czasownikami. Jednym z licznych przykładów, które przywołuje Autor dla zilustrowania tego zjawiska, jest przymiotnik *властный* motywowany rzeczownikiem *власть*. We współczesnym języku rosyjskim przybiera on znaczenie przymiotnika czynnościowego agentywnego: *властные* (т.е. *властевующие*) *круги, кланы*. Przymiotniki w podobnych znaczeniach podlegają procesowi substantywizacji: *Властные и сильные решат судьбы страны и народа в своих интересах* (АиФ. 2008.12).

Autor zwraca także uwagę na zmiany, jakie zaszły w semantyce przymiotników odrzecznikowych na skutek rozszerzającej się łączliwości tych wyrazów. Reprezentatywną grupę stanowią tu przymiotniki, w których znaczeniach zamiast komponentu ‘cecha przedmiotu’ ‘przedmiotność’ na pierwszy plan wysunął się sem ‘przejaw cechy’ ‘wyrażenie’, co umożliwia wyrażanie zmienności cech, np. *проблемный ребенок, энергетический коктейль, эффективный политик*. W innej grupie znalazły się przymiotniki z dominującym semem ‘ukierunkowanie’ ‘naprawленность’, np. *карьерный рост, стартовый капитал, перспективная программа*.

Rozdział *Бинарная структурно-семантическая отнесенность* (s. 67–70) przynosi opis przymiotników, które są jednocześnie derywowane od rzeczników i czasowników: *охранный ← охрана/охранять, сбалансированный ← баланс/балансировать, знаковый ← знак/значить*. Podwójna motywacja tych wyrazów znajduje odzwierciedlenie w ich znaczeniu i właściwościach syntaktycznych. Zdaniem W. N. Szaposznikowa we współczesnym języku rosyjskim następuje kontaminacja nowego i starego znaczenia tych wyrazów, por. *охранная структура, деятельность, охранное агентство, сбалансированное питание*. Zmienione znaczeniowo przymiotniki stają się podstawami fundującymi nowe rzeczniki odrzecznikowe, np. *Сбалансированность мнений, которой добивается журналист*.

Zmiany w znaczeniach przymiotników niemotywownych omówione zostały w rozdziale *Преобразования семантики прилагательных, не мотивированных более простой словесной структурой* (s. 71–80). W strukturze znaczeń tych wyrazów pojawiły się nowe semy pozwalające rozszerzyć ich łączliwość i sferę użycia, np. znaczenie przymiotnika *актуальный* zostało wzbogacone o sem ‘ważny, znaczący’, co odzwierciedla wyrażenie *исследования, актуальные для экологии*. W języku potocznym znaczenie tego przymiotnika jest jeszcze bardziej zmienione: *нейджер в настящее время не актуален*, tzn. ‘nie jest używany’. Przymiotnik *эксклюзивный* w języku reklamy rozszerzył swoje znaczenie o sem ‘wysoka cena’ i jest stosowany w znaczeniu ‘dorogostojący’. W. N. Szaposznikow przytacza także przykłady przymiotników używanych tylko w określonej sferze i w znaczeniach zgodnych z ich obcojęzycznymi odpowiednikami, np. *портфельный директор, инвестор* w języku ekonomii.

Rozważania dotyczące stopnia zmian znaczeniowych w analizowanych przymiotnikach przedstawione zostały w rozdziale *Степень изменения слов* (s. 81–86). Po przeanalizowaniu bardzo bogatego materiału językowego Autor stwierdza, że zmiany te polegają na pojawieniu się nowego znaczenia lub jego odcienia, przesunięciu znaczenia, a także na przekształceniach jego struktury semowej – zamianie, aktualizacji lub osłabieniu jakiegoś semu. Zmianom znaczeniowym towarzyszy zmiana konotacji – wyrazy w nowych użyciach zyskują lub tracą pozytywny//negatywny element wartościujący. Wykładnikiem stopnia przesunięcia semantycznego jest także pojawienie się lub utrata krótkiej formy przymiotnika i form stopniowania.

Przymiotniki z przekształconymi znaczeniami wchodzą w nowe relacje semantyczne z innymi wyrazami lub wywołują zmiany w poprzednich relacjach. Temu zjawisku poświęcony jest rozdział *Изменения системных связей единиц в преобразованиих* (s. 92–94). W. N. Szaposznikow na podstawie realnych użyć omawianych przymiotników przedstawia ciągi synonimiczne, które składają się z wyrazów

ze zmienionym znaczeniem, np.: *открытый* = демократичный, прозрачный, публичный, контролируемый; *эффективный* = действенный, результативный, надежный, качественный, a także przykłady nowych par antonimicznych: *открытый – закрытый, открытый – непубличный*. Pojawienie się przymiotników z nowymi lub zmienionymi znaczeniami wywołuje zmiany w budowie i hierarchii grup tematycznych leksyki, co wpływa na rozwój i dopełnienie już istniejącego zasobu leksykalnego.

Ostatnia część recenzowanej książki *Стили и языковая норма. Вопросы культуры речи в семантических изменениях* (s. 95–100) ma charakter podsumowujący. Autor podkreśla, że omówione przekształcenia w zakresie znaczeń przymiotników można odnotować w różnych odmianach języka rosyjskiego, ale przede wszystkim są one związane z konkretnymi sytuacjami komunikacyjnymi, w związku z czym nie należy ich przyjmować bezdyskusyjnie. Nie wszystkie zmiany zostaną wchłonięte i zaakceptowane przez system językowy. Wiele z nich nie wyjdzie poza potoczną formę języka rosyjskiego, ponieważ odbiega od jego normy literackiej, a niektóre z tych nowości w semantyce przymiotników trzeba wręcz traktować jako błędy językowe.

Kompozycja niniejszej pracy tworzy logicznie ułożoną całość, dziwić jedynie może umieszczenie w niej rozdziału *Преобразования семантики существительных и глаголов* (s. 87–91), który zawiera analizę przekształceń znaczeniowych rzeczowników *аксессуары, вкус, вызовы, сценарий, угрозы* nie związanych ani znaczeniowo, ani słowotwórczo z omawianymi w pozostałych rozdziałach przymiotnikami.

Nie umniejsza to w żadnym wypadku wartości omawianej pozycji, bowiem dotyczy ona bardzo ciekawej, a zarazem trudno uchwytniej materii, jaką jest znaczenie. Zaletą książki jest uwzględnienie dwóch aspektów badawczych: opisu obecnego stanu języka wraz ze zmianami, jakim został on poddany, oraz badań struktur semantycznych konkretnych znaków językowych. Zainteresuje ona z pewnością badaczy zajmujących się studiowaniem znaczeniowej strony języka rosyjskiego.

Walentyna Mieszkowska
Białystok

Don Juan w literaturze rosyjskiej, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2009, ss. 148.

W Uniwersytecie Łódzkim w 2009 roku ukazała się interesująca pozycja książkowa Aleksandry Szymańskiej „Postać Don Juana w utworach pisarzy rosyjskich XIX wieku”*, która składa się z czterech rozdziałów. Rozdział pierwszy jest w całości poświęcony mitycznemu i literackiemu rodowodowi postaci Don Juana. W tym

* A. Szymańska, *Postać Don Juana w utworach pisarzy rosyjskich XIX wieku*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2009, 148 s.

rozdziale Autorka dokonała przeglądu prac teoretycznych, krytycznych i literackich istniejących w literaturoznawstwie polskim, rosyjskim i zachodnioeuropejskim na temat tego bohatera, jego roli w literaturze w przeciągu wieków, wyróżniając przede wszystkim opinie badaczy rosyjskich. Ważnym, według Autorki, było pytanie o „ogromne zainteresowanie pisarzy różnych epok i narodowości postacią Don Juana...”. Zdaniem wielu historyków literatury „tajemnicą sukcesu utworów literackich nawiązujących do legendy o uwodzicielu była różnorodność tematyczna fabuły donżuanowskiej. Pozornie banalna historia wiecznego uwodziciela poruszyła wielu z aktualnych do dziś zagadnień, takich jak miłość i wierność, zemsta i przebaczenie, wieczność i przemijalność, wolność i obowiązek, dobro i зло, rozkosz i cierpienie” (s. 19).

Następne rozdziały Szymańska poświęca pisarzom i utworom rosyjskim, nawiązującym do postaci i legendy Don Juana. Rozpoczyna od analizy „małej tragedii” A. Puszkina „Gościa kamiennego”, który, według puszkiniologów „zawiera najbardziej interesującą i wyrazistą interpretację postaci znanego uwodziciela w literaturze rosyjskiej” (s. 29), choć źródeł inspiracji twórczych pisarza było wiele. Autorka kolejno je rozpatruje i analizuje, by skupić swą uwagę na głównym bohaterze. Załugą Puszkina, według Autorki, było „nie tyle stworzenie Don Juana odrodzonego pod wpływem miłości czy Don Juana niezdolnego do miłości, ile stworzenie postaci tragicznej i złożonej” (s. 55).

W trzydzieści lat po napisaniu „Gościa kamiennego” Aleksiej Tołstoj w latach 60-tych XIX wieku tworzy poemat dramatyczny „Don Juan”, który został opublikowany w 1862 roku, w okresie ostrych sporów estetycznych pomiędzy obozem sztuki utylitarnej i „sztuki czystej”. Według Autorki poemat Tołstoja jest swoistym odzewem „na wezwania zwolenników „sztuki czystej” nawołujących twórców do służenia idei piękna” (s. 56) i jego osnową fabularną jest legenda hiszpańska o losach Don Juana. Tołstoj stwarza postać, która jest „buntownikiem negującym wszystko, co ograniczało jednostkę, co było przyjmowane na wiarę i uświęcone tradycją. Odrzucenie prawa, religii, moralności, patriotyzmu pozwala dostrzec w Don Juanie swoistego nihilistę...” (s. 75).

Romantycy rosyjscy, tworząc postać Don Juana, rezygnowali z wątków bohatera jako uwodziciela, rozpustnika, a przede wszystkim wyeksponowali „rozterki natury filozoficznej, sprowadzające się do odwiecznej pogoni na ideałem. Świadczy to, – podkreśla Autorka – o typowym dla romantyków ujęciu postaci – jednostki refleksywnej i rozdarnej” (s. 80–81), o wz bogaceniu tej postaci „o nowe umotywowane filozoficznie, psychologicznie i historycznie cechy charakteru” (s. 82).

Zainteresowanie postacią Don Juana powróciło w literaturze rosyjskiej w latach 80–90-tych XIX wieku, w dobie rozczarowania realizmem, co szczególnie widoczne było w rozwoju dramaturgii i teatru rosyjskiego, przebywających okres rutyny i zastoju. Były pisane i grane sztuki zaspakajające oczekiwania czytelników i widzów, obfitujące w interesującą intrygę. Na tym tle pojawiło się zainteresowanie barwne postacią Don Juana. Autorka analizuje utwory dwóch pisarzy rosyjskich, którzy stworzyli utwory o postaci znanego w literaturze uwodziciela.

Aleksiej N. Bielecki napisał dramat „Uwodziciel z Sewilli” (1888), a Aleksander O. Mordwin-Szczodro tragedię „Don Juan” (1896). Po krótkim przedstawieniu życia i drogi twórczej tych pisarzy Autorka przechodzi do analizowania utworów,

zwracając uwagę na konstrukcję fabuły i postaci głównego bohatera, uważając iż „fabuła obydwu utworów skonstruowana została w oparciu o znane motywy i chwaty literackie”, a ich utwory stanowią ważny etap w ewolucji postaci Don Juana na gruncie rosyjskim. Świadczą o tendencji do trywializacji postaci, stopniowego odchodzenia od romantycznej interpretacji na rzecz postaci wpisanej w kontekst obyczajowy”, mimo iż „znane motywy i sytuacje stały się środkiem do zaspokojenia gustów niewybrednych czytelników” (s. 109).

Naśladownicze tendencje w rozwoju dramaturgii rosyjskiej 80–90-tych lat przerywa twórczość teatralna A. Czechowa, który, rezygnując z efektownych tryg, niezwykłych fabuł, niecodziennych wydarzeń, wprowadził do teatru proste rozwiązania, a do sztuk „poszukiwania odpowiedzi na nurtujące człowieka pytania” (s. 109).

W ostatnim rozdziale Szymańska ustosunkowała się do dramatu Czechowa „Płatonow”, odnajdując w nim swoiste cechy Don Juana, choć od razu zauważa, „iż odgrywana przez Płatonowa rola prowincjalnego uwodziciela była bardziej próbą sprostaniaemploi Don Juana i zaspokojenia oczekiwania kobiet niż prawdziwym obliczem Płatonowa. W rzeczywistości to kobiety narzucały Płatonowowi rolę Don Juana” (s. 123), a także jego osobiste poczucie zbędności w otaczającej go rzeczywistości skłoniło „bohatera do rzucenia się w wir przygód z kobietami. Tak więc „zbędność” Płatonowa motywuje jego „donżuanizm”. Maska Don Juana ukryła oblicze bohatera rosyjskiego” (s. 126).

Jak się wydaje, Czechow doskonale zdawał sobie sprawę z trudności ideowych i artystycznych przy próbie stworzenia postaci, która byłaby reprezentantem pokolenia, typem literackim o walorach symboli ogólnoludzkich, jak Don Kichot, Faust, Hamlet czy właśnie Don Juan. Autorka uważa, iż próba Czechowa przy tworzeniu postaci Płatonowa „odzwierciedla tendencje pisarzy rosyjskich do tworzenia typu bohatera – reprezentanta pokolenia” (s. 132).

Zakończenie stanowi podsumowanie całości rozważań Autorki i podkreślenie charakterystycznych cech rosyjskiego Don Juana, który pojawił się w omawianych utworach. „Na paradygmat postaci Don Juana rosyjskiego – nie bez racji podkreśla Autorka – złożyły się zarówno cechy archetypowe uwodziciela, jak i cechy będące rezultatem istnienia postaci w kulturach narodowych.... Don Juan rosyjski jest nie tylko uwodzicielem ... jest on także, a może przede wszystkim, jednostką tragiczną ... to także inteligent-marzyciel i idealista, niezrealizowany społecznik...” (s. 138).

Jak się wydaje, prezentowana pozycja jest bardzo cenna, przynosi wiele ciekawych informacji, rozszerza wiedzę czytelników o postaci Don Juana w literaturze rosyjskiej XIX wieku. Jej wartość podnosi bardzo obszerna literatura przedmiotu w języku rosyjskim i polskim. Jest godna polecenia dla studentów-filologów, badaczy literatury rosyjskiej XIX wieku oraz szerokiego grona czytelników, zainteresowanych zarówno postacią Don Juana, jak i rozwojem rosyjskiego procesu literackiego.

Irena Rudziewicz
Olsztyn

Tulnukad ja internetilapsed. Uurimusi laste- ja noortekultuurist, (Publication series Tänapäeva folkloorist [On Contemporary Folklore], vol. 8), ed. Eda Kalmre, Tartu 2010, pp. 280.

The volume titled *Tulnukad ja internetilapsed. Uurimusi laste- ja noortekultuurist* [Aliens and Children of Internet. Studies about contemporary children and youth culture], edited by Eda Kalmre, was published by Eesti Kirjandusmuuseum Teaduskirjastus [Publishing House of Estonian Literary Museum] in Tartu in 2010. The collection of articles reviewed contains ten studies on various aspects of folklore. The papers deal with children's and youth culture and the Internet, an indispensable communication tool of the young nowadays, investigating the phenomena and related issues from different points of view and analyzing them in the framework of various scientific approaches.

Merle Taimalu in the paper titled *Koolieelikute hirmudest Eesti taasiseseisvumise järel laste endi pilgu läbi / Preschoolers' Fears in Newly Independent Estonia as Seen by Themselves* discusses the Estonian results of a Finnish-Estonian cross-cultural project *Children's Insecurity, Causes and Coping*, which was started at the beginning of the 1990s. The author gives an overview of the fears five-to six-year-old children have and how they talk about them. The research sample consists of two informant groups created as a result of the process of random selection: parents and their preschool children. As to methodology, parents filled in survey questionnaires, while children were interviewed. The research study shows that children's fears underwent changes over the period of the ten years analyzed. Another conclusion is that social fears and fears of bodily injury were expressed by preschoolers at a quite high level. The analysis proves the methodology developed for the project to be useful for analyzing the fears of preschoolers.

The article *Leedu laste õudusjutud / Lithuanian Children's Horror Stories* by Laima Anglickienė is devoted to the horror story viewed as a contemporary genre of children's lore. Horror stories are not only retold among peers, but also narrated online: there are sites which young horror lovers can join. This fact is important in the linguistic perspective, since stories reproduced orally and those on the Internet tend to differ as to their length and stylistics. The material is rich in mythological and folkloric motifs. The world presented in the stories is schematic with the good and the evil as two conflicting groups of characters. The author also draws attention to the role of parody in the texts analyzed.

The invocation of spirits as a form of children's and teenagers' magic practices in Lithuania is the subject of Dovilė Kulakauskienė's paper *Kooliõpilaste esimene maagiakogemus: vaimude väljakutsumine / The First Magical Practices in the Life of Schoolchildren: Invoking the Spirits*. The practice chosen for discussion is analyzed on the basis of the fieldwork material collected by the author and students at the Ethnology and Folklore Department of The Vytautas Magnus University. Invoking spirits, very popular among Lithuanian children, is characterized by dynamic change, which accounts for the existence of many forms and ways of performance. The practices are disseminated by means of horizontal transmission from one child to another. The author concludes that the invocation of spirits affects the vision

of the world of children, opening an area which is incomprehensible to a young person.

Phraseology is the focal issue of Anneli Baran's paper titled *Fraseologismide rollist Eesti koolinoorte keelekasutuses 2007. aasta koolipärimuse kogumisvõistluse põhjal / On the Role of Idiomatic Expressions in Language Use of Estonian Schoolchildren: Data from the 2007 Schoold Lore Collection Campaign in Estonia*. She analyzes material received by the Department of Folkloristics of the Estonian Literary Museum in response to the countrywide campaign for collecting school lore in 2007 in Estonia. As the previous campaign took place 15 years ago, the new generation influenced by mass communication, especially the Internet, emerged. Children contributed quips, catchwords and repartees as well as proverb parodies. The analysis of the material collected shows that emotional and short quotes from television programs tend to be used most frequently. The quotes were originally used on television; yet, it can be assumed that they gained popularity thanks to their presence on the Internet. Apart from the popular phrases, the material contains phraseological units used occasionally. The author concludes that children show great creativity in use of phraseology, which – due to the rapid pace of change – is to be analyzed in a consistent manner to enable generalizations.

The recent developments of Estonian riddles is discussed by Piret Voolaid in her paper titled *Mõistatusžanri uuemaid arengusuundi 1992. ja 2007. aasta koolipärimuse kogumisvõistluse taustal / Recent Developments in Riddle Genre Based on the Results of 1992 and 2007 School Lore Collection Campaigns in Estonia*. The author analyses two corpora of Estonian riddles: the 1992 collection (approximately 23,000 texts) and the 2007 collection (approximately 4,000 texts). The analysis of the latter corpus in comparison with the former one shows that traditional riddles tend to be more creatively substituted by newer ones. Another observation is that riddles reflect culture and changes, which results in the constant adaptations of the texts. The author discusses the functions and place of riddles in children's and youth lore. She draws attention to the fact that the riddles from the Soviet period, which functioned as elements of humour, disappeared from the 2007 corpus. Modern riddles rely heavily on western translation loans with texts partly or completely in English.

The Estonian school lore corpora of 1992 and 2007 are also discussed by Astrid Tuisk who focuses on anecdotes in children's lore. Her paper titled *Kolme rahva anekdoodid lastepärimuses: viisteist aastat hiljem / Three-Nation Anecdotes in Children's Lore: Fifteen Years Later* presents the changes in the ethnic three-nation anecdotes, i.e. jokes in which representatives of three or four nationalities compete with each other and the last character's action or utterance forms a punch line, told among Estonian children over the period of 15 years. The choice of members of nationalities is determined by topicality and the social situation, so the repertoire of Estonian jokes contains historical opponents of Estonians: a German is not only a representative of a nation, but comes to symbolize a social status of a baron, and later the invaders of Hitler's Germany, while a Russian stands for the Soviet regime. Within the period analyzed the number of jokes featuring Russians and the Chukchi has decreased. The jokes at issue no longer criticize the Soviet system and they have been transformed into casual joke tale.

Liisi Laineste's paper *Eraelu kriiside lahendamisest internetis: abiotsimine, enesetapp, lein / Private Crisis on the Public Arena: Seeking Help and Grieving for Suicide Victims on the Internet* discusses the issue of youth suicide in the context of the Internet. The aim of the author is to investigate the influence of the Internet on experiencing private crisis and – in a broader perspective – to show the impact of new communication technologies on belief systems, customs and traditions. The material for the analysis is taken from the preliminary study folklore on the Estonian Internet. The author discusses the subject, taking into consideration three aspects, i.e. seeking help, beliefs and common sense ideas regarding suicide, ways of grieving in the new medium. The conclusion is that the role of the Internet is not to be underestimated, since it provides information and help.

Eda Kalmre in her article titled *Tüdrukute materjalikogudest ja eneseesitlusest internetis rate.ee päevikute armastusjutustuste näitel / Girls' Collections and Self-Presentation Online: the Example of Love Stories in rate.ee* gives a comparative insight into girls' manuscript albums from the final decades of the 20th century and girls' blogs of *rate.ee*, which was the largest communication portal in Estonia some years ago. The focal issue of the research study is love prose, which in the *rate.ee* blogs tends to belong to one of the following categories: different versions of short and schematic stories describing self-sacrificing and tragic love by unknown authors; individually created texts, which can be subdivided into two groups, i.e. short stories following the melodramatic tradition of the handwritten love stories from the past and longer narratives, interactive creation in which the author's friends take part providing advice and critique. The literary creations are simultaneously influenced by both earlier traditions of love prose and by the current role-models of popular culture and literature. The majority of texts at issue describe tender, friendly, secure and self-sacrificing love.

Another means of communication is researched by Gražina Skabeikytė-Kazlauskienė who concentrates on messages sent by mobile phones. Her article titled *Maailma modelleerimise tendentsid noorte telefonifolklooris / World Modeling Tendencies in the Telephonic Folklore of the Youth* discusses the relatively steady pattern of their use on the example of Lithuanian material. The author analyses world modeling tendencies observed in telephonic folklore of the youth, paying attention to time, space, subject and the values. The distinction is made between love messages and wicked messages, which both express young people's mutual attraction: in the former kind of messages it is love, whereas in the latter it is the carnal aspect of attraction. Love messages exploit symbols of heaven and dream, while wicked messages rely on carnival symbols.

Anu Printsman and Piret Pungas devote their paper *Soo rollid ja sookollid / Roles of Swamp and Swamp Ogres* to bogs, which cover almost one fifth of the territory of Estonia. In their research study they combine many aspects by presenting swamps from various perspectives which centre on: nature protection and education, culture history and folklore, identity creation. Yet, bog-related recorded folklore is not abundant: there are folkloristic narratives, mostly legends regarding origins of places or names and narratives about mythological creatures. The authors report of the results of the countrywide bog-lore collection conducted in 2006–2007, in which 767 respondents took part. Only one third of respondents contributed

a folkloristic story or a personal story account related to swamp, which reflects the disappearance of the story-telling tradition. The conclusion is that nowadays the cultural aspect of bogs is less important than natural and recreational one.

The volume reviewed contains papers dealing with many aspects of broadly understood contemporary children's and youth culture and modern communication media analyzed in many perspectives and by means of various methodologies. The general subject of the volume is of great importance in today's world. The issues addressed in the book need to be paid attention to and to be discussed scientifically. Such studies contribute to a better comprehension of the phenomena which are of innovative and complex character.

It should be emphasized that a wide range of subjects are discussed by the authors of the articles, which gives an insight into modern children's and youth lore. The detailed analysis are both very informative and interesting, which makes the volume a valuable contribution to the development of research on folklore. Moreover, it is worth stressing that many of the papers contain model studies, which can be inspirational for other researchers. Therefore, the book deserves to be highly recommended not only for folklorists, but also for culture-oriented linguists, sociologists and all the scientists whose research focuses on young language users and modern media.

Joanna Szerszunowicz
Białystok

Uma (re)visão da teoria e da pesquisa fraseológicas, eds Maria Luiza Ortiz Alvarez, Enrique Huelva Unternbäumen, Pontes, Campinas 2011, pp. 323.

The book reviewed *Uma (re)visão da teoria e da pesquisa fraseológicas* is a collection of papers on various phraseological issues edited by Maria Luiza Ortiz Alvarez and Enrique Huelva Unternbäumen. They are also the authors of the presentation (*Apresentação*, pp. 7–23). The articles are preceded by the preface titled *Perspectivas para uma nueva fraseología del portugués de Brasil* written by Carmen Mellado Blanco (pp. 25–36) who discusses briefly all the papers with a view to showing the directions of the development of phraseological studies in Brazil.

The volume starts with a work *Motivación cultural y botánicos gastronómicos* by Antonio Pamies Bertrán who discusses selected culturemes belonging to the plant world (pp. 49–68). The author discusses in detail the metaphorical potential of *pimiento* in Spanish and French as well as *ciruela* in French. In conclusion, the necessity of the creation of linguo-cultural dictionaries is emphasized.

Cláudia Xatara and Maria Cristina Parreira in their paper *A elaboração de um dicionário fraseológico* concentrate on phraseography (pp. 69–75), precisely speaking, on chosen aspects of a lexicographic project. They deal with selected issues of the dictionary-making process, such as typology of phraseological units, corpus and collecting data, structure.

The paper titled *Elaborando um dicionário fraseológico informal: a coleção Xeretando a linguagem* by Cláudia Xatara, Maria Cristina Parreira also discus-

ses a lexicographic problem, mainly producing a phraseological dictionary of the informal variety of language (pp. 77–85). The authors present a collection titled *Xeretando a linguagem*, which consists of five parts, three of which are already ready (Portuguese-French, Portuguese-English, Portuguese-Italian), while two remain to be finished (Portuguese-Spanish, Portuguese-Latin). The collection contains the following linguistic phenomena: idioms, proverbs, colour expressions, false cognates, youth jargon phraseological units, vulgar phraseological units.

Enrique Huelva Unternbäumen in his paper titled *Construcciones causales con el verbo dar en la lengua española* focuses on the Spanish causal constructions which contain the verb *dar* (pp. 93–138). He discusses the grammatical properties of the causal constructions containing the verb *dar* in the Spanish language. The semantic characteristics of the structures at issue are analyzed in detail and exemplified. Selected constructions with *dar* are discussed in detail. The author also sheds light on the causation – transference relation.

The focal issue of the paper written by Herbert Andreas Welker is the lexicographic presentation of collocations and idiomatic expressions (pp. 139–159). His paper titled *Colocações e expressões idiomáticas em dicionários gerais* is devoted to their description in lexicographic works of general character. The author stresses that it is necessary to compile a significant amount of information of the fixed expressions, so that the dictionary user could use a given unit correctly.

The paper titled *Dicionários: armas de dois gumes no estudo da fraseologia. O caso das locuções* by Maria Eugênia Olimpio de Oliveira Silva reflects on the relation between phraseology and phraseography (pp. 161–182). The starting point of the analysis is the discussion of the lexicographic treatment of a series of fixed phrases, which allows for determining the role and place of lexicographic works in phraseological studies. The problem of the concept of phraseology in lexicography is commented on, followed by the discussion of the selection of the units. The issues connected with the head phrase and variants are also paid attention to.

Maria Luiza Ortiz Alvarez discusses metaphors in journalistic texts within the framework of cognitive linguistics (pp. 183–206). Her paper *A metáfora no texto jornalístico: na política e na economia* is centred on metaphors which appear in the texts discussing political and economic issues. The press texts were chosen for the analysis, since they have great potential in terms of metaphor use. The author discusses various metaphors, among others the metaphoric names of the operations against corruption which recently have taken place in Brazil.

The paper *La fraseología en España: De Casares (1950) A la nueva gramática de la Real Academia (2009)* by Mario García-Page contains an overview of works on Spanish phraseology, written both in Spain and out of the country, for instance, in Cuba (pp. 207–230). The author discusses the works of Julio Casares, Alberto Zuluaga, Zoila Carneado, Antonia María Tristá, Juan Martínez Marín, Gloria Corpas Pastor, Leonor Ruiz Gurillo, María Álvarez de la Granja, Carmen Mellado Blanco and his own as well as the taxonomy of fixed expressions proposed by Real Academia Española in *nueva gramática de la real academia (2009)*.

René Gottlieb Strehler presents problems of diachrony in the *Petit Robert* dictionary (pp. 231–247). In his paper *Os fraseologismos nos dicionários: problemas de diacronia no Petit Robert* he discusses the notion of phraseological unit and the

lexicographic description of fixed expressions. Special attention is paid to the lexicographic practice regarding phraseological units in *Petit Robert*, which is analyzed in detail and exemplified.

The paper titled *Gastronomismos linguísticos: um olhar sobre fraseologia e cultura* by Rosemeire Selma Monteiro-Plantin starts with a brief outline of phraseological studies done in Brazil (pp. 249–275). The author discusses the role and place of phraseology in mother tongue teaching and presents a phraseological project, analyzing its results. The cultural markedness of language units from the field of gastronomy is also touched upon in the paper.

Stella Ester Ortweiller Tagnin's paper deals with the relation between corpus linguistics and phraseology (pp. 277–302). Her paper titled *Linguística de corpus e fraseologia: uma feita para a outra* aims at demonstrating how corpus linguistics can be applied to phraseological studies. The author presents various kinds of corpora as well as the tools used for exploring them. She also shows how corpus linguistics can be implemented in the process of language teaching, especially in terms of terminology and translation, with a focal issue on phraseological units.

Iovka Bojilova Tchobánova, Maria Luiza Ortiz Alvarez and Yamilka Rabasa Fernández in their paper *À beira da morte: uma perspectiva metafórica das expressões idiomáticas em português e espanhol* discuss the idioms expressing the state of being on the death bed. The research material is composed of Portuguese phraseological units, encompassing both Brazilian and Portuguese variants, and the Cuban variant of Spanish. The phrases collected are analyzed within the theory of iconic models and archmetaphors.

The volume of papers reviewed is a collection of works which combines various approaches to phraseology, reflecting the interdisciplinary character of the discipline. The wide range of subjects discussed within various methodological frameworks makes it a valuable contribution to phraseological studies. Thanks to it, the authors of the papers outline the trends in the contemporary research on phraseological issues. The book is of great interest to linguists specializing in theoretical phraseology, computational phraseology, cognitive phraseology, phraseography and phraseodidactics.

Joanna Szerszunowicz
Białystok

SPRAWOZDANIA

XVIII Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Droga ku wzajemności”, Grodno, 15–16 listopada 2012

W dn. 15–16 listopada 2012 r. w Grodnie odbyła się cykliczna (osiemnasta) konferencja naukowa „Droga ku wzajemności”. Organizatorami byli: Komitet do Spraw Religii i Narodowości przy Radzie Ministrów Republiki Białoruś, Grodzieński Obwodowy Komitet Wykonawczy, Związek Polaków na Białorusi, Białoruskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne w Polsce, Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. Janki Kupały i Uniwersytet w Białymstoku. Tradycyjnie tematem konferencji były polsko-białoruskie kontakty językowe, literackie i kulturowe. Wzięli w niej udział przedstawiciele wielu ośrodków naukowych z Polski, Białorusi i Rosji.

Obrady plenarne zainaugurowało wystąpienie pracownika Akademii Nauk Białorusi profesora Aleksandra Łukaszańca (Mińsk), pt. *Міжнародныя з'езды славістаў як фактар падтрымання славянскага адзінства ў сучасным свеце*, podsumowujące wieloletnią tradycję kongresów slawistycznych. Profesor Tatiana Wolokitina (Moskwa) w referacie *Славянская идея в годы Второй мировой войны* przedstawiła zagadnienia związane z ideą słowiańską w połowie XX wieku. Referat profesor Leonardy Dacewicz pt. *Nazwiska wschodniosłowiańskie na północno-wschodnim pograniczu Rzeczypospolitej w okresie kształtowania się i stabilizacji systemu antroponimicznego (XVI–XVIII w.)* dotyczył procesu kształtowania się i struktury nazwisk wschodniosłowiańskich w różnych warstwach społecznych. Kolejne wystąpienie pt. *Беларуска-польскія фразеалагічныя сувязі ў гаворках Гродзенщчыны* Mikołaja Daniłowicza traktowało o wzajemnych wpływach języka polskiego i białoruskiego w paremiologii.

Ze względu na dużą różnorodność tematyki prezentowanej w wystąpieniach obrady toczyły się w dziesięciu sekcjach. W sekcji I „Літаратуразнаўства. Дыялог праз стагоддзі” rozpatrywano między innymi utwory mieszkających w Polsce współczesnych pisarzy białoruskich, Franciszka Baguszewicza, Marii Konopnickiej, Elizy Orzeszkowej oraz białoruskie latopisy XIV–XVIII w.

Sekcja II „Літаратуразнаўства. Партрэт мастака: біяграфічны і творчы дыскурсы” skupiła się na twórczości Antoniego Lange, Wacława Łastowskiego, Marii Dąbrowskiej, Aleny Aniszeuskiej, Aleksego Karpuka, Witkacego i Ludmili Kebicz.

Referaty wygłoszone w sekcji III „Мовазнаўства. Намінацыя: прынцыпы, асаблівасці і нацыянальныя элементы” dotyczyły przede wszystkim kultury narodniczej Grodna, Grodzieńskiego i pogranicza polsko-białoruskiego.

Sekcja IV „Мовазнаўства. Лінгвакультуралагічныя асаблівасці мовы” zajmowała się leksykografią białoruską, zwrotami grzecznościowymi na pograniczu

polsko-białoruskim, systemem terminologii ekonomicznej, konceptualizacją i nominacją jako odzwierciedleniem znaczenia czasowników, sensem terminu *allelom* w greckim tłumaczeniu Biblii Hebrajskiej oraz badaniami nad inskrypcjami nagrobnymi na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim.

W ramach sekcji V „Актуальныя праблемы славянскага мовазнаўства” zostały przedstawione zagadnienia dotyczące słownictwa na pograniczu polsko-białorusko-ukraińskim, struktury i semantyki polskiego, białoruskiego i rosyjskiego gniazda słowotwórczego z fundującym rzeczownikiem *гора*, polskiej i białoruskiej paremiologii, polskich i białoruskich frazeologizmów zawierających nazwy pokarmów, polskiej i białoruskiej warstwy językowej w tefsirze Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz frazeologizmów występujących w prozie Miry Łukszy.

Sekcja VI „Культура, адукцыя, рэлігія” skupiła się na tematyce związanej z kościołem katolickim, prawosławnym i unickim, szkolnictwem, budową placówek ochrony zdrowia w Grodnie na przełomie XIX–XX w., szkolnictwem na Białostoczyźnie w latach 1922–1927 i gazetą „Наперад”.

W sekcji VII „Эканоміка, міждзяржаўныя і міжэтнічныя адносіны” zgrupowane zostały wystąpienia, których przedmiotem były szeroko rozumiane kontakty polsko-białoruskie, problemy polskiej i białoruskiej mniejszości narodowej.

W sekcji VIII „Этнографія, архітэктура, мастацтва” wystąpienia były poświęcone między innymi wiosennym obrzędom Polaków i Białorusinów, tradycji kulinarnej, etyce jakości i etyce świętości życia, architekturze zachodniej Białorusi.

Sekcja IX „Беларусы і палякі: гісторыя і сучаснасць” obejmowała referaty związane z sytuacją zesłańców na Syberię, sytuacją Białorusinów w Polsce w pierwszej połowie XX wieku, białostockimi białorutenikami w latach 2009–2011 oraz zainteresowaniami białorutenistycznymi Samuela Bogumiła.

Po raz pierwszy w długoletniej historii konferencji utworzone została sekcja „Славянскае адзінства”, która podejmowała problematykę dotyczącą jednorodności i zróżnicowania narodów słowiańskich, perspektyw współpracy ekonomicznej i politycznej państw słowiańskich, kontaktów naukowych Akademii Nauk Białorusi z sąsiadującymi krajami, wydarzeń 1812 roku w kontekście białorusko-rosyjsko-polskim i problematyki polskiej poruszanej podczas IX Zjazdu Wschodniosłowiańskiego.

Uniwersytet w Białymstoku reprezentowało 11 pracowników Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej i 1 pracownik Katedry Bioetyki i Antropologii Filozoficznej. Prof. L. Dacewicz wystąpiła w obradach plenarnych z referatem poświęconym nazwiskom wschodniosłowiańskim na północno-wschodnim pograniczu Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w. Dr hab., prof. UwB Lila Citko wygłosiła referat pt. *Z historii leksykografii starobiałoruskiej*. Dr W. Mieszkowska przedstawiła referat pt. *К вопросу о семантических отношениях в системе экономической терминологии*. Dr B. Siegień zaprezentował wystąpienie pt. *Nazwy chabra bławatka (Centaurea cyanus) w językach słowiańskich*. Dr J. Chomko wystąpiła z referatem pt. *Struktura i semantyka gniazda słowotwórczego z fundującym rzeczownikiem гора (na przykładzie języka polskiego, białoruskiego i rosyjskiego)*. Mgr A. Filinowicz zaprezentowała *Nazwy terenowe związane z gospodarką rolną i leśną na pograniczu polsko-białoruskim*. Prof. H. Twaranowicz wygłosiła referat pt. *Поэзия «белавежцаў» ўпольскіх універсітэцкіх даследаваннях*. Dr J. Wasiluk przedstawiła *Вобраз «хаты» ўтворчасці Францішка Багушевіча і Map'i Канапніц*.

кай. Dr A. Sakowicz wystąpiła z referatem pt. *Партизанская тема ў апавесцы «Пушчанская адысэя» Аляксея Карпюка*. Dr hab., prof. UwB M. Nowacka zaprezentowała wystąpienie pt. *Etyka jakości życia przeciwko etyce świętości życia*. Dr M. Kruk omówił *Białostockie bialorutenika w latach 2009–2011*. Dr N. Raczkiewicz wygłosiła referat pt. *Wigilijny snop žyta w gwarach Białostocczyzny*.

Referaty wygłoszone w czasie obrad konferencji zostaną opublikowane w cyklicznym tomie pt. „Droga ku wzajemności”.

*Jolanta Chomko
Białystok*

Międzynarodowa konferencja „Onomastic investigations to commemorate the 100th anniversary of Valija Dambe (1912–1995), Latvian onomastician”, Riga, 10–12 maja 2012 r.

W dniach 10–12 maja 2012 roku w Rydze odbyła się międzynarodowa onomastyczna konferencja naukowa zorganizowana przez Instytut Języka Łotewskiego Uniwersytetu Łotewskiego i Łotewską Akademię Nauk (Latvian Language Institute of the University of Latvia and The Latvian Academy of Sciences). Wzięło w niej udział ponad trzydzięciu osób, wśród których znaleźli się badacze z Łotwy, Białorusi, Estonii, Finlandii, Litwy, Niemiec, Norwegii, Nowej Zelandii, Polski, Rosji, Szwajcarii i Szwecji.

Na konferencji były reprezentowane różne onomastyczne subdyscypliny: antroponimia, toponimia, w tym urbanonimia i hydronimia, chrematonimia i onomastyczka literacka. Badacze przedstawiali wyniki swych badań zarówno w perspektywie synchronicznej jak i diachronicznej, w ujęciu strukturalnym i kognitywnym.

W pierwszym dniu konferencji obrady plenarne rozpoczęły się od prezentacji sylwetki wybitnej łotewskiej onomastki Valiji Dambe, której została poświęcona ta konferencja. Przedstawiono jej życiorys naukowy, wybrane zagadnienia z prowadzonych badań i osiągnięć w dziedzinie onomastyki, zwłaszcza dla obszaru Łotwy; wystąpienia: Ojārs Bušs, Laimute Balode (Łotwa) *Vallija Dambe in the History of Onomastics and in the Memory of Her Colleagues*; Grasilda Blažienė (Litwa) *Vallija Dambe and Research of Prussian Proper Names*. Ponadto w sesji plenarnej Volker Kohlheim (Niemcy) wygłosił referat na temat funkcjonowania nazw własnych w świecie realnym i fikcyjnym, czyli w literaturze, uwzględniając ujęcie kognitywistyczne (*The Proper Names in Real Word Contexts and in the Fiction: A Cognitivistic Approach*). Z kolei Botolv Helleland (Norwegia) scharakteryzował ojkonimy utworzone od nazw roślin zlokalizowane w zachodniej Norwegii (*Plant Names in Place Names in a Municipality in Western Norway*).

W kolejnym bloku referatów wygłoszonych w sesji przedpołudniowej poruszano zagadnienia związane z różnymi aspektami badań toponimycznych: Sanda Rapa (Łotwa) *Appellatives of Land Features in the Latvian Toponymy*; Anta Trumpa (Łotwa) *Toponyms with rouz- in the upcoming Latria's Toponym Glosary*; Zane Cekula (Łotwa) *The Place Names of Latgale in an Identity perspective: Function, Use and Selection of the Appropriate Name*.

Antra Klavinska (Łotwa) w referacie *The Process of Conceptualizing Ethnonyms: Data of “Latgale Lingvoterritorial Dictionary”* przedstawiła założenia projektu słownika etnonimów w ujęciu kulturowym.

Obrady popołudniowe odbywały się w dwóch sekcjach. W sekcji pierwszej przedmiotem uwagi były zagadnienia z zakresu toponimii, w tym ojkonimii i hydronimii; referaty wygłosili: Harald Bichlmeier (Niemcy) *What Knowledge can Indo-European Linguistics Gain from the Lexical and Morphological Material of the ‘Old-European Hydronymy? – An Overview over the Actual Situation*, Phillips W. Matthews (Nowa Zelandia) *New Zealand: The Maori and English Languages and Place Names*, Laimute Balode (Łotwa/Finlandia) *Liepa (Tilia) in Latvian Onomastic Context*, This Michel Fetzer (Szwajcaria) *Name Changes of Swiss Municipalities. Particularity in Case of Township Merger: Determining Factors, Motives, Tendencies*.

Sekcja druga zajmowała się problemami z zakresu chrematonimii, która jest uważana za najmłodszą subdyscyplinę onomastyczną. Warto dodać, że w ostatnich latach w związku z transformacją polityczno-gospodarczą i społeczną krajów Europy środkowo-wschodniej odnotowano dynamiczny rozwój tej gałęzi onomastyki. Zaprezentowano następujące referaty: Tatiana Sokołowa (Rosja) *Проблема переименования станций московского метрополитена (The problem of Renaming Moscow Metro Stations)*, Leonarda Dacewicz (Polska) *Названия британских,польских и российских университетов – традиция и современность (British, Polish and Russian Institutions of Higher Education with the Naming Element ‘University’ – Tradition and the Present Time)*, Velga Laugalé (Łotwa) *Names of Educational Institutions Viewed in Onomastics Aspekt*, Ojars Bušs (Łotwa) *Non-trivial Names for Latvian Shops, Restaurants and Rother Bussiness*.

Drugiego dnia obrad w obu sekcjach prezentowano problematykę z zakresu antroponimii. Dominowała tematyka historyczna: Marje Joalaid (Estonia) *Дохристианские ливские антропонимы (Pre-Christian Livonia Anthroponyms)*; Irina Kiurshunova (Rosja) *Антропонимия средневековой Карелии в когнитивном аспекте (Anthroponymics of Medieval Karelia in the Cognitive Aspect)*; Marta Balode (Łotwa) *Choosing Children Name in Ethnically Mixed Latvian-Finnish Familie*; Pauls Balodis (Łotwa) *Latvian Personal Names of Abstrakt Semantics*; Renāte Silīņa-Piņķe (Łotwa) *Given Names in Swedish Ploughland Survey of 1638: Problem sof Analysis and Solutions*.

W sekcji drugiej referaty prezentujące problematykę antroponimiczną wygłosili: Zofia Abramowicz (Polska) *Развитие антропономической системы евреев в славянской среде (The Development of the Anthroponymic System of Jews in the Slavonic Environment)*; Irena Mytnik (Polska) (*Славянский шар в антропономическом полъско-украинского пограничья XVI века (Slavonic First Names in Ukrainian Anthroponymy of Polish-Ukrainian Borderland in the 16th Century)*); Sarmīte Lagzdiņa (Łotwa) *Rendering and Spelling of Personal Names in K. Mīlenbahs' Works*. Z kolei Julia Gurskaja (Białoruś) na materiale dawnych etnonimów, toponimów i antroponimów z obszaru Litwy, Łotwy i Białorusi przedstawiła zjawisko transonimizacji w referacie *Явление трансонимизации в древней онимии (на материале славянских и балтийских онимических систем) (Transonymisation in Baltic and Slavonic Languages)*.

Na obradach popołudniowych w sekcji pierwszej była prezentowana problematyka antroponimiczna (zwyczaje nazewnicze w zakresie nadawania imion, przezwisk); referaty przedstawili: Ilze Strausa, Linda Linde (Łotwa) *On Teachers' Nicknames in One of the Latvian Schools*; Ewa Majewska (Polska) *Family Tradition in the Giving of Proper Names Among Germans, Dutchmen and Poles*; Olga Mori (Niemcy) *Spanish Official and Unofficial Anthroponyms Diatopic, Diastratic and Diaphasic Differences*; Inese Zugicka (Łotwa) *An Insight into Derivation of Nicknames Fund in Central Latgale*; Rosa Kohlheim (Niemcy) *Name-giving Practice in Germany after the Reformation: A Case-Study of the South German Town of Nuremberg*.

W sekcji drugiej dominowała onomastyka literacka; referaty wygłosili: Žanna Bormane (Łotwa) *Имена собственные в художественном тексте и в переводе на примере романа Е. Нестлингер “Долой огуречного короля”* (*Proper Names in Literary Texts and Translation: A Case Study of the Novel “The Cucumber King”*); Alexander Kalashnikov (Rosja) *Types of Charactonyms in Translation from Russian and from English – Comparative Review* (nazwiska znaczące w literaturze i ich tłumaczenie na język obcy); Natalia Wasiljewa (Rosja) *Перечисление имён как дискурсивный прием (Name-dropping as a Discursive Device)*.

Referaty wygłaszano w języku łotewskim (15), rosyjskim (9), angielskim (6) i niemieckim (4). Ze względu na ewentualną barierę językową wszystkie referaty były też dostępne w postaci streszczeń angielskich. W sprawozdaniu tytuły wszystkich wystąpień podałam w wersji angielskiej, niektóre w wersji oryginalnej i angielskiej.

Konferencja zakończyła się bardzo interesującą wycieczką krajoznawczą do Otwartego Muzeum Etnograficznego Łotwy, położonego nad brzegiem Bałtyku (The Ethnographic Open-Air Museum of Latvia).

Leonarda Dacewicz
Białystok

Międzynarodowa konferencja „Trends in toponimy 5”, University of Berne, 9–13 July 2012

W dniach 9–13 lipca 2012 r. odbyła się piąta edycja cyklicznej międzynarodowej konferencji naukowej pod nazwą „Trends in Toponymy” zorganizowana przez Uniwersytet w Bernie (*Forschungsstelle für Namenkunde des Instituts für Germanistik i Istituto di Lingua e Letteratura Italiana*). Patronat nad konferencją sprawowała międzynarodowa organizacja onomastyczna *The International Council of Onomastic Sciences* oraz szwajcarskie placówki naukowe (m.in. *The Swiss Academy of Humanities and Social Sciences*). W konferencji uczestniczyło 65 przedstawicieli nauki reprezentujących następujące kraje: Austrię, Australię, Armenię, Belgię, Czechy, Danię, Finlandię, Francję, Hiszpanię, Holandię, Iran, Irlandię, Kanadę, Luksemburg, Niemcy, Polskę, Rosję, Rumunię, Szwajcarię, Ukrainę, Wielką Brytanię, Węgry, Włochy.

W pierwszym dniu konferencji na obradach przedpołudniowych referenci poruszali się w kręgu zagadnień związanych z typologią toponimiczną, problemami metodologicznymi, historią rozwoju systemów toponimicznych; referaty wygłosili: Richard Coates (United Kingdom) *Place-names, naming, history, and the mind*; Małgorzata Mandola (France) *Toponym in synchronic contrastive aspect*; Joan Tort-Donada (Spain) *Towards an epistemology of the toponomy: on the problems concerning space and the time in the geographical names*; Yves Fernand (Canada) *“Ontoponym” and orientation in the evolution of exonyms*; Nelson Puccio (Germany) *Naming the periphery, denoting the medicore – some remarks on the expressivity and semantic transparency of placeholder toponyms*; Pavel Štěpán (Czech Republic) *Some methodological issues of the formal analysis of toponyms*; Dariush Borbor (Iran) *An onomastocs orientem investigation of the Uranian Börbör tribe*.

Rozważania na temat możliwości odtworzenia („rewitalizacji”) języka i kultury mniejszości narodowej na podstawie zasobu toponimicznego przedstawiła Laura Carmel Diver (Ireland) w referacie *Minority language toponymy as a tool for language revitalization: policies and perceptions*.

Perspektywa kulturowo-geograficzna i antropologiczna w badaniach toponomastycznych znalazła odzwierciedlenia w następujących prezentacjach: Peter Jordan (Austria) *The roles of place names in relating man to territory. A view on place names from a cultural-geographical perspective*; Sükran Tipi (Canada) *A linguistic anthropological perspective on Innu place names*; Lilit Brutian (Armenia) *The American mentality through toponyms*, Margaret Rachael Scott (United Kingdom) *Politics, tradition and reinvention: place-names and the City of Salford*; substrat hagionimiczny w toponimii stanowił przedmiot rozważań Michela Sauwanta (France) w referacie *Tens of alignments of hagionyms give evidence of the christianization of South of the “Narbonensis”*.

Problemy standaryzacji i normatywizacji, digitalizacji rejestrów toponimycznych, toponimów zamieszczanych na mapach stanowiły przedmiot uwagi w referatach: Erzsebet Györfy (Hungary) *Normative usage of toponyms*; Andrea Bölcskei (Hungary) *Changing principles, changing terms in the history of settlement names standardization in Hungary*; Claudio Bozzini, Patrik Krebs, Marco Conedera, Stefano Vassere (Switzerland) *Georeferencing toponymy*; Guy Puzy, Jani Vuolteenaho (Finland) *Openings into power and place naming*; Myriam Houssay-Holzschuch, Frédéric Giraut, Sylvain Guyot (France) *The production of toponymy in contexts: interpreting the map of critical toponymies and neotoponymies*; Valéria Toth (Hungary) *Hungarian Digital Toponym Registry – Results of research programme*.

Po południu pierwszego dnia obrad odbyła się dyskusja panelowa. Tematy prezentowali: Matthias Wolny (Germany) *Naming practices of Italian football stadium today*; Jani Vuolteenaho, Sami Kolamo (Finland) *No one loses? The names of sports venues on sale*; Lawrence D. Berg (Canada) *Banal Naming, Neoliberalism, and Landscapes of Dispossession*.

W drugim dniu konferencji sporo uwagi poświęcono różnym aspektom badań ojkonomicznych. Wystąpienia na ten temat prezentowali: Lorenza Monada (Switzerland) *Opaque toponymies: misunderstandings about place names in Casinos for help*; Riemer Reimsma (The Netherlands) *Place name signs in Friesland: what causes them to be monolingual Dutch, bilingual or monolingual Frisian?*; Fer-

nande Krier (France) *Place names of Esch-sur-Alzette (Luxembourg)*; Ester Ditroi (Hungary) *The impact of linguistic interaction on toponymic system*; Elwys de Stefani (Belgium) *Place names in spontaneous talk: the interactional relevance of pronunciation and repair*; Inga Siegfried (Switzerland) *On negotiating place names*; Anne-Daniele Gazin, Anna Claudia Ticca (Switzerland, France) *Place names as a resource for direction indications*.

Toponomastyka w tekście literackim i jego przekładzie była przedmiotem uwagi w wystąpieniu: Ulrich Obst (Germany) *Toponyms in German literary texts and their rendering in Russian translations*; toponimia w tekstuach specjalistycznych: Floriana Popescu (Romania) *New approaches to toponymy in the Romanian specialist literature*.

Toponimy o podłożu przezwiskowym, które powstały w wyniku nominacji semantycznej (metafora, metonimia) przedstawiła Anna Tsepkowa (Russian Federation) w referacie *Nicknames of places: linguo-cultural approach*.

Przemianowania w zakresie urbanonimii, m. in. w krajach Europy śródziemnomorskiej-wschodniej (dawny blok krajów socjalistycznych) w związku z transformacją polityczno-gospodarczą, prezentowane w kilku referatach: Benoit Antheaume, Frédéric Giraut (France, Switzerland) *Toponimy of power, power of toponimy? Colonial and contemporary Togolese place renaming*; Emilia Palonen (Finland) *Politics of street naming in post-communist Budapest*; Duncan Light, Craig Young (United Kingdom) *Place (re)naming, power, resistance and indifference in post-socialist Bucharest*. Zofia Abramowicz i Leonarda Dacewicz w referacie *Political determinants of reanaming in toponimy* przedstawiły w ujęciu diachronicznym przemianowania w ojkonimii i urbanonimii na trzech historycznie ściśle ze sobą związanych terytoriach: Mazurach, Wileńszczyźnie i w Obwodzie Kaliningradzkim. Ujęcie porównawcze pozwoliło ujawnić istotne różnice w procesie nadawania i funkcjonowania nazw i skutki zmian, wynikające z uwarunkowań politycznych.

Kontrowersje wzbudził referat, którego autorką była Anna Borysivna Yunatska z Ukrainy. W wystąpieniu *Toponyms as Soviet legacy vs. current policy of nationalism*, poświęconym zmianom nazw ulic w ukraińskim mieście Zaporoże, referentka z dumą podkreślała, że w urbanonimii tego miasta został upamiętniony bohater narodowy Ukrainy Stefan Bandera. W dyskusji zadałam więc pytanie, czy Ukraińcy mają świadomość, że ich bohater narodowy najdelikatniej określając jest postacią bardzo kontrowersyjną, a mówiąc wprost – mordercą, którego należy pamiętać, a nie upamiętniać. W odpowiedzi usłyszałam, że czasami taka jest cena walki o wolność.

Toponimia (a głównie ojkonimia) na terytoriach multilingwowych została zaprezentowana w referatach: Franco Finco (Italy) *Place names in multilingual areas of Friuli-Venezia Giulia region (Italy)*; Wolfgang Haubrichs (Germany) *Continuity, transformation, innovation: historical toponomastics in Romance-Germanic border-regions (Meuse-Rhine – Region, Alsace, Switzerland, Tyrol, Salzburg)*; Ian Clark (Australia) *Visitor experiences of Aboriginal place names in colonial Victoria, Australia, 1834–1900*; This Fetzer (Switzerland) *-ing suffixes in Swiss German toponimy: some striking vowel variants*. Tatiana Sokolowa (Russian Federation) przedstawiła toponimy obcego pochodzenia w Regionie moskiewskim (*Foreign place names in Moscow region*).

Zjawiska toponomastyczne w ujęciu diachronicznym omawiali: Thomas Franz Schneider w referacie *Maltrotten* (/**malahereda*, ‘ornamenta matronalia’?), *a “Burgundia” relic from the Lex Gundobada in northwestern Switzerland?*, or: is there an “etymon” in diachronical toponomastics?; Eva Kovacs (Hungary) *Historical source value of toponyms*; Patrik Krebs, Claudio Bozzini, Marco Condera, Stefano Vassere, Mark Bertogliati (Switzerland) *Geo-historical analysis of place names related to the wood charcoal industry in southern Switzerland*; Imke Hansen (Belgium) *Tracing in toponymy of a nation: the 18th century Carte de Cabinet made by the count de Ferraris*; Betina Schnabel-le Corre (France) *Appositions in German toponyms: Stadt Basel, Basel Stadt or Basel, die Schweizer Stadt*.

Toponimia kosmiczna stanowiła przedmiot uwagi w referatach: Roberto Fontanot (Italy) *On the history of lunar toponymy*; Judit Kozma (Hungary) *On naming of extraterrestrial surfac features*.

Przegląd topónimów w słownikach i gramatykach kilku języków dokonał Jonas Lofström (France) w referacie *Linguistic information on toponyms in lexicon and grammar*. Z kolei Sabina Buchner (Germany) przedstawiła szczegóły projektu *Digital Place-Names Book Online* realizowanego na Uniwersytecie w Regensburgu (referat *Toponomastics go online. Lessons from a GRF project*).

Konferencyjnym obradom towarzyszyły imprezy kulturalne, m. in. zwiedzanie i poznawanie bogatej historii Starego Miasta w Bernie.

Jak wynika z wymienionych wyżej referatów, na konferencji zaprezentowano różnorodną tematykę z zakresu badań toponomastycznych zarówno w ujęciu synchronicznym jak i diachronicznym (historię, aktualne tendencje rozwojowe, nowe oryginalne zjawiska).

*Leonarda Dacewicz
Białystok*

В Международная научно-методическая конференция “Славянские языки: системно-описательный и социокультурный аспекты исследования”, Брест 24–25.11.2011 г.

24–25 ноября на филологическом факультете Брестского государственного университета имени А. С. Пушкина состоялась V Международная научно-методическая конференция «Славянские языки: системно-описательный и социокультурный аспекты исследования».

Торжественное открытие конференции состоялось в одной из лекционных аудиторий учебного корпуса филологического факультета. С приветственным словом к участникам и гостям научной встречи от имени кафедры общего и русского языкознания, которая является инициатором и организатором проходящей конференции, обратилась ее заведующая к.ф.н., доц. Ольга Борисовна Переход, которая представила историю кафедру и сказала несколько слов о тех направлениях работы, которые ведутся на кафедре. Итак, в течение ряда лет на кафедре исследуются проблемы изучения строения и функционирования

ния славянских языков в свете актуальных парадигм научного знания (сравнительно-исторической, структурно-семантической, антропоцентрической), развивающихся в отечественной и зарубежной лингвистике в системно-описательном, социолингвистическом, лингвокогнитивном, лингвокультурологическом, направлениях, а также связанные с ними задачи лингводидактики. Есть определенные наработки, требующие обобщения. Поэтому проведение научно-методической конференции заявленной тематики закономерно и вызвано к жизни научными интересами кафедры, факультета и интересами многих коллег в Беларуси и за ее пределами. Далее, с приветственным словом выступили проректор по социальной и воспитательной работе, к.ф.н., доц. Людмила Алексеевна Годуйко и декан филологического факультета, к.ф.н. Ольга Антоновна Фелькина.

В подобном формате филологи собрались уже в пятый раз и поэтому уже можно говорить о первом юбилее этого научного мероприятия. Четыре прошедшие встречи показали, что проблемное поле конференции стабилизировалось и вызывает интерес у ученых-славистов из Беларуси, Украины, Польши и России. Темы, предложенные для обсуждения на конференции, заинтересовали ученых из России, Польши, Украины, Словакии. На пленарном заседании присутствовали коллеги из России (СмолГУИнна Александровна Королева и БрянскГУ Светлана Николаевна Стародубец), Украины (Сумський державний університет, Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка, Нежинський госпединіверситет, Луганський держпединіверситет, Київський національний університет), Польши (Природно-гуманітарний інститут Академії Подляської в Седльце Данута Крамарска и Юрий Трачук, Університет Казимира Великого в Быдгоще Моника Фамелец). На конференцию приехали ученые из таких научных центров, как: Национальная Академия наук РБ, Институт языка и литературы имени Я. Купалы и Я. Коласа; Белорусский государственный университет, Белорусский государственный педагогический университет им. М. Танка, Витебский государственный университет имени П. М. Машерова, Гомельский государственный университет имени Ф. Скорины, Гродненский государственный университет имени Я. Купалы, Мозырский педагогический университет имени И. Шамякина, Брестский технический университет. Среди участников конференции были коллеги с языковых, литературоведческих и исторических кафедр, из общеобразовательных учреждений города Бреста, а также студенты филологического факультета. Ольга Борисовна Переход выразила свою нажежду на то, что вся работа будет полезна молодым, даст им возможность лично познакомиться с результатами трудов представителей разных научных школ. От имени оргкомитета выразила признательность всем филологам, откликнувшимся на приглашение, и пожелала им плодотворной работы.

Целью конференции является координация научных исследований в области функционирования и развития славянских языковых систем. Эти проблемы рассматривались на конференции с разных сторон, что и подтверждает повестка пленарного заседания и заседания восьми секций.

На пленарном заседании с докладами выступали: д.ф.н., проф. Виктор Иванович Ивченков, зав. каф. стилистики и литературного редактирования

Белгосуниверситета, «*Дыглосія і функцыянальная стратыфікацыя мовы СМІ: інтэрферэнтныя праявы*»; д.ф.н. Инна Александровна Королева, проф. каф. русского языка Смоленского госуниверситета, «*Русско-белорусское приграничье: проблемы совместных ономастических исследований*»; д.ф.н., проф. Анна Михайловна Мезенко, зав. каф. общего и русского языкознания Витебского госуниверситета имени П. М. Машерава, «*Урбанонимы как композиционный элемент исторического портрета города*»; к.ф.н. Данута Мирослава Крамарская, проф. Академии Подляской в Седльце, «*B. Sz. Okudżawa i jego związki z Polską*»; к.ф.н. Алла Анатольевна Силка, доц. каф. украинского языка Сумского государственного педагогического университета имени А. С. Макаренко, «*Динаміка категорії назив осіб в лексиці української та російської мов: інтерграційні та диференційні процеси*»; к.ф.н. Ларыса Ивановна Ядошына, доц. кафедры белорусского языкознания Брестского госуниверситета им. А. С. Пушкина, «*Паэтыка вершаказай Алекся Разанава*»; д.ф.н. Светлана Николаевна Стародубец, зав. каф. гуманитарных дисциплин филиала Брянского государственного университета имени И. Г. Петровского, «*Слово **как** – одна из доминант идиостиля Ф. И. Тютчева*»; д.ф.н., проф. Василий Иванович Сенкевич, зав. каф. русского и белорусского языков с методикой преподавания Брестского госуниверситета имени А. С. Пушкина «*Регулярное и периодическое в языке и речевой деятельности*».

Во время конференции работало восемь секций. В общем прозвучало 60 рефератов на белорусском, польском, русском и украинском языках.

Работа секций началась после обеда, все они работали паралельно. В рамках первой секции, посвященной теории и практике сопоставительного исследования славянских языков, прозвучали рефераты: Марины Евгеньевны (Минск) «*З досведу супастаўляльнага даследавання балгарска-беларускіх апраксіматаў (да балгарска-беларускай лексічнай тыпалогіі)*»; Оксаны Ванкевич (Минск) «*Специфика мотивации окказиональных отсубстантивных глаголов в современных русском и белорусском языках*»; Галины Верамяюк (Брест) «*Фемінінатывы паводле нацыянальна-этнічных супольнасцей і месца жыхарства ў беларускай і рускай мовах*»; Нины Данилюк (Луцк) «*Заимствования из русского и белорусского языков в украинских народно-песенных текстах*»; Оксаны Никанчук (Минск). «*Семантычныя беларуска-літоўскія калькі*»; Jerzego Traczuka (Siedlce) «*Поэзії Остапа Лапського в художньому перекладі польських авторів*»; Ольги Фелькины (Брест) «*Предложное управление в восточнославянских языках: различия в семантике предлогов и общие тенденции развития*»; Нины Хомули (Сумы) «*Фразеологизмы, восходящие к профессиональной деятельности, в русском и украинском языках*»; Екатерины Счасной (Минск) «*Да ўніфікацыі ўжывання назоўнікаў жаночага роду са збегам зычных у аснове ў родным склоне множыным ліку*»; Натальи Якубук (Брест) «*Адметнасць передачы семантыкі беларускай безэквівалентнай лексікі ў рускай мове*».

Вопросы развития славянских языков и диалектов: динамика и типология изменений были затронуты в заседании второй секции: Владимир Барысюк (Брест) «*Прыслоўе ў літаратурнай мове і ў вядскай гаворцы*»; Николай Гарбачик (Брест) «*Аб адной праславянскай словаўтваральнай мадэлі (на ма-*

тэрэяле тараканскіх гаворак Брэсцка-Пінскага Палесся»; Татьяна Гераськина (Брест) «О взаимодействии старославянских и русских элементов в памятниках средневековой письменности»; Руслана Зинчук (Луцк) «Рефлекси давніх голосных *о та *е в системі західнополіської іменникової словозоміни»; Валентина Каствючик (Брест) «Тыпы дыялекцыйных слоў (на аснове гаворак Брэстчыны)»; Валентина Леснова (Луганск) «Засобы выражэння оцінкі в дialeктному мовленні»; Жанна Селюжыцкая (Брест) «Назвы вясельнікаў з абавязкам перавозу пасагу маладой у беларускіх гаворках».

Тематика докладов, прозвучавших в третьей секции, касалась проблем славянской лексикологии и фразеологии: Татьяна Вдовина (Брест) «Единицы со значением чрезмерного потребления человеком пищи в русской фразеологии»; Ольга Волкова (Сумы) «Десемантизация иноязычных деминутивов в русском языке»; Людмила Годуйко (Брест) «Кампазиты-неалагізмы (на матэрыйлах слоўніка новых слоў беларускай мовы)»; Елена Горегляд (Витебск) «Оценочные глаголы говорить – сказать в ученическом жаргоне»; Мария Новик (Брест) «“Слова гаворыць і самагаворыцца...”: матэрыйлы да слоўніка мовы Ніны Мацяш»; Андрей Посьохин (Брест) «К вопросу о границах слова в русском языке».

Доклады в рамках направления языковая картина мира и языковая личность были в поле внимания четвёртой секции. Этой проблематике были посвящены выступления: Ирины Браги (Сумы) «Язык в социокультурном пространстве сумского рынка (основные тенденции)»; Владимира Генкина (Витебск) «Ойконимы Витебщины и Брестчины, связанные с ремесленной и иной деятельностью жителей»; Тамары Крыги (Нежын) «Концепт “добро” в языковой картине мира русских, белорусов, болгар, сербов и украинцев (на материале ассоциативных словарей)»; Станиславы Королевич (Брест) «Языковая личность автора в летописном тексте»; Ольги Лазаревой (Минск) «Наименование продуктов питания как вид деятельности современной языковой личности»; Надежды Никитины (Брест) «“Загадочная русская душа”: о формировании языковой структуры образа к в русском языке»; Екатерины Руженцевой (Смоленск) «Мужчина и женщина в языковой картине мира»; Елены Сикириной (Мозырь) «“Художественный концепт любовь в психолингвистическом аспекте (на материале повестей И. А. Бунина “Митина любовь” и И. С. Тургенева “Первая любовь”)»; Людмилы Смольской (Гродно) «Образ человека по данным русских говоров Беларуси»; Татьяны Тверитиновой (Киев) «Антиномия периферия-столица в провинциальном детективе Б. Акунина» и Moniki Famielec (Bydgoszcz) «“Город помнит...” (память о войне в названиях улиц Бреста)».

Структура и семантика текста обсуждалась в ряде работ, прочитанных в пятой секции: Наталья Гурина, Юлия Усик (Брест) «Комплексная характеристика жанра аннотации»; Татьяна Лянцевич (Брест) «Категория заголовости в идиостиле Б. Пастернака»; Юлия Михасюк (Брест) «Интертекстуальность в романе А. Г. Битова “Улетающий Монахов”»; Наталья Назарова (Брест) «Оним как компонент художественного текста (на материале произведений М. Успенского)»; Ольга Переход (Брест) «Экспрессивность художественной речи как фактор динамики русского синтаксиса»;

Марина Тригук (Брест) «*Темпоральность как составляющая художественного текста (на примере повестей И. С. Тургенева “Ася” и “Первая любовь”)*».

В рамках шестой секции поднимались вопросы текста и контекста славянских языков в выступлениях работ: Святланы Бут-Гусаім (Брест) «*Мянушкі як ацэначна-характарыстычны сродак у канцэксце гістарычнай прозы беларускіх пісьменнікаў*»; Ольги Гудень (Брест) «*К истории обогащения этикета в языке русской прозы начала XX века*»; Анны Деревяго (Витебск) «*Именования рек Белорусского Поозерья в текстовом пространстве В. Копроткевича: семантический аспект*»; Татьяны Сенькович (Брест) «*Жанровые параметры исторического романа в контексте интермедиальности*»; Людмилы Скибицкой (Брест) «*Структура художественного повествования в цикле “О природе вещей” М. Вишневецкой*».

Актуальные проблемы современной лингводидактики были в поле внимания седьмой секции. Данной проблематике были посвящены доклады: Ирины Пашкевич (Брест) «*Организация творческих исследований на уроках русского языка*»; Галины Писарук (Брест) «*Изучение в вузе теории аргументации на материале библейских текстов*»; Натальи Соколюк (Брест) «*Рекламные тексты в аспекте культуры речи*» и Ады Яницкой (Брест) «*Лингвометодический комментарий отдельных пунктуационных правил*».

Преподавание русского языка как иностранного было предметом рефератов, прозвучавших восьмой секции: Натальи Гуриной (Брест) «*Лингводидактический потенциал учебных пособий по РКИ для студентов-экономистов*»; Натальи Касюк, Натальи Скворцовой (Минск) «*Особенности рецепции современных белорусских реалий иностранцами (лингвометодическая интерпретация)*»; Ольги Корабо (Брест) «*Изучение глаголов движения в курсе РКИ*»; Натальи Скворцовой и Натальи Касюк (Минск) «*О принципах построения профессионально ориентированного пособия для иностранных учащихся-филологов (уровни В2, С1)*».

Если проанализировать названия секционных докладов, то становится очевидным, что на этот раз круг обсуждаемых вопросов вышел за рамки педагогической тематики; уже вырисовался тематический центр конференции – это социокультурные процессы в славянских языках и национально-культурная специфика художественного текста. В этом году на конференции появились доклады, посвященные методике преподавания русского языка как иностранного. Для Брестского госуниверситета это актуальная тема, так как его преподаватели и профессора уже пятый учебный год работают с иностранными студентами, и поэтому интересно было встретиться с преподавателями Белгосуниверситета, где уже давно работает кафедра прикладной лингвистики, имеющая богатый опыт работы с иностранными гражданами. Состав участников прошедшей конференции значительно помолодел: приехали аспиранты и магистранты не только из столицы, но и ближнего зарубежья, среди докладчиков были и лучшие студенты.

Итоги заседаний секций подвели их руководители. Они подчеркнули, что все прочитанные доклады вполне соответствовали теме конференции, вызывали дискуссию, обсуждались многостороннее и благожелательно воспринима-

лись. Кроме того, работу секций оценено положительно, плодотворно и эффективно. А заведующая кафедрой общего и русского языкоznания, Ольга Переход поблагодарила всех за участие и внесла предложение опубликовать рефераты в сборнике *Славянские языки: системно-описательный и социокультурный аспекты исследования*.

На второй день работы конференции ее участники были приглашены посетить замечательный памятник фортификационного искусства первой половины XIX в., ныне – значимую для города Бреста достопримечательность-символ – мемориальный комплекс «Брестскую крепость». Затем желающие посетили, построенный в 2010 году, необычный учебно-методический комплекс Брестского государственного университета имени А. С. Пушкина. Это единственное подобное строение в Беларуси – оранжерея, совмещенная с учебной аудиторией. Зимний сад разделен на три условные климатические зоны (тропики, субтропики и пустыня); главное его назначение – стать научной площадкой для студентов университета.

Моника Фамелец
Быдгощ

Круглый стол «Книжная культура православной церкви в Беларуси» и презентация книг А. Мироновича, Минск 20 ноября 2012

20 ноября 2012 года в зале образовательных технологий Национальной библиотеки Беларуси в Минске проходило весьма интересное заседание круглого стола «Книжная культура православной церкви в Беларуси», сопровождаемое презентацией новейших изданий известного белорусского историка из Польши Антона Мироновича.

Мероприятие организовано Национальной библиотекой Беларуси в рамках Года книги при поддержке Культурного центра Беларуси при Посольстве Республики Беларусь в Республике Польше.

Профессор Белостокского университета Антон Миронович активно занимается исследованием белорусско-российско-польских взаимосвязей, историей православной церкви в Польше, Беларуси и России, изучает культуру белорусского национального меньшинства в Польше. Является членом президиума Международной академии изучения национальных меньшинств, Международной ассоциации белорусистов, Восточнославянской комиссии Польской академии наук в Кракове, Польско-российской исторической комиссии и Международной комиссии истории церкви Польской академии наук.

С приветственным словом к участникам и гостям научной встречи от имени дирекции Национальной библиотеки обратился заместитель директора Национальной библиотеки Беларуси по научной работе и издательской деятельности Александр Суша, который представил почётного гостя и присутствующих на заседании. С вступительным словом выступил также заместитель министра культуры Республики Беларусь Тадеуш Стружецкий. Среди

белорусских учёных в мероприятии присутствовали: директор Белорусского государственного архива-музея литературы и искусства Анна Запартыко, заместитель директора по научной работе Института языка и литературы имени Якуба Коласа и Янки Купалы Национальной академии наук Беларусь Сергей Гаранин, доктор наук, профессор Адам Мальдис, главный архивист отдела информации и научного использования документов Национального исторического архива Беларусь Владимир Денисов, а также другие представители библиотек, музеев и архивов.

Во время мероприятия состоялась и дружеская беседа профессора с людьми, с которыми связала его научная судьба, шли тёплые воспоминания, связанные с началом его научной работы, которое на долгие годы определило сферу его научных интересов. Затем прошла презентация новейших, посвящённых истории православной церкви на Беларусь изданий профессора, а также передача в дар Национальной библиотеке Беларусь части его архива.

*Моника Фамелец
Быдгощ*

Międzynarodowa konferencja naukowa „W kręgu problemów antropologii literatury (Świat człowieka w literaturze: metodologiczne aspekty badań problematyki antropologicznej)”, Białystok, 20–22 września 2012 r.

W dniach 20–22 września 2012 roku odbyła się międzynarodowa konferencja naukowa, zorganizowana przez Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu w Białymostku. Wzięło w niej udział ponad siedemdziesiąt osób z różnych krajów, m.in. z Białorusi, Gruzji, Łotwy, Polski, Rosji, Ukrainy i Wielkiej Brytanii.

Pierwszego dnia miało miejsce uroczyste otwarcie konferencji, którego dokonał dziekan Wydziału Filologicznego prof. dr hab. Bogusław Nowowiejski oraz przewodnicząca Komitetu Organizacyjnego prof. dr hab. Wanda Supa. Prof. Supa poinformowała uczestników, że jest to drugi etap konferencji w ramach ogólnego tematu. Pierwszy etap odbył się w Grodnie na Uniwersytecie im. Janki Kupały w dniach 17–19 września 2012 roku, gdzie podejmowano kwestie metodologiczne związane z problemem antropologii literatury. Grodzieński Uniwersytet gościł ponad stu siedemdziesięciu uczestników z Białorusi, Gruzji, Litwy, Łotwy, Polski, Rosji, Serbii, Ukrainy, Węgier oraz Wielkiej Brytanii, którzy obradowali w dziesięciu sekcjach. Znaczna część uczestników wzięła udział w dwóch etapach konferencji i wystąpiła z dwoma referatami, część tylko w konferencji białostockiej.

Na posiedzeniu plenarnym zostały wygłoszone trzy referaty. Prof. Irina Betko przedstawiła referat na temat *Dyskurs „swojego” i „cudzego” w ukraińskiej postmodernistycznej prozie*, w którym ukazała, jak protagonisti utworu Jurija Andruchowycza *Rekreacje* próbują na różne sposoby uświadomić sobie własną tożsamość (poprzez „rekreacyjne” relacje z przyjaciółmi, z ukochaną kobietą, a także przez konfrontację z bolesną przeszłością swojej rodziny i swojego państwa). Prof. Wan-

da Supa wygosiła referat na temat *Kategoria krzywdy i winy w literackiej pamięci o Kresach w literaturze polskiej i ukraińskiej*, w którym omówiła wykładnię tytułowych kategorii w kontekście innych zjawisk antropologicznych i przedstawiła ich artykulacje w wybranych utworach z literatury polskiej i ukraińskiej, poświęconym najbardziej dramatycznym konfliktom na Kresach (m.in. *Ogniem i mieczem* H. Sienkiewicza, *Zasypie wszystko, zawieje...* W. Odojewskiego, *Hajdamacy* T. Szewczenko, *Rada perejasławska* N. Rybaka, *Ja, Bohdan P. Zahrebelnego i innych*). Z kolejnym referatem zatytułowanym *Człowiek i przestrzeń w białoruskim dramacie współczesnym (wybrane zagadnienia)* wystąpiła dr hab. Beata Siwek, która omówiła problem relacji – człowiek i przestrzeń. Swoją uwagę skoncentrowała na tekstach Alesia Pietraszkiewicza *Rycerz wolności*, Alaksieja Dudaraua *Przełom*, Mikoly Arachouskiego *Labirynt*, Siarhieja Kawałou *Powrót Głodomora*, Ihara Sidaruka *Babusie*. Zdaniem badaczki utwory te w najbardziej wyrazisty sposób sygnalizują problem związku człowieka z otaczającą go przestrzenią.

Następnie odbywały się obrady w czterech sekcjach. W sekcji pierwszej omawiano problemy antropologiczne w folklorze (Aleksandr Avdeev *Русская стихотворная эпиграфика последней четверти XVII – начала XVIII в. как феномен культуры восточнославянского барокко*, Nadezhda Konovalova *Фольклорные традиции в литературных мистификациях Антона Погорельского*, Natalia Vorobjeva *Магико-ритуальные обычай народной культуры в произведениях А. Погорельского*) i dawnej literaturze rosyjskiej. Autorzy referatów poruszali temat stereotypów narodowościowych, rasowych i kulturowych, które mają wpływ na kształtowanie się opinii publicznej (Ludmiła Łucewicz *Национальные стереотипы в "Исповеди" Михаила Бакунина*, Artur Sadecki *Самый близкий – самый далекий: локальные стереотипы в рассказе «Грабеж» Н. С. Лескова*), temat odrodzenia Rosji podjęta Dorota Horczak (*Aksjologiczne nacechowanie temporalności „własnej” i „obcej” w powieści Iwana Szmielowa „Puti niebiesnyje”*), zaś tematem referatu Natalii Volodinoj był stosunek Hercena do wiary, kościoła oraz katolicyzmu (*А. И. Герцен о католичестве: философско-публицистический и мемуарный дискурсы*). Magdalena Dąbrowska w swoim referacie *Ze studiów nad rosyjsko-polskimi związkami literackimi, kulturalnymi i naukowymi przełomu XVIII i XIX wieku (wokół korespondencji Jewfimija Bołchowitina z Wasilijem Anastasiewiczem)* przedstawiła polskie motywy w listach Bołchowitina i Anastasiewicza z lat 1813–1824. Ponadto pojawił się problem przestrzeni miejskiej na przykładzie Sankt-Petersburga (Martyna Kowalska *Genius loci Petersburga w świetle „Opowieści petersburskich” Mikołaja Gogola*), refleksja o kobiecej podmiotowości (Zoja Kuca *Женский субъект и концепция женской субъективности на примере произведений Н. Берберовой и Н. Тэффи*), analiza eksperymentów artystycznych A. Sumarokowa na przykładzie bajek oraz innych form literackich (Svetlana Salova *“Свое – чужое” в притчах А. П. Сумарокова: о механизме “склонения на русские нравы”*), antropologia świętości w prozie biograficznej (Aleksy Kucy *Антропология святости в биографической прозе на примере книги архимандрита Тихона (Шевкунова) “Несвятые святые и другие рассказы”*).

Tematem sekcji drugiej były problemy antropologiczne w literaturze rosyjskiej XX i XXI wieku. Trzy referaty poświęcone były problemem egzystencjalnym (Maria Giej *Проблема становления человеческой личности в творчестве Гайто Гая*

zdanowa, Walentyna Jakimiuk-Sawczyńska *Człowiek i jego problemy (na podstawie pierwszego tomu opowiadań Teffi)*, Lubov Lavrenova *Проблема личности в ранних романах В. Каверина*). Ewa Pańkowska przybliżyła pojęcie „rzeczywistości wirtualnej” na podstawie twórczości W. Pielewina (*Kategoria realności i wirtualności w twórczości Wiktora Pielewina*), Irina Kogan dokonała analizy literatury dziecięcej i zmian w niej zachodzących (*Недетские детские книжки: о стереотипах нашей читательской рецепции*), Rafał Siwicki przedstawił różne postawy człowieka wobec przyrody (*O postawach wobec przyrody w „Białym statku” Czynigiza Ajtmatowa*), Monika Sidor zwróciła uwagę na pojęcie przestrzeni w utworze A. Sołżenicyna „*Sierpień Czternastego*” (*Specyfika kwalifikacji przestrzeni w utworze „Sierpień Czternastego” Aleksandra Sołżenicyna*), Daria Ambroziak omówiła w swoim referacie wydarzenia historyczne i kulturowe I połowy XX wieku (*Wizerunek ojca we wspomnieniach Marii Fiodorowny Kamienskiej*), natomiast referat Marty Zambrzyckiej dotyczył wydarzeń, związanych z wojną w Czeczenii (*Trzy powieści o wojnie w Czeczenii. Wojna w literaturze i kulturze*). Kolejne referaty traktowały o wpływie twórczości niemieckich poetów na twórczość A. Feta (Alla Lukinova *“Лучшие цветы немецкой поэзии” на русской почве: бледный список или поэтический взлет?* (K problemie ewolucji twórczości A. A. Feta) oraz o teatralizacji twórczości A. Wiertińskiego (Anna Plotnikova *Традиции театра Дель-Арт в творчестве А. Н. Вертиńskiego*). Referaty wygłosili także: Sergiej Preobrazhenskij *“Коломыйковый стих”: версификационный интернационализм (Украина – Польша – Беларусь – Россия) и его общеславянская синтаксическая база*, Joanna Tarkowska *Tożsamość kobiet(y) a problematyka społeczno-filozoficzno-kulturowa w prozie Ludmiły Ulickiej (powieść „Веселые похороны”)*, Violetta Mantajewska *Modernistyczna vampirologia. „Opowiadania” Andrieja Bieliego*, Tatiana Avtukhovich *Диалог с культурой как присвоение “чужого” пространства в лирике И. Бродского*, Małgorzata Kulikowska *O instytucji szpitala w „Opowiadaniach kołymskich” Warłama Szalamowa*, Galina Shpilevaja *B. С. Высоцкий и польское литературоведение и культура (социальный и антропологический аспекты)*, Natalia Pitelina *Восприятие высшего образования массовым сознанием 1960–80-х годов (на материале художественной прозы и публицистики И. Грековой)*, Dmitrij Shukurov *Диссоциация в структуре “иероглифического” образа обэриутов: психоаналитический аспект*, Weronika Biegluk-Leś *Interferencja jako element strategii twórczej w powieści „Między psem a wilkiem” Saszy Sokołowa*, Zhanna Grachiova *Концепт “потусторонность” в творчестве В. Набокова: “свое” и “чужое”*, Dina Azere *Игровая модель восприятия мира как способ преодоления стереотипов сознания в литературе Оттепели*, Olga Barash *“Бал в опере” Ю. Тувима и “Представление” И. Бродского: типологическое родство или интертекстualная связь?*, Tatiana Gridina *Стереотипы обыденного сознания в художественном тексте: фразеологические реминисценции в рассказах С. Д. Кржижановского и Ядвиги Gracla Dramaturgia dekadentów. W zdeformowanym świecie*.

W dwóch wystąpieniach badaczy literatury polskiej podjęty został temat kształtowania się tożsamości człowieka, określenia własnego „ja” (Beata Morzyńska-Wrzosek *Oswoić odmowę bliskości. Wybrane aspekty definiowania tożsamości w przedwojennej liryce Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej*, Barbara Stelingowska

Doświadczenie cielesności w utworach poetyckich Marii Komornickiej). W innych referatach skupiono się na motywie podróży (Zbigniew Bednarek *Odkrywca, tubylec... pisarz – literatura jako źródło wiedzy o człowieku* (na przykładzie cyklu Alfreda Szklarskiego o przygodach Tomka Wilmowskiego), obrazach życia w wielkim mieście – stolicy, metropolii (Marta Gąsowska *Ruch i centrum. O doświadczeniu miejskiej przestrzeni w powieści Andrzeja Stasiuka „Dziewięć” w perspektywie teorii nie-miejsc Marca Augé*). Jeden referat poświęcony został kontrowersyjnemu stylowi pisarskiemu Katarzyny Szczęsnej (Anetta Bogusława Strawińska *Odmienność kontrolowana. Internetowa efemeryda w stylu kamp* (na podstawie blogów Sary May)). W kolejnym referacie omówiona została funkcja liczby „3” w literaturze ludowej (Magdalena Wójtowicz *Sortowanie rzeczywistości – symbolika i funkcje liczb w literaturze ludowej*). Wygłoszony został także referat o otwartości kulturowej Polaków w XVII wieku (Barbara Wierzbicka *Otwartość kulturowa w siedemnastowiecznej Polsce, czyli o peregrynacjach młodych szlachciców*) oraz referat Anny Kiejuń *O dwoistości międzywojennego portretu Poleszuka: literatura – publicystyka – zapisy badań terenowych*.

W konferencji wzięli też udział badacze różnych literatur narodowych. Literaturoznawczyni z Gruzji Ketevan Barbakadze wygłosiła referat w swoim imieniu oraz w imieniu współautorki, Tamar Gogoladze, zatytułowany *“Сое” и “чуюжое” в творчестве грузинского писателя-эмигранта Давида Гурамишвили*, w którym panie opisały losy człowieka oraz warunki życia w państwie totalitarnym. Podobne zagadnienie poruszyła Tatiana Komarovskaja na przykładzie utworów Margaret Atwood – *Anokalipsis po Маргарет Этвуд: роман “Орикс и Креик”*. Problem stereotypu narodowościowego i związane z nim zagadnienie ksenofobii przedstawił Andrej Mardanov – *Ксенофобия и культурная открытость в произведениях Дж. Барнса*. Kwestię doskonalenia wewnętrznego człowieka oraz zjawisko przyjaźni ukazała Nadzieja Monachowicz – *Self-analysis versus social analysis in Doris Lessing’s writing (Analiza jaźni i analiza społeczna w utworach Doris Lessing)*. Angelo Sollano wygłosił referat zatytułowany *Tylko cierplenie uczy nas, co to życie bez cierpienia – Stefano Benni i jego powieść „Achilles”*. Dwa referaty poświęcone zostały zagadnieniom teoretycznym, dotyczącym krótkich form literackich: anegdoty i noweli (Andrej Golubkov *Аnekdot как альтернативная биография во французской культуре 17 столетия*, Anastasia Lipinskaia *Инокультурные реалии в английской готической новелле*) oraz relacja mitów i legend z filozofią niemiecką (Nino Bakradze *Творчество Григола Робакидзе в отношении к немецкому романтическому мировоззрению*). Artem Serebrennikov wygłosił referat na temat *Многоглазичие в “Дон Кихоте”*.

Różnorodną tematykę w swoich referatach podejmowali badacze literatury białoruskiej. Katarzyna Sawicka-Mierzynska wygłosiła referat zatytułowany *Miasto-wieś, Polska-Białoruś w twórczości Sokrata Janowicza*. Poruszczone też zagadnienia egzystencjalne (Anna Sakowicz *Лагерныя хаджэнні на пакутах Янкі Брыля і Аляксея Карпюка* (ramany: „Птушкі і гнёзды” i „Пушчанская адышся”), Wioleta Nikitiuk-Perkowska *Тэма чакання ў творчасці Наталлі Арсеніеўай*), ideologiczne (Joanna Wasiluk *Станайчленне беларускай нацыянальной ідэі ў паслярэформенны перыяд*, Anna Alsztyniuk *Польская тэматыка ў рамане Янкі Брыля “Птушкі і гнёзды”*). Halina Twaranowicz dokonała charakterystyki

twórczości członków Białoruskiego Stowarzyszenia Literackiego (*Яшы Бури: традыцыі і наватарства*).

Z kolei badacze literatury ukraińskiej omówili między innymi intertekstualne cechy prozy E. Hucala (Natalia Polokhova *Інтертекстуальні особливості прози Є. Гуцала 70-х років ХХ ст.*), różne aspekty miłości (Monika Wróblewska *Typologia toksycznej miłości w ukraińskim i polskim modernizmie (na przykładzie utworów „Miłość” J. Kasprowicza, „Zwiedły liść” I. Franki, „Z teki samobójcy” P. Karmańskiego)*), portrety postaci kobiecych z prozy Oksany Zubużko, Jewhenii Kononenko, Sofiji Andruchowycz oraz Natalki Śniadanko przedstawiła Paulina Waszkiewicz-Lewandowska (*Antropologia literatury a/i obraz kobiety we współczesnej prozie ukraińskiej*).

Wystąpienie Joanny Getki zostało poświęcone przesądom, wróżbom, przepowiedniom, wierze w istoty i siły nadprzyrodzone (*Przesądy w drukach bazylianiskich*). Na konferencji swoje referaty zaprezentowały także: Danuta Szymonik (*Iwan Franko i Wilhelm Feldman: obrazki galicyjskie*), Elena Lapko (*Этнокультурные аспекты конфликта в повести Ю. И. Крашевского “Хата за селом”, драмы М. Старицкого “Цыганка Аза” и ее киноверсии*), Natalia Dashko (*Интертекстуальность романа-эпопеи “Листя землі” В. Дроzdя*) oraz Svetlana Negodiajeva (*Философский код авторского мифа Василия Быкова (на материале сборника притч “Пахаджане”)*).

Spotkanie badaczy z różnych pokoleń i krajów, oraz zaprezentowane różnorodne podejście metodologiczne umożliwiły wymianę doświadczeń i jednocześnie uzmysłowiły obszerność omawianej problematyki. Cel, jaki został postawiony przez organizatorów konferencji z pewnością został osiągnięty.

*Iwona Ostaszewska
Joanna Nikołajuk
Białystok*

**“The Third Conference of the Japan Society for Phraseology”, Osaka,
3rd March 2012**

The Third Conference of the Japan Society for Phraseology took place on the third of March 2012 at Kwansei Gakuin University in Osaka. The two previous conferences were also organized by Professor Doctor Katsumasa Yagi from Kwansei Gakuin University in 2009 (Nishinomiya) and 2011 (Osaka). At this year's conference there were four speakers: Katsumasa Yagi, Kwansei Gakuin University, Joanna Szersunowicz from the University of Białystok, Poland, Kenji Tsutsui, Japan, Ai Inoue, the National Defence Academy of Japan. The presenters focused on various aspects of phraseology, including the interdisciplinary ones, in the broad sense of the word.

Professor Doctor Takaaki Kanzaki, a linguist from Kwansei Gakuin University, opened the conference. The first to present was Joanna Szersunowicz, an invited speaker, who delivered a lecture titled *On phraseological gaps and*

cross-linguistic equivalence. The aim of the presentation was to discuss phraseological lacunae. In the European perspective a number of phraseological units have different kinds of equivalents: full equivalents, in modern phraseology called more precisely quasi-absolute equivalents, partial equivalents, phraseological parallels, non-phraseological equivalents. The last group is composed of units which have no idiomatic correspondences in the other language. There are two main kinds of units constituting gaps in a contrastive perspective: linguistic gaps, which are due to linguistic factors (L1 units express concepts not verbalized in L2 in the form of phraseological units); referential gaps, which result from extra-linguistic factors (L1 phraseological units express a concept not known to L2 users). The two kinds of units were discussed on the example of selected European languages with a special focus on language teaching, translation and phraseography.

The second speaker was Kenji Tsutsui whose presentation was titled *Musical elements of language-phrases as the essential musical elements*. The speaker, who is both a musician and a linguist, discussed language chunks from the musical point of view, using interesting example material from English and French texts. He stressed that languages are used for many purposes, the most important of which is to communicate. Yet, what is to be emphasized is the fact that in every case languages evoke some sound landscape. Seeing words is automatically connected with hearing the sound of each word, which means that phrases are heard as meaningful sound units. As understanding of a sentence is related to the sound landscape of the sentence, it is important to pay attention to phrases as meaningful sound units. The aim of the presentation was also to discuss the importance of literary works, which – according to the presenter – are extremely rich source of musical phrases. Therefore, reading such books is beneficial for foreign language learners.

The third speaker was Ai Inoue from the National Defence Academy of Japan. She delivered the lecture titled *Newly observed phraseological units functioning as group prepositions in contemporary English: the cases of be on against and in and on itself*. The presenter discussed the results of her studies done on two units *be on against and in and on itself*. She analyzed the corpus data with a view to determining the patterns and collocations of the two units at issue. As to the former unit, it has two patterns, i.e. subject + *be on against* + prepositional complement and compound subject + *be on against* + each other. The latter *in and on itself*, if used alone, functions as a cataphora, when it is followed by an adjective or a noun it functions as an anaphora. Both structures emphasize the underlying nature of the thing that itself signifies. It is worth adding that previous research studies and dictionaries have not dealt with the units, so the results are important both for theoretical analyses and lexicography.

Katsumasa Yagi's speech titled *A study of “NP1 be NP2” construction: how NP1 predicts NP2* is devoted to one of the most basic, yet at the same time most intriguing constructions of the English language. The focal issue of his presentation was to discuss how NP1 and NP2 are related, or how NP1 predicts NP2. The relations are of different kind, therefore, they constitute an interesting research area. The discussion was centered on the semantic nature of the nouns which allow -ing form and to-infinitive, with interesting and well-selected examples. Many questions which followed the presentation showed that the topic is of interest in

the contemporary research on phraseology. The discussions were continued at the conference dinner, which was organized afterwards.

To sum up, it should be stressed that the conference was an exceptionally well organized scientific meeting. The participants had a great opportunity to exchange views on various aspects of phraseology and learn about other phraseologists' methods. The conference enabled the researchers to find inspiration for new research as well as to improve their own thanks to others' experience. The interest in the issues discussed shows that there is a need for conferences on phraseology enabling both national and international scientific cooperation. The researches specializing in phraseology and related disciplines will have a chance to continue their discussions at the next conference of the Japan Society for Phraseology, which is planned in spring 2013.

*Joanna Szerszunowicz
Białystok*

ZASADY ETYCZNE

Redakcja „Studiów Wschodniosłowiańskich” wprowadza zasady, których celem jest przeciwdziałanie przejawom nierzetelności naukowej, w szczególności:

- zjawiska ghostwriting, które zachodzi wówczas, gdy ktoś wniosł istotny wkład w powstanie publikacji, lecz nie ujawnia swojego udziału (nie jest wymieniony jako współautor pracy, nie uwzględnia się również jego roli w formie podziękowania zamieszczonego w publikacji);
- zjawiska guest authorship, które ma miejsce wówczas, gdy udział autora jest znikomy lub w ogóle nie miał miejsca, a pomimo to jest on autorem/współautorem publikacji.

Oba te zjawiska są przejawem nierzetelności naukowej, stąd wszelkie wykryte jej przypadki będą demaskowane przez Redakcję, włącznie z powiadomieniem odpowiednich podmiotów (instytucje zatrudniające autorów, towarzystwa naukowe, stowarzyszenia edytorów naukowych itp.).

Redakcja wymaga od autorów publikacji ujawnienia wkładu poszczególnych autorów w powstanie publikacji (z podaniem ich afiliacji oraz informacji, kto jest autorem koncepcji, założeń, metod, protokołu itp. wykorzystywanych przy przygotowaniu publikacji), przy czym główną odpowiedzialność ponosi autor zgłoszający tekst.

Redakcja „Studiów Wschodniosłowiańskich” powinna otrzymać informację o ewentualnych źródłach finansowania publikacji, wkładzie instytucji naukowo-badawczych, stowarzyszeń i innych podmiotów.

Redakcja „Studiów Wschodniosłowiańskich” będzie dokumentować wszelkie przejawy nierzetelności naukowej, zwłaszcza łamania i naruszania zasad etyki obowiązujących a nauce.

ZASADY RECENZOWANIA

Zgodnie z wytycznymi Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w czasopiśmie stosuje się następujące zasady recenzowania publikacji naukowych:

1. Redakcja dokonuje wstępnej kwalifikacji nadesłanych materiałów pod kątem zgodności z tematyka i profilem czasopisma.
2. Do oceny każdego tekstu zakwalifikowanego do publikacji powołuje się co najmniej dwóch niezależnych recenzentów spoza jednostki, w której afiliowany jest autor.

3. W przypadku tekstów powstały w języku obcym co najmniej jeden z recenzentów jest afiliowany w instytucji zagranicznej innej niż narodowość autora pracy.
4. Recenzent jest zobowiązany do złożenia deklaracji o niewystępowaniu konfliktu interesów, za który uznaje się zachodzące między recenzentem autorem:
 - a. bezpośrednie relacje osobiste (pokrewieństwo, związki prawne, konflikt),
 - b. relacje podległości zawodowej,
 - c. bezpośrednią współpracę naukową w ciągu ostatnich dwóch lat pochodzących przygotowanie recenzji.
5. Recenzja ma formę pisemną i kończy się jednoznaczny wnioskiem co do dopuszczenia artykułu do publikacji lub jego odrzucenia.
6. Lista recenzentów współpracujących z czasopismem jest dostępna w każdym numerze czasopisma i na stronie internetowej.
7. Nazwiska recenzentów poszczególnych publikacji nie są ujawniane.

LISTA RECENZENTÓW

Tatiana Awtuchowicz (Grodno, Białoruś)
Franciszek Apanowicz (Gdańsk)
Janina Bartoszewska (Gdańsk)
Adam Bezwiński (Bydgoszcz)
Maria Biolik (Olsztyn)
Feliks Czyżewski (Lublin)
Czesław Lachur (Opole)
Anna Mezenko (Białoruś, Witebsk)
Michał Sajewicz (Lublin)
Galina Szpilevaja (Woroneż, Rosja)

**Zasady publikowania w roczniku
„Studia Wschodniosłowiańskie”**

1. Rocznik „Studia Wschodniosłowiańskie” przyjmuje do druku materiały nigdzie dotąd nie publikowane. Artykuły publikowane w roczniku są recenzowane.
2. Rocznik „Studia Wschodniosłowiańskie” zamieszcza materiały w językach wschodniosłowiańskich, języku polskim oraz w innych językach europejskich.
3. Oprócz artykułów Redakcja zamieszcza także:
 - a) recenzje merytoryczne, ocenające i polemiczne (objętość do 5 stron maszynopisu);
 - b) informacje o książkach (objętość do 2 stron maszynopisu);
 - c) sprawozdania z sesji i konferencji naukowych (objętość do 3 stron maszynopisu).
4. Wymogi techniczne:
 - objętość tekstów nie powinna przekraczać 20 stron znormalizowanego komputeropisu (format A4; marginesy zewnętrzne, wewnętrzne, górne i dolne: 2,5 cm; czcionka: Times New Roman 12 pkt.; interlinia: 1,5 wiersza)
 - tekst w formacie Word (doc): metryka w lewym górnym rogu: nazwisko autora (wielkość czcionki – 12 pkt., kursywa), nazwa miejscowości, którą reprezentuje autor (wielkość czcionki – 12 pkt., kursywa);
 - tytuł artykułu wyrównany do środka (wielkość czcionki – 14 pkt., pogrubiona), śródtytuły: wyrównany do lewego (wielkość czcionki – 12 pkt., pogrubiona, z numeracją arabską);
 - pod tytułem należy umieścić słowa kluczowe (3–5) w języku artykułu (wielkość czcionki – 10 pkt.);
 - kursywą wyodrębniamy wszystkie omawiane wyrazy, zwroty i zdania (oprócz cytatów), ponadto tytuły artykułów, książek i ich części;
 - przypisy należy zamieszować u dołu strony artykułu (czcionka Times New Roman 10 pkt.; interlinia: 1 wiersz);
 - odniesienia do literatury należy zamieszować w tekście głównym, zgodnie z następującą konwencją: [Nowak 1987, 52];
 - w tekstach w języku polskim, angielskim i innych językach europejskich cytaty i przypisy w języku rosyjskim, ukraińskim i białoruskim prosimy przytaczać w oryginale (nie w transliteracji);
 - teksty w języku polskim i innych językach europejskich powinny zawierać streszczenie w języku angielskim; teksty w języku angielskim – streszczenie w języku polskim (do 0,5 strony, należy przetłumaczyć również tytuł);
 - na końcu artykułu należy podać adres mailowy autora;
 - teksty napisane na edytorze tekstów (MS Word) prosimy przesyłać w 2 egzemplarzach w postaci wydruku komputerowego wraz z nośnikiem danych na adres: Uniwersytet w Białymostku, Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej, Pl. Uniwersytecki 1, 15–420 Białystok
 - teksty można także przesyłać na adres mailowy Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej: ifw@uwb.edu.pl

5. Literatura:

- spis literatury należy podawać w porządku alfabetycznym na końcu artykułu (najpierw literatura w języku artykułu, potem pozostała); czcionka Times New Roman 12 pkt; interlinia: 1,0 wiersz;
- opis bibliograficzny dokumentów elektronicznych powinien zawierać dodatkowo informacje o typie nośnika (w nawiasach kwadratowych), np. [CD-ROM], [online];
- opis dokumentów dostępnych online powinien zawierać adres, pod którym można znaleźć pozycję w sieci oraz datę dostępu (w nawiasach kwadratowych).

Spis literatury należy podać według zamieszczonego poniżej wzorca:

Kowalski J., 1990, *Historia literatury*, Kraków.

Nowak A., 1987, *Z dziejów piśmiennictwa*, [w:] *Historia cywilizacji*, Warszawa, s. 98–105.

Nowacki J., 1963, *Teoria aktów mowy*, „Przegląd Językoznawczy” nr 7, s. 45–53.

Kopaliński W., 1988, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych* [CD-Rom], Łódź.

Przewodnik po kulturze Rosyjskiej w Polsce, cz. 3, 2010, Warszawa, [online], http://www.rosyjskidom.waw.pl/prezentacja/6_Prezentacja_Piotr_Wizaemski-PL.pdf, [28.09.2011]

Teksty, które nie spełniają wymogów formalnych, nie będą przyjmowane do druku.

**Требования, предъявляемые к текстам, публикуемым в ежегоднике
“*Studia Wschodniosłowiańskie*”**

1. Ежегодник “*Studia Wschodniosłowiańskie*” принимает в печать материалы, которые до сих пор нигде не публиковались. Статьи, помещаемые в ежегоднике, рецензируются.
2. Ежегодник “*Studia Wschodniosłowiańskie*” помещает материалы на польском языке, а также на восточнославянских и других европейских языках.
3. Кроме статей Редакция помещает также:
 - a) научно-аналитические рецензии, заключающие в себе оценку и полемику (объем до 5 машинописных страниц);
 - b) информацию о новых книгах (объем до 2 машинописных страниц);
 - c) обзоры, посвященные научным симпозиумам и конференциям (объем до 3 машинописных страниц).
4. Технические требования:
 - объем присылаемых текстов не может превышать 20 машинописных страниц (лист А4; поля (внешние, внутренние, верхние, нижние): 2,5 см; шрифт Times New Roman 12; межстрочный интервал: 1,5);
 - текст в редакторе Word (doc); фамилия автора (шрифт 12, курсив), название местности, которую представляет автор (шрифт 12, курсив);
 - заглавие статьи выравнено по центру (шрифт 14, жирный); заглавия частей статьи выравнены по левому краю (шрифт 12, жирный, с арабскими цифрами);
 - под заглавием помещаются ключевые слова (3–5) на языке статьи (шрифт 10);
 - все приводимые в качестве примеров слова, выражения и предложения (кроме цитат), а также заглавия статей, книг и их частей выделяем курсивом;
 - сноски внизу страницы (шрифт 10, межстрочный интервал: 1,0);
 - ссылки на источники обязательно помещать в тексте статьи, согласно следующей конвенции: [Земская 2007, 52];
 - в текстах на польском, английском и других европейских языках цитаты и примечания на русском, украинском и белорусском языках следует приводить в оригинальной версии (не транслитерации);
 - тексты на польском языке и других европейских языках должны сопровождаться резюме на английском языке, тексты на английском языке – резюме на польском языке (ок. 0,5 страницы), просьба перевести также заглавие;
 - в конце статьи просим сообщить электронный адрес автора статьи;
 - просьба присыпать тексты в двух экземплярах в напечатанном виде, а также в электронном варианте (редакторе MS Word) по адресу: Uniwersytet w Białymostku, Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej, Pl. Uniwersytecki 1, 15–420 Białystok
 - тексты можно присыпать электронной почтой по адресу: ifw@uwb.edu.pl

5. Литература:

- список литературы помещается в конце статьи: шрифт 12, межстрочный интервал: 1,0;
- при библиографическом описании электронных документов просьба указать информацию о типе носителя данных (в квадратных скобках): [CD-ROM];
- при описании документов, помещенных в Интернете, просьба указать адрес веб-страницы и дату доступа (в квадратных скобках).

Список литературы производится по образцу:

Иванов А. И., 1990, *История литературы*, Москва.

Сидоров Е., 1987, *Из истории письменности*, [в:] *История цивилизации*, Москва, с. 98–110.

Ахманова О., 1963, *Теория речевых актов*, “Вопросы языкоznания”, № 7, с. 45–53.

Сборник лучших словарей русского языка, 2003, [CD-Rom], Москва.

Юрков С., *Гротеск как выражение хаоса в культуре*, [online],
<http://www.fege.narod.ru/librarium/jurkov.htm>. [14.09.2011]

Статьи, не подготовленные согласно данным техническим требованиям, не принимаются в печать.